

**Затов Қ., Ғабитов Т., Сатершинов Б., Бағашаров Қ.,
Өмірбекова Ә.**

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ РУХАНИ МӘДЕНИЕТІ. ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚ.
ЭНЦИКЛОПЕДИЯ**

Энциклопедия «Исламдағы толеранттылық дәстүрі» атты Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің 2013-2015 жылдарға арналған ғылыми зерттеу жобасы аясында орындалған.

Қазақстан рухани мәдениеті мен толеранттылық энциклопедиясында дінтану, мәдениеттану мен философия ғылымдары салаларында жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстары негізінде рухани мәдениетпен байланысты ең маңызды ұғым-терминдер мен мәдени феномендер туралы мәлімет жүйелі түрде берілген. Энциклопедия мәдениеттану және дінтану пәндері бойынша студенттер мен оқытушыларға, магистранттар мен докторанттарға, рухани мәдениетпен айналасушы мамандар мен жалпы оқырман қауымға арналған.

Мақалалар авторлары: Ә.Ш. Әлімжанова, Бағашаров Қ., Т.Х. Ғабитов, Қ. Затов, С.Е. Нұрмұратов, Б.М. Сатершинов ж.т.б.

ОҚЫРМАН НАЗАРЫНА

Энциклопедияда мақалалар әліпби тәртібімен орналасқан. Ұғым-терминдер қою бояулы бас әріптермен берілді. Бір мағынадағы ұғымдардың қатар қолданылып жүрген бірнеше атаулары болса, алдымен ғылымда қолданылып жүрген негізгі атауы берілді де, екінші атауы жанына сиретілген әріптермен жазылды. Мыс., **ТАБУ**, *тыйым салу*. Энциклопедияда қамтылған ұғым-терминнің аты, нақты бір мақаланың ішінде аталса, ол курсивпен терілді. Энциклопедияда жиі қайталанатын сөздерге қысқарту жүйесі қолданылды. Энциклопедияда мақала атауы сол мақаланың ішінде қайталанған сайын тек басқы әріптермен берілді. Мыс., **Мәдениет** — М., **Шешендік өнер** — Ш.ө.

НЕГІЗГІ ҚЫСҚАРТУЛАР

археол.— археологиялы	мемл.—мемлекеттік
архит. — архитектуралық	мыс.—мысалы
әдеб. — әдебиеттер	нем.—немісше
әлеум. — әлеуметтік	парс.—парсыша
б.з. — біздің заманымыздың	проф.—профессор
б.з.д. — біздің заманымызға дейінгі	псих.—психологиялық
грек. — грекше	т.б.—тағы басқа
ғ. — ғасыр	ун-т — университет
ғыл. — ғылыми	филол.—филологиялық
ж. — жылы	филос.—философиялық
ин-т — институт	франц.—французша
исп. — испанша	ф-т —факультет
корр.-мүшесі—корреспондент мүшесі	Шығ. —Шығармалар
лат. — латынша	эстетик. —эстетикалық

Алматы, 2014

АЛҒЫ СӨЗ

«Қазақстанның рухани мәдениеті. Толеранттылық.» деп аталатын бұл энциклопедияның мақсаты – еліміздің 20 жылдық тәуелсіз кезеңі тарихында қалыптасқан көпэтносты қазақстандық қоғамдағы ұлттық мемлекеттілікті нығайтушы ұлттық рухани мәдени дәстүрлерді кешенді зерттеу арқылы методикалық талаптарға сай энциклопедияны дайындау. Ұлттық рухани мәдениет – сол халықтың дәстүрлі дүниетанымын, тарихи-мәдени және эстетика-этикалық ұстанымын, тілі мен ділін, болмыс-бітімін айғақтап, әлемдік өркеніеттегі орнын айқындайтын рухани құндылықтар мәйегі. Әбу Наср әл-Фараби мен Махмұт Қашқари, Ахмет Ясауи мен Абай Құнанбаев сияқты даналар шыққан ұлы дала ұрпақтарының мәдениеті – тұтас бір өркениет жемісі ретінде бұрын арнайы қарастырылмайтын. Тек қана еліміз тәуелсіздік алған соңғы жиырма жылда ғана Қазақстанның рухани мәдениетіне назар аударыла бастады.

Қазіргі тарихи кезеңдегі Қазақстанның тәуелсіздігі рухани мәдениетіне жаңаша қарауға мүмкіндік береді. Қазақ халқының рухани қайта өркендеуі өзінің шынайы тарихын пайымдау арқылы, төлтума мәдениеті пен ұлттық философиясын қайта түлету арқылы жүзеге асырылады. Бұл еліміздің қоғамдық-гуманитарлық білім саласына, оның ішінде ұлттық философиясы, мәдениеттану және саясаттану ғылымдарына келелі міндеттер жүктейді. Қолға алынып отырған бұл жобаның да ғылыми өзектілігі осында. Жалпы ғылыми-зерттеу жобасының Қазақстан халқын біріктіруші ұлттық идеясын пайымдаудағы сипаты көпэтносты халқымыздың ынтымақта өмір сүруіне, еліміздегі рухани және әлеуметтік кеңістікті жаңғыртуға өз үлесін қосатындығына сенімдіміз. Жоғарыдағы қойылған мақсатқа жету үшін төмендегідей міндеттер шешілуі тиіс: әлемдік классикалық және қазіргі заманғы мәдениеттанулық және философиялық ойдың негізгі ұғымдарына түсіндірме беру; гуманитарлық ғылым саласы ретіндегі рухани мәдениет терминдерінің мәнін ашып, жан-жақты түсініктеме беру; қазақтың және басқа этнос өкілдерінің дәстүрлі рухани және материалдық мәдениетіндегі ұғым-түсініктерді сипаттап, олардың мәндік-мағыналық негіздерін зерделеуден өткізу; қазіргі және дәстүрлі қазақ қоғамындағы негізгі әлеуметтік-саяси ұғымдардың мәнін ашу.

Бұл жоба мемлекеттік тілде жүзеге асырылады. Практикалық жағынан алғанда қазақ тіліндегі рухани мәдениет бойынша энциклопедиялардың, сөздіктердің, анықтамалықтардың тапшылығын ескерсек, бұл жобаның осы олқылықтың орнын толтыра алады деген үміттеміз. Еңбек Қазақстан Республикасының президенті Н.Назарбаевтың бастамасымен жүзеге асырылып жатқан

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасымен және жастарды рухани даму жолына жетелейтін «Өзін-өзі тану» бағдарламасымен үндес келіп, ол практика саласында қомақты нәтиже береді деген сенімдеміз.

Жобаны жүзеге асырудың ғылыми нәтижелері ұлт философиясы мен мәдениет тарихы салаларындағы зерттеулерге ықпалын тигізері сөзсіз. Жұмыстың нәтижелерін философия, мәдениеттану және саясаттану ғылымдарына арналған кешенді зерттеулерге, пәнаралық жобаларға, жалпы ағартушылық және тәрбиелік бағдарламаларға енгізуге болады.

Ғылыми-зерттеу жобасының теориялық және қолданбалы нәтижелерін Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігінің барлық мекемелері қолдана алады. Оқушылар, студенттер, аспиранттар, магистранттар және ғылыми қызметкерлер кітап түріндегі бұл жобаның нәтижесін күнделікті пайдалана алатын кітабына айналдыруына болады. Сонымен қатар зерттеу нәтижелері Қазақстан Республикасының қауіпсіздік Кеңесіне, Ұлттық-мәдени орталықтарға, әкімшіліктерге, Үкімет органдарына пайдасын тигізеді деген үміттеміз.

Сонымен қатар ғылыми жобаның авторлары қазақ мәдениетінің тарихы мен теориясының, қазақ рухани дүниесінің мәселелерін зерттеумен айналысып келеді. Жобаға қатысушылардың әрқайсысының да ұсынылып отырған тақырып бойынша мақала түрінде жазылған жарияланымдары бар. Мәселен, Мәдени-философиялық энциклопедиялық сөздік / Құраст. Т.Ғабитов және т.б. – Алматы: Раритет, 2004.-320б. Зерттелу тақырыбы бойынша Т.Х.Ғабитовтың және т.б. қатысуымен 2000 жылы Философия және саясаттану терминдерінің қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздігі “Рауан” баспасынан жарық көрді.

Білім мен ғылымның әртүрлі салаларына қатысты энциклопедиялық сөздіктер мен анықтамалықтарды жариялау жағынан бізбен көршілес Ресейдің анағұрлым алда екені күмән туғызбайды. Ал біздің елімізде бұл бағыттағы жұмыстардың енді ғана қарқын алып келе жатқаны белгілі. Негізінен мұндай жинақтардың пайда болуына «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясы мұрындық болып келді. Гуманитарлық білім салаларына қатысты қазақ тіліндегі осындай еңбектердің зәрулігі байқалады. Елімізде жазылған жұмыстардың көпшілігі нағыз ғылыми сипатта емес және қолданбалы тұстары аздау. Сондықтан осы ғылым салаларының негізгі ұғымдарын тарихи-философиялық зерттеу мәдени-тарихи ахуал мен рухани жағдайды қайта қалпына келтіруге септігін тигізіп қана қоймай, оның сабақтарын қазіргі Қазақстандағы қоғамдық ойды дамытуға да пайдалануға болады. Осы себептерге байланысты бұл ғылыми-зерттеу жобасынан күтілетін ғылыми

нәтижелер бәсекеге толықтай қабілетті бола алады, сонымен қатар, олар ұлттың ұйысуы мен қоғамның бірігуі үшін қазіргі әлеуметтік саланың модернизациялануы кезеңінде үлкен маңызға ие болары анық. Авторлар қазақ мәдениетінің дәстүрлі кезеңі мен қазіргі жаһандану процестері арасындағы сабақтастық идеясын терминдерге жеткілікті деңгейде түсіндірмелер беру арқылы айқындайды.

Әрбір ұлттың, ұлттық мәдениеттің гуманитарлық салалар бойынша жеткілікті деңгейдегі энциклопедиялық сөздігі болуы керек, ол тек тілдік қорды ғана нығайтып қана қоймай, сонымен қатар жалпы дүниетанымдық көкжиекті кеңейтеді, қазақ тілінің рухани ауқымын кеңейтеді, қоғамда ұлтаралық қатынастардың келісімдене түсуіне өз үлесін қосады.

АВТОХТОНДЫ МӘДЕНИЕТ - (грек. autochthon - жергілікті) - белгілі бір аймақтың ең ежелгі халқының мәдениеті, алғашқы пайда болған жерінен қоныс аудармай, мәдени біртектілікті сақтай алған этномәдениет. А. м. ұғымы Л.Н. Гумилевтің еңбектерінде жан-жақты қарастырылған. А. м-тің басты қағидалары: этностар биосфераның бір бөлігі болып табылады; адамдар ландшафтыға икемделе бірігеді; әрбір халықтың кеңістік тұтастығы, Отаны бар; адам өз биоценозында, басқалардың емес, өзінің ата-бабаларының тәжірибесіне сүйене отырып өмір сүреді. Ландшафтың өзгеруі ұлттық мәдениеттің өзгеруіне әкеліп соғады. Еуразия құрлығын 5 автохтонды этномәдени аймаққа бөлуге болады: 1) муссондық Қиыр Шығыс - конфуцийшілік-буддалық өркениет кеңістігі; 2) құрғақ Ұлы Дала - көшпелілер мәдениетінің аймағы; 3) субтропик Таяу Шығыс - мұсылмандық әлем; 4) орманды Шығыс Еуропа - батыс христиандық кеңістік. Еуразияның далалық аймағын оның ландшафты мен ауа райына бейімделген автохтонды этностар: түркілер, моңғолдар, угро-финдер, тибеттіктер, т.б. мекендеген. Адамзат тарихында мүлдем оқшауланған, арғы тегін таза сақтап қалған мәдениеттер сирек кездеседі. Тарихи-мәдени процестер барысында әр түрлі мәдениеттердің тоғысуы, олардың сұхбаттық аймағының ұлғаюы өркениеттік даму үшін ыңғайлы болады. Қазақтар Орт. Азияның автохтонды тұрғындары болғанымен, ғасырлар барысында көптеген сыртқы мәдени ықпалдарды да өз бойына сіңірді.

АДАМ – Жер бетіндегі материалдық және рухани мәдениеттің тарихи үдерісі мен дамуының иегері, тіршілік иелерінің басқа түрлерімен генетикалық тұрғыда байланысты, еңбек құрал-жабдықтарын өндіру қабілеті арқылы олардан бөлініп шыққан, сөйлей алатын, ойлауға қабілетті, саналы, рухани әлемі бар, биологиялық-әлеуметтік тіршілік иесі. А. туралы алғашқы идеяларға мифтер мен діни-мистикалық көзқарастар куә бола алады. Ежелгі Үндідегі алғашқы А. туралы әрі мифологиялық, әрі діни және философиялық дүниетаным көне үнділік әдеби мұраларда – Ведаларда, оның жалғасы болып табылатын Упанишадтарда қалыптасқан. Бұл әдеби мұраларда А. рухани-адамгершіліктік жаратылыс ретінде қарастырылады және оны объектілер мен құмарлық әлемінен азат ету жолдарын анықтау мәселесін қояды. Ежелгі Үнді философиясында А. әлемдік жанның бір бөлігі ретінде түсіндіріледі. Ежелгі Қытайда А. туралы ілімнің өзінше бір формасы қалыптасты. Оның көрнекті өкілінің бірі – Конфуций. Оның көк аспан концепциясының өзегі А. мәселесі, оның жер бетіндегі тыныс-тіршілігі мәселесі болды. Конфуций, ең алдымен, адамның рухани мінез-құлқына, адамгершілігіне баса назар аударады. Конфуций ілімі бойынша, А. дао заңына сәйкес өмір

сүруі керек және оны оқып-білу арқылы жетілдіруі қажет. Оқып-білудің мақсаты – “кемел адам” дәрежесіне жету. Ежелгі грек философиясында А. дербес, жеке дара өмір сүре алмайды, ол тек абсолютті реттілік және космос ретінде қабылданатын белгілі бір қатынас жүйесінде ғана өмір сүре алатын жаратылыс болып табылады. Аристотель А-ды “саяси жануар” - қоғами, мемлекеттік, саяси жаратылыс деген болатын. Аристотель бойынша А-ды басқалардан ерекшелеп тұратын нәрсе, оның әлеуметтілігі мен ақыл иесі болуы. Христиандық философия бойынша, А. – “құдай образы”. Аврелий Августин үшін А. – жан мен тәннің қарама-қарсылығы. Бірақ А-ды А. ететін жан. Жан – А-ның жеке имманентті субстанциясы. Фома Аквинскийдің түсінігінде А. – жануар мен періште арасындағы аралық жаратылыс. А. жан мен тән тұтастығын білдіреді, бірақ жан “тәннің қозғаушысы” болып табылады және А-ның мәнін анықтайды.

Әл-Фараби орта ғасырлық мұсылмандық философияда алғаш рет А-ды таным объектісі ретінде мәселе көтергеннің бірі болды және ол А. туралы түсінікті кеңейтті. Әл-Фараби А. концепциясын жаңа деңгейге көтерді. Ол “А.” ұғымын ұлттық, нәсілдік ұғымдардан дербес қарастырды. Бүкіл адамзатты рухани тазалығына қарай біріктіру ұстанымын ұсынып, оны “қайырымды қала” және “кемелденген адам” концепциясы арқылы ашуға тырысты. А. – оның философиясының өзегі болып, аспан сферасы мен жер бетін түйістіруші нысана дәрежесіне көтерілді. Әл-Фараби А-ды тән мен жанның және рухтың тұтастығы деп қарастырады, «А. – ғалам айнасы» деген түсінікті орнатты. Әл-Фараби А-ды Құдайдың жаратқанын мойындай отырып, Ғалам жүйесінде ақыл иегері ретінде А-ның дербестігін мойындайды. Ол А-ның жер бетіндегі тіршілігі аясында барлық жақсылыққа ұмтылып, дамудың шыңына жетуді мақсат тұтуға міндетті болып табылады.

Рене Декарт үшін А-ның тіршілік иесі екенін дәлелдейтін жалғыз қасиеті оның ойлай алу қабілеті. Ол оның “ойлай аламын, яғни өмір сүремін” деген тұжырымынан туындады. Ж.П. Сартрдің пікірінше, А – еркіндік деген сөз болып табылады: “А. әуел баста кәміл түрде жаратылмаған, ол өзін-өзі жаратады”. Сонымен А. – ақылы, санасы арқылы танып білетін, сол арқылы өзін-өзі ұйымдастыра алатын, қоршаған ортаны игере алатын, оны өз қажетіне қарай белгілі бір мөлшерде өзгерте алатын жаратылыс. Қазіргі ғылыми жетістіктерге сүйене отырып, А-ды эволюциялық даму жемісі деуге толық негіз бар, бұл орайда биологиялық факторлармен бірге, әлеуметтік фактордың да маңызы зор деуге болады. Сонымен бірге, әлемнің қазіргі ғылыми бейнесі А.-ды аяқталмаған процесс ретінде қарастыруға меңзейді.

А. - ғарыштың тудырған ғажап пендесі. Өйткені, оның тәні болса да, ол ең алдымен – рух. Осы тұрғыдан алып қарағанда А-ның

басқа тіршілік әлемінен айырмашылығы – шексіздікке кетеді. Сондықтан, ғасырлар бойы қайсыбір дін “А-ды Құдай жаратты” деген қағиданы осы уақытқа дейін ұстап отыр. Бүгінгі таңда тек гуманитарлық ғалымдар ғана емес, сонымен қатар, жаратылыс танушылар да “антроптық принципті” қолдап отыр. Осыдан 13 млрд. жыл бұрын “Ұлы Жарылыстың” негізінде пайда болған Дүние - Ғарыш Әлемі - қажетті түрде сан-алуан кездейсоқтар тоғысының барысында тіршілікті, содан кейін саналы пендені – А-ды тудырады екен.

Адамзат тарихында мыңдаған жылдар шеңберінде А-ға деген сан-алуан анықтамалар жасалды. Солардың ішіндегі ең кең тарағаны - “Homo Sapiens” – саналы А., яғни, ол - рухани пенде. А. өз алдына неше-түрлі мақсат-мұраттар қойып, соларды іске асыруға ұмтылады. Оларды іске асыру жолында ол басқа А-дармен сан-алуан саналы қарым-қатынасқа түседі. А-ның неше-түрлі алаңдау мен күту, қайғы мен қасірет, шаттық пен шығармашылыққа толы ішкі рухани өмірі бар. Американ саяси қайраткері, сол елдің Конституциясын жасауға ат салысқан Д. Франклин А-ға “Homo Faber” - құралданған А. - деген анықтама берді. Шынында да, тек қана А. еңбек құралдарын жасап оларды үнемі пайдаланады. Мысалы, маймыл жерде жатқан бұтақты, я болмаса тасты алып пайдалануы мүмкін. Бірақ, содан кейін ол оны лақтырып тастайды да, оған екінші рет қайтып оралмайды. Бірде-бір маймыл жасанды өз ойына сәйкес келетін құрал жасап көрген жоқ. Оны істей алатын тек қана А.

Голландия ойшылы И. Хейзинга А-ға “Homo Ludens” – ойнайтын адам – деген ат қойып, сол жөнінде көлемді еңбек жазды. А. өз өмірінің шеңберінде жүздеген әлеуметтік рөлдерді ойнайды. Мысалы, ол - әке, жұмыста есепші, біреудің жолдасы, я болмаса, туысы, саяси партияның мүшесі, ауладағы футбол командасының капитаны т.с.с. Әрбір рөлдің мазмұны мен әлеуметтік нормалары өзгеше. Тіпті өлер алдында А. сол рөлді ойнап, ол да болса оны қоршаған жақындарына өнеге болып қалады. Сонымен, рөлдер тек театр сахнасында ғана ойналып жатқан жоқ, ол бүкіл жер бетінде А-дар бар жерде жүріп жатыр. Ал жануарларға келер болсақ, олардың күшіктері бір-бірімен ойнап өз табиғи инстинктерін оятады, уақыт өтіп есейген сәтте олар тоқталады.

Француз ойшылы Э. Кассирер А-ға “Homo Symbolicus” – рәміз, белгі жасайтын А. – деген анықтама берген болатын. Кең түрде алғанда символға қайсыбір халықтың тілі, бабалардан қалған аңыз-дастандар, дін, өнер қағидаларын, неше-түрлі өмірдегі кездесетін рәміз, белгілерді (мысалы, машинамен келе жатып, алдымыздан ортасында қызыл кірпіш көрсетілген дөңгелек белгіні көргенде, біз тоқтап әрі қарай жүрмейміз) т.с.с. жатқызамыз. Қайсыбір нақыл сөздер, көркем әдебиеттегі салыстырма, бейне,

мысалдардың т.с.с. әр жағында неше-түрлі мән-мазмұнның жатқанын байқауға болады. Мысалы, Прометей бейнесі бізге нағыз адамды сүйу (гуманизм), ал Сизиф болса нәтижесіз зардапқа әкелетін еңбек, Қозы-Көрпеш пен Баян-Сұлу – мөлдір махаббатың символдары ретінде көрінеді.

И. Кант А-ның ішкі ар-ұжданына таңғалып, оған “Номо Morales” деген анықтама берген болатын. Уақытында ұлы Абай оны “нұрлы жүрек” - десе, Шәкәрім “үш анықтың” біреуіне жатқызды. Егер де А-ның ар-ұжданы болмаса, ол жануарлардан қулық-сұмдығы жүздеген есе асатын нағыз жан түршігерлік сайтанға айналар еді. Бүкіл көркем әдебиеттің дәріптейтін аса құнды А-ның қасиеті – оның ар-ұжданы. Қиын-қыстау жағдайда нағыз А. өз ар-ұжданын, абыройын сақтап қалу жолында өзінің тәнін құрбан етуге дейін барады. Абайдың «А. бол!» ұстанымы қазақ философиялық ойының А. туралы мағыналық келбеті болып табылады.

Әдебиет: Мырзалы Серік. Философия. Алматы: Бастау, 2008; Мәдени-философиялық энциклопедия / Құраст. Т. Ғабитов, А. Құлсариева, Ә. Әлімжанова. Алматы: Паритет, 2007

АДАМ АТА – Адамзаттың атасы. Алла тағала өз құдіретімен оны топырақтан жаратты да жан салып, жақсы мүсінге келтірді. Бұл туралы Құран Кәрімде: «сыңғырлап тұрған кепкен балшықтан тиісті мүсінге келтіріліп, адамды Біз топырақтан жараттық» (Құран кәрім «хижір» сүресі 15:26), «Адамды Ол ұйыған қаннан жаратты» («Алак» сүресі 96:12) «Біз сендерді (А.А-ны) әуелі топырақтан жараттық. Оның нәсілін (рухтан) жыныстық тамшыдан, кесек еттен (кұрап) жараттық. Біз мұны тектерінді білу үшін айтып отырмыз («Хаж» сүресі 25:5). Жер бетінің иесі болады, онда Құдіреттің күшін, Алланың бірлігін насихаттайды, құлшылық еттіреді деп ұйғарды. Он сегіз мың ғаламның атын үйретіп, бірден артықшылық берді. А. А-ның мәртебесін көтеру үшін періштелерді оған сәжде (тағзым) еттірді. Бар періште тағзым еткенде, тек Ібіліс (шайтандардың атасы) қасарысып қарсы болды. Сонысы үшін оны ұжмақтан қуды. А. А-ға жұбай етіп, Хауа Ананы жаратты. Екеуі ұжмақта еркін жүріп, оның «игіліктерін көрді. Алла тағала сынақ ретінде оларға «анау ағашқа тиіспеңдер!» деп тапсырды. Өзінің қуаланды болғанын адамнан көретін Ібіліс оларды азғырып, жолдан тайғызуға кірісті. «Шіркін, мына жемісті жеген адам мәңгі өлмейді ғой!» деген сүкітсөз жүгіртті. Ақыры, екеуі әлгі ағаштың жемісін жеді де Тәңірге жазып қалды. Хақ тағала азғыруға ерген аңқау Адам мен Хауаны да, оны азғырған Ібілісті де «Сендер бір-біріңе жау күйде жерге түсіңдер!» деп жаннаттан шығарып тастады.

А. А. мен Хауа Ана жасаған құналарына қатты өкінді. Бір Тәңірге тәу етіп, тәубе үйірді. Рахымы мол Раббылары олардың

тәубелерін қабылдады. «Әулеттен әулетке дейін әзәзілдің азғыруынан сақ болыңдар!» деп насихат берді. «Өмір кешіретін кеңістіктерін – жер беті, пайдаланатындарын пәни дүниенің игіліктері болады. Жалғанның жақсылығын да, жамандығын да көресіңдер. Тек, тәубеден жаңылмандар!» – деді. А. А-ның есімі Құранда 25 жерде кезігеді.

Әдебиет: Ислам. Энциклопедиялық сөздік. / құр. Б. Аяған. – Алматы: Аруна, 2009; Құран Кәрім аудармасы, Алматы. – Дәуір – 2003; Ә. Сарай (ҚҰӘ – 93-бет)

АДАМ ӨМІРІНІҢ МӘН-МАҒЫНАСЫ ғасырлар бойы талданып келе жатқан мәселе. Өмір өзгерген сайын болашақта да бұл мәселе талай рет көтерілетіні сөзсіз. Яғни, бұл А-заттың өзіне қойған “мәңгілік” сұрақтарының біреуіне жатады. Орыстың ұлы ойшылы Л.Н. Толстой “А-ның ішінде екі “мен” бар сияқты және олар бір-бірімен сыйыспай күресіп жатқан сияқты” - дейді. Бір “мен”: “мен ғана нағыз өмір сүріп жатырмын, қалғандардың бәрі өмір сүріп жатқан сияқты ғана, сондықтан, бүкіл дүниенің мән-мағнасы маған деген жақсылықтың болуында” - дейді. Екінші “мен”: “Бүкіл Дүние саған емес, өз мақсаттарына жаралған, сондықтан, саған бұл өмірде жақсы ма әлде жаман ба, ол оны білгісі де келмейді” - дейді. Бұл өмір сүруге қорқыныш сезімін әкеледі” - деп қорытады ұлы ойшыл. Әрине, А-ның ішкі өмірі неше-түрлі қайшылықтардан тұрады. Біршама жағдайда біз тек ақыл-оймен ғана емес, инстинктер, интуиция арқылы бір нәрселерді (жақсы, я жаман болсын) жасауымыз ғажап емес. А. өз өмірінде, басқа тіршіліктер сияқты, әр-түрлі қажеттіктерін өтейді. Жаңғыз ғана дәулетке жету А-ды қанағаттандырып, оның өмірінің мән-мағнасын құрай алмайды. Оның сыртында талай рухқа негізделген А-ның қажеттіктері тұр. А. қажеттіктерінің төменнен жоғары көтерілетін тізбесін жасауға болады. Ең төменгі - іргетасты физиологиялық (тамақтану, тыныс алу, қозғалу, киім, баспана т.с.с.) жыныстық (дүниеге ұрпақ әкелу) қажеттіктер. Екінші – экзистенциалдық қажеттіктер (қауыпсіздік, ертеңгі күнге деген сенімдік, өмір сүру жағдайларының және қарым-қатынасқа түсетін қоршаған адамдардың тұрақтығы т.с.с.). Үшінші - әлеуметтік қажеттіктер (басқа адамдармен бірігіп, қарым-қатынасқа түсіп, солардың сый-сияпатына ие болу). Төртінші - престиждік, яғни, беделді басқалардың назарына ілігу, еңбек сатыларымен жоғарылау, жоғары тұлғалық бағаға ие болу т.с.с. Бесінші – рухани қажеттіктер - шығармашылық арқылы өз мүмкіндігіңді өмірге еңгізу, іске асыру.

Төменгі қажеттіктер өтелмейінше жоғарғылар әлі де болса А-ға қызықты емес. Өтелген қажеттіктер өз күшін жойып, А-ды

жоғарғы қажеттіктерді игеруге итермелейді. Егер де төменгі қажеттіктерді өтеу - қоғамның даму деңгейіне байланысты - қиын мәселеге айналса, ол А. өмірінің негізгі мән-мағынасына айналуы мүмкін. Бүгінгі таңда қаншама А. “нан табу” мәселесінің шеңберінен шыға алмай жүр?! Оны тарихи қалыптасқан қоғам өмірінің кемшілігі ретінде қарау жөн болар. Сонымен, өмірдің ең биік мән-мағынасы – шығармашылық сатыға көтеріліп, өз қабілеттеріңді іске асыру, соның арқасында өз тұлғаның ерекше орнын анықтап, қанағаттану болмақ. Ондай А-ға тән нәрселер:

- өмірдің әрбір күнін теңдесі жоқ сый ретінде қуанышты сезіммен қабылдау;
- басқаларды өзінді сияқты бағалап қабылдау;
- басқаларға тәуелді болмау, әр мәселе бойынша өз пікіріңді көрсете білу, өзгелердің пікірін де қабылдап сыйлау;
- өз таңдаған ісінді сүйю, шығармашылық деңгейінде игеру;
- үне бойы өз қабілеттеріңді әрі қарай дамытуға тырысу;
- мақсат-мұратқа жететін құралдарды таңдау, жақсылық пен жамандықты, сұлулық пен түрсіздікті айыра білу;
- қай жерде болмасын өзінді қарапайым күндегідей ұстай білу.

Шығармашылық – А-ның тектік қасиеті. Сондықтан, әр А. өзінше шығармашылық сатысына көтеріледі. Мысалы, талай жылдар гүл өсіріп, осы істі сүйетін А. күндердің бір күнінде гүлдің бір жаңа түрін тудырмай қоймайды. Киім тоқитын көп балалы әйел журналдағы көп өрнектерді игереді де, күндердің бір күнінде өз өрнегін ойлап шығаруы мүмкін. Бәлкім, ол өрнек модаль журналында басылмас, бірақ, ол шығармашылық деңгейге көтерілді емес пе?! Егер қайсыбір нәрсені бұрынғыдай емес, жаңа жолмен, әдіспен жасасаңыз – ол да шығармашылықтың нышаны болмай ма? Көп жағдайда өз өміріңнің мән-мағынасын жоғалтып алмас үшін белгілі бір алдыңа қойған мақсатқа жете алмасаң, соған деген көзқарасыңды өзгертсең болғаны. Ондай ақуал қарапайым А-дардың арасында қиын-қыстау заман кезінде жиі кездеседі. А-ның өмірінде тіпті ойға келмейтін қиын жағдайлар туып (соғыс, жер сілкінуі, түрмеге түсу, қатерлі істің пайда болуы т.с.с.) қолынан еш нәрсе келмей, тағдырдың тәлтегіне түскен кезде ол өмірінің мән-мағынасын жоғалтып түңілуі мүмкін. Ондай жағдай болмағанның өзінде әр А. өз өмірінің аяғында “қайғылы үштіктен” (зардап, күнә, өлім) өтеді. Осындай жағдайдың өзінде А. өз өмірінің мән-мағынасын жоғалтып алмауы керек. Ол “ой-толғау құндылықтарына” көшу керек, сонда зардап шегудің өзінен жандүниені тазартатын, көп нәрселерге жаңа баға берілетін мән-мағынаны табуы мүмкін.

Әдебиет: Мырзалы Серік. Философия. Алматы: Бастау, 2008

АДАМНЫҢ ӨЛІМІ МЕН ӨЛМЕСТІГІ. Қайсыбір өмірдің өліммен аяқталатынын әрбір адам біледі. Бұл Дүниеге келгеннен кейін уақыты келгенде кету керек. Ол бізге тәуелді емес, қолымызда тұрған жоқ, ол - табиғи заңдылық. А-заттың мыңдаған жылға созылған өмір тәжірибесі бірде-бір өлген А-ның тіріліп өмірге қайта келгенін көрсеткен жоқ. Әсіресе, жақын А-дардың бұл дүниеден кетуі біздің жан-дүниемізде ауыр жаралар қалдырады. Енді біз оларды ешқашан да көре алмай, іштегі сырымызды айтып, бірге қуанып, сонымен бірге қайғы-қасіретімізді бөлісе алмаймыз. Бәрі де өткен шақтың қойнауына кетті. Сол сәтте біз өзімізді де сондай тағдыр күтіп тұрғанын үрейлене аңғарамыз. Сонымен қатар, біз ақыл-ой таразысына “мәңгілік өмір сүру” мәселесін салсақ, онда оны А-ға берілген ең ауыр жаза екенін байқауға болар еді. Өйткені, егер А. шексіз өмір сүре берсе, онда оның еш мән-мағнасы болмай қалады. Шексіз өмір жөніндегі ой өрісі бүгінгі күннің ашынған өзекті мәселелеріне немқұрайлы қарауды тудырып, қоғам өмірі мелшиіп бір орнында тұрып қалар еді. Мәселеге терең қарағанда, өмірдің мән-мағнасы болуының өзі оның өліммен бітетінінде болса керек. Расында да, біле-білген А-ға өмірдің шектелгені әрбір күн мен жылды, минут пен сағатты бағалауға, тиімді жұмсауға итереді. Өйткені, өмірді ешқандай байлыққа сатып алуға болмайды, бірақ, оның бір ғана өлшемі бар – ол “Ұлы мәртебелі Табиғаттың” (я болмаса, егер адам сенімде болса - Құдайдың) әр адамға берген өмір жасы, яғни, уақыты. Бұл дүниеде бір де бір жасалған ұлы нәрсені істеген А-дар, әрине, өз өмірінің шектелгенін біліп, сондықтан, асығып, “соны үлгірсем екен” - деген ой-үмітпен оларды аяқтады емес пе?! Егер ол мәңгілік өмір сүрсе, сол ұлы істерді бастамас та еді ғой. Антик дәуіріндегі стоиктер “Өлімді есіңнен шығарма!” - деген болатын. Оның терең мәні - өз өмірінде әр іс-қимыл, басқа адамдарға деген қатынастар, айтайын деген сөзінді өмірдің соңындағы сияқты сезінуде. Мұндай өмірлік бағытты ұстау – А. өміріндегі қайсыбір уақиғаны терең сезініп-тебіренуге, мейлінше мазмұнды өмір сүруге әкеледі. Жайшылықты өмірде байқалмайтын кіші-гірім нәрселерге көңіл бөлініп, Дүниенің ғажаптығы айқындалып сезіледі. Бұл Дүниеде қайсыбір тіршілік формасы – соның ішінде адам да – бір ұрпақты екінші ұрпақпен ауыстырып өз өмірін жалғайды. Табиғаттың “даналығы” осында. Соның арқасында алға өрлеу – даму бар.

Әр А. өлімді А-ның жүрегі мен тынысы тоқтап, санасының өшуімен теңейді. Дегенмен де, адамның кейбір жақтары әлі де болса талай күндер тіршілік жасайды. Мысалы, А-ның сақал-мұрты, шашы, тырнақтары дене толығынан шіріп біткенінше өсе береді... Егер А-ның жүрек қысылымы өсіп, оның миына қан құйылса, ол ешкімді танымай, өзіндік санадан айырылғанмен, талай айлар төсек тартып, тірі болып қала беруі мүмкін. Бірақ, ол тұлғалық

қасиеттерден толығынан айырылды. Кейбіреулер ондай А-ға “тірі өлік” деген ат береді... Уақытында ұлы Платон «философия ғылымы бізді абыроймен өлуге үйретеді» деген болатын. Бұл пікірге толығынан қосылуға болатын сияқты. Кейбіреулер өмірінің жартысын “түлге қонған көбелек” сияқты өткізіп, қырыққа келіп, ақылы тоқталған кезінде өз алдына өмірлік мақсаттар қойып, оны асыға істей бастайды. Бірақ, көп жағдайда “Ұлы мәртебелі Табиғат” оларды аяқтауға уақыт бермейді. Ондай А. өлер алдында бұлқанталқан болып, бүкіл ағайын-туғандарын тік тұрғызып, көп жағдайда азапқа салады. Ондай А-ға өлер алдында “Әттең-ай!” деген өкініш келіп, сол аянышты сезіммен өмірден кетеді. Екіншілерге өлім үрейін аттап өтуге діни сенім көмектеседі. Олар тәні болмағанмен, «жан-дүнием мәңгі өмір сүреді» деген үмітпен өмірмен қоштасады. Үшіншілер «бұл күйбең өмірде ішіп-жеу, ойын-сауық құру, әр сәттен ләззәт алудан басқа еш нәрсе жоқ» деген өмірлік бағыт ұстайды. Бірақ, оқтын-оқтын мешітке барып, «кім біледі, мүмкін Алла тағала бар шығар» деген ой кейбір кезде оның жүрегін сыздатады. садақа беріп, намаз оқытады. Бірақ, бәрібір ол болашақ өлімнің мұздаған лебінен құтыла алмай, жаны түршігеді. Философиялық дайындығы бар адамға келсек, ол өз өмірін бүкіл Табиғаттың, Ғарыштың өмірімен байланыстырып, өзін телегей-теңіздегі бір ғана тамшы ретінде сезінеді. Ол оны үлкен тебіреніске әкеліп, өлім өмірдің соңында келетін заңды табиғи үрдіс екеніне көзі жетеді. Ондай А-ды өлім үрейлендіре алмайды.

Бесінші А-дар өз тағдырының шеңберінде тырысып бағып өмірдің шаттығын да, зардабын да толығынан басынан өткізіп, бұл өмірде өзіне тән із қалдыру жолында бар күш-қуатын аямай жұмсап, өлім алдына өмірден шаршаған сияқты сезіммен келеді. Ол өз өмірін толығынан аяқтады. Ешқандай өкініш жоқ. Орындалмаған армандар болғанның өзінде, ол оны табиғи заңдылық ретінде түсінеді. Ол – нағыз А.. Ондай А. көп жұрттың есінде мәңгілік қалады. Соңғы жылдары Батыс университеттері мінбелерінде “аутоназия” (auto - өзім, nazia - өлім) мәселесі қызу талқылануда. Орыс әдебиетінде бұл терминді өз тілдеріне жақындатып “эвтаназия”, - дейді. Әңгіме А-ның өз еркімен қоғамның көмегі арқылы бұл дүниеден кетуі. Яғни, оның “суицидтен” - өзін-өзі өлтіруден айырмашылығы – ол қоғамның рұқсаты және көмегімен өз қалауы бойынша дүниемен қоштасады. Тәндік-сезімдік ләззәт алу өмір бағытын ұстаған Батыс А-ы өмірінің соңында да еш зардап шекпей бұл өмірден тәтті ұйқыға шомылып кете барғысы келеді. Енді бұл мәселені біз де талдап көрелік. Бір қарағанда бұл мәселені Батыс цивилизациясының гуманистік даму жолындағы үлкен жетістіктерінің бірі ретінде қарағың келеді. Расында да, егер адам қатерлі ісікпен (рак) ауырып, қатты зардап шегуде, я болмаса, қартайып, қолынан күш кетіп ешкімге керек

болмай қалған т.с.с. жағдайда қоғам ондай А-дарға өз еркімен дүниеден кетуге көмектесе де болатын сияқты. Бірақ, мұндай көзқарас бүкіл дүниежүзілік діндердегі өмір жөніндегі терең интуицияларға (көкей көзге) қайшы келеді. Бұл Дүниеге келген әр адам Иса пайғамбардың арқалаған ауыр жүгіне мойынсынуы керек. Екіншіден, бірде бір А. өмір соңында “қайғылы үштікті” (зардап, күнә, өлім) аттап кете алмайды. Ол да болса өмірдің соңғы тәжірибелерінің бірі, қоршаған А-дарға ой салатын өнеге емес пе?! Соңғы өмір зардаптарынан өту – А. рухын шексіз күшейтіп, оның ішкі жан-дүниесін тазартып, А-ның абыроймен бұл дүниемен қоштасуына мүмкіндік жасайды. Мәселеге философиялық тұрғыдан келсек, бұл Дүниеде А-нан асқан құндылық жоқ, сондықтан, ешкімнің де А. өмірін қиюға (соның ішінде – А-ның өзін-өзі де) құқы жоқ.

Енді миллиондаған қарапайым А-дардың тағдырына келер болсақ, олардың өлместігі - өз өмір шеңберіндегі жасаған басқа А-дарға деген жақсылығымен байланысты болса керек. Өйткені, ол олардың есінде қалады. Ол дене ретінде көз алдымызда жоқ болса да, рух ретінде – бізбен бірге өмір сүріп қала береді. Ұлы Кун фудзи айтқандай, жақсы А. халықтың сый-сияпатына ие болса, жаман А. ит сияқты бір шұңқырда ұмыт болып қалады.

Десек те, әрине, қазіргі А. мұндай көзқараспен келіскісі келмейді, ол шынайы өлместікті армандап, барлық үмітін ғылымға артады. Әсіресе, тез қарқынмен дамып келе жатқан гендік инженерия саласы болашақта А. өмірін бейнақтылы ұзарта беруге болатынын айтады. Алайда, біздің ойымызша, ол – жалған жол болса керек. Әрине, гендік инженерияның жетістіктеріне сүйене отырып тұқым қуатын аурулармен күрессек - ол жақсы. Ал А-ның өмірін тектік жолмен ұзартуға бағытталған зерттеулер қандай салдарларға әкелуі мүмкін – оны ешкім бүгінгі таңда білмейді. Кейбір ғалымдардың айтуына қарағанда, оның теріс салдары – ядролық бомбаны ойлап шығарғаннан да жаман болуы мүмкін. Екінші жағынан, А. Дүниедегі ең теңдесі жоқ биік құндылық болғаннан кейін оның өмірі мен денесіне жасанды тәжірибелер жасау - қылмыс болар еді (адам көлбақа емес қой).

Мәселенің ғылыми емес, моральдық жағына келер болсақ, бірде-бір жер бетінде өзі тудырған қауып-қатерді адамзат әлі шешкен жоқ. Жеке А-ның өмірін ұзартпақ түгіл, бүкіл адамзаттың құрып кету мүмкіндігі (ядролық соғыс, я болмаса экологиялық апат) осы уақытқа дейін күн тәртібінен шығарылған жоқ. Осы адамға шынайы өлместіктің керегі қанша, егер ол «күнбе-күн соғыс-қақтығыстарда бір-бірін осы уақытқа дейін өлтіріп жатса?» деген заңды сұрақ дереу ойға келеді.

Қорыта келе, шынайы өлместік бүкіл миллиардтаған жылдар бойы қалыптасқан іргетасты табиғат заңдылықтарына қайшы келеді

дер едік. Әңгіме бізге берілген теңдесі жоқ сый - өмірді – бақытты мүмкіндіктерді іске асыруға, өз өмір шеңберінде үлкен маңызды істерді жасап өз ізінді қалдыруда болса керек. Оларды өлім жоя алмайды.

Әдебиет: Мырзалы Серік. Философия. Алматы: Бастау, 2008

АДАМГЕРШІЛІК – адамның адам болып қалыптасуында шешуші рөл атқаратын этикалық ұғым. А. – адам бойындағы гуманистік құндылық, әдеп ұғымы. А-тің шығуы мен дамуы адамзат қоғамының пайда болуы және дамуымен тығыз байланысты. А. нормалар қоғамның ең алғаш пайда болған кезеңінен бастап қызмет атқарып алғашқы адамдардың өзара қарым-қатынастарын белгілеп отырған. А. “кісілік”, “ізгілік”, “имандылық” сияқты ұғымдармен мәнделес. А. адамның адамшылық сапасы шеңберінде өмір сүру қабілетінің біріне жатады. Халықтық дүниетанымда мінез-құлықтың әртүрлі жағымды жақтары осы ұғымнан таратылады. Қабуснамада: “Адамның адамгершілік қасиеті хайуандықтан аулақ болуында” (Қайқаус) – деп көрсетіледі. Мінез-құлық пен іс-әрекеттерде көзге түсетін төмендегідей А. белгілерін атап өтуге болады: адамды қастерлеу, сыйлау, сену, ар-ұятты сақтау, имандылық пен рақымдылық, ізеттілік пен кішіпейілділік, қайырымдылық, кісілік, адалдық, кешірімділік, кең пейілділік, сыйластық, әділдік, қанағатшылдық және т.б. А. – адамның теңдігін құрметтейді, мейірімділігін мақұлдайды, кешірімпаздығын қолдайды, құмарын кешіреді, адамның тұлғалық ерекшелігін сыйлайды деген идея тұжырымдалады. Құран Кәрім – А. ережелерін тек идеялық тұрғыдан мойындаумен ғана шектелмейді, керісінше, оларды әдеп ережелері ретінде күнделікті тіршілікте қолдануды талап етеді. Өйткені мораль қағидаларын іске асырудағы негізгі тәсіл – талап. А. талап – ішкі әлемнің рухани мазмұнын сыртқы қатынаста іске асыру. Құран бойынша, адам А. қасиеттерінің арқасында қоғамда жақсы көрінеді, Алланың сүйген құлына айналады. Хадисте: “А. – тақуалық” деп көрсетіледі. Орта ғасырдағы мұсылман философиясының өкілі, Әл-Ғазали исламдық А. концепциясының негізгі мазмұны – жақсылық пен жамандықты ажырата білу деп тапты. Оның А. ілімі “көркем мінез” немесе “кемел адам” бағдарламасы арқылы көрініс тапты. А. – мейірімді жүректі адамның тіршілік жолы болып танылды. Ғазали түсінігінде адам ғұмырының мақсаты – А. кемелдігіне жету. Ол А. категориясының құрылымына: жақсылық, туралық, адамның өзін-өзі бақылауы, достық, адалдық, сабырлық, жомарттық, ерлік, ұят, әділдік, кешірімшілдік сияқты сапалық қасиеттерді жатқызды. А. ұстанымдары - әлеуметтік-мәдени дамудың жемісі. А. қасиеттердің қалыптасуына ерекше ықпал жасайтын факторлар: туыстық

қатынастарды реттеу, қандастарын өлтіруге тыйым салу, әлсіздерге қамқорлық жасау, еңбектің қоғамдық жолмен бөлінуі және адамдар арасындағы ынтымақтастықтың қалыптасуы.

Қазақ дүниетанымы А.-ті “адамдықтан үлкен ат жоқ”, “адам болып туған соң, адам болып өлу лазым”, “адам бір-біріне қонақ” – деген ұстанымның шеңберінде мойындайды. А. ұғымын қазақ би-шешендері аса маңызды феномен ретінде қарастырған. “Қайырымды туыс бар болса, бар-жоғына қарасар” (Ақтайлақ шешен). Шәкәрім адам өмірінің мәнін, оның руханиятымен өлшей отырып, адамның болмысының негізгі мәні тіршіліктің мазмұнды болуында, ал мазмұнды болуды адамгершілік қасиетпен байланыстырады. А. – адамның қоғамдағы харекет факторы, адамның толықтай мәні, руханиятының өлшем бірлігі ретінде анықталады.

А. құндылықтарының қалыптасуы үшін жүйелік (қоғамдық, мемлекеттік) және тұлғалық субъектілердің ара салмағын дұрыс айқындаудың маңызы зор. БҰҰ қабылдаған “Адам құқықтарының жалпы декларациясының” басты баптарын адамдық қарым-қатынас нормаларына айналдыру А. құндылықтарын қастерлеу шарттарының біріне жатады. Оның басты әдептік баптары төмендегідей: барлық адамдар тең құқылы, ерікті және қадірлі; азаматтар нәсіліне, ұлтына, жынысына, тіліне, шыққан тегіне, дініне, сеніміне, мүліктік және лауазымдық жағдайына қарамай заң алдында бірдей; өмір сүру құқығы, адамның бас бостандығы мен жеке өмір сүру еркі қасиетті болып табылады.

А. қағидаттарының сақталуы өтпелі қоғам жағдайында ерекше маңызды мәнге ие болады. Бұл кезеңде ескі ұстанымдар мен мінез нормалары мәнін жойып, жаңасы әлі қалыптасып, орнығып үлгермеген кезде халықтың әлеуметтік мінезінде әртүрлі ауытқулар орын алып, девиантты құбылыстар пайда болуы мүмкін. Ол адамзат тарихында дәлелденген нәрсе. Өркениеттілікке апаратын жол халықты А-ке, имандылық пен ізгілікке, салауатты өмір салтына баулу.

АДАМНЫҢ ЖАН-ЖАҚТЫ ДАМУЫ – А. ж. ж. д.-ын Сократ оның игілікті тегіс қамти алуы хақындағы өзінің идеясымен байланыстырады. Эпикуршылар А. ж. ж. д.-ын оның қайырымдылық мінезінің жетілуімен өлшейді. Даналыққа қол жеткізу арқылы адамның жетілген бітімі қалыптасады деп есептейді. А. ж. ж. д.-ы туралы Эпикур іліміндегі негізгі идея, ол – адамның өзін-өзі тәрбиелеуі мен үйренуі арқылы даналық шегіне жетіп, қайырымдылық шыңына көтерілу мұраты. А. ж. ж. д. мәселесінде Демокрит пен Эпикур білім арқылы қорқынышты жеңу жолын ұсынса, стоиктер тағдырға қарсы адамның дербестігін жетілдіру жолын ұсынады. Стоицизм бұл орайда адамды тағдыр

қиындықтарына қарсы тұра алатын қабілетін тәрбиелеу мәселесін көтереді. Ежелгі грек философиясындағы А-ның ж.-ж. д. концепциясындағы басты ұстаным: адам құндылығын түсіну, оның шығармашылық әлеуетін мен кемелдене алу қабілетін мойындап, адамның онтологиялық болмысын анықтау. Әл-Фараби А. дамуындағы басты мақсаты интеллектуальды-рухани жетілу арқылы бақытқа жету деп көрсетеді. “Бақытқа жету жолын көрсету” деген трактатында: “Бақыт – ол әрбір адам ұмтылатын мақсат, өйткені ол қандайда бір жетілу болып табылады”. Әл-Фарабидің пікірінше, адамның жан-жақты жетіліп, бақытқа жетуі үшін жағымды іс-әрекет, ізгі мінез, дұрыс ақыл қажет. А. ж.-ж. д-ын ол адам әдебінің жетілуімен сәйкестендіреді. А-ның ж-ж д., әл-Фараби бойынша, практикалық ақылдың міндетіне жатады. Практикалық ақыл адамның кәміл дамуы үшін мүмкіндік жасайды. Әл-Фарабидің А-ның ж.-ж. д. ілімінен шығатын түйіндер: адам барлық заттың өлшемі, ол – басты құндылық, адам ақылы табиғат құбылыстарын танудағы басты құрал, адамзат қоғамының прогресіне кәміл сенім, адам дамып кемелденуі арқылы көркемділік, сұлулық, үйлесімділік ұғымдарының кеңеюі. Әл-Фараби үшін жан-жақты жетіліп, кемелденген адам - өз күш-қуатын адамдардың игілігіне жұмсайтын тұлға. Ондай адам ақыл мен әдептілікті, ізеттілікті үйлесімді тоғыстырады.

АДАМДЫҚ АБЫРОЙ – жеке адамның рухани сапасын, құндылықтық тұғырын анықтайтын моральдық ұғым, жеке тұлғаның өзіне-өзі, оның әлеуметтік ортаға және қоғамның жеке адамға моральдық қатынасын бейнелейтін этикалық категория. А. жеке тұлғаның өзінің өзіне деген талғампаздығы мен талапкерлігі негізделетін, өзіндік сананың бақылау формасы. А. ар-ұжданмен қатар, адамның қоғам алдындағы өз борышы мен жауапкершілігін саналы түрде түсінудің бір тәсілі. Жеке адамды құрмет тұтып қадірлеу, сыйлау, оның құқығын, ерік-бостандығын мойындау және т.б. талаптардан тұратын жеке тұлғаның А-ы оған деген қоршаған әлеуметтік орта мен жалпы қоғамдық-әлеуметтік қатынас арқылы көрініс табады және сол арқылы реттеліп отырады, яғни қоғамның адамға және адамның қоғамға деген қатынасын білдіреді. А. адамның қоғамдық бітім-болмысын, бейнесін, беделін танытады. Бұл жағдайда А. жеке тұлғаның әлеуметтік және моральдық бостандығының маңызды жағы болып табылады. Адам А. үшін қызмет етеді, ал жасалған А. адам үшін қызмет істейді. А. адамға ғана тән сапалық қасиет. А. адамның бойына туа бітетін немесе біреуден сыйға алатын нәрсе емес. Сондықтан А. жүре қалыптасып, жасалынады, яғни моральдық процесс және ол шексіз үдеріс, адамның саналы ғұмырынан бастап өмірінің соңына дейін созылады.

АДАЛДЫҚ – адамның ішкі рухани болмысының мазмұндық құрылымын анықтайтын этикалық ұғым, адамгершіліктің маңызды талаптарының бірін белгілейтін моральдық категория. А. – адал – араб тілінің “рұқсат етілген”, “таза” деген мағынаны беретін сөзінен келіп қалыптасқан сипаттық мазмұнды бейнелейтін аксиологиялық ұғым. А. - өмірдің барлық жағдайларында адамның өз уәделеріне және қалыптасқан адамгершілік нормаларға сәйкес әрекет жасау жөніндегі парасаттылық талап. А. шыншылдық, әділдік, принциптілік, кісілік, адамгершілік, қанағаттық, ынсапшылдық, айтқан уәдесінде тұрушылық, мойнына алған істен жалтармаушылық, тазалық сияқты моральдық сапаларды қамтиды. Адал адам деп өзін жасанды қылықпен, қорқақтықпен, өтірікпен “ластамаған” адамды айтамыз. Адал адам – ол турашыл және батыл, достықты қадірлейтін адам. Ол - өз жақындарын әрі басқа таныс және бейтаныс адамдарды құрметтейтін кісі. Діни философияда, оның ішінде, исламдық этикада А. ұғымына өте зор мән беріліп, биік маңызға ие болады. Ол - адамның пенделік тіршілігінде өзіне рұқсат етілген іс-әрекет, қылықтар мен азық-түлік шеңберін анықтайтын рухани кеңістік.

Қазақ даласы өркениетіндегі А. ұғымының этикалық қуатын “Ақиқатқа қақ тұрған – адалдықтың белгісі”, “Ала ойлаған алысқа бармайды”, “Адалдықтан ауған ер бір кеселге жолығар” (Балпық би), “Арам - өзін ойлайды, адал - өзгесін ойлайды. Халықтың таңдауы - өзгесінің қамын жейтіннің жағында” (Әйтеке би), “Адал болсаң жұртыңа, ағалыққа жарарсың” –деген ұстанымдардан байқаймыз. Демек, а. - өмірдің барлық жағдайларында адамның өз уәдесіне және қалыптасқан адамгершілік нормаларға сәйкес әрекет жасау жөніндегі парасаттылық талап. А. – ұлық мінез. Қазыбек биге сүйенсек, “Адалдықты әрқашан жасырмаған елміз, адал ниетті ақтай білген елміз”. “Адал адамның аты арып, тоны тозбас” –дейтін тұжырым жасайды қазақы таным. А. ұғымын табиғат тазалығымен салыстыратын тұсты “адал болсаң судай бол...” (Жанқұтты шешен) дейтін теңеуден көреміз.

АДАСУ – ақиқат ретінде жаңсақ қабылданатын, нақты шындықпен сәйкес келмейтін сана мазмұны. А. ұғымын танымдық тұрғыда және моральдық тұрғыда қарастыруға болады. Танымдық тұрғыда А. танымның шындықтан ауытқуын білдірсе, ал екіншісі, адамның өмір жолында қателесуін, теріс жолға түсіп, азғындауын, адамгершілік, кісілік жолдан шығуын білдіреді. А. да шындықты, объективті дүниені біржақты бейнелейді, шынайы қайнар көзге ие болады. А. да таным жолын салыстырмалы түрде таңдау

еркіндігімен, шешілетін мәселенің күрделілігімен, ойды іске асыру барысындағы мәліметтің толымсыздығымен байланысты. Адамның психологиялық және әлеуметтік негіздері болады. Бірақ оны моральдық-психологиялық феномен ретіндегі саналы өтіріктен ажырата білуіміз керек. Өтірік істің шынайы болмысын бұрмалаумен байланысты, біреуді саналы түрде қателесуге итермелеу мақсатын көздейді. А. қателескен пайымға негізделетін ақиқаттан ауытқу, ол әр кезде жаңсақ алғышарттарға сүйенеді. Сондықтан оны қателесуден ажырата білуіміз қажет. Қателесу ойлаудың тек формальды тұсындағы ауытқуларды ғана көрсетеді. А.-ға алғашқы жіктемені Ф.Бэкон өзінің “идолдар” туралы ілімінде берген болатын. Оның философиялық жүйесінің сынға арналған бөлігі негізінен адамның адасуының себептерін анықтауға және оларды жоюдың жолдарын ұсынуға бағытталған. А. – адамға тән құбылыс, яғни өмір жолында қателесу, тіршілік бағдарынан шатасу, теріс жолға түсу, азғындап адасу, адамгершілік, кісілік жолынан шығу дегенді білдіреді. Діни философия адасуды адамның кәміл жаратылыс болмауымен байланыстырады. Адамға тән үштік құрылым: жан, тән және рух, оған адасудың тән болатындығын дәлелдейді. Екінші фактор еркіндіктің болуы. Құранда: “Сәмуд қауымына келер болсақ, біз оларға тура жолды көрсеттік. Бірақ олар адасушылықты таңдады” (44/17-аят) делінеді. Мұхаммед пайғамбар: “Ей қауым! Сендерден бұрынғы қауым осы себепті (тағдыр жайлы таласқа түскені үшін) адасқан. Кітаптың бір бөлімін екінші бөліміне қарсы қойғаны үшін адасты...” –деп айтқан. Ислам дінінде кісілік жолы “құдай жолы” мәнімен үндеседі. Абай әділет пен шапағаттан айрылу – А.-дың басы екенін аңғартады. “...Ғадаләт, шапағаттан босанбаңдар. Егер босансаң, иман да, адамдық та һәммасы босанады. Аллаяр софының бір фәрәдан жүз фәрә бижай (жайсыз, қолайсыз) дегені басына келеді” дейді Абай. Енді бірде Абай: “Мал, мақтан, ғиззат-құрмет адамды өзі іздеп тапса, адамдықты бұзбайды һәм көрік болады. Егер адам өзі оларға табынып іздесе, тапса да, таппаса да адамдығы жоғалады” дейді. Бұл тәлім сөздер кісілік жолдан адастыратындардан аулақ болу шартын уағыздайды.

АЖАЛ (араб. әджал – белгіленген уақыт, мөлшерлі мерзім) - діни-теологиялық ұғым-категория, тіршілік иесіне (нақтылап айтсақ, адамға фәни дүниедегі) белгіленіп берілген мөлшерлі мерзім, уақыттың соңы, аяқталуы. А. ұғымының түпнегізі Құран Кәрімде (3:145), Алла Тағаланың құдіретімен белгіленіп қойылған деген түсінікті береді. А. – Шәкәрім шығармашылығындағы кездесетін тірек ұғымдардың бірі. «Мұсылмандық шарты» еңбегінің «Ажал туралы» бөлімінде А. ұғымын таратып айтады. Осы еңбегінде, Құран Кәрімнен және Ардақты Пайғамбарымыз

Мұхаммедтің (с.ғ.с.) хадистерінен мысалдар келтіріп, мол түсіндіріп келеді де, өз ойын: «шайх Сағди айтқан: «Кісі ажалсыз өлмейді, Өйтсе де ажалсыз өлмеймін деп айдаһардың аузына кірме деген» деп түйіндейді. Шәкәрім өзінің көркем философиясында А. ұғымына кең өріс береді. Поэзиялық шығармаларының шарықтау шегінде, шешімді сәттерінде А. ұғымын Алла Тағала, асық (ғашық), тағдыр, сөз күдіреті т.б. ұғымдармен астастыра береді. «Қалқаман-Мамыр» поэмасында «Қош, Баба бата бер! - деп түрегелді, «А, құдай, сақтай көр! - деп бата берді. Жөнелді күрең атпен сырылдатып, А-ға көпе-көрнеу байлап белді» және «Ат қойды құдайлап көп бозбала, А-дан қақты ғой деп хақ тағала» деген жолдарда А-ды екі рет атап, оның алғашқысында Көкенай шешімінің әділетсіздігінен хабар берсе, екінші сәтте Алла Тағаланың А-дан қорғаған күдірет күшін суреттейді. Алла Тағаланың әділеттілігі мен Көкенайдың әділетсіздігін бейнелеу арқылы, А-ды әділетті және әділетсіз ұғымдарымен астастыра теол.-философиялық контекст аясында береді. Өзінің ойтанымын, сөз күдіретінің мәңгілігін А. және өлім ұғымдарымен астастыра беретін сәттері де қуатты: «Алмаймын патшалықты берсең де, Қайтейін, өлім тартып алады, Мендағы, А. жетіп өлсем де, Ғаскерім ақ қағазда қалады», немесе «Дәл кесімді А. келіп жеткенше, Ойдан, Сөз теремін жемістей». Сөз өнерінің орнын осылай анықтау, сондай-ақ, ойдан сөз теру, оның мәңгілік ажалсыз әскер екенін айту Шәкәрімнің жаңалығы. Филос. лирикада ұғымдар суреттеліп, не бейнеленіп қана берілмейді, сол ұғымның түп мәні жайында ой толғау тән. Осы бағдарда, әділеттіні А-дан Алла Тағаланың қаққанындай, Шәкәрімнің асыққа (ғашыққа) да А-дың келмейтінін бейнелеуінде символдық мән бар: «Асыққа А. келмейді, Қандай қаза көрсе де, Көңілі жанды өлмейді, Тәні жанды өлсе де». Көңілі жанды, тәні жанды ұғымдары арқылы өмірдің, тіршіліктің субстанциялды бастауларына бойлайды. Сондай-ақ, «Дүние мен өмір», «Қош, жұртым», «Жастарға», «Абай марқұм өткен соң өзіме айтқан жырларым» сияқты шығармаларында көтерілген ойтаным аясында А. ұғымы көрініс тапқан.

Әдебиет: Ислам. Энциклопедиялық сөздік. / құр. Б. Аяған. – Алматы: Аруна, 2009; Құран Кәрім аудармасы, Алматы. – Дәуір – 2003

АЗАМАТТЫҚ – адамның әлеуметтік болмысын, тұлғалық бітім құрылымын анықтайтын философиялық категория. А. құқық ғылымы тұрғысынан да қарастырылады. Бұл тұрғыда А. – адамның нақты бір мемлекетке саяси және құқықтық қатысы. Мемлекеттің және оның билігіне бағынатын адамның арасындағы өзара қарым-қатынасты білдіреді: мемлекет өз азаматының заңды құқылары мен мүдделерін қамтамасыз етуге, қорғауға әрі оған шетелде қамқорлық жасауға кепілдік береді; ал азамат мемлекеттің заңдарын және т.б.

өкімдерін бұлжытпай сақтауға әрі оның белгілеген міндеттерін орындауға міндетті. Мұндай құқықтар мен міндеттердің жиынтығы азаматтың саяси-құқықтық дәрежесін айқындап, оны шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ адамдардан ерекшелейді. ҚР-ның Конституциясында адамның азаматтығы бекітілген.

А. ұғымы моральдық философия тұрғысынан алғанда адамның әдептік сапасын білдіреді. Ол әдетте, А. парыз ұғымы тіркесінде қолданылады. А. парыз – адам мен қоғам үйлесімділігін білдіретін әлеуметтік-этикалық ұғым, жеке тұлғаның туған жер, ата-мекен, Отан, халық алдындағы парызы мазмұнын білдіреді. Қазыбек би “Алтын ұяң – Отан қымбат, туып өскен елің қымбат, кіндік кесіп, кір жуған жерің қымбат” деген. Адамзат пен Отанды сүю тек А. парыз ғана емес, сонымен бірге, ар-намыспен де байланысты. “Ерді намыс өлтіреді, қоянды қамыс өлтіреді” деген осыған меңзейді. Азамат үшін тіршіліктің ең қиыны, күрделісі – нағыз адам болу. Адамға өз ісін жетік білу де А. парыз. Пайғамбар хадистерінде “үйренуге қорланбадым, әркімнен үйрендім, әркімге үйреттім” деген тәлімдік сөздер бар. А. парыз адам құқықтарын қастерлеумен тығыз байланысты. Азамат өз құқығын пайдаланып қана қоймай, сонымен бірге, қоғам, заң және басқа тұлғалар алдындағы жауапкершілігін сезінуі қажет. А. парыз азаматтық қоғам, құқықтық мемлекет және халықтың шынайы билігі бар жағдайларда толық жүзеге аса алады.

АЗАП – (араб. - қинау) – шарифатта күнә үшін белгіленген жазаны білдіретін моральдық ұғым. Қылмыс үшін қазының белгілейтін жазасы немесе адамның бұл дүниедегі күнәсі үшін о дүниеде алатын жазасы ретінде қарастырылады. Сонымен бірге қабір азабы да осыған жатады. Құранда: “Бұл (А.) сендердің дүниеде қолдарыңмен істегендеріңнің қарсылығы, (жемісі), әйтпесе Алла құлдарына зұлымдық жасамайды” (3/182 аят) немесе “Ей, пағамбардың жұбайлары! Сендердің қай-қайсың ап-ашық бұзақылық жасасаңдар, оған еселенген А. тартқызылады, ол – бір Аллаға қиын емес” (Ахзаб сүресі, 30-аят) деп айтылады. Демек адам өзінің басына қандай жағдай келсе де ол өзінің істеген ісінің жемісін көреді. Сондықтан А. адам өміріндегі кездейсоқ құбылыс емес, оның өзіндік негіздері болады.

АККУЛЬТУРАЦИЯ (лат. *adcultura* - білім, даму) — белгілі бір халықтың мәдениеті жоғары дамыған басқа бір халықтың мәдениетін толық немесе жартылай қабылдауы нәтижесінде болатын мәдени өзара ықпал процесі. А. ассимиляция және этникалық бірегейлік пен тұтастану процестерінің көптүрлілігіне қатысты қарастырылады. А. ұғымы алғаш рет Солтүстік Америкалық үндістік тайпалардағы мәдени өзгерістерді зерттеген

мәдени антропологияның американдық мектебінде (Д.Боас, У.Холмс, У.Мак-Джи, Р.Лоун) ХІХ ғ-дың аяғынан бастап қолданылды. Алғашқы тар мағынасында бұл ұғым үндіс тайпаларының ақ нәсілді американдықтардың мәдениетін біржақты қабылдап, ассимиляцияға ұшырауына байланысты пайдаланылды. ХХ ғ-дың 30 ж-нан А. ұғымы мәдени антропологиялық мектептің басты ұғымдарының біріне айналды. А. процестерін зерттеуде 1940 ж. жарияланған Линтонның “Американ үндістерінің жеті тайпаларындағы А.” еңбегінің үлкен теориялық маңызы болды. Бұл еңбекте А-ның екі типі аталады: 1) әскери-саяси өктемдік жоқ жағдайында өзара қарым-қатынасқа түскен мәдениеттердің бір-бірінің құндылықтарын еркін қабылдауы; 2) әскери немесе саяси басым топтың бағыныңқы мәдениетке өз құндылықтарын нысаналы және күшпен танытуы. 1950 ж-дарға дейін А. процестерін зерттеу Батыстағы мәдениеттің басқаларына тигізген әсерлерін қарастырумен байланыстырылды. Басқалары батыстандыру аймағы болып табылады делінді. 1950-60 жылдардан бастап А. аумағы кеңірек қарастырылды. Батыстық емес мәдениеттердің өзара байланысы және олардың А-лық қуаты сараланып, испандандыру, жапондандыру, қытайландыру процестері ғылыми талдаудың пәніне айналды (Дж.Фостер, Дж.Фелан, т.б.); А. тәсілдері күрделі қоғамдардағы урбанизация процесін зерттеуде пайдаланылды (Р.Билз). Егер бұрын басым мәдениеттің “төмен” мәдениетке тигізген әсерлері сөз болса, енді кері әсер (мыс., африкалық әуендік ырғақтардың қазіргі музыкаға әсері) туралы жиі айтыла бастады. А-ны әртүрлі мәдениеттердің тоғысуы нәтижесінде жүзеге асатын мәдени сұхбат ретінде қарастыру алдыңғы қатарға шықты.

Әдебиет: Қазақ халқының философиялық мұрасы. Т. 19. Мәдениет философиясы. Аударма, 2006: Мәдени-философиялық энциклопедия / Құраст. Т. Ғабитов, А. Құлсариева, Ә. Әлімжанова. Алматы, 2007.

АҚПАРАТТЫҚ ҚОҒАМ (лат. informatio - түсіндіру, хабарлау) — 1945 жылы жапон ғалымы Е.Масуда енгізген термин. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін дамыған елдердегі капитализмнің бұрынғы индустриалдық капитализмнен бөлек екендігі айқындала түсті. 1960-70 жылдары Батыс ғалымдары (Д.Белл, Р.Арон, З.Бжезинский, О.Тоффлер, Рим клубы өкілдері т.б.) принципті жаңа қоғам қалыптастыру туралы ілімдерін көпшілікке ұсынады. Оны әртүрлі атаулармен атады: супериндустриялық өркениет, постиндустриалдық қоғам, технотронды, телекоммуникациялық, ақпараттық қоғам. 1990 ж. шыққан Д.Нэсбит пен П.Эбурдиннің “Мегатенденциялар. 2000 ж.” еңбегінде жаңадан қалыптасып келе жатқан өркениеттің

төмендегідей басым бағыттары аталып өтті: 1) жаңа жоғары технологиялар; 2) социализмнің кейбір элементтерін еркін нарықтық қатынастармен үйлестіру; 3) әмбебапты өмір салты және мәдени ұлтшылдық; 4) жеке және мемлекеттік дәулеттіліктің ұштасуы; 5) өнер мен көркем мәдениеттің өркендеуі; 6) діни жаңғыру; 7) тұлға марапаты. Өркениеттіліктің басты тірегіне әмбебапты ақпараттандыру жатады. А.қ. тіршіліктің барлық салаларын қамтып отыр: техникалық салада - жаңа ақпараттық технологияларды өндірісте, іскерлік қатынастарда, білім беру саласы мен күнделікті тұрмыста қолдану; экономикалық салада ақпарат ең басты тауарға айналды, әлеуметтік салада ақпарат өмір сапасын көтерудің негізгі құралына айналды; саяси салада ақпараттың еркін және ғаламдық алмасуы демократия мен азаматтық қоғамды насихаттады, мәдениет саласында А.қ. жетістіктері мәдени сұхбат пен құндылықтар алмасуына себебін тигізді. Ақпараттың принципті жаңа түрлері адамзат мәдениетінің жазу бітімінен экрандық мәдениетке ауысуына негіз болды.

Әдебиет: Қазақ халқының философиялық мұрасы. Әлеуметтік философия. Т 17. Астана: Аударма, 2005: Философия. Энциклопедический словарь. – М., 2004.

АҚЫН — поэзиялық шығармаларда (өлең, жыр-дастан т.б.) ауызша айтып не жазып шығаратын өнер иесі, халықтың көркемөнер мәдениетінің басты тұлғаларының бірі. Көшпелі қоғамда әлеуметтік пікірді жеткізуші. Қазақтың сөз мәдениетінде жырау, жыршы, өлеңші сияқты тұлғаларды қамтыған. Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде шынайы А. өзінің суырып салып өлең айтуымен дараланған. Ол өлеңді, жырды домбыра немесе қобыз сияқты музыка аспаптарының сүйемелдеуімен орындаған.

А.-ға тән қасиеттер: а) ескіше оқыған, көп білетін адам; ә) қасиет пен құндылықтардың бейнешісі, суретшісі, демеушісі, жасаушысы, содан әлеуметтік мәртебесі жоғары дара тұлғалыққа ие болды; б) халықтың көркемдік талғамын қалыптастырып, жалғастырған сөз шебері, ауызша жырлап не жазып шығаратын өнер иесі; в) А. айтыста тіршіліктегі ащы-тұщының себепті байланысын есінде сақтады, реті келгенде ашық, жанға батыра еске салды. Оның асыл сөзі – ақиқаттың айқын үні, ойшылдың өткір ойы. Оның серпілісі өз қиялынан, таным объектісінен қанат тапты, нақты оқығаны өрнектеуімен көп құлағына жақты. Әрекет бастауын адамдыққа және бітімге арнады. А. тойда, ойын-сауықта көптің іліп аларына көңіл бөлді. Ол бұралқы сөзбен емес, батыл оймен, әнді дауыспен көпті өзіне қарата алды. Мұндай тұлғалық пен тектілік қазақы танымды ерекшеледі. Тілдері нық, ойлары анық болды. Ашық сөз саптауда немесе жарыста сөзін жинақы таратты, ойын

тартымды, әдет-ғұрыптың жағымды, оң жақтарын жеткізумен көптің көңілін жаулап алды. А.-дар туралы «Тәңірі қуат берген, Тәңірі жарылқаған шабыттылар» деген түсініктер таралған.

А.-ның жаны таза. Жаны тазаның ағартушылығы арыдан басталады. Оның талғамы, ой өрісі, мәдениеті көп алдында сыннан өтті, ширатылды. А. дүние танымын, адамдармен қарым-қатынасын, нені сүйіп, нені жек көретінін, кімнен үйреніп, кімнен жиренгенін де дер кезінде нақышына келтіре өрнектеген. Шығармаларының көпшілігінде заман туралы айтады, шындықты айтып, халық қамын білдіреді. Осы тұрғыдан қазақтың жаман мінездерін, ескі қалдықты, билердің үстем қылықтарын сынайды. Бұл А.-қ қабілет пен мұратқа тән ерекшелік.

А. қабілеттің арқасында табиғатқа тіл бітіп, адамның тұла бойындағы құдірет, бас бостандық, ел мен жер танытқан шындық (Шал, Шернияз, Мәделі, Ақмолла, Майлықожа, т.б.) көріністері ашылды; ел мұңы, заман зары мен жыры (Махамбет, Дулат, Шортанбай, т.б.) ұрпақтар жанында әрдайым жаңғырды. Сергек ойлы ақындар, сыршыл әншілер, ұғымтал сазгерлер (Біржан сал, Ақан сері, Жаяу Мұса,) қазақ музыкасының мазмұны мен түріне, орындаушылық өнеріне көптеген жаңалықтар енгізді.

Қазақы таным алдағы күнге деген үмітімен, өткен күнге деген сағынышымен ерекше. А. алдымен өз басы мен болмысының иегері болды, адамдық туралы ойланды, адамгершілікті түсіндіріп бақты.

А.-та елге, жерге, ағайын-жұртқа деген сезімталдық, сүйіспеншілік, сенімділік үнемі және үлгілі тұрғыда таратылады. Әдебиетте А.-ды әнші А., айтыскер А., жазбаша А. деп жіктеушілік орын алған. А. дәстүрде елдің тағдырына деген талғам, талап, үндеу басалқы; ілкімді өнер, жұртпен жақындастырар қабілет айқын; халық аузындағы жыраулық ұлы ұғым, қымбатты қасиет қалыптасты. А.-дық жырау мұраты – шығармашыл қажеттіліктен туындайтын көркемдік пайымдаумен және субъективті сапалықпен, яғни, өзін ұрпақ-ұлтымен үйлестіретін және еліне қызметін тездететін ізденістермен үндес. Мұндай тұлғалық пен тектілік қазақы танымды ерекшеледі.

А.-дық - білімді өндіру қабілеті, тіл шеберлігіне деген жауапкершілік. Онда адамның тұлғалық деңгейі мен тіршілік тұтастығын жеткізетін, тұрмыс-салт мұқтаждарын көрсететін кемелдік айқын. А.-дықта тіл мен білімнің жетілу эволюциясы қатар жетіледі. Өйткені А. халқымен тілдеседі, заманымен үндеседі. Тұлғалық пен тіршілік тұтастығын, тіпті халықтың идеялық, рухани біліктілігін нығайту – А.-дық толғаныстың мәңгі тақырыбы. Оның басты бір сырын А. Байтұрсынов: «Ертедегі адамдардың табиғаттан ұзап кеткен жері болмаған соң адамның өзі де табиғатпен қатар, табиғатпен жалғас, сабақтас өзектес сияқты күйде өмір кешкен» деп түйіндейді.

А. номадалық мәдениеттің синкреттік тұлғасы, ауыз әдебиетінің халық дәстүрлерін сақтаушы. Сондықтан олардың көрнектілерін “халық ақындары” деген (Нұрпейіс, Кенен, Жамбыл т.б.). Халық ақындары тек қазақта емес, сонымен бірге тыныс-тіршілігі ұқсас қырғыз, қарақалпақ, башқұрт, түркімен сияқты халықтарда да бар. Ақындық өнер қазақтың жазба әдебиетінде де жалғасқан. Жазба әдебиетіндегі А-дар бұрынғы фольклордың құндылықтарын сақтай отырып, заманның жаңа талаптарына сай жанрлық, стильдік, көркемдік, идеялық-мазмұндық өзгерістерге барған (Абай, Шәкерім, Мағжан, С.Торайғыров, С.Сейфулин, М.Шаханов, О.Сүлейменов т.б.). Зерттеушілер қазақ поэзиясының тарихи кезеңдеріне, мәдени ақпарат беру тәсілдеріне, стилі мен жанрына қатысты А-дарды жыршы ақындар және жазушы ақындар деп екі топқа бөледі. Қазіргі күндері ауызекі ақындарды шығарм. ерекшеліктеріне байланысты: айтыс ақындары, әнші ақындар, термешілер т.б. жіктеп таратады.

Әдебиет: Қазақ халқының философиялық мұрасы. Т. 19. Мәдениет философиясы. Астана: Аударма, 2006: Қазақ этикасы мен эстетикасы. Т. 12. Астана: Аударма, 2005. Мәдени-философиялық энциклопедия. Алматы: Паритет, 2007.

АЛЛА — Ислам дінінде бүкіл әлемді, адамзатты, барлық тіршілік иелерін жаратушы, барлығы оның әмірімен болады, бүкіл болмыстың түп-тірегі. Қасиетті Құран Кәрім А-ның адамдарға сыйлаған сөзі. Оны А. Жәбірейіл періште арқылы соңғы пайғамбар Мұхаммедке 23 жыл бойы аян-аяттар түрінде жолдап отырған. Мұсылмандық сенімде А. туралы ілім (ат-таухид) басты имандылық қағидалары болып есептеледі. Құранда, хадистерде, тәфсірлерде А. туралы арнаулы әдебиетте (кәләм) жаратушының құдіреттілігі, шексіздігі, жалғыздығы, шынайылығы, қасиеттілігі, мейірімділігі, әділдігі, рахымдылығы т.б. жөнінде көптеген сипаттамалар беріледі. Нағыз мұсылман А-ны бірден-бір жаратушы күш ретінде мойындап, өз өмірінде оның талаптарын бұлжытпай орындап отыруға міндетті. Әлемдегі рас — ол болмыс. Болмыс рас болса, онда А. да рас. Абай айтқандай:

“Алла ішімді айтқызбай біледі, ойла,
Бендесіне қастықпен кінә қойма.
Распенен таласпа мүмин болсаң,
Ойла, айттым адамдық атын жойма!”

Құран уағызының негізі — А-ны дәріптеу А. ұғымының мұсылмандар арасында әр түрлі болғанымен Мекке мен Мединедегі кезеңінің Құрандағы түсініктемесінде айырмашылығы жоқ. Құранның мазмұны да, тақырыбы да бір ғана А-ға сену

болғандықтан, көп құдайлы пұтқа табынушылыққа қарсы тұрған. А.— жалғыз, оның ешқандай «теңдесі» жоқ. «А.— жалғыз, А. мәңгілік, ол тумайды, оны ешкім туған жоқ, оған тең келер ешкім жоқ». Құранда А-ның құдіреттілігі, қалтқысыздығы және ұлылығы туралы үнемі айтылып келеді. 18 мың ғаламның барлығы А-ға бағынғандықтан дүниеде оның әмірінсіз ештеңе істелмейді, тіршіліктің дамуы оның әмірі негізінде ғана жүреді. Құран дұғасы осыны дәлелдейді. Сондықтан А. өзі жаратқан дүниеге әмірін жүргізеді, демек тіршілікті дамытады, өзгертеді, барлық құбылысты өзі жасайды. А. адамзатқа өте қайырымды, себебі ол адамның санасына сенеді, адамға кешірімді. Адам А. құдіретіне сенгендіктен, өзін Құдайдың «құлымын» деп түсінгендіктен, дін жолына түсіп, Құдайға құлшылық етеді. Құдайға құлшылық етуші мұсылман қауым, тіршіліктегі барлық құбылысты А. ісі деп түсінеді.

Адам баласы өмір бойы не істейді, қалай күн кешеді, мұның барлығы А-ның әмірі деген қағида Құранда көп қайталанады. Сонымен қатар дүниедегі болып жатқан барлық құбылыс А ның әмірімен және оның бұйыруымен жасалады. Құран қағидасының негізгі мақсаты едам баласын тек адал өмір сүруге, істеген ісін жауапкершілікпен қарауға, күнәсін мойнына алуға шақырып, А-ға күнәсін кешіруін сұрап, жалбарынуға шақырады. Дер кезінде күнәсін кешіруді өтінбесе о дүниеде күнәға батып, А-ның алдында жазаға тартылады. А. – діни философиялық категория. Әл-Фараби философиясындағы Бірінші Себеп – Құдай – абсолютті бастама. Ол әлемдік үйлесімділіктің бас да соңы. Құдай материалды дүние, дербес. Бірінші Себептен тәуелсіз өмір сүреді. Әл-Фараби бойынша, А. – Бірінші Тұлға, ең алғашқы бастама, ол дербес, ешқандай затпен, құбылыспен теңестірілмейді, оның басқа затқа тәуелділігі болмайды. Бірінші Тұлға болмысты жаратады, одан жаратылған болмыс басқа заттардың болмысы үшін өмір сүреді. А-ның жаратқан болмыс жүйесі сатыларға бөлініп, әрқайсысы өзіне тиесілі орындарын иеленеді. А. универсальды білімнің иесі, Ғаламдағы барлық заттар мен құбылыстардың түптегі, негізі. А. өзінің мәндік болмысын анықтауға қабілетті, ал оның мәні бүкіл шындық әлемін қамтиды, сондықтан ол бүкіл әлемді таниды. А. мен материалды дүние бір бүтін болмысты құрағанымен, А. мен материалды дүние немесе А. мен адам арасында бірнеше топтар мен сатылар кездеседі, сондықтан А-ның табиғатпен тікелей байланысы жоққа тән, А-дан оларға вертикальды байланыс болмайды. Фараби А-ның мәңгілік екенін дәлелдейді. Әбу Ханифаның пікірінде: “А-ның калам (сөз) сипаты бар және бұл сипаты оның басқа сипаттары сияқты өз болмысының ажырамас бірлігі, онымен бірге мәңгі болып табылады”. Оның А. – барлық нәрсенің бастамасы тұғысындағы пікірі, әлем және ондағы әртүрлі болмыс А. тарапынан жаратылды,

Көктің жәни дүниенің ешбір кемшіліксіз жүйелі түрде жаратылуы, болмыстың бір күйден екіншісіне ауысып отыруы білушілердің білушісі және ғибрат иесі ұлы жаратушының бар болатындығын дәлелдейтін ашық айғақтар дегенге саяды. Осыған негізделе отырып, әрбір ақыл иесі А-ның бар екеніне және оның жаратышы бастама болатынына сенуге міндетті деп есептейді. Оның пікірінше, А. бар, бірақ оның бар болуы басқа болмыстарға ұқсамайды, А. тірі, бірақ басқа тірілір сияқты емес, сипаттары оның болмысынан ажыратылмайды. Оның теңі мен ұқсасы жоқ, сондықтан ол - “жалғыз”, “біреу”. Ислам дінінде сауп та, жаза да А. тағаланың қолында, мұның екеуі де бұл дүниеде болмаса, о дүниеде берілетіні анық болып есептеледі.

Әдебиет: әл-Ғазали. Ихйа. 1, 38-116. әл-Багдади. Усул ад-дин, 76-152, ан-Насафи. Акаид, 28-33; әл-Джурджани, Шарх 465-544. Ислам. Энциклопедиялық сөздік. / құр. Б. Аяган. – Алматы: Аруна, 2009.

АЛЬТРУИЗМ (франц. altruisme, лат. alter - басқа) — басқаның мүдделері үшін өзіміздік тежеп, оған жанқиярлықпен қызмет етуге дайындықты білдіретін ізгілік принципі. Ғылыми қолданысқа А-ді эгоизмге қарсы ұғым ретінде О. Конт енгізген. Эгоизм мен А-нің арақатынасы бүкіл этика тарихында арқау болған мәселелердің біріне жатады. “Егер мен өзім үшін болмасам, онда кім мен үшін?”, “Мен басқа үшін емес өзім үшін өмір сүргім келеді” деген дұрыс мағынадағы өзін сүю А-тік қағидалармен толықтырылып отырылу қажет. “Егер мен тек өзім үшін болсам, онда менің керегім де жоқ”, — дейді альтруист. Шынайы А. руханилықпен, басқа адамдардың қасиеттілігін мойындаумен, басқаға деген жылылықпен сомдалып отырады. А. принципі адамгершіліктің алтын ережесінде тұжырымдалған: “Өзіне не тілесен, басқаға да соны тіле!” А-нің таза көрінісіне аналық махаббат жатады. Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде А. кісілік қасиеттермен, басқаға деген жылы көңіл-күймен, сұхбатшылдықпен т.б. анықталады. Ұлы Абай айтқандай, “бұл Алла махаббатпен жаратқан адамзатты; сондықтан сен де сүй сол Алланы жаннан тәтті”. Шынайы А. — өмір ләззаттарынан бас тарту да, аскетшілдік пен тақаушылдық та емес. Қазіргі әлемдік мәдениеттегі бейбітшілдік, келісімдік, күш көрсетпеу, әмбебаптылық пен жалпы ғаламдық приоритеттер идеялары А-ның жаңа қырларын айқындайды.

Әдебиет: Қазақ халқының философиялық мұрасы. Т. 12. Қазақ этикасы мен эстетикасы. Астана: Аударма, 2007; Мәдени-философиялық энциклопедия. Алматы: Раритет, 2007; Философия. Энциклопедический словарь. – М., 2004. – С. 28-29.

АМАНАТ – жеке адамның, әлеуметтің, елдің, ұлт пен ұлыстың моральдық болмысының іске асырылу формасын көрсететін этикалық-аксиологиялық категория. А. адам мен адамның бір-біріне сенуінен, оның адамгершілік қасиетіне, кісілік мінезіне, ізгілік ниетіне, имандылығына, адалдығына, әділдігіне, кішіпейілділігіне, азаматтығына, қайырымдылығына, елжандылығына, бауырмалдылығына, ізеттілігіне, білімділігіне, көрегенділігіне, көргенділігіне, ибалылығына, ұяттылығына, намыс пен уәдеге беріктілігіне және т.б. оң моральдық құндылықтарға үміт артуынан туындайтын этикалық бірлік. А. тапсырма, міндет, өсиет мағынасында қолданылады. А. мұсылмандық этикада ешқандай ақысыз тапсырылып, жүктеліп отыратын әрі А. алған адамның оның орындалуын өзіне парызға балап, адамдық, кісілік іс деп танылады. Ең алдымен, А. негізінде сенім жатады. Екіншіден, А. орындаушы үшін парыз болып табылады. Ол А. алған адам үшін міндеттілікке айналады. Осыдан қазақтың: “Аманатқа қылма қиянат” деген өсиет сөзі келіп шығады. Мысалы, рух – Алланың өзінің жақсы қайеттерімен адамға берген аманаты. Сондықтан шынайы мұсылман халқы аманатты орындау мәселесін ерекше моральдық құндылық деп танып, аса зор мән берген және оны орындамау кешірілмес үлкен күнә болып есептелген. А. екінші адамға қарыз деп саналған. Сондықтан А.-ты алу өте жауапты, қиын іс болып есептелген. М., Қайқаус: “Аманаттың қиындығы үш түрлі. Біріншісі – аманатты өз малыңнан мұқият сақтаймын деп әуреленесің, екінші – сұраған уағында беруің шарт, үшіншісі – аманатты жоғалтып алсаң, иесінен үлкен ұятқа қаласың. Аманатты қабылдама, қабылдаған соң оны сақтап, түймедей түгел иесіне тапсыруың қажет. Бұл жомарттықтың жолы деуге болады” –деп көрсетеді. А. адамның адамның жоғары рухани жетілуінің, биік имандылық пен кісілік қасиетінің, жоғары этикалық мәдениетінің көрсеткіші ретінде бағаланады. Жат жерде жазым болған батырлардың, ел-жұртына сәлемі, кемел дананың келер ұрпаққа өсиеті, өлім аузындағы адамның сары ауыз бала-шағасын, ғазиз жарын немесе кәрі ата-анасын жан досына аманаттауы осындай парыз-қарызға жатады. Шәкәрім философиясының орталық идеясы, аманатпен байланысты болған: “Үлкенге құрмет, кіші – үлкенге аманат” –деген. Оны орындамау аманаттаушының алдындағы ғана емес, құдай, әруақтың алдындағы да үлкен күнә болып саналады. Бүкіл мұсылман халқы осындай танымды ұстанған биік мораль философиясымен өмір сүреді. Сонысымен рухы биік, болмысы асқақ, жүзі жарқын болған. Аманатты ант-су ішпей-ақ, құжаттап хаттама жазбай-ақ, құдай алдындағы, пенде алдындағы, ар-ождан алдындағы міндет хақында мүлтіксіз орындап отыруға тырысқан.

АНОМИЯ (франц. *anomie* - заң, ұйымдасудың жоқтығы) — қоғамның құндылықтар жүйесіндегі түбегейлі дағдарыстарды білдіретін ұғым. А. өзінің төмендегідей белгілерімен анықталады: 1) қалыптасқан құндылықтардың мәнін жоғалтуы салдарынан болатын ретсіздік, нормативтік-баптық вакуум; 2) әлеуметтік үйлесімдіктің жоғалуы, қоғамдағы құндылықтардың жиынтық бейнесіне айналған жеке тұлғалар беделінің жоғалуы; 3) адамдардың жоғары мұраттардан, өмірлік құштарлықтарынан айырылуы; 4) мінез-құлықтағы тұрақсыздық, өзін-өзі өлтірудің көбейуі, т.б. А. терминін ғылыми айналысқа енгізген француз ғалымы - Э.Дюркгейм (1858-1917). “Еңбектің қоғамдық бөлінуі” кітабында А. еңбек бөлінісінің бұрмалануы нәтижесінде пайда болады деп тұжырымдайды және оның себебін мамандандыру кезіндегі адамдар арасындағы ынтымақтастық пен үйлесімдіктің жоғалуынан көреді. “Өзін-өзі өлтіру” деген еңбегінде Дюркгейм эгоистік, альтуристік және А-лық суицидтердің түрлерін атап өтеді. Соңғысы дәстүрлі шектеу нормалары шайқалған кезде ырықсыз құмарлықтан туындайды делінеді. Шектелмеген тілектер орындалмаған жағдайда адамдарда шешімі жоқ тұйық дағдарыстар пайда болады. А. ұғымын қазіргі социологияда әрі қарай дамытқан американдық ғалым — Р.Мертон (1910). Ол А. мәселесін ауытқушылық әрекетпен байланысты қарастырады. Мұндай әрекет тұлғалық мақсаттарға заңды құралдармен жете алмайтын жағдайларда қалыптасады. Нақтылы мәдени жүйеде туындайтын мүдделер үстемдік етіп тұрған басқарушы және реттеуші тетіктерге қайшы келуі мүмкін. А. әсіресе, өтпелі қоғамдарда жиі кездеседі. Бұрынғы әдетке айналған бағдарлар жаңа талаптарға сәйкес құндылықтармен жылдам ауыстырыла берілмейді. Мұндай қайшылықтар тұлғалар санасында ауытқушылық туғызуы мүмкін.

Әдебиет: Қазақ халқының философиялық мұрасы. Т. 12. Қазақ этикасы мен эстетикасы. Астана: Аударма, 2007. Мәдени-философиялық энциклопедия / Құраст. Т. Ғабитов, А. Құлсариева, Ә. Әлімжанова. Алматы: Паритет, 2007.

АНСАРЛАР – (араб тілінде көмектесушілер деген мағынада) Мәдина қаласының байырғы тұрғындары, Исламды қабылдап Мұхаммед пайғамбардың сенімді сахабалары, көмекшілері болған. Олар Мекке және басқа қалалардан келгендерді қарсы алып, барлық қажеттіліктерімен қамтамасыз етті. А. -лар Мединелік Аус пен Хазраж деген екі негізгі рудың мүшелерінен құралған. Олар алғашында Йеменде тұрып, кейін Ясрибқа (Мәдина) көшіп келген ағайынды рулар еді. Олардың арасында өзара қақтығыстар басталып, ұзақ жылдарға жалғасқан. Соңғы Буас шайқасы аустықтардың пайдасына шешілді. Сол кезде хазраждықтар құрайыштармен

көмекке уәделеспек болды, және сол мақсатта Меккеге өздерінің өкілдерін жіберді. Мұхаммедтің (с.а.с.) пайғамбарлық міндетінің 11 жылы олар Меккеге келді, сонда пайғамбармен жолығып Исламды қабылдады. Олар дау-дамайға нүкте қойып, Мәдина араптарына бейбітшілік пен өркендеуге жол ашатын мүмкіншілік осы дін екенін түсінді. Қайтып келгеннен кейін олар жаңа дінді аустықтарға да уағыздай бастады. Кейіннен хазраж бен аустардың өкілдері Мұхаммед пайғамбармен екі мәрте жолықты (бірінші және екінші ақаба анттары). Олар пайғамбарды қорғауға және меккелік барлық мұсылмандарды қабылдауға серт берді. Кейін меккелік мұсылмандардың Мәдинаға хижреті басталды. Хазраждықтар мен аустықтар жылы қарсы алып баспана берді. Осыдан кейін олар А.-лар (пайғамбардың көмекшілері) деген қадірлі есіммен атала бастады. Пайғамбардың қалауымен А.-лар қоныс аударғандармен (мұһажирлермен) бауырласты, өз үйлеріне қоныстандырып дүниесі, қажеттіліктерімен бөлісті.

А.-лар пайғамбардың көптеген хадистерін жеткізді, олардың арасында Исламның ғылымы мен методологиясының негізін салғандар да болды. Кейінірек ансарлар Ислам мәдениетін сақтаушылар деген атпен танылды. А. -лар жайында Құран аяттарында былай айтылады: «Шынында Аллаһ бір бөлік адамдардың көңілі ауытқи жаздаған ауыр кезде пайғамбарға ілескен мұһажирлер мен Ансарлардың және пайғамбардың тәубесін қабыл алды. Аллаһ оларға еміренгіш, тым мейірбан болғандықтан, олардың тәубелерін қабылдады» (9: 117).

(Қайнар көз: Ислам энциклопедиялық сөздік» А. Али-заде, Ансар, 2007 ж.)

АНТРОПОЛОГИЯ (грек. arthropos – адам, logos – ілім) – адамның шығу тегін, дамуын, дене құрылысын, нәсілдік ерекшеліктерін зерттейтін жалпы биология ғылымының қоғамдық ғылымдармен тығыз байланысы бар саласы. Антропология терминін алғаш рет Аристотель енгізді. Антропология ұғымы көне грек дәуірінен бастап белгілі болғанымен орта ғасырдың аяғына дейін адамның физикалық құрылысын зерттейтін, ішінара адам психологиясы мен этнологиялық ерекшеліктерін сипаттайтын да ғылым саласы болып келді. XIX ғасырдың XVIII ғасырдағы Франция ойшылдарының пікіріне сәйкес адамға тән құрылысын, тіршілік-әрекетін, тілін, мінез-құлқын, материалдық және рухани қазыналарын, т.б. зерттеу. Қазіргі кезде мұндай көзқарасты АҚШ, көптеген Батыс Еуропа елдерінің антропологтары қолдайды. Ал 2-көзқарас – адамның дене құрылыс ерекшеліктерінің уақыт, кеңістік бойынша өзгерісіне ерекше мән беру. Мұны Ресей, т.б. елдердің ғалымдары қуаттайды. Қазіргі кезде антропология 3 түрлі өзекті

мәселеге – адамның адамның дене құрылыс ерекшеліктеріне, шығу тегі мен оның дамуына, этникалық құрамының қалыптасуына ерекше көңіл бөледі. Осыған байланысты эволюция антропология, физикалық антропология, этникалық антропология болып бөлінеді.

Қазақ халқының жалпы антропология типі еурпеоид және монғолоид тектес расалардың қосындысынан пайда болған деп тұжырымдалған. XX ғасырдағы Қазақстан жерінен табылған палеоантропологиялық материалдар қазақтардың ежелден автохтон халық екендігін толық дәлелдеді. Ғылымда қазақтың антропология типі метистік топқа жатқызылып, оған тұрандық түр (тұраноид) деген нәсілдік атау берілді. Қазақ антропологі Оразақ Смағұлұлы 60-жылдары республиканың әр өңірінен қазақтардың бас сүйегі мен қаңқа сүйектерін жинап, Санкт-Петербургтегі антропология және энтография мұражайына тапсырды. Осы жылдары қазақтардың тіс құрылыстары зерттеліп монографиялық еңбек жарияланды: (О.Смағұлов, К.Сиқымбаева «Қазақстанның этникалық одонтологиясы», 1977 ж.).

Әдебиет: Қазақ халқының философиялық мұрасы. Т. 19. Философиялық антропология. Мәдениет философиясы. Астана: Аударма, 2006; ҚҰЭ. Т.1.

АНТРОПОМОРФИЗМ (грек. antropos - адам, morphe - форма, пішін) — адамзаттық, халықтық дүниетанымдағы жаратылыс иелерін (құдайды, періштелерді, мал-жан иелерін), табиғаттағы нәрселерді (ғарыштық, геогр. объектілерді, жан-жануарларды, өсімдіктерді т.б.) адамға ұқсату құбылысы, өнердегі көркемдік әдіс. А. ежелгі дүниетаным мен ілкі санадан бастау алатын құбылысқа жатады. Ол байырғы мифол. және діни аңыздардан айқын байқалады. А. қазақ халқының арасында да кеңінен таралған. Адам кейіпіндегі киік, жын, пері, дию, жезтырнақ, албасты т.б. ұғымдар осының айғағы. Көшпелі қауым өздеріне бағыт-бағдар сілтеуші жұлдыздар (Темірқазық, Жетіқарақшы, Ақбозат пен Көкбозат т.б.), желеп-жебеуші табиғат күштері (Жер-ана, Көк тәңірі, Ай, Күн, т.б.), төрт түліктің иелері мен киелері (Қамбар ата, Шопан ата, Зеңгі баба, Ойсыл Қара) туралы түрлі аңыз-әңгімелер шығарған. “Жеке батыр”, “Толағай”, “Балқаш”, “Қаратал” секілді ата-қоныс, мекен-жай атауларына байланысты, байғыз, көкек, сауысқан, қарға, тасбақа, т.б. аң-құс, жан-жануарлар туралы аңыздар халықтың дүниетанымындығы А-ге айқын мысалдар болып табылады. Қазіргі санада ол тілдік метафоралар мен көркем бейнелер арқылы сақталған (жарық дүние, мүлгіген табиғат, қатаң қыс, қу түлкі т.б.). Поэзияда антропоморфтандырылған бейнелер басты көркемдік құралдардың біріне айналды. А-ді тек архаикалық сананың қалдығы деп қарастырған дұрыс емес. Ол ғылымы мен техниканың озық

салаларында да жиі көрініс табады (ойлайтын машина, есептеу техникасы, ақылды робот т.б.).

Әдебиет: Қазақ халқының философиялық мұрасы. Т. 19. Мәдениет философиясы. Астана: Аударма, 2006; Мәдени-философиялық энциклопедия / Құраст. Т. Ғабитов, А. Құлсариева, Ә. Әлімжанова ж.т.б.. Алматы, 2007.

АНДАУ – абайлау, байқау, аңғару. Адам айналадағы тіршілік құбылыстарымен үйлесімді қарым-қатынаста болу үшін сол құбылыстардың ішкі-сырқы мәнін және олардың себеп-салдарын дер кезінде аңғара білу шарт. Андау процесі өз кезегінде пайымдау және зерделеу жүйесіне өтіп, ол ақылмен түйсіну, тану процестеріне ұласады. Ойшыл ғұламалар белгілі бір ұғым, таным, түсінік мәндерін ашқанда осы процестер «ізімен жүріп отырып» түсіндіреді. Сонда мәселенің төркіні айқын, анық болып шығады.

Әдебиет: ҚҰЭ. Т.1., 387 б.

АҢЫЗ – фальклорлық проза жанры. Онда елдің, тайпа, рудың шыққан тегі, кешкен жолы хақындағы немесе тарихта болған әйгілі адамдар – хан, батыр, би, шешендер жайындағы, сондай-ақ нақтылы бір жер-су, сол жерде өткен оқиғалар турасындағы тарихи шындыққа негізделген, халықтың тарихи жадында сақталған, әйтсе де уақыт өте өңделіп, көркемдік сипат алған оқиғалар баяндалады. Тарихи тұлғалар қатысқан тарихи оқиғалардың баяндалуы, оқиға өткен шегі, жер атауының нақтылы көрсетілуі, танымдық, ретроспективтік сипат, белгілі дәрежедегі аймақтық шектелушілік (яғни әр жерде, негізінен, сол өңірде жасаған адамдар, болған оқиғалар туралы аңыздар көбірек таралады), сюжеттік-композициялық шарттылықтың сақтала бермеуі – аңыздың жанр ретіндегі ерекшеліктері. Заман алға озып, ел жадында тарихи тұлға көмескі тартып, тарихи оқиға елеске айнала бастағанда, әуелдегі әңгіме халықтың көркемдік таным тезіне түсіп, өзгеріске ұшырап, аңыз ретінде айтылатын болады. Қазақ аңыздарына алғаш назар аударған Ш. Уәлиханов пен Г.Потанин еді. Әйткенмен аңыз жеке жанр ретінде М.Әуезовтың еңбектерінде ғана қарастырыла бастады. Ол аңыздарға: «тарихта болған адамдар жайында айтылған, халық шығарған көркем әңгіме», - деген анықтама берді. М.Ғабдулин де осы пікірді қуаттай отырып, аңызды «аңыз әңгіме» деп атады да оның жанрлық ерекшеліктерін айқындай түсті. Аңыздың жан-жақты зерттелуі С.Қасқабасовтың халық прозасына арнаған еңбектерінде жүзеге асты.

Әдебиет: Қазақ халқының философиялық мұрасы. Т. 19. Философиялық антропология. Мәдениет философиясы. Астана: Аударма, 2006; ҚҰЭ. Т.1., 388 б.

АР – адам бойындағы адамгершілік қасиеттің өлшемі, тұлғаның өз әрекетімен ниеті үшін жауаптылығын сезінуі және адамның өзіне-өзі ұждан тұрғысынан баға бере білуін бейнелейтін әдептанулық категория. Этикалық әдебиетте А. туралы көптеген анықтамалар мен түсіндірмелер кездеседі. Сенека А. деп адамгершілік өлшемдеріне байланысты біздің мінез-құлықтарымызды құптайтын немесе айыптайтын ішкі дауысымызды айтады. Стоиктер яғни ежелгі Стоя қаласының ойшылдары бұл ұғымды адамды қорғап тұратын күшпен теңейді. Діни танымда оны адам бойындағы имандылық деп қарастырады. Мұхаммед Пайғамбар (с.ғ.с.) хадистерінде «кімнің ұяты жоқ болса, оның иманы да жоқ» деген пікір бар. Қазіргі батыстық этикада ардың беделшілдік және гуманистік түсініктері айқындалған (Э. Фромм). Біріншісі сырттан танылған құндылықтарға икемделумен байланысты болса, екіншісі адамның өзін-өзі тәрбиелеуіне қатысты. Қазақ халқының дәстүрлі әдеп жүйесінде А. ұғымы жоғары бағаланады. Кісіліктің негізгі қасиеттерінің бірі – арға кір түсірмеу. «Малым жанымның садағасы, жаным арымның садағасы» дейді халық мақалы. Қазақта «Ұят кімде болса, иман сонда» деген мақал бар. Абай арды надандық ұят және шын ұят деп екіге бөледі. Надандық ұяты дегеніміз – жас баланың сөз айтудан ұялғаны сияқты ақылы қысқа, өрісі тар, ойы таяз жанның ұялмайтын нәрсеге ұялуы. Ал шын ұят – шарифатқа, абыройға теріс, ақылға сыйымсыз, сөкет қылықтан ұялу. Бұл – тек есті адамға ғана тән қасиет. Ал екіншісі - өзің істеген қатеден, нәпсіге еріп қылған қылықтан ұялу. Ұят деген адамның өз бойындағы адамшылығы, иттігіңді ішіңнен өзің сөгіп, қылған қысымның аты екенін айтады. Абай, Шәкәрім барлық әдептілік түсініктерін «А. ілімі» маңайына топтастырған. Ары бар кісі ғана иманды, ізгі, парасатты болып келеді. Шәкәрім айтқан «арлы азамат» - жақсы мен жаманның айырмашылығын терең түсінетін, сөз бен істе түзу, әділ, намысшыл адам. Оның пікірінше руханилыққа жеткізетін 4 жол бар: 1) еңбек; 2) өнер; 3) жалпы білім; 3) А. ілімі. Соңғысы кісіліктің түп қазығы болып табылады. А. – адам болмысының моральдық мазмұнын анықтайтын жинақтық (кумулятивті) түсінікті білдіретін ұғым. А. ұғымы адамның өз іс-әрекеті үшін өзінің алдындағы моральдық жауапкершілікті түсінуін және оны сезінуін, сонымен қатар, әділетті де пәк болуға деген ішкі ниетін, ішкі интенциясын білдіреді. Сондықтан А. индивидтің адалдық, шыншылдық, әділдік, кеңпейілділік, кісілік, ұждан сияқты сапалық белгілерін бағалаумен байланысты болатын моральдық-этикалық және әлеуметтік кешенді құбылыс. А. адамдардың табиғи болмысынан өрбіп отыратын жалпы рухани-әдептік кеңістікті қамтитын жалпы категория. А. -

адамға қатысты сезім, оның тұлғалық құрылымының құрамдас бөлігі болып табылатын болмыстық қасиет. “А-сыз адамның қоры” (Ж.Баласағұн), “Ары жоқтың ақылы жоқ” (мақал), “А. жазасы – бар жазадан ауыр жаза” (М.Әуезов) дегендер жоғарыда айтылғандардың дәлелі. Сонымен бірге, А. қандайда бір мәдени немесе әлеуметтік дәстүрдің, материалдық немесе жеке адам амбициясының ықпалымен өмірге келген салыстырмалы ұғым ретінде де қабылдануы мүмкін. Қоғамның моральдық өмірінде А. адамның мінез-құлықтарын реттеуші қызметін атқарады. Бір жағынан ол адамның іс-әрекетін бағалайтын болса, екінші жағынан, адамды кейбір маңызды, әлеумет үшін құнды істерге итермелейді, үшіншіден, ол теріс істерден сақтандырушы қорғанысі болады. Мұны “Арға мінәжат етілсе, барға қанағат етілсе, әуелінде ынтымақ, ортасында береке, артында шүкірлік тұрмас па” (Қазыбек би) деп айтқаны айғақтап тұр. Шәкәрімнің “ар ілімі” бойынша, А. – адамның Алла аманатын сақтаушы және жауап беруші рухани субстанциясы, а. – жанның болмысы. А. – адам болмысындағы түйінді моральдық құндылық. А. мен зұлымдық егіз ұғым ретінде анықталады. Шәкәрім: “Дәлелім – ұждан, зұлым бар тетелес” – дейді. Ардың атрибуты ретіндегі адам әділ болуы керек деп есептейді. А. – адамның адами болмыс кеістігі, өрістік шегі. А. адамның моральдық санасының негізгі ұстындық категориясы. А. – тұтастай бір концепт, ілім. Сондықтан А. - адамзатына тән моральдық жүйе. Қазақта “малым - жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы” –дейтін ұстаным бар. “Арынды сатпа, малыңды сат” (Бапан би) – дейтін қағида бар. А. ілімі әлеуметтік реттеушілік, ұйымдастырушылық қызмет атқаратын қағидалар, ұғымдар жүйесі болып табылады. А. концептіне арқау болатын моральдық жүйе негізінен әділеттілік ұғымы төңірегіне тоғысады. Әділдік ардың ішкі мәні мен мазмұнын білдіретін алтын дінгек қызметін атқаратын ұғым, ол – адамның арлы санасын өлшеу таразысы. Әділдік теңдік пен шынайылыққа негізделеді. Арлылық мінездің шолғыншы-өшеуіші ретінде “ұят” ұғымын алуға болады. Ұят ардың нақты жағдайда көрініс табу формасын білдіреді. Мысалы, қорқақтық жасау – ұят, әдепсіздік көрсету – ұят, үлкенді сыйламау – ұят, қонақты күтпеу – ұят және т.б. Сондықтан “ар-ұят – адамның жан азығы” болып табылады. А. түсінігіне тиімділік және эмоционалдық компоненттер біріктірілген. Ол ұжданды пайымдауда көрінетін іс-әрекеті үшін өзінің жауапкершілігін түсінуді және қуаныш пен мақтаныш немесе ұялу мен өкініш сезімдерінен көрінетін моральдық қанағаттануды немесе жәбірленуді қамтиды. Қазақы дүниетанымда адамдағы ішкі рухани ардың шектеулілік мүмкіндігін бұзатын, яғни жоққа шығаратын құбылыстар қатарына адамның биологиялық тіршілігі үшін

маңызды рөл атқаратын тамақ, ұйқы, күлкі сияқты іс-әрекеттер жатқызылады..

Әдебиет. Қазақ халқының философиялық мұрасы. Т. 12. Қазақ этикасы мен эстетикасы. Астана: Аударма, 2007; ҚҰЭ. Т. 1, 394 б.

АРАЛАСУ – қазақ дүниетанымында адам мен қоғамның, адам мен адамның арасындағы қарым-қатынасты бейнелейді. Адам болмысының өзі үнемі дамып, өзгеріп және жаңарып отыратын араласу процесі, ол адамның мәндік ерекшелігі. Адам өз болмысының құпияларын өзін қоршаған ортадан оқшау, тұйық жағдайда толық ашуы, көрсете алуы мүмкін емес, адам қоғамда ғана толық қалыптасады. Адам болмысы араласу арқылы, оның өзіндік “Менінің” “Басқамен” үздіксіз жүріп отыратын диалог-сұхбатында ғана айқындалады. Адам өзін қоршаған ортамен: табиғатпен, қоғаммен, басқа адамдармен араласуға мәжбүр деуге болады. Ежелден араласуға құмар қазақ халқы оны жоғары бағалады. А. – қазақ халқы үшін өмірдің мәні, басты құндылықтардың бірі және қазірге дейін солай болып қалып отыр. Белгілі қазақ философы Қ.Ш.Нұрланова араласудың бес деңгейін бөліп көрсетті: қарым-қатынас, келіп-кету, сіз-біздесу, араласу, іштесу. А. қазақ үшін терең мазмұнға ие, ол өмір кеңістігінде өзінің туысқандарымен, отандастарымен, адамзаттың басқа өкілдерімен бірге өмір сүру тәсілі. Қазақ халқының араласуға құштарлығының негізінде малдың қамымен ұзақ уақыт бойы табиғат аясында оқшау өмір кешу жатыр. Сол себепті қазақ халқы басқалармен кездесудің, жүздесудің әрбір сәтін қастерледі, өз ұрпағын “кісікиік” болып, жалғыз өмір сүрмей, араласу арқылы адам қоғамында бақытты өмір сүруге шақырды. Осы қасиет қазақ халқының қазіргі заманда бүкіл адамзат қауымдастығымен тіл табысып, ынтымақтаса өмір сүруінің себептерінің бірі.

АРАМ – араб тілінен аударғанда “рұқсат етілмеген”, “таза емес” деген мағынаны білдіретін сөз. Этикалық тұрғыда адамның жағымсыз моральдық сапасын айқындайтын категория. Мұсылмандық аксиологияда адамның ас-суын ғана емес, іс-әрекетін, мінез-құлқын, тәртібі мен әдетін, ниеті мен пиғылын да адал, арамға бөлген. Құранда: “Әй, муминдер, сендерге ризық етіп бергендердің тазасын жеңдер. Алла тағалаға пенде болғандарыңа шүкірлік етіндер. Әлбетте, ол сіздерге өлексені, қанды, шошқа етін және Алладан басқаның атын айтып сойылған хайуандардың еті арам қылады” (Бақара сүресі, 172-173 аят.) –делінген. Енді бір тұста: “Алланың діні өзгермейді. Өйткені дін өзгертілмеген. Шарифаттар болса өзгертілген. Сондықтан кейбір нәрселер бір адамдар үшін адал болса, Алла оны басқаларына арам еткен. Біраз

бұйрықтардың орындалуын Алла кейбіреулерге әмір етсе, кейбіреулерге тиым салған” –деп айтылады. Діни этика бойынша, байлықты жұмсаудың өзі адал мен арамға бөлінеді. Бұл орайда о дүниеде байлық Аллаға арыз айтып: “...Харамға жұмсаңыз: “Иә, Алла! Бұл пендең мені жаман жолға жұмсады” десе Алла сол адамның дәрежесін төмендетіп қояды екен деген түсінік бар. Адамдардың іс-қимылы мен әдеттеріне қатысты елге, халыққа көрсетілген қызметтен көз бояушылықпен, алдап арбаумен, зорлықпен, ұрлық-қарлықпен, парамен алынған пайда арам саналған. Біреуге зиян келтіру, өш алу мақсатымен немесе күндестік, қызғаныштан өтірік айту, алдау, қулық жасау да арам ойлы, арам ниеттілік саналады.

Әдебиет: Қазақ халқының философиялық мұрасы. Т. 19. Философиялық антропология. Мәдениет философиясы. Дін философиясы. Астана: Аударма, 2006; ҚҰЭ. Т.1., 419 б.

АРМАН - адам көкейіндегі ізгі ниет, болашақтан күтер үміт, алға қойған мақсат. Қазақ халқында «армансыз адам жоқ» делінеді. Халықтың жоқтау өлеңдерінде де «арманда кеткен» тіркесі көп кездеседі. Мәселен «ел ішіне сау келсең, тағлым айтпас ер ме едің? Жол көрсетіп, сонда өлсең, Арманым бар дер ме едім?» (Абай). Бұл мағынада опасыз жалған дүниеде адам араманының шексіздігі, оқыс қазаға байланысты, қайғыға ұласқан ащы арман сөз болады. Арман сөзінің қолданылу аясы кең. Ол – шығармашылық қиялдың дайындық сатысы да. Адам өз болашағы үшін күресудің орнына құрғақ қиялға берілсе, мақсатына жете алмайды. Енжар, селсоқ адамның қиялы сүреңсіз келеді, ондай кісіні көбінде мұң басады. Ол болашақ үшін күреске құлықсыз, ондайларды өмір қызықтырмайды. Бос қиялға салынған кісі, өмір ауыртпалықтарын, оның қуаныш, қайғы-қасіретін түсінбейді. Арман – жастар үшін аса қажетті қасиет.

Әдебиет: Қазақ халқының философиялық мұрасы. Т. 12. Қазақ этикасы мен эстетикасы. Астана: Аударма, 2007; ҚҰЭ. Т. 1, 440 б.

АРХЕТИП (грек. arche - бастау, typos - бейне) — алғашқы үлгі, түпнұсқа. А. жалпыадамзаттық рәмізділіктің негізіне, шығарм. жасампаз қиялдың нәр алатын бастауына жатады. А. өнерде ерекше рөл атқарады. Мәдени А-тер — бұл ілкі мәдени түпнұсқалар, адам және оның табиғат пен қоғамдағы орны жөніндегі түсінік-рәміздер, тарихтың терең қойнауларынан үзілмей “өсіп” шығып, қазіргі мәдениеттің нормалық-құндылық кеңістігінде өз маңызы мен мағынасын жоғалтпаған және бүгінгі адамдардың әрекеттеріне жалпы жоба беретін баптық-құндылық бағдарлар. А. туралы ілімдер К.Юнгтің “аналитикалық психологиясында”, Л.С.Выготскийдің “мәдени-тарихи теориясында”, Дж. Кулидің “Рәміздік

интеракционизмінде” және мәдениетті құндылық-рәміздік жүйе мен адамдар тіршілігінің рухани интенциясы деген түсініктерде жан-жақты дамытылды. К.Юнгтің аналитикалық психологиясында А. көмескі сананың тылсымдық құрылымдарында “ұжымдық бейсаналық” түпнұсқалар ретінде сақталды. Мәдени тұлғаның рухани-шығармашылық қазынасын қауымдық тылсымдағы А-тер құрастырады. Оларға адамның рухани өмірін априорлы (тәжірибеге дейін) қалыптастыратын және оның іс-әрекетін, мінез-құлық жүйесін жалпылама анықтайтын құндылықтар қисыны жатады. Осының негізінде адамда “мендік” сезім, этноста ортақ уақыттық-кеңістік өрісі пайда болады. Әрбір халық өз мәдениетін еркін дамытуға мүмкіндік алған кезде А-теріне жиі оралады. Мыс., Қазақстанда соңғы жылдары мәдениет пен өнердің әр саласындағы “ұлттық негіздері жаңғырту” идеясы осымен тұстас.

Әдебиет: Қазақ халқының философиялық мұрасы. Т. 19. Мәдениет философиясы. Астана: Аударма, 2006; Мәдени-философиялық энциклопедия. Алматы, 2007; Философия. Энциклопедический словарь. – М., 2004. – С. 67-69.

АСКЕТТІК (грек. asketes - жаттығу, ерлік) — саналы түрде табиғи қызықтардан, өмір игіліктері мен ләззаттықтан өзін рухани құтқару мен жоғары мағыналықты көздеп, адами немесе діни мұраттарға жету үшін бас тартып, өткінші дүние құндылықтарын тәркі ету. А. көптеген діни (буддизм, индуизм, иудаизм, христиан, ислам) және философиялық (пифагоршылар, стоиктер, гностиктер, неоплатоншылар) жүйелердің жалпы принципі болып келеді. Бір діннің аумағының өзінде А-тің бірнеше баламалары болды. Мыс., христиандықта монахтық А. пен дүниелік А. ажыратылған. Христиандық діннің адам денесінің қасиеттілігі және оның қайта тірілуі мен мәңгі өмір үшін қажеттілігі туралы қағидаларына қарамай, А., әсіресе алғашқы христиандық әулиелердің өмірінде кең орын алған. Батыс Рим империясының құлдырау жағыдайында өріс алған әдепсіздікке қарсы А. руханилықты сақтаудың бірден-бірі жолы деп есептелген. А. принциптер Айсә пайғамбардың өміріндегі (мыс., шөлде әзәзілдік нәпсіқұмарлықпен күресу) тәрбиелік құндылықтар ретінде уағыздалды. Орта ғасырда католиктік және православиялық ағымдарда монахтық А. (целибат) қарапайым адамдар үшін де үлгі болып жарияланған. Протестантизм сыртқы монахтық А-тің орнына “моральдық аскеза” принципін ұсынды. Рухани тазару алдыңғы орынға қойылды. Ислам дінінде де А. жоғары бағаланған. А. әсіресе, сопылық бағыттың негізгі өмірлік принциптерінің біріне айналды. Оны Қожа Ахмет Иасауи уағыздарынан байқауға болады. Оның пікірі бойынша, адам нәпсіқұмарлықтан арылу үшін өзіне өзі джихат жариялауы керек,

нәпсіні тыйған адам түбінде әулиеге айналады, Жалпы алғанда, А. адамзаттың рухани тәжірибелерінің бірі ретінде қабылдануы керек.

Әдебиет: Қазақ халқының философиялық мұрасы. Т. 12. Қазақ этикасы мен эстетикасы. Астана: Аударма, 2007; Мәдени-философиялық энциклопедия / Құраст. Т. Ғабитов, А. Құлсариева, Ә. Әлімжанова. Алматы: Паритет, 2007.

АСҚАҚТЫҚ — жоғары құндылығымен адамды шаттық сезімге бөлейтін, бірақ өзінің орасан зор күшімен және аумақтылығымен адамның оны қабылдау мүмкіндіктерінен асып түсетін, болашақ мүмкіндіктері зор нәрселер мен құбылыстардың эстетикалық құндылығын білдіретін категория. Осы игерілмеген, кейде шамасынан тыс қатерлі күштердің алдында тұлға еріксіз болып келеді. Егер әсемдік еркіндік саласына жатса, онда А. адамның салыстырмалы тәуелділік аймағында қалып қояды. Бұл жағынан А. әрекет етіп отырған объектінің қабылдаушы субъектіден басымдылығын білдіреді. Табиғаттың орасан зор немесе пәрменді құбылыстары, тарихи төңкерістер, тұлғалардың жанқиярлық рухани немесе әлеуметтік ерліктері мен ауқымды шығармашылығы адамдағы А-тың объективті бастауларына жатады. А. күнделікті өмірдің әдетті жүрісіне ретсіздік әкелуі мүмкін. Бұл шұғыл өзгерістер адамда кеңеттен пайда болған шаттану немесе тылсымдық үрейлену туғыза алады. Адам толық меңгергеннен кейін А. әсемдікке айналады. Өнерде А. аумақты, көтеріңкі (пафостық), монументалдық туындыларда анық көрініс табады. Өнер тарихында А. мәселесі алғашқы рет антикалық мәдениетте шешендік өнердің тартымдылығы мен көтеріңкілігіне байланысты қойылды (Цецилий - 1ғ). Псевдо-Лонгин “А. туралы” деген трактатында оны эстетикалық категория түрінде қарастырады. Жаңа заман эстетикасында әсемдік пен А-тың арасындағы айырмашылықтарға басты назар аударылады. Шиллер А-тың математикалық (аумақ, көлем, сан) және динамикалық (сапа, серпін, күш, әсер) бастауларын атап өтеді. XX ғ. эстетикасында А. көркем мәдениеттің басты құндылықтарының біріне айналады.

Әдебиет: Қазақ халқының философиялық мұрасы. Т. 12. Қазақ этикасы мен эстетикасы. Астана: Аударма, 2007; Мәдени-философиялық энциклопедия / Құраст. Т. Ғабитов, А. Құлсариева, Ә. Әлімжанова. Алматы: Паритет, 2007.

АССИМИЛЯЦИЯ (лат. assimilatio - ұқсасу, сіңісу, сіңу) — үлкен этникалық ортада саны кем және саяси-мәдениеті мен әлеуметтік жағдайы төмен халықтың өзінің ұлттық болмысынан айырылып, басым халық арасында сіңіп кетуі құбылысы. Мәдени А. - белгілі бір, әдетте, “әлсіз” мәдениетті өзінен жоғары тұрған сыртқы мәдениеттің арасында толық немесе жартылай таралып

кетуі. А-ның негізгі тетіктеріне жаугершілік, этносаралық неке, ұлттық салт-дәстүрлерді орындамау, діни ажыратушылық, ана тілін ұмыту, мәдени элитаның доминатты топқа қосылуы жатады. Мәдени А. ұлттық ділден мүлден айырылумен аяқталады. А. табиғи немесе күштеу жолдарымен жүреді. Табиғи А. жаңа этномәдени аймаққа әртекті ұлттардың қоныс аударуы жағдайында жылдам және органикалық түрде жүреді. Осы жолмен Американың көптеген этностары қалыптасқан. Алайда, бастапқы кезде Жаңа Әлемде басқыншылық та, байырғы халықты қыру процестері де болған. Империялық сипаттағы елдерде А. процесі негізінен күштеу арқылы жүзеге асқан. Мәдени жағынан алғанда, А-ның әртүрлі этномәдениетке тигізетін оң ықпалын да (адамдық бірегейлену, мәдениеттердің тоғысуы мен сұхбаты, мәдениет құндылықтарының таралуы мен алмасуы т.б.) ескерген жөн.

АУРА (грек. аура - ұшқындау) — 1) жай көзге көрінбейтін адамның биоэнергетикалық қабыршығының сәулелік ұшқындауы; 2) заттар мен тұлғалардың маңайынан ұшқындар шығатын болып көрінетін ерекше бір қалып, көңіл-күй, райлылық; 3) бейнелеу өнерінде - нимб, ореол. А. ұғымы индуизм мен буддизмде қалыптасқан. А-ның түстері сана бастауларына, адамның көңіл-күйі, сезімі және ойларына қатысты өзгеріп тұрады. Ізгі ниеттер жарығырақ түстерді тудырса, төмен ойлар қараңғылау бояуларды әкеледі. А-ны көру қабілеті спонтанды тылсымдық түрде немесе рухани тәжірибенің арқасында пайда болады. Адамның даму деңгейіне байланысты ол әр түрлі болады: ұлы мистиктерде — өте айқын, инстинктілерде — бұлыңғыр. Санскритте А. прабхамандала — “сәулелі шеңбер”, немесе диантачакура — “жарық дөңгелегі” деп аталады.

Әдебиет: Қазақ халқының философиялық мұрасы. Т. 19. Мәдениет философиясы. Астана: Аударма, 2006; Мәдени-философиялық энциклопедия / Құраст. Т. Ғабитов, А. Құлсариева, Ә. Әлімжанова. Алматы, 2007.

ӘДЕП — қоғамдағы адамдар мінез-құлқына қойылатын этикалық талаптарды білдіретін ұғым. Әдептің қоғамдағы басты қызметі тұлғалық қатынастарды адамгершілік талаптарына сәйкес ретке келтіруімен байланысты. Бұл сипатта әдеп мәдениеттің іргелі бір құрамдас бөлігіне жатады. Мәдениеттің қалыптасу барысында ізгі мінез-құлық белгілері әдептілік талаптарына айналып отырған. Әдеп өлшемдері арнаулы қаулы арқылы жарияланбайды және олар данышпан адамдардың ойлап тапқан құндылықтары емес. Әдеп

ережелері өркениет пен мәдениеттен сұрыпталып алынған. Қазіргі заманғы ғылым әдептің қалыптасуына әсер еткен үш басты факторды атап өтеді. Олар: жыныстық қатынасты реттеу арқылы аналық рудың пайда болуы; тайпа мүшелерін өлтіруге тыйым салу; қариялар мен балаларға қамқорлық ету. Мәдениеттің өзегін салт-дәстүрлік әдеп құрастырады. Егер соқыр сезім жануарлар тіршілігіне қалай әсер етсе, салт-дәстүр де алғашқы адамдардың іс-әрекеті мен мінез-құлқына, ақыл-ойына сондай әсер етеді. Дәстүрлі қоғамдағы әдептің қарапайым түрін кейін рационалды имандылық қағидалары алмастырды. Алайда бұдан көне әдеп жоғалып кетті деген ой тумайды. Себебі көне мәдениет қазіргі ұлттық мәдениеттің архитипі қызметін атқарады. Қазақ халқының ұлттық әдеп жүйесі сонау көшпелілер мәдениетінен нәр алады. Ол қазіргі заман талаптарына сәйкес жаңара түскенімен, бастапқы негізін сақтап келеді. Қазақ дәстүрлі мәдениетіндегі әдептіліктің басты белгілеріне жататындары: атамекен мен туған халқына деген сүйіспеншілік, ар-ұятты қастерлеу, намыстылық, мейірімділік, ізеттілік, ата-бабалар әруағы мен ақсақалдарды сыйлау, ата-аналық парыз бен балалық қарыз, әділдік, қанағатшылдық және т.т. Басқаша айтқанда, этностың басты ұғымдары әдептіліктің, кісіліктің төңірегінде топтасқан.

Бірақ, қазақ дәстүрлі мәдениетінде айшықталған әдеп ұстанымдары батыстық этика ұғымдарынан басқаша, өзіндік бітімі бойынша тұжырымдалады. Біріншіден, кісілік қасиеттер ауызекі поэтикалық арнада көркем суреттемелер арқылы берілген. Екіншіден, әдеп нормалары (кісілік белгілер) қазақы руханиятта құқықтық, діни, көркем өнерлік нормалармен синкретті әрекет еткен. Үшіншіден, әдеп нормалары ақын-жырауларда ауызекі мәдениеттің көне үлгілерін қамти отыра жырланған.

ӘДЕТ — қоғамдағы адамдардың мінез-құлқына, тұрмыс-тіршілігіне қойылатын бұлжымас қағидаларға айналған моральдық талаптар, жөн-жосық, жол-жоралғы. Ислам дінін тұтынатын халықтарда шарифатқа қосымша ретінде қолданылады. Ә-тің қоғамдағы басты қызметі тұлғалық қатынастарды адамгершілік нормаларына сәйкес ретке келтіріп отырумен байланысты. Келесі бір мағынасында Ә. адамның күнбе-күнгі тіршілік қажетіне байланысты қалыптасқан тұрақты мінез, іс-қимыл ерекшеліктерін білдіреді. Қазақта “Ауру қалса да, әдет қалмайды” деген қанатты сөз бар. Оң мағынасында Ә. күнделікті өмірде қолданылатын ой тізбектері мен іс-қимыл реттілігін ұтымды, дайындықсыз, қалыптасқан түрде жүзеге асыруға себебін тигізеді. Бұл сипатта Ә. саналы пайымнан гөрі адамның бейсаналық, тылсымдық қатпарларынан бастау алып отырады. Жағымды Ә. қоғамдағы тұлғааралық және топаралық үйлесімдік пен ынтымақтастықты

арттырудың құралы іспеттес және тұлғаны қайталанылатын шешімдерден босатып, оның әрекетін күрделі мәселелерді шешуге бағыттайды. Қылық пен мінез-құлықтағы теріс Ә. адамдық қауымдастық мәдениетіне кері әсерін тигізіп, тұлғалардың берекесін кетіріп және оғаш қылықтарымен өзінің де абыройы мен қадір-қасиетін төмендетеді. Жүріс-тұрыс мәдениеттілігін күнделікті өмірде дәйекті қолдану қазіргі өркениеттіліктің маңызды талабына айналып отыр.

Әдебиет: Қазақ халқының философиялық мұрасы. Т. 12. Қазақ этикасы мен эстетикасы. Астана: Аударма, 2007; Мәдени-философиялық энциклопедия/ Құраст. Т. Ғабитов, А. Құлсариева, Ә. Әлімжанова. Алматы: Паритет, 2007.

ӘДІЛЕТТІЛІК — мораль мен құқықтық мәдениетте адамдар арасындағы өзара қарым-қатынастың белгілі тәртібіне тікелей қатысты принцип, адамның қоғам алдында ғана емес, сонымен бірге қоғамның тұлға үшін де жауаптылығын көрсететін, адамдардың өмір сүруі жағдайлары мен санасын білдіретін әлеум.-этикалық категория. Ә. - ізгіліктің ірге тасы. Ә. уақыт ағынында өзгеріп отырады. Оның алғашқы түріне көне қоғамдағы “жазалаушы әділеттілік” деген жатады. “Қанға қан, жанға жан”, талион, кек алу принциптері ілкі санада Ә. саналды. Қылмыс пен жаза, әрекет пен айыптау мәселелері Ә.-тің осы түсінігімен түбірлес. Қоғамдағы меншіктік қатынастардың қалыптасуына байланысты жазаланушы Ә.-тің орнына оны тепе-теңдік тұрғыдан түсіну алдыңғы қатарға шықты. Қоғамдық байлықты барлығына бірдей үлестіру идеясы Ә. талабына айналды. Бұл ұран желеуімен талай қантөгістер, төңкерістер, бүліктер жүріп жатты. Әлеум. әділеттілікті орнатамыз деген желеумен бір ғасырға жуық коммунистер өз халықтарына бақытсыздық әкелді. Соц. қоғам “байлық - бұл әділетсіздік, ол кісіні аздырады, адам неғұрылым кедей болса, оның руханилығы жоғарылай түседі” деген жаңсақ пікірді құлаққа құйып келді. Шын мәнісінде, қабілеті мен білігі тең емес адамдарға мүлікті бірдей үлестіріп беру әділетсіздіктің айқын көрінісіне жатады. Мұндай түсінік әлеум. енжарлыққа әкеп соғады. Алайда әлеум. теңдік - өркениетті қоғам құрудың басты шарты. Адамдар құдай алдында, әдеп, құқық, заң алдында тең және бірдей мүмкіндікке ие. Нарықтық қоғамда “мүмкіндіктер теңдігі мен әділеттілігі” деген өмірлік принципі кең етек жайған. Қоғамдық қатынастар әрбір адамның өзіндік мақсатына жету мүмкіндіктерін шектемеуі керек. Ә.-тің басты өлшемі - адам құқықтары теңдігінің жүзеге асуы, нәтижелер теңдігінің жүзеге асуы. “Нәтижелер теңдігі” қоғамдық байлықты өмірде табысқа жете алмаған адамдардың пайдасына қайта бөлуге әкеледі. Бұл экономикалық даму ынталылығын азайтады. Мыс., дәрігер мен санитардың, профессор

мен ассистенттің еңбегін тең бағалау әділетсіздікке жатады. Алайда қоғам мүлтік теңсіздікті тым тереңдетіп жібермеуге тырысуы қажет. Қоғам үшін пауперлер мен люмпендердің, кедей адамдардың қатары көбейуі қымбатқа түседі. Ол қоғамдық ынтымақтастық пен тұрақтылыққа кері әсерін тигізеді.

Әдебиет: Қазақ халқының философиялық мұрасы. Т. 12. Қазақ этикасы мен эстетикасы. Астана: Аударма, 2007; Мәдени-философиялық энциклопедия/ Құраст. Т. Ғабитов, А. Құлсариева, Ә. Әлімжанова. Алматы: Паритет, 2007.

ӘДІЛДІК. Қазақтың дәстүрлі әдеби Ә-ті биліктің басты сипаттамасы ретінде алады. Әділ билік ақын-жырауларда әрі мәдени, әрі әдептік, әрі құқықтық феномен ретінде суреттеледі. Қазақтың дәстүрлі мәдениетіндегі әдептік және құқықтық бастаулардың синкретизмі тек күнделікті қолданыста емес, сонымен бірге ғылыми әдебиетте оларды ажыратпай пайдалануға әкеледі. Бір мысал келтірейік. Әдеп және құқықтық реттеу тетіктерінің мызғымас бірлігі қазақтар арасында мәдени синкретизмге де негіз болады. Ол тек рулық-тайпалық қатынастармен шектелмей, сонымен бірге қоғамдық тұтастықтың элементтері болып табылатын әртүрлі әлеуметтік топтар мен жіктерді, қауым мен отбасыны, меншіктік, мұрагерлік қатынастарды, әлеуметтік бірлестіктердегі неше түрлі демографиялық топтарды (қариялар, балалар, әйелдер) қамтиды. Бұл жерде әлеуметтік бедел мәселесі, әлеуметтік қатынастардың не сұрықсыздығы, тұрлаусыздығы, не шиеленістілігі, жанжалдылығы, не келісімділігі, ынтымақтастығы жыраулар үшін алдыңғы қатарға шығады. Мысалы, Бұқар жырау шығармаларындағы өзекті мәселелердің бірі – елдің бірлігі. Ол “бірлік болмай тірлік болмас” – деген қағиданы ұстанады, халықты бірауыздылыққа, ынтымаққа, елді қорғауға насихаттайды. Ру-руға бөлініп өзара қырқысу елді жақсылыққа алып келмейтіндігін, бір-бірімен тату тұруды, ру аралық қақтығыс халықты елдігінен айырып, ел тағдырын мүшкіл қалға алып келуі мүмкін деп елді бірлікке шақырып, елдің қорғанысын күшейту қажет деп, Абылай хандығын нығайту саясатын жүргізді.

Енді осы әлеуметтік ынтымақтастық құндылығы хандық дәуірінде қандай құқық-әдептік тетіктердің қуатымен жүзеге асты деген мәселені қарастырайық. Бұл мәселенің өз астары бар. Өйткені қазаққа көршілес мұсылман елдерінде тұлғааралық қарым-қатынас шарифат заңдарымен реттеліп келеді. Қазақ хандығында көшпелі мәдениетке негізделген әдет құқығы өз күшін жоймады. “Қасым ханның қасқа жолының” негізі орта ғасырларда қыпшақ, шағатай

ұлыстары қолданған “яргу” заңынан алынған, қазақша жарғы (хақиқат) деген ұғымды білдіреді. Түпкі мәні жарудан, нәрсенің салмағын бір жағына аудармай, дәл, әділ шешуден шыққан. Дауды әділ, тура шешкен билерді халық бұқарасы ардақтап “қара қылды қақ жарған” деп мадақтаған. Өзінің мазмұны бойынша бұл заңның түбегейлі идеясы ежелгі әскери-демократия арнасына барып тіреледі.

Ә-тің нысаны – елдегі тыныштық. Бұл жөніде ақын-жыраулар шығармашылығында талай тиянақты ойлар айтылған. Қазақ арасында рулық қақтығыстар, ағайын арасындағы жанжал, екі адамның ұрыс-керісі бола қалған күнде қазақтың ағайындық береке деген ескі жосыны болған. Мұндайда қалыс ағайындар қарап тұрмайды, оларды берекеге шақырып, араға арашашы, дәнекер болады. Бірер шәугім шайын беріп немесе бірер малын сойып, оларды бір дастарханнан дәм татуға шақырады. Дәмнен үлкен нәрсе жоқ деп білетін халқымыз мұндайда салт бойынша дәмге үйірілуі, ағайын берекесінен аспауы шарт етіледі.

Қазақта тәртіп адам еркіндігін шектеуге бағытталмаған. Қоғамдық тәртіп жайлы халықтың көзқарасының негізінде бейбіт өмірге деген құлшыныс, тыныш өмірді аңсау жатыр. Бір ғажабы, қоғамдық тәртіп заңмен, құқықтық нормалармен тікелей байланыстырылмайды. Тіптен, қоғамдық тәртіп туралы ойдың өзі әлі жеке-дара боп шықпаған еді. Ол ел ішінің тыныштығы, ағайын татулығы, ел жарастығы тәріздес ой-ағымдардың бір қабаты, ажырамас бөлігі түрінде өмір сүрді. Халықтың бірлігі, ынтымақтығы, тату-тәттілігі – оның өз азаттығынан, еркіндігінен айырылып қалмауы үшін қойылар ең бірінші талап. Алауыздықтан бойын аулақ сала білген ел ғана еркін өмірге лайық, әйтпесе құлдық пен күндікке душар болу қауіпі әрқашан дайын.

Сонымен, хандық дәуірінде кісілік ынтымақтастықтың ерекше тәртібі болғандығы күмән келтірмейді. Әрине, оны Ф. Хайек тұжырымдаған батыстық өркениетке тән “адамдық ынтымақтастықтың кеңейтілген тәртібі” деп теңестіру дұрыс болмас. Әр этномәдениетке өзіне тән адам мен әлеумет арасындағы үйлесімділікті нығайту тетіктері болған. Бұл жерде белгілі социолог Э. Дюркгеймнің “органикалық ынтымақтастық” ілімін еске алуға болады. Осындай ынтымақтастыққа әр кісі жеке-дара әрекеттеніп (клетка сияқты) өз мүдделерін көздегенімен, жалпы осы әрекеттердің түпкі бағыты тұтастықты жетілдіруге, икемді етуге және сақтап қалуға арналған. Әрине, көшпелілік органикалық тұтастықта сегментарлық, рулық, кландық мүдделер үстемдік етеді. Хандық дәуіріндегі осыдан ынтымақтастық тәртібін зерттеушілер “әскери демократия” деп те атайды. Бұл еркіндік рухының қазіргі тәуелсіздікке енді ғана қолы жеткен Қазақстан үшін де ғибараты мол. Еңбекке, жаугершілікке деген ұмтылыс көшпенді қазақтар

арасында батырлықтың дүниетанымдық, аксиологиялық, эстетикалық ұғымын сараптап шығарды. Құба далада, шетсіз-шексіз жерінде, төбесінде тек қана көгілдір аспаны бар, осындай табиғатта күнелтіп жүрген, өзінің батырлығына сүйенген, өзін аман сақтап қалатын әдіс-жұдырығының мықтылығына, өз түйелеріне, жылқыларына, садағы мен жебесіне сүйенген көшпелінің бейнесін елестете аламыз. Ондай тарихи кезең болмаса, ондай тарихи тұлғалар болмаса халқымыздың қазіргідей жері, территориясы, егеменді мемлекеті де болмас еді. Міне, жауынгерлік дүниетанымның тарихи қызметі де осында.

Егер көшпелілердегі қатыгездік туралы пікірсымақтарға келсек, онда оны бекерге шығаратын мынадай қағидаларды есте ұстаған жөн болар:

1. Көшпелілер айыптыны тар қапаста ұстамаған, түрме болмаған.

2. Көптеген қылмыс қатігездік емес, керісінше, ру аясындағы мәмлеге келумен шешілген.

3. Өзгеше қылмыстар, тіпті кісі өліміне дейінгі айыпты мен жәбірленушіні татуластырып табыстыру, достастыру, құдандалар ету, бірінен бала асырап алу секілді ізгі ниетті шешім табатын. Кішігірім өкпе-араз, жанжал-ұрыс аяққа жығылу, ат мінгізіп шапан жабу, бас иіп тағзым ету, иіліп ас ұсыну секілді әдетке баулу, бірлікке, достыққа келтіру, кеңдік пен біліктілік таныту арқылу шешімін тапқан.

Қазақы дүниетанымда әдептік, құқықтық және діни құндылықтардың синкретизмі жөнінде жоғарыда атап өткенбіз. Бұл мәселені басқа қырынан қарағанда мынадай тұжырымға келуге болады: дәстүрлі қазақ қоғамында әділеттілік пен еркіндік имандылық талаптарымен шектелген.

ӘЗІЛ – адамның өзінің айналасындағы адамдардан күлкіні шақыруға бағытталған әрекеті. Кең мағынада Ә. – екінші адамнан күлкілі эмоцияны шақыруға қабілетті кез-келген өмірлік құбылыстар, жағдайлар, сондай-ақ, кез-келген ойлар, фантазиялар, идеялар және т.б. Сонымен бірге, Ә.-ді бір адамның екінші адамды ұялту, сынау, сыр тарту, сөзге тоқтату үшін айтылатын ұрымтал да астарлы көңілді де күлкілі пікірі деп те айтуға болады. Яғни болмысқа, құбылысқа, нақты оқиғаға қатысты көзқарасты білдірудің, баға берудің бір түрі. Алайда, Ә.-де де адамның кейбір қасиеттерін сынап-мінеу, іліп-шалу, тәлкек ету пиғылы жатады. Яғни әзіл болса да, артында зілі болуы мүмкін. Тек сол ниет жүрекке ауыр тимейтін етіліп, қалжыңға сүйеп жүзеге асырылуы қажет. Ә. - күлкілі сөзді жатқа айту ғана емес, оны шеберлікпен орындау. Сондықтан да қазақ халқы мұны “әзіл-оспақ”, “әзіл-қалжың” деп қосарлап айтады. М., Қайқаус: “Әзіл-сықақ айту айып

емес, оны аңлап айтқаның абзал. Әзіл айту керек, бірақ әзілің зілді болмасын” (Қабуснама) деп ескертеді. Демек әзіл адамның намысына тимегені дұрыс, олай болмаған жағдайда ол жамандықтың бастамасы болуы мүмкін. Сондықтан Ә. алды - әдепті сөз болуы шарт. Мазак, бұралқы сөзбен кісіге әзіл айтудан аулақ болу керек. Ащы Ә.-дерде сатираның уыты, ал көңілге қаяу түсірмейтін Ә.-дерде юмордың белгілері болады. Олай болса, Ә. – тапқырлықтың, юморлық сезімнің жемісі бола алады. Алайда әзіл-оспақ, әзіл-қалжыңды сатира, юморға жатқызуға болмайды, себебі, біріншіден, сатира, юмор өмірлік болмыс құбылыстарын ұзақ уақыт байқап-көрудің, зерттеп-білудің, ақыл-ой, дүниетаным елегінен өткізудің нәтижесінде туады. Екіншіден, сатира, юмор белгілі бір дүниетанымның, саяси-әлеуметтік көзқарастың көрінісі ретінде ресми шығарма түрінде жалпы жұртқа жария етілу үшін жазылады. Ал әзіл-қалжың түріндегі шымшыма сөз кез келген жерде – отбасы, ошақ қасында, той-томалақ, әртүрлі отырыстарда айтылады. Онда ресми сипат, кең танымалдық болмайды. Қазақ даласында осындай әзіл-қалжың көп айтылған. Мыс., Абай Қоңыркөкше болысы болып тұрған кезде, оның үйіне Байкөкше ақын келеді. Ол есіктен ене бергенде Абай оны: “Тақыр жерге қауылдап шөп бітеді, Қай адамға мал мен бақ көп бітеді”, -деп іледі. Сонда Байкөкше: “Кей жігітті пысық деп болыс қойсаң, Қашан түсіп қалғанша жеп бітеді”, -деп әзілге әзілмен жауап қайтарады. Әзіл-қалжың сатира, юмор сияқты ескінің әлеуметтік қалдықтарына, қоғамның ілгері дамуына кедергі болатын зиянды пиғылдырға қарсы бағытталмайды, айтысып, қағысып отырған жеке адамдарға ғана тиістіріліп, тек соны сөзден тосу ниетімен айтылады. Сатира, юмор міні бар қоғам мүшесінің барлығына бірдей бағыттала береді, ал әзіл-оспақ дәстүрлі сөз қағыстыру реті бар адамдар арасында ғана, яғни құрбы мен құрдас, жезде мен балдыз, жеңге мен қайын, құда мен құдаша арасында айтылады. Халқымыз “Әзілің жарасса атаңмен ойна” деп Ә.-ді кек тұтпай, қолдап отырған. Бірақ Ә. сөздің басты шарты – құрмет, кішіпейілділік, кіршіксіз ақкөңілділік болып есептелген. Әдептен атталып айтылған Ә. сөз қадірсіз болады да ол өзіңе қайтып оралады, зор ұятқа қалдырады деген ұстанымға сүйенген.

ӘЛЕУМЕТТЕНУ – адамның әлеуметтік ортаға енуін, орнығып дағдылануын, қоғамдық өмірге, ұжым, мекеме өміріне араласуын, ондағы мінез нормалары мен ұстанымдарды қабылдап, дағдылану, өзін сол ортада орнықтыру және белгілі бір әлеуметтік рөлді атқару үдерісін белгілейтін жалпығылыми, әлеуметтік философиялық, социологиялық термин. “Әлеуметтену” ұғымы мағынасы жағынан “тәрбие” ұғымына жақын келеді, бірақ тәрбие, ең алдымен, мақсатты бағытталған іс-әрекетті білдіреді, ол арқылы адамға белгілі бір қалаулы түрде ұсынылатын ерекшеліктер мен

қасиеттер орнықтырылады, ал Ә. үдерісінде тәрбиемен, оқытумен қатар күтпеген, аяқасты болатын жағдайлар да оның сол ортаға дағдылануына ықпал жасап отырады әрі сол арқылы ұжымның, мекеменің, қоғамның мәдениетіне араласады және тең құқылы, толық мүшесі бола алады. Ә. ұғымының мәні мен мазмұны тарихи тұрғыда өзгеріп отырды. XIX ғ. әлеуметтік философия адамзаты табиғатына агрессиялық және өзімшіл сипат беріп, Ә. құбылысы жоғарғыларды қайта түрлендіру, олардан арылту процесі ретінде және әлеуметтік бағдар беру әрекеттері ретінде түсіндірілді. Кейінірек, әсіресе, К.Маркстен кейін, адам әуел бастан қоғамдық-әлеуметтік жаратылыс болатыны мойындалған кезде Ә. біршама нақтылы сипат ала бастады. XX ғ. социолог-функционалистері (Т.Парсонс, Р.Мертон) бұл ұғым табиғатынан индивид пен қоғам арасындағы қандайда бір күрестен көрі индивидтің әлеуметтік жүйе талаптарын ондағы қабылданған ережелерді, құндылықтарды және рөлдерді игеру арқылы өз бойына біртіндеп сіңіру, қабылдау процесін көреді. Алайда, индивид бұл ретте әлеуметтік үдеріс субъектісінен көрі оның объекті сияқты көрінеді. Символикалық интеракционизм (Д.Г.Мид, И.Гофман) тұлғааралық өзара ықпалды орталық мәселе ретінде қояды, себебі мұнда индивид басқаның қалауын немесе ол үшін басқа болып есептелетін нақты әлеуметтік ортаның, қоғамның қалауын тек қабылдап қана қоймайды, сонымен бірге, соған қарай өзінің ішкі субъективтік интенциясын жинақтайды, әрі бағыттайды. Бүгінгі Ә. үдерісі үшін қауіпті нәрсе интернет болуы мүмкін, бірақ Ә. мазмұнының күрделенуі табиғи процесс.

ӘНҰРАН (Гимн) — еліміздегі азаматтарды этномәдени біртұтастыққа үндейтін және әлеуметтік-саяси бірігуге жетелейтін, өз ұлтыңа деген тиесіліктен туындайтын туған еліңе деген отаншылдық сезімді оятатын сазды дыбыстық рәміз. «Гимн» терминінің өзі гректің «gimneo» сөзінен алғанда «салтанатты ән» дегенді білдіреді.

Кез-келген халықтың өзіне тән этномузыкалық шығармалары бар, ал тарихтың белгілі бір уақытында әр халықтың гимні болған. Осындай ән қазақ халқында да бар. Ол Жоңғар шапқыншылығы кезіндегі қазақ халқының тартқан ауыр тауқыметін көрсетуге арналған «Елім-ай» әні, халық әніне айналып кеткен оны XVIII ғасырдың атақты батыры, ақын-сазгер Қожаберген жырау Толыбайұлы жазған. Қазақстан Ресей империясының құрамында болған кезде қазақтардың бірыңғай Ә. болмады. Қазақтарды отаршылдарға қарсы ұлт-азаттық күресе рухтандыратын ақындар мен жыраулардың жекелеген әндері ғана болды. Ал Кеңестер Одағының құрамында болған кезде, оны құраған он бес республиканың ішінде Қазақстанның да өз Ә. болды. Оның

алғашқы ноталары КСРО Ә-ның бастапқы ноталарымен бірдей болып келетін.

Тәуелсіздік алғаннан кейін қазақтардың бірнеше ұрпақтарының көпғасырлық арманы — азаттық пен егеменділікті бейнелейтін жаңа әнұранын әзірлеу қажеттігі туындады. Соған байланысты 1992 жылы Республика гимнінің мәтіні мен әніне конкурс жарияланды. Комиссия іріктеуіне барлығы 750 жоба келіп түсті. Конкурста төрт атақты ақын: Мұзафар Әлімбаев, Қадыр Мырзалиев, Тұманбай Молдағалиев және ақын Жадыра Дәрібаевалар жеңіске жетті. Қазақстан әнұранының әнін алғаш жазған авторлар Мұқан Төлебаев, Евгений Брусиловский және Латиф Хамиди.

2006 жылы жаңа Мемлекеттік Ә. қабылданды. Жаңа Ә-ның негізін өткен ғасырдың екінші жартысының елуінші жылдарындағы бақытты өмірді жырлаған, халыққа танымал патриоттық ән — «Менің Қазақстаным» құрады. Бұл ән — жалынды жастықтың әнұраны, халық жанының нағыз поэмасы болып танылған. 2006 жылғы 6 қаңтардағы Қазақстан Парламенті палаталарының бірлескен отырысында «Мемлекеттік нышандар туралы» Жарлыққа түзетулер енгізілді. Еліміздің жаңа Ә. болып атақты ән — «Менің Қазақстаным» («Мой Казахстан») бекітілді. Әуенін Шәмші Қалдаяқов, сөзін Жұмекең Нәжімеденов жазған ондаған жылдар халық арасында кеңінен таралған бұл әннің — ендігі Қазақстан әнұранының сөзін уақыт өлшемімен үндестірген бірлескен автор — еліміздің Президенті Нұрсұлтан Назарбаев.

Парламент палаталарының депутаттары бірауыздан осы идеяны қолдады. Бұдан кейін жаңа Ә. 2006 жылғы 7 қаңтардағы "Конституциялық заң күшіне ие «Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығына өзгерістер мен толықтыру енгізу туралы, «Қазақстан Республикасының мемлекеттік нышандары туралы» Елбасы қол қойған № 112-III ҚРЗ Қазақстан Республикасының конституциялық заңмен бекітілді. 2006 жылдың 10 қаңтары — ресми жариялау күні — тарихқа еліміздің жаңа Ә. туған күні ретінде жазылып отыр. Бұл музыкалық-поэзиялық шығарманың алғашқы ресми орындалуы Астанада «Ақ Орда» Президент сарайында еліміздің Президенті Н.Ә. Назарбаевтың ресми инаугурациясы кезінде болды.

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Ә. авторлары туралы мәлімет. Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев — экономика ғылымдарының докторы, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академигі. 1991 жылдың желтоқсанынан бастап Қазақстан Республикасының Президенті. Көптеген ғылыми және әдеби еңбектердің авторы: «Қазақстан экономикасы ақиқат және қалыптастыру мүмкіндіктері», «Әділеттің ақ жолы», «Ғасырлар тоғысында», «Тарих толқынында», «Сындарлы он жыл», «Еуразия жүрегінде» және тағы басқа кітаптар. Халық арасында танымал

«Менің елім», «Үш қоңыр», «Жерім менің» патриоттық әндердің сөзінің авторы. Еңбектері мен шығармалары әлемнің көптеген тілдеріне аударылған.

Шәмші Қалдаяқұлы Қалдаяқов — сазгер, Қазақстан Республикасының халық әртісі, Жастар одағы сыйлығының лауреаты. 1930 жылы Оңтүстік Қазақстан облысы Отырар ауданының Шәуілдір ауылында дүниеге келген. Қаптанбек зооветеринарлық техникумында, Ташкенттегі Хамза Ниязы атындағы музыкалық училищеде, Алматы қаласындағы Құрманғазы атындағы консерваторияда оқыған. Оның шығармашылық қызметі 1950-жылдардан басталады. Халық арасында «Қазақ вальсінің королі» ретінде танымал композитор 300-ге жуық ән жазған. Солардың ішінде халық арасында танымал «Арыс жағасында», «Сыр сұлуы», «Бақыт құшағында», «Бәрінен де сен сұлу», «Қайықта», «Ана туралы жыр», «Ақ ерке — ақ Жайық», «Әнім сен едің», «Ақ бантик», «Кешікпей келем деп ең», «Қайдасың», «Цыған серенадасы» сияқты белгілі музыкалық шығармалар бар. Композитордың шығармалары «Әндер», «Бақыт құшағында», «Шәмшінің әндері», «Шәмші» атты жеке әндер жинақтарында шығарылған.

Жүмекен Сабырұлы Нәжімеденов — белгілі ақын, Жастар сыйлығының лауреаты. 1935 жылы Атырау облысы Құрманғазы ауданының Қошалақ ауылында дүниеге келген. Алматы қаласындағы Құрманғазы атындағы консерваторияны халық аспаптары класы бойынша, Мәскеуде М. Горький атындағы Әдебиет институты жанындағы жоғарғы әдебиет курсы бітірген. «Жазушы» баспасында, «Лениншіл жас» газетінде, Қазақстан Жазушылары одағында, Баспа қызметі жөніндегі мемлекеттік комитетте және «Мектеп» баспасында жұмыс істеген. Ж.Нәжімеденовтің «Балауса», «Сыбызғы сыры», «Өз көзіммен», «Жоқ, ұмытуға болмайды», «Жарық пен жылу» барлығы он өлеңдер жинағы мен «Ақ шағылдар» (1973ж), «Кішкентай» (1975 ж), «Атақ пен дақпырт» (1978ж) атты үш романы басылды.

Әдебиет: Орысша-қазақша заңдық түсіндірме сөздік-анықтамалық. - Алматы: Жеті жарғы, 2008.

ӘНШІ АҚЫНДАР - ақындықпен қатар композиторлықты да, әншілікті де машықтаған өнерпаздар. Ә. а-дың шығарм. ерекшелігі: әннің мәтінін де, әуендерін де өздері шығарады және ол әндерді өздері айтып береді, муз. аспапты өздері тартып, өздері сүйемелдейді. Бірақ бұл ерекшеліктердің бәрі бір дәрежеде бола бермейді, кейбір Ә. а-дың ақындығы басым болса, екінші біреулерінің композиторлығы немесе орындаушылық қабілеті асып

жатады. Ә. а. тек ән шығарумен ғана тынбаған, кейбіреулері айтысқа да түскен, енді біреулері ойын-тойларда өлең-жыр айтқан. Ә. а. жанына бір топ өнерпаздарды ертіп, топтанып жүретін болған. Тұрақты театры жоқ кезде, көшпелі халық театрының рөлін атқарған. Ә. а-ға халық "сал", "сері" деген атақ беріп, құрмет көрсеткен. Қазір Ә. а-дың шығарм-ғы тұрақтанып, дәстүрге айналды, идея-мазмұн жағынан қалың бұқара мүддесін көксеріп, халықтық сипат алады, ал көркем түр, стильдік жағынан дамып, толысып жетіле береді. Кейбір Ә. а. (Ақан сері, Жаяу Мұса, Біржан сал) жазба әдебиет саласында белгілі орын алады. Балуан Шолақ, Жарылғапберді, Құлтума, Әсет, Сәтмағамбет, Иманжүсіп, Естай, Шашубай, т.б. бірнеше Ә. а-дың аты халыққа әйгілі.

Әдебиет: Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық / Бас сарапшы Әшірбек Сығай. – Алматы: Аруна Ltd, 2005. – 656 б.

ӘСЕМДІК — материалдық және рухани дүниенің адамды ләззатқа бөлейтін сипаты, эстетикалық ұғым Ә. әдемілікпен тектес. Бірақ әдемілік объектілердің сыртқы және ішкі қырларын бірдей қамтыса, Ә. құбылыстардың сыртқы көзге түсетін және пішіндік ерекшеліктерін эстетикалық тұрғыдан қабылдауға жатады. Ә. ең алдымен, тепе-теңдік, тұтастық, үйлесімділік, ырғақтылық, мақсатқа сәйкестілік, түс пен жарықтың белгілі бір мөлшері т.б. табиғи өлшемдермен айқындалады. Ә-тің осындай табиғи өлшемдерін эстетикалық түйсінуде адамның сезім мүшелерімен қатар, оның ішкі түйсігі мен ақыл парасаты ерекше рөл атқарады. “Пішіннің сыртқы әсемдігі” (Гегель) оның ішкі мазмұнымен сәйкес келмеуі мүмкін. Жылтырағанның бәрі әдемі емес. Керісінше, сыртқы сұрықсыздық пен сиықсыздық тасасында жоғары жан сұлулығын кездестіру әдбен мүмкін. Ізгілік пен жылылықтан алыс Ә. кейпіне ежелгі қазақ аңыздарындағы Пері қызы, грек мифологиясындағы Нарцисс бейнелері жатады. Ә-ті рухани сұлулықтан алшақтатып жіберген дұрыс емес. Өмір мен өнерді Ә. рухани қуаныш пен ләззатқа бөлей отырып, қоғамда зор танымдық және тәрбиелік рөл атқарады. Адам дүниені Ә. үлгісінде қайта құруға ұмтылады. Адамның түрі де, киімі де, жаны да, ойы да әсем болуы керек. Шынайы Ә. адамның шығарм. дарыны мен қабілетін дамыта отырып нағыз әдемі және сұлу тұлға мұратына ұмтылуына жігерлендіреді. Қазақтың дәстүрлі дүниетанымында Ә. өмір мұратына айналып, оған үлкен көңіл бөлінген. Мыс., қазақтар киелі әйел құдай Ұмайды өте әсем, сұлу және қайырымды, жарқын жүзді, күміс шашы аспанды жарқыратқан, күн сәулесі мен кемпірқосақ нұрына шомылған, қолында балаларды қорғайтын алтын садағы бар жас келіншек немесе қыз ретінде таныған (Орынбеков М.).

Әдебиет: Қазақ халқының философиялық мұрасы. Т. 12. Қазақ этикасы мен эстетикасы. Астана: Аударма, 2007; Мәдени-философиялық

ӘУЛЕТ – (парс. ұрпақ) бір атадан тараған ұрпақтар. Дәстүрлі қазақ қоғамында қандас-туыстық байланысты айқындауда жеті ата ұстанымы негізге алынған. Туыстық байланыс жеті атаға дейін созылып, одан әрі будандалық байланысқа созылады. Әулеттер рулардың қалыптасуының қайнар көзі болды. Жеті атаға толған әрбір әулет руға айналып отырды. Ғылыми әдебиеттерде «әулет» ұғымы елдегі ең жоғарғы билік лауазымы мұрагерлік жолмен берілген замандардағы билеушілер шежіресін тарату үшін де болды. XVIII-XIX ғасырдағы Қазақстан мен Орта Азияның қоғамдық саяси өмірінде Әбілқайыр әулеті, Абылай әулеті ерекше рөл атқарды. Ресейде Романовтар әулеті, Францияда Бурбос әулеті, Қытайда Цинь әулеті т.б. жекелеген мемлекеттерде әулеттің билік жүргізуі жалғасуда.

ӘУЛИЕ (араб. жекеше түрі - желеп жебеуші) – құдіретке жан-тәнімен беріле табынған сәуегейлік, жаратушы күштің арғы тегіне ықтималдықпен тіршілік ететін дауалы сопылық, халық сеніміне ие болған қасиетті абыз. Тәңірге сенген ежелгі түркілер Ұмай ананы, Қызыр Атаны, ата-баба аруағын желеп жебеуші санап, оларға үнемі сиынып отырған, олардың көріпкелді сәуегейлігін қастерлеп бас иген. Күнге, Айға, Отқа табыну, ел иесі көкбөріні қасиет тұту, су иесі Сүлейменге жалбарыну, тіршілігінің негізі төрт түлік малдың иелері – Қамбар атадан, Шопан атадан, Ойсыл қарадан, Шекшек атадан жәрдем күту. Қазақтың көне дүниетанымында әулие тіршілік көзіне, болмыстық әлемге енуге ұмтылған, сыртқы және ішкі жарық арасындағы байланысты шағылыстыруға, орнықтыруға талпынған. Мұнда, біржағы, тәңірлік түсініктердің ежелгі наным-сенім элементтері сақталған, біржағы, ислам діні мен мұсылмандық дәстүрде жаңарған жаңа дүниетанымдық ұстанымдармен бірге араласып, әулие бейнесі мен рухының мағынасы толығы түседі. Ислам дінінде әулие құдай жолын қуып, дін уағыздаушы адам, айтқаны келетін сәуегей адам. Мұхаммед пайғамбардың серіктерін, туыстарын, үрім-бұтақтарын, кейінгі діни қайраткерлерді әулие тұту, оларға құлшылық ету дәстүрі барлық мұсылман елдерінде бар. Кейде оларды жинақы түрде «Әулие-әнбиелер» деп, яғни барлық қасиетті аруақтар деп те атайды. Қазақ халқының дүниетанымында әулиені қадірлі, қасиетті, бір нәрсенің ең жақсысы, тәуірі деп табындырған дұғалық дәстүр ежелден бар. Бұл бағытта, әсіресе, қазақ даласына ислам дінінің сопылық ілім түрінде енуі үлкен әсер етті. Сопылар ұстанымындағы дәруіштік, пәктікке ұмтылу, зікір салу, т.б. қазақтардың ежелгі нанымдарына ұқсас еді. Халық оларды әулие санап, пір тұтты. Баба

түкті Шашты әзиз, Арыстан баб, Баб ата, Қожа Ахмет Иассауи, Бекет ата, Сопы Әзиз, Оқыш ата, т.б. әулиелер білімпаз діндарлығымен де, қарапайым ізгілігімен де халық жадында мәңгілік сақталған. Ә. наным-сенімнің, үміт-арманның, мінез тұтастығының бірлігін оятты. Қазақ халқы ел қорғаған батырларды, ұлт бірлігін сақтаған билерді, ақыл-парасатымен тұтас аймаққа үлгі болған аналарды әулиелер қатарына қосып, олардың аруақтарына табынып келеді. Ә-лер туралы түсінік барлық діндерде кездеседі. Ислам дінінде Ә. ұғымы бірден орныққан. Мұхаммед пайғамбардың серіктерін, туыстарын, үрім-бұтақтарын, кейінгі діни қайраткерлерді Ә. тұту, оларға құлшылық ету дәстүрі барлық мұсылман елдерінде бар. Кейде оларды жинақы түрде “әулие-әнбиелер” деп те атайды. Қазақ халқының дүниетанымында Ә-ге табыну ежелден бар. Тәңірге сенген ежелгі түркілер Ұмай ананы, Қызыр атаны, ата-баба аруақтарын желеп-жебеуші санап, оларға үнемі сиынып отырған. Күнге, айға, отқа, табыну, ел иесі Көкбөріні қасиет тұту, су иесі Сүлейменге жалбарыну, тіршілігінің негізі төрт түлік малдың иелері - Қамбар атадан, Шопан атадан, Ойсыл қарадан, Зеңгі бабадан, Шекшек атадан жәрдем күту т.б. ислам дініне дейінгі ежелгі нанымдар қазақ халқының дүниетанымында күні бүгінге дейін сақталған. Қазақ халқының ислам дінін қабылдауы барысында тәңірлік дүниетанымының кейбір элементтері жаңа дүниетанымдық ұстанымдармен біте араласып, Ә. ұғымының мазмұны толығы түсті. Христиан дінінде де “ұлы қасірет шегуші”, “апостол”, “монах”, “блаженный” (дәруші) т.б. бар. Шіркеу күн түзбесінде оларды құрметтеу күндері көрсетілген. Шіркеу қасиетті Ә-лерге арнап ғибадатхана салады, діни мейрам тағайындайды, соған шоқынуды, сый тартуды уғыздайды. Христиан дінінде 3-4 ғ-ларда патшалардың, князьдердің, епископтардың, патриархтардың, Рим папаларының есебінен Ә-лердің саны көбейді. Рим папасы Пий жылма-жыл орта есеппен 5 адамды “қасиетті”, 4 адамды “блаженный” деп жариялап отырды.

Қазақ халқының ислам дінін қабылдауы барысында тәңірлік дүниетанымның кейбір элементтері жаңа дүниетанымдық ұстанымдармен бірге араласып, әулие ұғымының мағынасы толығы түсті. Бұл бағытта, әсіресе, қазақ даласына ислам дінінің сопылық ілім түрінде енуі үлкен әсер етті. Сопылар ұстанымындағы дәруіштік, пәктікке ұмтылу, зікір салу, т.б. қазақтардың ежелгі нанымдарына ұқсас еді. Халық оларды әулие санап, пір тұтты. Баба түкті Шашты әзиз, Арыстан баб, Баб ата, Қожа Ахмет Иассауи, Бекет ата, Сопы Әзиз, Оқыш ата, т.б. әулиелер білімпаз діндарлығымен де, қарапайым ізгілігімен де халық жадында мәңгілік сақталған. Қазақ халқы сондай-ақ, ел қорғаған батырларды, ұлт бірлігін сақтаған билерді, ақыл-

парасатымен тұтас аймаққа үлгі болған аналарды әулиелер қатарына қосып, олардың аруақтарына табынып келеді.

Әдебиет: Әлемдік философиялық мұра. Т. 6. Мұсылман философиясы. Алматы: Жазушы, 2006.

БАЙЫРҒЫ ТҮРКІ ӨНЕРІ - VI-VIII ғ-дағы көшпелі түркі тайпалары жасаған мәдениет қазыналары. Бұл мәдениеттің, ой-сананың есейіп, Орхон жазулары шыққан кез. Осы тұста өркендеген өнер қалдықтарының көп кездесетін жері - Орта Азия, Қазақстан, Алтай, Оңт. Сібір, Моңғолия, Қашқария. Бұл өнердің үлгілері ескі қалалардың орнында (Қаракорым, Дунхуан, Бесбалық, Сайрам, Бөріжар, Пәнжікент, т.б.), сол кездері тұрғызылған мазарлар мен ескерткіштерде сақталған. Оның көрнекті түрлері - Орхон өзенінің бойы, Алтай тауының қойнауында тұрған Қотанды, Қурай, Тұяқты, Күдергі, Ертіс обалары, Іле өзендері бойындағы қорымдар. Оларды қазғанда Б. т. ө. сипаттайтын әр алуан өрнектер кездескен. VI - VIII ғ. шеберлері байырғы сақ, ғұн, үйсін дәстүрін жалғастыра отырып, өнерді едәуір жоғары сатыға көтерген. Байырғы шеберлердің ісмерлігін көрсететін өнер түрі - сәулет өнері. Білге-қағанның, Күлтегіннің, Тоныкөктің ескерткіштері, жұмырлап жасаған тас мүсіндер осының айғағы. Тарихи деректерге қарағанда, ең қымбат бұйым жасағандар Қаған ордасының шеберлері болған. Олар алтын, күмістен неше алуан көркем бұйымдар шығара білген. Табиғат сырын түсінбеген тайпалар жер мен суды, күн мен айды құдірет тұтып, табынатын болған. Сол құдірет күштерін шама-шарықтары жеткенше өнер туындыларымен бейнелеген. Аспанды - құсқа, суды -балыққа, жерді - терекке меңзеген. Құс пен балықтың бейнелері жұмыр мүсін түрінде тастан, металдан, саздан, ағаштан жасалған. Кейде барельеф түрінде де кездеседі. Түркі қағанаты кезінде жоғары сатыға көтерілген өнердің бір түрі - ою-қырнау, безеу істері. Оның ішінде тас безеу, ағаш, сүйек ою, асыл тас жұмырлау өріс алған. Сүйек өрнегі көп бұйымды (ерді, қамшыны, т.б.) әсемдеуде кездесті. Ондағы өрнектер сюжеті көбінесе аң мен құстарға (барыс, бұғы, арыстан.т. б.) арналған. Сүйек өрнегінің ең ғажайып түрі - Күдергі обасынан табылған ердің қасындағы сүйектен оюлап шығарған сурет-өрнек. Мұнда бұғы, құлан, бөкенді атпен қуып келе жатып садақ тартқан екі мерген бейнеленген. Ердің қасында бір-біріне қарсы қаратып салған екі жолбарыстың бейнесі бар. Б. т. ө-нде тас оюларын да жиі ұшырастыруға болады. Олар - жануарлар, өсімдік, адамдар бейнелері, геом. пішіндер, т.б. өрнектер. Бұлар көбінесе тас, көзе қабірлерде, сағана тамдарда кездеседі. Мұндай

жәдігерлердің ең бағалысы - Күдергі обасындағы тас оймыш. Оның сюжетінде - өлген әкесінің (күйеуінің) басына барған ана мен бала, олардың туғандары бейнеленген. Безеу өнерінің күрделі түрі - тас мүсін жасау. Олар тарихта болған адамдарды еске түсіру үшін ұрпақтары тұрғызған жеке адамның бейнесі (балбал) түрінде дамыған. Мұндай мүсіндер Қазақстан жерінен өте көп табылған.

Әдебиет: Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық / Бас сарапшы Әшірбек Сығай. – Алматы: Аруна Ltd, 2005. – 656 б.

БАҚСЫ (ежелгі түрік тілінде - бақ, яғни көру, қарау) — емші, сәуегей, дәнекер, тылсым дүниемен сұхбатта болатын — медиум, жыршылық, музыкалық т.б. ерекше қасиеттері бар шамандық наным өкілі. Бақ — ежелгі түркі сөзі, қазақ тілінде, “бақ”, “бақылау”, “кесел бағу” сөздерімен төркіндес. Б. типтес адамдар жер бетіндегі көптеген халықтарда бар, олардың әсіресе түрік-моңғол халықтарының өмірінде алар орны ерекше. Б. “шаман” дінінде пайда болды. Көне сенім бойынша, адам қайтыс болған соң, жан денені тастап, ерекше бір тылсымдық дүниеге рух түрінде енеді. Қазақы түсінікте ол аруаққа айналады. Аруақтар адамдарды не қолдап отырады, немесе кесірін тигізетін де аруақтар бар. Б. осы “жын-рухтармен” тылсымдық байланысқа түсіп, оларды өз мақсаттарына пайдалана алады. Шамандық демонологиядағы кесірлі рухтарға албасты, жезтырнақ, сөрел, марту, обыр т.б. жатады. Кейін ислам діні орныққан соң олардың қатары жын-пері, шайтан, диюлармен толықтырылған. Ал, періште, перизаттар да қорғаушылардың санын толықтырған. Исламға дейінгі Б. “қам” жасаумен /“камлание”/ әрекеттенсе, кейін зікір салу да Б-ның “жын шақыру” құралына айналған. Бұл дәстүрлі қазақ мәдениетіндегі діни синкретизмнің бір көрінісіне жатады. “Шақырылған” жындарының көмегімен Б. гипноздық өнер көрсете алған. Әсіресе, Б-ның емшілік әрекеттері халық арасында кең тараған. Адамның тылсым дүниесіне тікелей әсер ету қабілеті арқылы Б. әртүрлі жүйкелік аурулар мен ісіктерді, функционалды ауытқуларды емдей алған. Тарихи куәліктер Б-ның бедеулік пен қатерлі ісіктерді, сынықтарды жаза алатындығын көрсетеді. Б. емшілікпен қатар балгерлік, құмалақ ашу, сәуегейлікпен де шұғылданған. Мыс., ғұн патшасы Еділдің айналасындағы Б-лар 451 жылғы Каталун шайқасының тағдырын алдын ала болжай білген. Б-ның негізгі музыкалық аспабы қобыз болды. Қобыз сарындарында Б-лар зарлы не қаһарлы үн шығарып, жындарымен тікелей байланысқа түсе алған. Түркі мәдениетіндегі ең атақты Б. дана — Қорқыт Ата. Қазақ халқының жадында сақталған атақты Б-лар Қойлыбай, Балақай, Жанақ Шөмен т.б. Б. өнері туралы дәлелді мәліметтер бурят ғалымы Доржи Банзаровтың (1823-55), қазақ ғалымы Шоқан

Уәлихановтың (1835-65), ағылшын философы Томас Карлейльдің (1795-1881) еңбектерінде кездеседі.

Бақсылық ертедегі шаман дінінен сақталған ұғым. Ол кездегі сенім-нанымда: жан иесі тұрпайы денеден және нәзік болмыстан тұрады. Адам өлген соң тұрпайы денесін тастап, нәзік болмысымен жан баласы көріп-біле алмайтын жаңа бір әлемге рух түрінде өтеді; ол әлем – фәни өмірдің жалғасы, сондықтан рух онда түрлі қалыпқа еніп, әрекет жасайды; бұлар табиғат құбылыстарына да әсер етіп отырады деп түсіндірілді. Қазақтар олардың жақсылық істерін басқаратынын аруақ, періште, перизат, т.б. десе, жамандық істерді басқаратынын пері, шайтан, жын, албасты, жезтырнақ, т.б. деп атайды. Осы көне сенім бойынша бақсылық – әлгі тылсым әлеммен байланысқа еніп, ондағы түрлі рухтарды өз қызметіне пайдалана алатын адам. Бақсылықтың «жын-рухтарының» аты болады. Жекелеген индивидуум ретінде қажетті кезде олар өз бақсысының алдында әйел, шал, қыз, т.б. бейнелерде тізіліп тұрады-мыс. Бақсы шақырған жындарының «көмегімен» гипноздық өнерде көрсете алады. Қай жаққа қолын сілтесе, сол жақта 5 – 10 қадам жерде тұрған заттар қылышпен шапқандай кесіліп кете береді. Киіз үйдің туырлығы тілініп, кірпіш үйдің қабырғасы қақ айрылады. Көрермен жұрт мұның бәрі бақсы шақырған «жарғыш жындардың» әрекеті деп біледі. Қылыштың жүзімен жүреді. Шоқ темірді қолымен ұстап, тіліне қариды, өткір пышақпен өз мұрнын «кесіп» тастайды. Ақыр аяғында денесінде бірде бір жара немесе сызат, белгі қалмайды. Әйел бақсыны халық «елті» деп атаған. Бақсыларға тән қасиеттердің бірі – емшілік (тәуіпшілік). Шығу тарихы отқа табыну мен шамандықпен тығыз байланысты психологиялық тәсілдерін әр елдің бақсылары сол халықтың өзіне тән ерекше әдістер арқылы қолданған. Мысалы, қазақ бақсылары қобызда ойнап, зарлы не қаһарлы үн, әуендер шығару, түсініксіз жыр жырлау, «жынын шақырып» зікір салу немесе гипноздық, т.б. «керемет» көрініс, әрекеттер жасау арқылы жүйке жүйелеріне әсер ете емдейді. Табиғаттың құдіретті күштеріне иландырып, өзіне баурап алады. Әрине, бұл іс әркімнің қолынан келе бермейді. Ол үшін үлкен табиғи дарын, қасиет керек. Бақсылар емшілікпен қатар балгерлікпен де шұғылданған. Олардың келешекті болжайтынына, адам тағдырын шешіп, оның ойын сезіп тұратынына, өткен өмірін де ашық айтып бере алатынына, табиғи құбылыстар тудыра алатынына, жын шайтандарды қуатынына халықтың белгілі бір бөліктері бұрында, кейінде сенеді. Оған негізде жоқ емес еді. Адамның өз табиғатындағы ғылым ашпаған жұмбақтар әлі толып жатыр.

Әдебиет: Уәлиханов Ш., Таңдамалы шығармалары, А., 1985; Қазақ бақсы-балгерлері, А., 1993. А. Алдашев, Д. Омаров (КҰЭ – 2 том, 90 бет).

БАҚЫТ — адамның өмір қызығы мен қуанышына, рахатына қанағаттану дәрежесін танытатын этикалық ұғым. Б-тың негізінде адамның өмірі мағыналы және нәтижелі болған кездегі өз болмысына деген ризашылық сезімінің қалыптасуы жатыр. Арман сияқты Б. та мұраттың тылсымдық-эмоциялдық көрінісі болып табылады. Мұрат тұлғаның болашаққа деген сенімін білдірсе, Б. оның іске асу деңгейін көрсетеді. Әдептану саласында Б. мәселесімен шұғылданатын ілімді фелицитология деп атайды. Б. - көп мағыналы ұғым. Оның басты түсініктері: 1) бақ-дәулет, “қолға қонған құс”, ырыздық; 2) қуаныш, ләззат, рахат; 3) жақсылыққа, ізгілікке жету, даналық; 4) өмірден өз орнын табу, толыққанды тұлғаға айналу. “Құс ұшуға жаралған, адам бақытты болуға жаралған” дейді халық мақалы. Б.-ты өмір сүру - қуанышты болу, дәулетке кенелу, рахатқа бөлену. Адамға қуаныш әкелетін оқиғалар - табысқа қол жеткізу, іс-әрекеттің марапатталуы, алға қойған мақсаттың орындалуы, бала-шағаның қызығы. Қуаныш сезімі адамға күш беріп, кісінің жігеріне жігер қосады. Алайда қуаныш пен Б-тың арасында айырмашылық та бар. Қуаныш өткінші, жеке бір сәтке байланысты болса, Б — адамның бүкіл өмірінің арқауы. Өмірде адамгершілікке жат, әдептілікке сымайтын жалған қуаныштардың да кездесуі мүмкін. Қазіргі жағдайда Б-ты өмір сүру мәселесі өркениеттілік құндылықтарымен (нарық, демократия, адам құқықтарын қастерлеу т.б.) тікелей байланысты. Т. Джефферсон “Тәуелсіздік декларациясында” мемлекет өз табиғаты бойынша Б-қа ұмтылуды қорғап, тұлғалардың іскерлігі мен дербестілігін ынталандыруы қажет екенін, бұл Б. үшін мәнді болып табылатынын атап көрсетеді.

Әдебиет: Қазақ халқының философиялық мұрасы. Т. 12. Қазақ этикасы мен эстетикасы. Астана: Аударма, 2007; Мәдени-философиялық энциклопедия. Алматы: Раритет, 2007.

БАТА, бата беру — қазақтың дәстүрлі мәдениетіндегі әдеп талаптарына сай адамға ізгі тілек білдіру. Қазақы тіршілікте адамның көңіл-күйі, кісілік қасиеттері, құт-берекелі өмірі жоғары бағаланған. “Жақсы ниет - жарым ырыс” деген халық. Ниеттің ақтығы, тұлғалық қасиеттерді сыйлау, оның болашағына үлкен үміт арту күнделікті өмірдің күйкілігінен туындайтын қиындықтар мен сұрықсыздықтан арылуға көмегін берген. Б. әдетте, адам мен қауымның фәниден бақиға дейінгі өмірінің түйінді сәттерінің бәрінде (дастархан басында, той-думандарда, қиын сапар, алыс жолға аттанғанда, тұсау кескенде, құрбандық шалғанда т.б.) қадірлі адам қол жайып, Б. береді. Оны беретіндерге, әдетте, жасы

үлкендер, сыйлы қонақтар, ел ақсақалдары, елеулі тұлғалар т.б. жатады. Б - дуалы тілек, сондықтан қысылғанда - қуат, қиналғанда - медет беріп, дұрыс жол ашады және бәле-жаладан қорғайды деп есептелген. Б. аруақтарға да бағыштап айтылады. Оның өзіндік қисыны, орны бар. Кез келген тілек Б-ға жатпайды. “Батамен ер көгереді, жаңбырмен жер көгереді” деген халық.

Екі мың жылдық тарихы мен дәстүрі бар батаның мақсаты - адам мен ғалам жаратылысының тылсымы мен тазалығын іздеу, Жаратқан Иемнен рұқсат сұрап ниетін түземек адам дұғасын оқыды, салауатты тілегін тіледі. Батада күнделікті өмірдің пайдалы жағын салыстыру сипатымен қатар анимистік — магиялық наным-сенімдердің элементі кездеседі. Белгілі бір істі бастарда, жауға, жолға, аңға шығарда ақ тілеу әзіз ақсақалдан бата алу салтында осы екеуінің де ізі бар. Ислам дініне енген кезден бергі қазақ дәстүрінде бата салты өлгенге Құран оқу, аят оқу сияқты діни наным-сенімдермен ұштастырылған, оны өлген адам мен «Құдай алдындағы парыз» деп есептеген. Ағайын-туғандар әдетте өлген адамның жылына дейін, кейде одан кейін марқұмның үйіне дүние, мал, ақша апарып, оның жақындарына көңіл айтады, өлікке бағыштап дұға оқытады. Бата беру - түркі тілдес халықтардың киелі қасиеті. Батадан халықтың адал жаны, биік рухы, ашық тілегі, киелі сөзі көрініс табады. Осы қасиеттер рәсім-салт арқылы адамның жан-тәніне, мінез-құлқына сіңеді, күш-қуатқа демеулік етеді, жақсы іс-әрекеттің нышанын құрайды. Біздің халқымыз үшін, ақ бата:

- рухы жоғары Ой, Ниет, Тілек, Істің жиынтығы;

– адам мен ортаның қуанышына орай адал ниет, жақсы тілек білдіру;

- күллі сенімнің бірлігін білдіретін, тіл, көз сұғынан сақта деген асыл сөз;

- бастамақ істің тұсаукесері және қасиетті тұмары;

- Құдай алдында берілген серт, айтылған уағда, сұрап алған үкім. Бата құндылығы - танымдық тұнықта, ойлану шоқтығында, бағалау өрнегінде, түсінік тереңдігінде, сана-сезім серпілісінде, сол нысаналы уәждің нәтижесі мен өлшемінде. Қазақ батаны көкіректе тазалықты баптаудың түрі деп ұққан. Сондықтан одан асқан тілекті ниет болмаған. Бата адамның ісіне, іскерлігіне, ізетіне, ілігіне берген түйінді тілек. Ол адамның қылығына, қызметіне және кісілігіне орай батаның түрлері толықтырылған.

Бата дәстүрін сақтаған халықтың діттегені: ел-жұртының бір-біріне деген мейірімін жеткізу, сүйіспеншілігін айту; ұзақ сапар алдында ақ жол тілейтін жақындықтың рәсім салтын ілтипатпен сақтау; ақсақалдар мен кемеңгерлердің дуалы аузынан шыққан өсиет арқылы береке-бірлікке шақыру; ағайын-туғандықтың айғағы ретінде жақсы іске бас болу, үлкен-кішінің жолын ашу;

мұсылмандықтың дәстүрін сақтай отырып бірлесе топтасып, аруақтарға ниетін арнау және бағыштау.

Батаны кезкелген адам бермеген. Бұл құрметті рәсім топ ішінде жас тоқтатқан, көпті көрген, көпті тоқыған, сақа адамның үлесіне тиген, яғни жұрттың ойынан шығатын таңдаулы тұлғаларға, көреген кісілерге, қалаулы рухани бапкерлерге сенім білдіріп, олардың аузынан есітуге ықылас танытқан. Оқығаны да, тоқығаны да мол зиялы жандардың ойы көсем, сөзі шешен болған. Олар а) халықтың бітімгер дәстүрін өздерінше жалғастырды, ә) адам болу, ұлтжанды болу, ел-жұртты ұлағаттау, отанын сүю мәселелерін әрдайым тілге тиек етіп, жарастыққа жаңа тыныс ендірді. Елде Төле бидің, Қыбырай бидің, Абыздың, Абайдың, Сүйінбайдың, Жамбылдың, Әсеттің, Бауыржан Момышұлы сияқты ұлағаттылардың батасы деп, жатқа және жиі айтылатын тың тілектер молшылық.

Бата беру кейде өлеңмен, кейде тақпақ, көркем қара сөзбен айтылып, ауыз әдебиетінің бір жанры боп қалыптасқан. Осы күнгі бата от басына амандық, молшылық, жастрға өмір, бақыт, білім тілеу мазмұнында болып келеді. Елін ертеңіне еліктіретін, ерін естілікке жеріктіретін халқымыздың осы даналығының тәлім-тәрбиелік маңызы қашанда бәсеңсімейтіні хақ.

Ж. Молдабеков

Әдебиет: Қазақ халқының философиялық мұрасы. Т. 12. Қазақ этикасы мен эстетикасы. Астана: Аударма, 2007; Мәдени-философиялық энциклопедия/ Құраст. Т. Ғабитов, А. Құлсариева, Ә. Әлімжанова. Алматы: Раритет, 2007.

БАТЫРЛЫҚ – қоғамның тарихи дамуына, халық мүддесіне жауап беретін және адамнан ортақ мүддені іске асыруда белгілі бір өзін-өзі құрбан етуге дайын болуды талап ететін, қоғамдық мәнге ие болатын ерекше іс, мінез көрсету арқылы көрініс табатын моральдық сапаны білдіретін этикалық категория. Б. әрекет әркезде адамдағы жоғары моральдық қасиетпен және оның физикалық қабілетімен тығыз байланысты, адамның жеке басынындағы ерекше ерлік қуатты, табандылықты, қайсарлық пен қажырлықты талап етеді. Мыс., Ж.П.Сартрдің түсінігінде батыр - өзін батыр еткен адам. Б. мәселесінің көптеген қырлары – этикалық, психологиялық, эстетикалық, әлеуметтік және т.б. бар. Алайда, философия үшін бұл категорияны әлеуметтік тарихи үдерістердің мәнін зерттеуге негізделетін әлеуметтік-этикалық феномен тұрғысынан қарастырудың маңызы зор. Осыған байланысты Б. мәселесін қарастыруда Б.-тың өлшемі, оның тарихи формалары, жеке тұлғаның тарихтағы рөлі туралы мәселелер туындайды.

Б. мәселесіне әлеуметтік философиялық тұрғыдан талдау жасауға қадам жасағандардың бірі итальяндық философ Вико болды, ол “Б.” ұғымын адамзат дамуы тарихының белгілі бір кезеңін атау үшін қолданды, мысалы, “құдайлар дәуірінен” кейінгі болған және “адамдар дәуірінің” жалғасы болатын “батырлар дәуірін” немесе батырлық дәуірді атап көрсетеді. Вико Б.-ты антикалық қоғамдағы азаматтық өмір сүру жағдайымен байланыстырды да бұдан былайғы “парасатты” адамзат тарихында Б. қажет болмайды дейтін тұжырымға келеді. Бұл концепцияны әрі қарай Гегельдің ілімінде өз жалғасын табады, оның түсінігіндегі Б. адамның жеке мүддесінің немесе жеке іс-әрекеттің жалпы халықтық мүддемен сәйкес келуімен, жалпыға бірдей сипатқа ие болуымен ерекшеленді. Гегельдің пікірінше, антикалық батыр әрекет пен моральды, сезім мен борышты бір-біріне қарама-қарсы қоймаған. Гегель “батырлық дәуірді” мемлекеттердің және жалпы мемлекеттіліктің қалыптасу кезеңіне жатқызды. “Мемлекетте батырларға енді орын жоқ; соңғысы тек өркениетке дейінгі кезеңде ғана кездеседі. Олардың мақсаты – құқықтық, қажеттік және мемлекеттік әрі олар оны өзінің жеке ісі ретінде жүзеге асырады” (Шығ., 7 том, М.-Л., -1934, -112 б.) –деп жазады Гегель.

Ағартушылық дәуірінде, әсіресе, XVIII ғасырдың соңы, француздардың буржуазиялық революциясы кезінде мемлекет қызметкерлері, әсіресе, республикалық Рим және сонан соң Рим империясы қызметкерлері батырлар болып саналды. Республиканы қорғаушылар, ішкі тәртіпті сақтаушылар аса құрметке ие болып мадақталды, кейде олар абсолюттендірілді.

XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Еуропалық романтизм өкілдері ағартушылардың Б. туралы іліміндегі патриоттық идеяны әрі қарай дамыта отырып, батырдың – орда бұзар – типін (Байрон, Мицкевич, Мадзини және т.б.) жасауға тырысты. Ағартушыларға қарсы сыншыл романтизм ағымы діни философияға негізделе отырып, Б.-тың индивидуалистік концепциясын ұсынды. Ағылшын философы Карлейль өзінің “Батырлар және тарихтағы батырлық” (1841, 1891 жылы орыс тіліне аударылған) деген еңбегінде Б.-ты құдайдан болатын ерік-бостандықтың көрінісі болып табылатын жеке тұлғаның ұлы іс-әрекеті ретінде қарастырады. Тарихтың діни тұрғыдағы белсенді бастамасы туралы қағиданы ескере отырып, Карлейль “батырлар культі” концепциясын жасады. Ол жоғарыдан төмен қарайғы тарихта бірінің орнын екінші басқан батырлар иерархиясын жасады: ежелгі дүние құдайлары, пайғамбарлар, ақындар және буржуазиялық дәуір батырлары – “жаңа ғасыр ақылмандары” ретінде жасалынды. Бұл идея әрі қарай Ницше философиясында өз жалғасын тапты, ол үшін батыр идеалы – ол “асқақ адам”, “ізгілік пен зұлымдықтан жоғары тұратын” және қоғамдық нормалар мен ұстанымдарға бағынатын адам.

Қазақ қоғамында Б. белгілі бір топтың өкілі ретінде адамға тән қаһармандық қасиеттердің жиынтығы ретінде қарастырылады. Б. – адамның әлеуметтік мұратына, қызметіне сай болатын өзіне ғана тән ұстанымымен, өмір салтымен, психологиялық жүйесімен, наным-сенімімен, дәстүрімен ерекшеленетін феномен. Қазақ даласындағы Б. түсінік жеке тұлға мүддесінің халық, туған ел, туған жер, отан, әлеумет мүддесімен байланысты көрініс табатын кешенді құбылыс болған. Б. сана, ең алдымен, ар-намыс, борыш, азаматтық, аманат, парыз және т.б. ұстанымдарға құрылатын, іске асырылатын әлеуметтік қызмет формасы. Б. мінез қазақ санасында әр кезде әлеумет мүддесіне негізделетін, қоғамдық сипат алатын мінез түрі. Көшпелілер дүниетанымында батыр адамның өмір салты, тіршілік дәстүрі халықтың өмір жағдайымен, дәуірлік уақыт пен кеңістікке тікелей байланысты қарастырылады. Б.-тың тағы бір ерекше белгісі өлімге деген көзқарасының басқалардан өзгеше болуы. Сондықтан қазақта “ер өзі үшін туады, елі үшін өледі” ерекше түсінік болған.

БЕДЕЛ – адамның жалпы жұрт мойындаған қадір-қасиеті, ықпалы, көзқарастар жүйесі немесе белгілі бір қасиеттеріне, сіңірген еңбегіне көрсетілген лайықты құрметті білдіретін ұғым. Б. – белгілі бір адамның, топтың, қоғамдық ұйымның, әлеуметтік институттың жалпы әлеумет қабылдаған, мойындаған қабілеті мен еңбегі. Б.-дің ресми және бейресми түрлері болады. Б. алдын ала белгіленіп қойған, маңдайға жазылған нәрсе емес, ол әлеуметтік қызмет барысында қалыптасады. Б. қоғамдық қатынас ретінде адамдардың қоғамдық нормаларға, әлеуметтік тәртіпті ұстап тұру құралдарына бағынудың тарихи өзгеріп отыратын формасын білдіреді. Ықпал ету аясы мен тәсіліне қарай Б. саяси, моральдық, ғылыми, тәрбиелік және т.б. түрлерге жіктеледі, яғни билік, ғылым, өндіріс, тәрбие салаларында кеңінен іске асырылып отырады. Б. билікті жүзеге асыру тәсілдерінің бірі де болып табылады. Экономикалық және саяси қатынастарға байланысты Б.-дің қолданылу аясы, оның негіздері және Б. иегерінің өзі өзгеріп отырады.

Қоғамдық реттілік мемлекеттік механизмдерсіз сақталып отырған алғашқы қауымдық құрылыста тәртіп “дәстүр, дағды күшімен, беделге немесе құрметке ие болған адамдар арқылы” (В.И.Ленин, ТШЖ, 29 т., -438 б.) сақталып отырды. Құл иеленуші қоғамда моральдық Б. құлдық езгімен ауыстырылды. Орта ғасырда Құдай және Пайғамбарлар, “қасиетті” адамдар Б-і жоғары маңыздылыққа ие болды. Олардың Б.-і Құран Кәрімде, Хадистерде, Інжілде бекітіліп отырды. Қайта өрлеу дәуірі мен жаңа заманда діни Б. теріске шығарылып, моральдық Б.-дің (Т.Гоббс) маңыздылығына назар аударылды. Гоббстың түсінігінде Б. білімге немесе қандайда

бір адамның даналығына негізделуі тиіс болды. Т.Гоббс: “Мен кімнің өкімі, кімнің үлгісі қандайда бір басшылыққа алынатын болса, соны бедел деп атаймын...” (Т.Гоббс, Таңд. ШЖ., М., 1926, - 197 б.) –деп жазады. XVIII ғ. француз материалистерінің (Гольбах, Гельвеций, Дидро) еңбектерінде құдай Б.-і саналы құқық Б.-мен ауыстырылады. Гольбахтың айтуынша, “елес болып көрінетін құдай беделіне қарағанда, ізгі адамдарды ұлықтайтын және қылмысты жазалайтын” саясат “біршама құрметтеу сенімін орнықтырады...” (“Системы природы...”, М., 1940, -345 б.). Батыстық индивидуализмнің дамуы адам еркінің автономиялылығын бекіту үшін моральдық Б.-ді теріске шығаруға әкелді. Фихте этикасында “таза Мен” ұяты әдептіліктің жалғыз өлшемі болып табылды, ал Б.-ге бағыну ұятсыздық болып табылды. Ницше этикасында Б. “құлдар” моралінің ұстанымы ретінде жарияланды.

Қазіргі философияда Б.-ді түсіндіруде бір-біріне қарама-қарсы екі үрдіс орын алады, олар: фашизм идеологиясы (фюрерге табыну) шеңберінде өзінің ұшқары формалары арқылы көрініс тапқан авторитаризм (Б. иесінің шексіз күнәсіздігін мойындау), яғни кез-келген Б.-ді нигилистікпен теріске шығару және “жеке тұлғаның абсолютті еркіндігін” анархиялық жолмен уағыздау. Мыс., К.Ясперс адам қандайда бір жағдайды таңдауда ерікті дей отырып, адам бостандығы “беделдің шүбәсіздығына” және тіпті “билік беделіне” негізделетіндігін көрсетеді (К.Ясперс, Свабода и авторитет, 1951.). Тәртіп сақтау құралы ретінде Б. өндірісте, билікте, басқару ісінде және қоғамдық өмірдің басқа да салаларында адамдардың кез-келген қызмет түрінде кездеседі. Б.-дің жеке басқа табынушылыққа айналуына жол бермейтін қажетті шарт болып табылады. Халық бұқарасы мен жеке адамның тарихтағы рөлі Б. туралы түсініктердің негізі болады.

БЕҒАЗЫ - ДӘНДІБАЙ МӘДЕНИЕТІ - қола дәуірінің соңғы кезеңінде (б.з.б. IX-VIII ғ-лар) Орт. Қазақстанды қоныстанған тайпалар мәдениеті. Беғазы және Дәндібай ескерткіш кешендерін алғаш зерттеп, Б.-Д. м. атауын ғыл. айналымға енгізген акад. Ә. Марғұлан. Б.-Д. м-н өркендеткен тайпалар батысында Ұлытау, шығысында Абыралы, Шыңғыс таулары, оңт-нде Жетіқоңырдан Ертіс бойына дейінгі Нұра, Сарысу, Кеңгір өзендерінің бойлары мен Қызылтау, Бұғылы, Қызыларай, Қарқаралы, Баянауыл таулары аралығындағы кең жазықтарды қоныс еткен. Бұл кезде одан бұрынғы Андронов мәдениетіне тән үлгілер сақталумен қатар, жаңа жерлеу ғимараттары, тұрғын үйлер пайда болып, жерлеу салты, өзіндік шаруашылық түрлері қалыптасады. Жаңа мәдениет қауымының жоғарғы лауазымды билеушілеріне арналып

салынған қақпақ тастардан тұрғызылған зәулім кесенелермен, мәйітті бір қырынан, аяқ-қолын бауырына жинап, сонымен қатар шалқалатып жерлеу, олардың жандарына қару-жарақ, әшекей бұйымдар қою ғұрыптарымен ерекшеленеді. Қыш көзелердің пішіні, жасалу, өрнектелу өзгешелігімен де айрықшаланады. Б.-Д. м-нің кесенелері күрделі сәулет өнері ескерткіштеріне жатады (Ақсу-Аюлы, Бұғылы, Беғазы Дәндібай, Ортау, т.б.). Олар көбіне дөңгелек, төртбұрышты болып келеді. Ғимараттардың үсті қақпақ тастармен немесе жуан бөренелермен сатылы (пирамидалы) әдіспен жабылып, мәйіт ортадағы тас жәшіктерге жерленген. Қоныстар мен тұрақтардан табылған көзе ыдыстардың таяқшамен батыңқы сызып салынған сыртқы өрнектері қарапайым, киғаш, көлбей салынған шырша, тырнақ шекілдеуік, жарты ай бейнелі, мойны мен ернеуіне белдемшелер жапсырылған. Ал қабірлердің ішіне қойылған ыдыстардың пішіндері мен өрнектері мүлдем өзгеше. Олар қыл мойын құмыра пішінді, шығынқы бүйірлі кесе, тостаған тәрізді, сырты сүйек қалыпшалармен әсем етіп өрнектелген. Осы кезеңде бұл өңірде ірі елді мекендер (Кент, Бұғылы, Шортанды-бұлақ, Қарқаралы, Аккезең, Ұлытау, т.б.) пайда болған. Тұрғын үй құрылыстары әр түрлі. Қабырғасы, іргесі таспен өрілген 4-6 бөлмелі жер кепе және киіз үй пішіндес құрастырмалы жеңіл үйлер де көп болған. Олардың орта тұсында немесе шетінде биіктеу етіп тастан салынған төртбұрышты ғибадат ету орындары бар. Әрбір үлкен қоныстардың айналасында 3-5 шағын мекендер болған. Бұл жерлерді қоныстанған тайпалардың басым көпшілігі мыс балқыту, көзе жасау, егін егумен, мал ш-мен айналысқан. Б.-Д. м-ін жасаушы тайпалар да андрондықтар секілді, негізінен, табиғат күштеріне (күн, от, су, т.б.) табынған. Сонымен қатар басты күнкөріс көзі есептелген жылқы, қой, түйе сияқты жануарлар мен қасқыр, аю, т.б. жыртқыш аңдарды құрметтеп, оларға табыну ғұрыптары пайда болған. Олардың тастан қашалған бейнесін зират, қоныс маңына (Қойшоқы, Ақсу-Аюлы, Қызыларай, т.б.) тұрғызып қойған. Б.-Д. м. тұрғындары - өздерінің әлеум. дамуында беделді рубасылары басқарған, қалыптасқан діни наным-сенімі, саяси әкімш. орталығы бар, өзіндік өндірісі мен өндіргіш күштерді дамыған, алғаш мемл. бірлестік құру дәрежесіне жеткен тайпалар. Олар Оңт. Оралдағы (Замарев мәдениеті), Алтай мен Енисейдегі (Қарасуық мәдениеті) өздеріне туыс тайпалармен саяси-экон. тығыз байланыста дамыды.

Әдебиет: Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық / Бас сарапшы Әшірбек Сығай. – Алматы: Аруна Ltd, 2005. – 656 б.

БЕЛСЕНДІЛІК – өзінің негізгі белгілерінің (мақсаттылығы, мотивтері, саналығы, әрекет әдіс-тәсілдеріне ие болуы, эмоционалдығы) интенсификациялануымен, сонымен бірге, адамның бастамашылдығы және жағдаяттылық сияқты қасиеттермен ерекшеленетін, адам әрекетінің ерекше түрі немесе ерекше әрекет. Б. адамның тіршілік қозғалысының қарқынын білдіретін ұғым. Б. салыстырмалы түрде анықталады. Б.-тің қозғаушы күші – қажеттілік пен құштарлық. Тіршіліктің негізі – қозғалыс пен әрекет болса, оның қарқынды немесе баяу жүруі қажеттілік пен құштарлық ауқымына байланысты. Б. қарапайым, биологиялық, әлеуметтік, психикалық болып жіктеледі. Б. ұғымы әртүрлі ғылым саласында дербес ұғым, сондай-ақ, әртүрлі тіркестерде қосалқы ұғым ретінде кеңінен қолданылады. Тіпті белсенділікпен кейбір қосарлана айтылатын сөз тіркестері өз алдына ұғым ретінде қалыптасуда. Мыс.: белсенді адам, белсенді өмірлік позиция, белсенді оқыту, жүйенің белсенді элементі сияқты сөз тіркестері. Б. ұғымының кең мағынаға ие болғандығы соншалық, көп жағдайда оны қолдану белгілі бір анықтылықты, нақтылауды талап етеді. Орыс тілі сөздігінде жалпы қолданымдылық тұрғыда Б.-ке әрекеттілік, жігерлілік, қайраттылық, ұмтылушылық ретінде анықтама беріледі. Әдебиетте және тұрмыстық ауызекі тілде Б. “әрекеттілік” ұғымының синонимі ретінде қолданылады. Физиологиялық мағынада Б. ұғымы дәстүрлі түрде жанды жаратылыстың жалпыға бірдей сипаттамасы, олардың өзіндік динамикасы ретінде қарастырылады. Олардың сыртқы қоршаған әлеммен өмірмәнді байланысын ұстап тұру немесе оны түрлендіру көзі ретінде анықталады. Тірі организмдердің сыртқы тітіркендіргіштерге көңіл аударуы хақында қолданылады. Бұл орайда Б. іс-әрекеттің динамикалық шартты жағдайы, оның өзіндік қозғалысының қасиеті ретінде мойындала отырып, әрекеттілікпен сәйкестендіріледі. Жанды жаратылыс Б.-гі даму үдерісінің эволюциясына сәйкес өзгеріп отырады. Адам Б.-гі жеке тұлғаның маңызды сапасы ретінде, қоршаған шындықты өз қажеттілігіне, көзқарасына, мақсатына сәйкес өзгерту мүмкіндігі ретінде ерекше маңыздылыққа ие болады (А.В.Петровский, М.Г.Ярошевский, 1990). Н.А.Берштейн (1966) психологияға “белсенділік ұстанымын” енгізе отырып, оған үлкен маңыздылық береді, оның мәнін организмнің өмірлік актісіндегі ішкі бағдарламаның айқындаушы рөлінің негізі болуынан көреді. Адам әрекетінде шартсыз рефлексдер болады, ол адам қозғалысы тікелей сыртқы стимулдармен шақырылған кезде пайда болады, бірақ бұл адамның туа біткен белсенділігі. Барлық басқа жағдайда сыртқы стимул тек шешім қабылдау бағдарламасын ғана іске қосады, жеке өзіндік қозғалыс белгілі бір дәрежеде адамның ішкі бағдарламасымен байланысты болады. Оған толық тәуелді болған жағдайда,

инициатива бастау алғанда және қозғалыс мазмұны организмнің ішкі жағынан құрылған жағдайда адамда “ерікті” актілер орын алады.

Психологиялық тұрғыдан алғанда белсенділіктің жай-күй ретіндегі сипаттамасы маңызды болып көрінеді, өйткені бұл жағдайда ол адам қажеттілігіне және мүддесіне негізделетін сапа ретінде мойындалады әрі адамның қандайда бір әрекетке іштейгі дайындығы ретінде өмір сүреді. Ал қатынас ретінде ол адамның әрекетінің әртүрлі салаларын және субъектінің өзін түрлендіруге бағытталған белгілі бір жігерлі өзіндік әрекеті ретінде түсіндіріледі (В.Ф.Бехтерев 1996). Б.-ке әрекеттік көзқарас шеңберінде психологияда, сонымен бірге, Б. ұғымын тәпсірлеудегі кейбір айырмашылықтарды да байқауға болады. Әрекеттің психологиялық теориясы әрекеттің макроқұрылымын күрделі иерархиялық құрылым түрінде қарастырады. Оның құрамына бірнеше деңгейлерді енгізеді және олардың қатарына: әрекеттің, қимылдың, операцияның, психофизиологиялық қызметтердің ерекше түрлерін жатқызады. Әрекеттің айрықша түрі бұл жағдайда бір мотив негізінде пайда болған әрекеттер жиынтығы ретінде көрініс табады. Оларға әдетте ойын әрекеттері, оқу және еңбек әрекеттері жатқызылады. Оларды адам белсенділігінің формалары деп атайды (Ю.Б.Гиппенрейтер 1997). Б.Г.Ананьев “адамның әлемге белсенді-әрекеттік қатынас формалары” қатарына, сонымен бірге, әскери және спорттық әрекетті, танымды, пікір алмасуды, адамдарды басқаруды, шығармашылық әрекеттерді жатқызады (Л.И.Анциферова, 1998). Бұл жағдайда Б. әрекеттің айрықша формасына немесе айрықша әрекетке сәйкес келеді. К.А.Абульханова-Славскийдің (1991) пікірінше, адам Б. арқылы әрекеттің объективті және субъективті факторларының келістірілуі, өзара үйлесімділігі туралы мәселені шешеді. Мыс., белсенділікті кез-келген формада емес, қажетті формада, кез-келген уақытта емес, ыңғайлы кезде, ішкі мотив арқылы, өз қабілеттерін қолдану арқылы, өз мақсатын жұмсау сияқты мәселелерді шешуде. Сонымен бірге, адам бұл жағдайда белсенділікті әрекеттің бөлігі, қажет уақытта іске асырылатын оның динамикалық құраушысы ретінде бағалайды.

БЕЙСАНАЛЫҚ — адам санасында анықталмайтын психикалық, тылсым процестердің жиынтығы, мәдениеттануда - сана құбылыстарынан сапалы өзгешеліктері бар қоғамдық сананың санаға дейінгі және төменгі саналық құрылымдары. Б. мәселесін мәдениетте қарастыру шығарм. табиғатын зерттеуден басталады. Платон шығарм. процесті эростың көрінісі ретіндегі санаға дейінгі құбылыстармен байланыстырылды. Орта ғасырларда Б. адам мен құдайдың тылсымдық бірлігі арқылы түсіндіріледі. Ары қарай Б.

шығарм. қиял және интуицияға қатысты зерттелді. Кант қиялдаудың жасампаз қабілетін саналық пен Б-тың бірлігі деп түсіндірді. Генийлер, дейді Кант, Б-лық қалыпта ерекше бір шабытпен жасампаздыққа барады. Олардың әрекеті табиғатпен ұқсас, айырмашылығы тек табиғаттың объективтілігінен гөрі адамдық Б-тың субъективті түрде және еркін болуында. Шеллинг шығарм. процесін толық иррационалды тұрғыдан түсіндіріп, Б-ты логика мен өмір практикасынан тыс интуициялық акт ретінде қарастырды. Иен романтиктері Б-ты табынатын культке дейін көтерді. Шопенгауер оны барлық әлемдік процестердің негізіндегі әлемдік ырық ретінде қарастырды. Б-ты жаңа зерттеу деңгейі З. Фрейд және оның шәкірттерінен басталды. Фрейд Б-ты санадан тәуелсіз адам жанының құрамдас бөлігі, тұлға құрылымының маңызды элементі - “Ол” ретінде қарастырады. “Олдың” негізін сексуалды-биологиялық энергия құрастырады. Б. ұстаным түрінде әрекет ететін және тұлғаның ішкі дүниесінің бөлігіне айналдырылған мәдениетті Фрейд “әсіре-мен” деп атады. Интериоризацияланған мәдениет және сексуалды Б. инстинктердің арасында, Фрейд бойынша, қақтығыстар туып отырады. Егер мәдениет адамға шамасынан тыс талап қойса, онда адамда невроздар пайда болады. Мәдениет тек бір тұлғаның ғана жетістігі болмағандықтан, үлкен тобырлық немесе ұжымдық невроздар тууы мүмкін. Осы сипатта Фрейд көптеген мәдениеттер, тіпті, мәдени дәуірлер невротикалық болмады ма деген сұрақ қойды. ХІХ ғ. аяғымен ХХ ғ. басында мәдениеттегі Б-тың табиғатын әлеум. факторлармен түсіндіретін ілімдер қалыптасты. Леви-Брюль ежелгі халықтардың логикалық ойлауға дейінгі формалары туралы баяндады. К.Г. Юнг Б-ты мәдениет бастаулары - архетиптер арқылы түсіндірді. Ұжымдық, Б.Юнг бойынша, адамзат тарихының терең қойнауларынан бастау алады; миф, эпос, діни нанымдарда сақталып, түс көруде жаңғыртылады. К. Хорни Б-ты адамның болмыстық негізіндегі өз тұрақтылығын сақтауға бағытталған ұмтылыстарға әкеп тірейді. Леви-Строс Б-ты адам әлеміне тән рәміздер және таңбалар арқылы түсіндіреді. Б., әсіресе, тілдік құрылымдарда терең қалыптасқан.

Әдебиет: Қазақ халқының философиялық мұрасы. Т. 19. Мәдениет философиясы. Астана: Аударма, 2006; Мәдени-философиялық энциклопедия/ Құраст. Т. Ғабитов, А. Құлсариева, Ә. Әлімжанова. Алматы, 2007.

БИЛІК – қазақ халқының дәстүрлі санасында «ел басқару», «өкім ету» сөздері мен бірге мәндес ұғымды білдіреді. Қазіргі құқықтану, саясаттану ілімдерінде де ол «өкімет» атауының синонимі ретінде қолданылып жүр. Мәселен, саясаттану ілімінде Б.

экон., идеол., ұйымдастырушылық-құқықтық тетіктер арқылы, сондай-ақ, беделдің, дәстүрдің, зорлықтың жәрдемімен адамдардың, әлеум. топтар мен жіктердің мінез-құлқына, іс-әрекетіне ықпал етуге қабілетті әлеум. қарым-қатынастардың пішімі. Ол қоғам мүшелерінің арасындағы әлеум.-табиғи айырмашылықтарға, субъективті-объективті қарым-қатынастарға байланысты қалыптасады. Оның мақсаты – қоғамда тұрақтылықты қамтамасыз ету, ал ішкі мән-мазмұны – үстемдік пен бағыныштылықты орнықтыру. Экономикалық, саяси, құқықтық, әскери, рухани және отбасылық Б түрлерінің арасында қоғамдық дамыдың ұйытқысы әрі саяси күрестің негізгі нысаны болып саналтын мемлекеттік биліктің маңызы ерекше (қ. Билікті тармақтарға бөлу). Өкіметтің ерік-қалауын топтастыру, айрықша басқару аппаратын иелену, арнаулы органдар дербестігін қамтамасыз етіп, қоғамдық тұрмысы тәртіпке келтіру ісіне дара иелік ету, қоғам мен жеке тұлға қарым-қатынасында мәжбүрлеу мүмкіндігіне жету Б-ке тән белгілер болып табылады. Субъектінің мақсатына орай Б-тің нысанына ықпал ету үшін пайдаланылатын құралдардың барлығы «билік ресурстарын» құрайды. Мыс., қоғамдық өндіріс пен тұтынымға қажетті материалдық игіліктер, ақша, құнарлы жерлер, пайдалы қазбалар, т.б. – Б-тің экон. ресурсы, ал әлеум., әскери, т.с.с. ресурстарды туындатушы әмбебап қор саналатын адамзат баласы демогр. ресурс ретінде бағаланады. Б-тің негізгі міндеті- қоғамды басқарудың стратегиясын айқындап, дамудың негізгі бағыттары бойынша нақты шаралар қолдану, әлеум. процесстерді шұғыл басқарып, дамудың орнықтылығы мен сындарлылығының маңызды өлшемдеріне бақылау орнату, ал ең басты принципі – оның заңдылығы (легитимділігі). Б. әлеум. құрылымның ең күрделі әлеум. және саяси қарым-қатынастарын қамтитын қоғамдық, ұжымдар мен оладың арасындағы қарым-қатынастарды қамтитын көпшілік немесе қауымдық және жеке адамдық, шағын топтық деңгейлерінде салтанат құрып, қызмет атқарады. Саясаттану ілімінде Б-тің пайда болып, жүзеге асуының әр қилы пішімі зерделенеді. Ол басқару пішіміне орай – монархиялық (абсолюттік және конституциялық), республикалық (президенттік және парламенттік); мемлекет құрылысының пішіміне орай – унитарлық, федеративтік, конфедеративтік; саяси режиміне орай – тоталитарлық, авторитарлық және демократиялық; саяси ағымына орай – консервативтік, неоконсервативтік, либералдық, неолибералдық, социал-демократиялық болуы мүмкін. Б-тің заң шығарушы, атқарушы және сот қызметі тармақтарына бөлу жаңа дәуірдің үлкен теориялық жаңалығы болды. Олардың арасында тежеу мен тепе-теңдік жүйесінің болуы, яғни дербес билік тармақтарының өзара үйлесімділігін сақтау, олардың заңға

бағынуын қамтамасыз ету принципі демокр., азаматтық қоғам орнатып, құқықтық құруға берік негіз қалайды.

Әдебиет: Философский энциклопедический словарь. М., 1983; Философиялық сөздік. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1996.

БОЛМЫС — бүкіл әлемнің тұтастығын, дүние мен адамның бірлігін, тіршіліктің мәнісін білдіретін философиялық категория. Б. ұғымында философияның өзіндік мағынасы, бастауы мен әдістемесі айқындалады. Қарапайым санада Б-тың баламалары ретінде әлем, ғарыш, дүние, табиғат, өмір тәрізді жалпы ұғымдар қолданылады. Адамзат өзінің және қоршаған дүниенің бар екендігіне сенеді. Қазақтың дәстүрлі дүниетанымында дүние қаншама аумалы-төкпелі, өткінші болғанымен, оның негізінде тұрақтылық бар екендігі баяндалады. Индивид үшін жәй ғана бар болу жеткіліксіз, ол “адам болу” шарт. Тек бұл дүниеде өмір сүру шынайы Б-қа жеткізбейді. Адам бұл дүниеде бар болуы арқылы мәңгілік Б. мүмкіндігіне ие болады. Оны жүзеге асыру әркімнің өзіне байланысты. Тіршіліктегі болымсыздық тұлғалық мүмкіндіктерді жүзеге асыра алмаудан туындайды. Шекспирдің “Гамлетінде” Б. мәселесі адамдық, моральдық таңдаумен үйлесімді қарастырылады: “Болу ма, әлде болмау ма, міне - мәселе осында. Тағдыр тәлкегіне үндемей шыдау керек пе, әлде мойынсұнбай қарсылық көрсету керек пе? Қорлыққа көну - өз адамдығын өзі таптау. Болу дегеніміз - “адамдық абырой үшін күресу” дейді.

Б. туралы филос. ілімнің ұзақ тарихы бар. Ежелгі мәдениетте Б. көбінесе нақтылы зат немесе оны құрайтын түпкі бөлшектермен (субстрат) теңестірілген. Кейін Б. жалпы табиғаттың синониміне айналды. Жаңа заман философиясында. Б. өзінен-өзі туындайтын субстанция кейіпіне ауысты. Бұл онтология деп аталады. Б. мәселесін жан-жақты қарастырған философ — Гегельдің пікірі бойынша, ешқандай айқындылығы жоқ бастама, таза Б. абстракцияға жатады. Ол мазмұны жоқ бос пішін ретінде ештеңемен, жоқтықпен барабар. Егер ештеңені бар деп қабылдасақ, онда ол басқа ештеңелерден бөлінеді. Яғни, бірдеңе болып табылады. Ештеңе мен бірдеңе Б. категориясын философияның бастауы ретінде ұғады. Мыс., сапа дегеніміз әр заттың өзіндік Б-ымен барабар айқындық. Сапалық айқындықтың жоғалуы осы затты Б-ының жоғалуымен бірдей. Қасиет өзіндік Б-тың басқа нәрселермен қатынасын білдіретін айқындық. Бірдей сапалар мен қасиеттерді салыстыру нәтижесінде сан анықтылады. Маркстік философияда Б. ұғымын материя категориясы ығыстырды және оның басты белгісі ретінде санадан адамнан тәуелсіз өмір сүру ұсынылады. Бұл адамсыздандырылған Б.-қа әкелді. Қазіргі философия ғылымында Б. мәселесінің әр түрлі қырлары жан-жақты талқыланып келеді. М. Хайдеггер ой Б-ы жөнінде терең

пайымдаулар келтіреді. Жалпы экзистенциализм ілімінде тіршілік адамның Б-пен етене байланысы ретінде қарастырылады. Филос. антропологияда адам Б-ының әлеуметтік және биологиялық негіздері, оның кеңістік пен уақыт жүйесіндегі бітімдері зерттеледі. 20 ғ-дың соңында философтар Б-ты көпжүйелі процесс ретінде қарастырады. Филос. әдебиеттер Б-тың мынадай негізгі түрлері аталады: 1) табиғи және адам жасаған заттар мен процестер Б-ы; 2) адам Б-ы; 3) рухани Б. Оларды бір-бірімен салыстыра қарастыруға болады. Мыс., адам және табиғат, адам және қоғам, руханилық және материалдық. Б-ты ой елегінен өткізу - адам мен дүние туралы пайымдаудың басты алғы шарттарының бірі.

Әдебиет: Қазақ халқының философиялық мұрасы. Т. 13. Диалектикалық логика. Астана: Аударма, 2006; Мәдени-философиялық энциклопедия. Алматы, 2007.

БОРЫШ – адамның қоғамдық пікір және ішкі қозғаушы күштердің ықпалы негізінде қоғам, ұлт, әлеуметтік топ, ұжым алдындағы азаматтық міндеттерін білдіретін этикалық категория. Б. адамға міндеттер ретінде танылатын және оларды мүлтіксіз орындау оның ішкі моральдық қажеттігі болып табылатын қоғам, ұжым тарапынан қойылатын талаптардың жиынтығы. Б. талаптарында қандайда бір әлеуметтік топтың мүдделері көрініс табады. Сол жалпы мүдделерді қабылдап мойындауы және оны индивидтің ішкі қажеттігіне айналуы, оны өз жауапкершілігіне алып, жанашырлық танытуы және олардың жеке мүддеге кіріктірілуі борыштық сана мен сезімнің пайда болуына әкеледі; әлеуметтік талап адамның ішкі моральдық сапасына айналады, жеке адам үшін шартты әлеуметтік мінез нормасына ауысады және сол әлеуметтік топтың немесе бүтіндей халықтың қоғамдық санасында бекіп орнығады. Б.-тық сана мен сезім – адамның өз ұжымына, әлеуметтік топқа, ұлтына, қоғамына көпжақтылы тәуелділігінің субъективтік идеологиялық көрінісі. Бұл анықтаманың объективтік және субъективтік жақтары бар. Б.-тың объективтік жағы оның талаптарының нағыз мазмұны болып табылады, ал соңғысының мазмұны адамның қоғамдағы атқаратын рөлінің ерекшеліктерінен келіп шығады және рөл адамның әлеуметтік ортада алатын орнына байланысты болады. Б. ұғымының субъективтік сипаты қоғамның, мемлекеттің, елдің, ұлттың, ұжымның, мекеменің талаптарын белгілі бір әлеуметтік рөлді атқарушы мәртебесіне ие болған жеке адамның оны өзіне қойылған талап ретінде жете түсінуі, мойындауы, өз жауапкершілігіне алуы, сонымен бірге, оны атқаруға деген адамның іштейгі дайындығы, міндетіне алуы немесе сыртқы талаптың субъектінің ішкі қажеттілігіне айналуымен байланысты болады. Б. ұғымы басқа моральдық категориялармен қатар рухани-

адамгершіліктік баға формасы болып табылады, ұлттық, ұжымдық, қоғамдық мүдде оның мазмұнын құрайды. Қоғамдық мүддені қамтамасыз ету Б.-тың әлеуметтік қызметі болып табылады.

Б. ұғымының ұзақ даму тарихы бар. Көне этикалық теорияларда Б. құдай еркін немесе адам табиғатының мәңгі және өзгермейтін қасиеттерінің көрініс табуы ретінде қарастырылады. Мыс., стоиктер этикасында Б. құдай еркінен туындатылып, тағдырға сенім, құдай еркіне бағыну және оны құрметтеу міндеті ретінде дәріптелген. Ежелгі Қытай философиясында Б. “и” категориясы арқылы анықталып, сол кездегі қауым орнықтырған ережелер мен қағидаларды орындау мінезін (“ли”) білдірді. Ежелгі Үнді этикасы бойынша, Б. ұғымы дхарма термині арқылы анықталды, ол буддизмнің, жайнизмнің, индуизмнің діни идеялар жүйесімен байланысты болды. Ортағасырдағы діни мораль адамды толығымен құдай еркіне бағындырды, оның талаптары Б. өлшемі болып табылды. Ж. Баласағұн билеушінің борышын былайша көрсетеді: “Және біл: адамның алдында сенің үш борышың бар. Оларды орында, күшпен ұзақ тұра алмайсың. Біріншіден – күмістің тазалығын сақта. Екіншісі – адамдарға әділ заң бер. Үшіншісі – жолды күзетіп отыр”. Сонымен бірге, Ж. Баласағұн халықтың билеуші алдындағы борышын: “Олардың бірінші борышы – сенің барлық бұйрығыңды құрметтеу. ...Екінші борышы – қазына алдында борышты болуы керек. Және үшіншісі – сенің жауларыңмен жауласып, сенің достарыңмен достасулары керек. Егер сен өз борышыңды әділ орындасаң, бағыныштыларыңның да қайтарымы жақсы болады” –дегендер арқылы анықтайды.

Қайта өрлеу және жаңа дәуір материалистері Б. ұғымының мазмұны мен өлшемдерін экзистенциялық негіздерге тіреді. Олардың басым көпшілігі адамның рухани-адамгершіліктік міндеттерін оның жеке мүдделері және қажеттіктерімен байланыстырды. Гольбахтың пікірі бойынша, “...моральдық борыштың шынайы негізі” әр адамның “...жеке мүддесі, жеке бақыты мен қауіпсіздігі” саласында жатады, ал Б.-тық сана тәжірибе мен ақыл арқылы анықталады. Кант моральдық заңдардың танымға берілмейтіндігіне сүйене отырып, Б. ұғымының қоғамдық табиғатын теріске шығарады, яғни Б. адамдардың мүддесіне және қалауына байланысты емес деп есептейді. Гегельдің этикасында Б. адамның өзі үшін жасалған жақсылық, өз игілігі үшін істелетін әрекет ретінде қарастырылады, Б.-ты адамның жеке басының бейімділігімен, сезімдерімен байланыстыруға тырысты. Мемлекет заңы Б. негізіне алынды. Бірақ Б. талабы тек сыртқы объективті құбылыс қана болмады, ол жүректің қалауымен, ойлаумен, ұятпен байланыстырылды. Батыс философиясында Б. утилитаристік тұрғыда қарастырылып, оны жеке адамның жеке басының мүддесімен байланыстырады және адамдардың бір-біріне

пайдалылы қатынасы шеңберінде (И.Бентам, Дж.С.Милль) қарастырса, ал кебіреулері вульгарлық-эволюционистік (Г.Спенсер) тұрғыдан қарастырады. Сонымен бірге, Б. ұғымының қажеттігін жоққа шығаратын да теория (Гюйо: “міндеттіліксіз және санкциясыз мораль”, Ницше) қалыптасады. Х ғасыр батыс философиясы шеңберіндегі прагматизм, экзистенциализм, гедонизмге тән релятивистік сипаттағы теория да орын алады. Мыс., В.Смит: “Борыштық сезімді қаншалықты тез ұмытатын болсақ, соншалықты бізге пайда” –деп жазады. Әртүрлі позитивистік мектептер Б. мәселесін құрғақ логикалық талдау объектісіне айналдырып, жалпы адамның мінез-құлқының мазмұнына немқұрайдылық қарау деңгейіне түсіруге дейін барады. Мыс., этикалық интуитивизм мектебінің өкілдері Б.-ты әлеуметтік қажеттіліктермен негіздеуге болмайды және ол тарихтан тыс құбылыс дегенді дәлелдемекші болады. Эмотивизм мектебі өкілдері Б. сезімін адамның таза психологиялық күйзелісінің көрінісі дей отырып, оның объективтік мазмұнын жоққа шығарады. Марксистік этика Б.-тық сезімді таптық қоғам тұрғысынан қарастырып, оған таптық сипат берді, яғни әр таптың өз Б.-тық міндеттері болады.

Қазақ даласы өркениетінде Б. елдің, жұрттың, бүкіл әлеуметтің алдындағы азаматтық парызымен, жауапкершілікпен, адамгершілік мінезбен байланыстырылды. Мыс., оны “Е,е, қарағым, бір атаның баласы екенбіз. Жер нәсібі – ел нәсібі, ел нәсібі – ер нәсібі... жер менікі емес, құдайдікі. Құдайдың жері бәрімізге жетеді. Еркін жайлап, қыстап шығындар” (Арыстан би), “Бәрінен жолдас-жорамен, ағайын-туысыңмен, ел-жұртыңмен сіз-біз десіп, сүрген өмірге не жетсін” (Бөлтірік шешен), “Ай мұсылман, жарандар, малыңнан зекет беріңіз, аз өмірдің ішінде, тату бол да тәтті бол” (Қабан би), “Жалғанды ойлап тұрсаң бірлік керек” (Төле би), “Елдің тұтастық бірлігі – жаныңнан, сағыныш қызуы - қаныңнан” (Шоған би) деген шешендік нақылдар әлеуметтік бірлік пен тұтастықты сақтау борышын атқару болып тұрған “елдің бірлігі, бидің білігі емес пе” (Бөлтірік) дейтін ішкі биік мәдениет соның дәлелі. Жеке адамның ішкі мәдениеті мен ішкі рухани болмыстық моральдық сапасына байланысты. Бұдан қандайда бір адамның азаматтық, кісілік, адамгершілік тұрғыдағы жетілу дәрежесі, оның өз парызы мен қарызы, міндетін терең түсіну деңгейі көрініс табады. Азаматтық борышын өтеу ердің Отан, халық алдындағы парызын адалдықпен орындау азаматтың толысып, рухани жетілгендігінің, ерлік кемеліне келгендігінің белгісі. Оны “Ер жігіт өзі үшін туады, елі үшін өледі”, “Ел ауырын ер көтереді”, “Ер – елдің ық жағының қаласы, жел жағының панасы” (қазақ мақалы) дегендер мақұлдайды.

Азаматтық болмысын, кісілік қасиетін, пенделік міндетін, тұлғалық борышын мойындаған адам қоғамдағы әлеуметтік-

азаматтық құқын пайдалана отырып, халық қойған талаптарды қадір тұтады, оны өз мүддесінен жоғары қояды, халық қажетін өтеуге қамқоршы болады, елдің қол жеткен табыстарын және Ел байлығын қорғайды, адамгершілікке абай болып, озбырлыққа, жәбірлікке, қиянатқа қарсы шығады. Қоғам мүшелерінің өз парызміндеттерін орындап, борышын өтеп отыруынсыз оның өмір сүруі мүмкін емес. Әр адамның елі мен жұрты алдындағы борышына адал болу әлеуметтік прогрестің алғы шарты. Халық даналығында бұл ежелден мәлім. Мыс., қазақтың “айтқан сөзі – құрған қақпандай” дейтін даналығынан борыштылық принципті, ал “Қара жерді жамандама, кіретұғын көрінді” (Майқы би) дегеннен туған табиғатты құрметтеу тұрғысындағы парыздық борыш туралы өсиетті аңғарамыз. Халық даналығы борыштылық деп әркімнің өзіне жүктелген тапсырманы абыроймен орындап шығуын айтады. Халық даналығында борыштылық – азаматтың өзін белгілі бір елдің өкілімін деп түсінуі. Мұндай азаматта жауапкершілік жоғары әрі мықты болуы тиіс. Сырттай мойынсұнудан көрі, іштей түсіну, ішкі интенцияға айналдыру жоғары моральдық сапаның мәні зор. Борыштылық мінез иегерінде парыз, елжандылық, ұлтжандылық, ұяттылық, жігерлілік, ізгілік, қоғамдық пікір, ұжымдық пікір берік орын алады. Адамның азаматтық болмысы – борышқа адал берілгендік – үлкен әлеуметтік күш, ар-ұждан жемісі, моральдық феномен. Мыс., атақты “Шаңды жорықта” жауға қарсы шыққан Үйсінбай мен Жанатай батырлар ел алдындағы өз борыштарын найзаның ұшымен, қылыштың жүзімен орындаса, ал қалмақ ханы Қоңтажыдан халық кегін қаз дауысты Қазыбек би өзінің өткір шешендік сөзімен қайтарады.

«БӨБЕК» ҚОРЫ — қайырымдылық шараларын өткізумен және қоғамда балалардың құқығы мен заңды талаптарын қамтамасыз етумен айналысатын мемлекеттік емес ұйым. 1992 жылы Қор президенті Сара Алпысқызы Назарбаеваның ұйымдастыруымен «Бөбек» балалар қайырымдылық қоры болып құрылды. Қызметінің басты бағыттары: ана мен баланы қорғау, нәрестелер мен балалар үйлерін қамқорлыққа алу, мектептерді қазіргі заманғы жабдықтармен қамтамасыз ету, тұрмыс дәрежесі төмен отбасынан шыққан дарынды балаларға қолдау көрсету, балалар денсаулығын сақтау ісіне жәрдемдесу. Қор 1992 жылы Қазақстанда «Қуаныш пен Үміт үйі» аталатын тұңғыш халықаралық иелемарафон өткізді, одан түскен қаржы «Б.» балаларды емдеу-сауықтыру орталығының (Алматы) құрылысына жұмсалды. 1993 жылы Қарағанды, Өскемен, Көкшетау қалаларында «Мейір күндерін» өткізді, 1994 жылы балалар мен олардың аналарын, отбасын сақтауға, әлеуметтік қорғансыздыққа қарсы күресуге жәрдемдесетін алғашқы мекеме — «Үміт үйін» ашты. 1994

жылы «Б.» қоры БҰҰ Қоғамдық ақпарат департаментінің мүшелігіне қабылданды. 1995 жылы Республикалық туберкулез институтының, Республикалық онкология институтының балаларға арналған бөлімдерін және «Б.» балаларды емдеу-сауықтыру орталығын жөндеуден өткізуге, оларды жарақтандыруға қажетті қаржы жинау мақсатында «Қазақстан бизнесі — ауру балаларға!» деген девизбен ірі қайырымдылық шара ұйымдастырылды. Оған 100-ден астам ұйымдар мен фирмалар қатысып, нәтижесінде 2 млн. доллардан астам қаржы жиналды. Қор халықараралық қарым-қатынас шеңберін ұлғайтып, Арал экология апат аймағындағы аналар мен балаларға көмек көрсететін «Аспера» ауқымды бағдарламасының қабылданып, іске асуына ықпал етті. 1995 жылы «Б.» қоры президенті Пекинде өткен халықаралық әйелдер конференциясына, Париж қаласында ұйымдастырылған халықаралық балалар құқын қорғау форумына т.б. дүниежүзілік ірі кеңестерге қатысты. 1996 жылы қор — «Б.» балалар қоғамдық қоры болып қайта құрылды. Қордың ұйымдастыруымен Қазақстан тәуелсіздігінің 5 жылдығына орай дарынды жеткіншектердің «Айналайын» бірінші халықаралық фестивалі өткізілді. ЮНИСЕФ-пен бірлесіп, «Алмағайып әлемдегі балалар жағдайы» деген тақырыпта бірінші рет халықаралық дөңгелек үстел ұйымдастырылды. Оған Орталық Азия мемлекеттерінің парламент, үкімет мүшелері, қоғам қайраткерлері қатысты. 1997 жылы Балаларды емдеу-сауықтыру орталығы пайдалануға берілді. 1999 жылы ақпан айында «Б.» қоры — «Бөбек — Сара Алпысқызы қоғамдық қоры» болып қайта құрылды.

Қор Президенті **Сара Алпысқызы Назарбаева** 1941 жылдың 12 ақпанында Қарағанды облысы Қызылжар селосында дүниеге келді. 1962 жылы Н.Ә. Назарбаевқа тұрмысқа шықты, үш қызы, немерелері, шөберелері бар. Қарағанды металлургиялық комбинаты жанындағы ЖТОО аяқтады, экономист, ҚазМУ-дың құрметті профессоры (2000 ж.).

1992 жылғы ақпан айынан бастап — «Б.» республикалық балалар қайырымдылық қорының негізін қалаушы және президенті. Қор өсіп келе жатқан ұрпақтың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз етумен байланысты мәселелерді шешу, балаларға адамгершілік-рухани білім мен тәрбие беруде қоғамға нақты көмек көрсетеді. «Б.» қоры республиканың барлық аймақтарында жетім және мүмкіндігі шектеулі балаларға, көп балалы отбасылардың балаларына қолдау және көмек көрсетеді. Сара Алпысқызы 1994 жылғы шілде айынан бастап — «SOS — детские деревни Казахстана» қорының президенті («Киндердорф Интернациональ» Австрия қорының филиалы). 1999 жылғы наурыздан бастап — «Демография» қайырымдылық қоры қорғаншылық кеңесінің төрайымы.

Сара Алпысқызы Назарбаеваның жетім және мүмкіндігі шектеулі балалардың құқықтарын қорғау саласында талмай еңбек еткені үшін марапаттары: I дәрежедегі Достық Ордені (желтоқсан 2001 жыл); «Алтын жүрек» халықаралық сыйақысының лауреаты (мамыр 2006 жыл); Өзін-өзі тану философиясына және оқу мәдениетіне зор үлес қосқаны үшін — Шыңғыс Айтматов атындағы Алтын медаль (қараша 2003 жыл); БҰҰ-ЮНИСЕФ балалар қорының естелік медалі (желтоқсан 2007 жыл); Ихсан Дограмачи атындағы Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының халықаралық сыйақысы; Жетім балалардың мәселелерін шешуде ерекше еңбегі үшін — «СОС-Киндердорф» халықаралық қорының Алтын медалі (1999 жыл); «Unity» халықаралық сыйақысы; дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының халықаралық сыйақысының, өсіп келе жатқан ұрпақтың рухани қалыптасуы, қайырымдылық және денсаулықты сақтау саласында жемісті еңбегі үшін «Курманджан Датка» сыйақысының лауреаты; Қазақстан Республикасының құрметті білім қызметкері; «Звезды содружества» мемлекетаралық сыйақының лауреаты (2010 жыл).

Әдебиет: “Қазақ Энциклопедиясы”, II-том.

БҰҚАРАЛЫҚ мәдениет (ағыл. mass culture - бұқаралық мәдениет) — XX ғасырда Батыс елдеріне тән мәдени тип. Б.м. ұғымында қазіргі өркениетті елдерді қамтыған төмендегідей құбылыстар көрініс тапты: аксүйектік (элитарлық) мәдениеттен оның бұқаралық бітіміне ауысу, бұқаралық ақпарат бұлақтарының жан-жақты дамуы, мәдени өнімдерді тұтынудың индустриал.-нарықтық түрлерінің үстемдік етуі, адамның рухани өмірін стандарттау және оны жарнама арқылы реттеу, адамдардың көңіл-күйі мен бос уақытын нарықтық мақсаттарда қолдану т.б. Б.м. адам тіршілігіндегі жалғыздық пен көпшілдік, руханилық пен пендешілік, сезім мен парасат сияқты түбегейлі парадигмаларды шешуге бағытталған. Ондағы қойылып отырған тағы бір мәселе - ұйқы мен жұмыс арасындағы бос уақытты қалай өткізу туралы. Егер постиндустриалдыққа дейінгі қоғамда тек азын-аулақ аксүйектердің қолы бос болса, қазіргі Б.м. бұл деңгейге халықтың көпшілігі жете алды және оны қызықты өткізуге мүмкіндіктер туды. Б.м. тағы бір ерекшелігі оның жазу мәдениетінен экрандық өркениетке өту заңдылықтарымен байланыстылығында. Интернет жүйесімен тұтастырылған Б.м. ұлттық мемлекеттік шектен шығып әмбебапты жалпыадамзаттық сипатқа ие бола бастады, мәдени сұхбатты бір стильге келтіру оның қарым-қатынастық мүмкіндіктерін арттырды. Алайда Б.м. ішкі қайшылықтарға толы және оны барлық ұлттық мәдениеттерге үлгі ретінде ұсыну дұрыс емес. Мәдени құндылықтарды конвейерлік тәсілмен өндіру олардың тұлғалық шығармашылық мазмұнын кемітіп, адамдық

жатсынудың жаңа формаларын қалыптастырады. Тек пайданы көздеу, ұлттық дәстүрлі мәдениетке жат әсіре сексуалдылықты, зорлық-зомбылықты, нәсіпқұмарлықты, арсыздықты, руханисыздықты дәріптеуге әкеп соғады. Б.м. үлгілері қазақ халқының ұлттық құндылықтар сүзгісінен өтуі қажет.

Әдебиет: Қазақ халқының философиялық мұрасы. Т. 19. Мәдениет философиясы. Астана: Аударма, 2006; Мәдени-философиялық энциклопедия / Құраст. Т. Ғабитов, А. Құлсариева, Ә. Әлімжанова. Алматы, 2007.

БІРЛІК – қандайда бір әлеуметтік бүтіннің құраушы элементтері арасындағы өзара қарым-қатынасты, өзара ықпалды байланысты талдауға негізделе отырып, қоғамдық өмірдің дамуының бүгінгі мен ертеңін анықтауды көздейтін әлеуметтік философиялық категория. Б. – қоғамның ішкі тұтастығы мен тұрақтылығын, оны құраушылардың өзара үйлесімділігі мен жарасымдылығын, қауымдық ынтымақтастық пен татулықты, әлеуметтік бүтіннің мықтылығы мен қуаттылығын анықтайтын және оларға негіз болатын тұғырнамалық мазмұн. Б. әлеуметтік мәселе ретінде ежелгі дәуірлерден бергі Шығыс пен Батыс философиясында әлеуметтік философия шеңберінде қарастырылып отырды. Ежелгі Үндідегі буддизм әлеуметтік Б. мәселесін “Нирвана” концепциясы шеңберінде қарастыра отырып, төзімділік, тазалық, тақуалық, адамдар арасындағы сүйіспеншілік, бауырмалдылық сияқты адамгершілік нормалар Б.-ті сақтау қағидалары ретінде қарастырады. Жайнизм философиясы Б. идеясын “арылу” концепциясы аясында қарастырып, тірі жанға қиянат жасамау (ахимса), ұрлық жасамау (астейя), шыншылдық (сатья) дейтін ұстанымдарға негізделе отырып, адамдарға дұрыс мінез бен ұстамды қимыл жасауды уағыздау арқылы көрсетті. Жайнизмнің Б. ілімі бойынша, жива (жан, рухани бастама) – адамдардың бірлесе бірлікте өмір сүруінің басты агенті болып табылды. Ньяя әлеуметтік философиясы Б. көзін адамның жеке менін жетілдіруден көрсе, Йога жүйесі сабыр (яма) концепциясына негіздей отырып, адамды психофизиологиялық тәрбиелеу тәсілдері арқылы қарастырады. Ежелгі Қытай философиясы шеңберінде әлеуметтік Б.-ке негіз болған Даосизм заңы болды, ол халықты әлеумет ынтымағы мен ауыз бірлігінің маңыздылығын адамның дао жолына түсуі арқылы көрсетті. Оның басты ұстанымы: адамның рухани тепе-теңдікке жетуі, өнегелікке бет бұру, өзімшілдіктен арылу, осылар арқылы қанағатшылдыққа, шүкіршілікке, кісілік мінезге шақыру, адамның ішкі қуат күшін тәртіпке келтіру. Даосизм адамға әлеуметтік үйлесім мен әділеттілікті Б. тірегі ретінде қарастырды. Конфуций әділетті мемлекеттегі Б. үлгісін

адамның адамгершілік образын жасау, яғни “ли” (қоғамдық өмірдің моральдық негіздері) және “жэнь” (мейірімділік, адамдармен қарым-қатынаста қажетті адамгершілік қасиеттердің жиынтығы) ережелерін құрастыру арқылы көрсетті. Легизм ілімі әлеумет Б.-гін қатаң заңмен бекітсе, моизм Б. феноменін “Аспан – патшаға үлгі, адамның адамсүйгіштігі аспанға үлгі болуы керек” деген қағидаға негізеді. Ежелгі Грекиядағы әлеуметтік философия аясында Б. мәселесін “жеті даналар” дүниетанымынан көре аламыз. Олар өздерінің қысқа айтылған нақыл сөздерінде - әртүрлі әлеуметтік топтар арасындағы әлеуметтік-саяси қарым-қатынаста өзара ымыраға келіп, саяси бірлікті сақтау қажеттілігі сияқты зиялы әрі рационалды саяси-этикалық тұжырымдар қалдырды. М., Хилон мен Солон мықты Заңды – бірлік тірегі ретінде қарастырды. Пифагоршылар заңға бағыну арқылы орнайтын “реттілік пен гармония” Б. – кепілі деп таныса, Сократ әділ заңды Б. өлшемі ретінде мойындады. Платонның “ізгілікті мемлекет” концепциясы әлеуметтік Б. идеалы болып табылса, Аристотельдің “политиясының” мәні саяси-әлеуметтік Б. арқылы анықталды. Ежелгі Римдегі Б. туралы ойлар Лукреций Кардың мемлекет – адамдардың өзара келісім-бірлігінің нәтижесі дейтін тұжырымы арқылы, ал Цицеронның Б. – адамдардың туа біткен табиғи қасиеті деген ұстанымы арқылы көрініс тапты.

Ортағасырдағы әлеуметтік Б. туралы көзқарастар негізінен діни философиялық ұстанымдарға сүйеніп құрылды. Батыс ортағасырдағы әлеуметтік философияның өкілінің бірі – Аврелий Августин Шіркеу заңын - әлеуметтік Б. кепілі ретінде мойындады, Фома Аквинский әлеуметтік-саяси Б.-ті ақылға негізделетін адам еркінің моральдық жауапкершілігінің көрінісі деп мойындады. Мұсылмандық шығыс ортағасырдағы ойшылдар, әсіресе, әл-Фараби әлеуметтік Б.-ке жету жолын “ізгілікті қала тұрғындары” концепциясы арқылы, яғни адамдар арасындағы Б. адамның әлеуметтік мәнінің қалыптасу мүмкіндігі деп көрсетсе, әл-Маари өз заманындағы тирандық үдерісті сынап отырып, халықты Б.-ке шақырды. Әл-Ғазали имамат теориясын жасай отырып, әлеуметтік Б. символы ретінде халифаттағы сұлтанат пен имаматтың өзара бірлігін көрсетті. Сұлтанатты мемлекеттің қуаттылығын, беріктігі мен бірлігін қамтамасыз етуші күш ретінде таныды. Осыған байланысты әл-Ғазали сұхбаттасу, достық коцептін әлеуметтік Б.-ті іске асыру механизмі, ал әділдікті Б. ұстанымы ретінде ұсынады. Ибн Рушд әлеумет Б.-гін қамтамасыз етуде дана адамдардың азаматтарды тәрбиелеудегі рөлін жоғары қояды. Ибн Халдун қоғамның пайда болуын адамдардың бірігу қажеттілігінен туындағанын негіздей отырып, әлеуметтік Б.-ті сақтау - мемлекеттің ішкі саясатындағы негізгі қызметінің бірі ретінде көрсетеді.

Түркілік Б. философиясына зейін аударсақ, Орхон-Енисей жазбаларында Тоныкөктің (646-731 жж.) түркі қағанатының ішкі тұтастығын ел Б.-не тиянақтағанын байқауға болады. Оған жазбадағы: “...Менің ақылгөй Тоныкөктің ой-пікірін тындады да айтты... Мен оған ақылдылық ағайын және даңқ ағайын ретінде бағындым” –деген жолдар кепіл. Күлтегін (684-731 жж.) де түрік қағанатындағы “інілі-ағалының дауласқанын, бекті халықтың жауласқанын” көріп күйзеліп, өзіне: “Біз не үшін күрестік? Мемлекетіміздің құрып бара жатқанын көру үшін бе?” –деп сұрақ қойып, түркі халқының бірлігін сақтап, тату-тәтті болып Б-те өмір сүруге шақырады. Білге қаған (шамамен 681-734 жж.): “Мен бай халыққа хан болып отырмадым. Ішінде тамағы, сыртында киімі жоқ, аянышты, төмен халыққа хан болып отырдым”, -дей келе, халықпен қарым-қатынас жасау әдісін өзгерткендігін айтады: “Сонша құрап, біріккен халықтарды от пен су етпедім, олармен тіл табысуға ұмтылдым. ...Әлемнің төрт бұрышындағы халықты бейбітшілікке шақырдым, жауластырмадым, олардың бәрі маған бағынды”. Бұл оның бірлік пен ел ынтымағы үшін күрескенінің дәлелі. Білге қағанның ұлы – Йоллығтегін бүкіл түркі халықтарының Б.-ін армандап, Күлтегін ескерткіштерінде: “Үстіңнен тәңірі баспаса, астында жер айырылмаса, түркі халқының ел-жұртын кім құртады” –деп сөз қалдырған. Ортағасырдағы түркілік ойшыл Махмуд Қашқари: “Жанжал шықса, ағайын ақылдасар... Әр бір күнің өтер деді хақ Мұстапа, үмбет болсаң қауымдасып бірге жаса” –деп халықты қай кезде де ұйымшыл, бірлікте болуға үндеп: “Жердің бастырығы тау, елдің бастырығы бек” – деп ел татулығындағы бектердің рөлін анықтай түседі. Жүсіп Баласағұн адамдардың Б.-і мен ынтымағын бақытты, құтты қоғам құрудың басты мақсаты деп танып, өз “Құтты білік” дастанында әлеумет Б.-гі негізіне ізгілік, адамгершілік, әдептілік, салауаттылық сияқты моральдық құндылықтарды салды. Елді басқару ілімінің түркілік нұсқасын қалыптастыра отырып, ел басының негізгі қасиеті - әділеттілік деп белгілейді. Ел басқарған әкімдерді жамағат Б.-гін бұзатын күншілдік, ашкөздік, қатыгездік, кекшілдік сияқты жағымсыз мінездерден сақтандырды. Ислам дінінде қоршаған ортада бірлік пен ынтымақ басты ұстаным, ал оларды сақтау әр адамның азаматтық парызы, міндеті және борышы деп есептелінеді. Сопылық философияның өкілі Қожа Ахмет Йассауи өзінің “Диуани хикмет” (Ақыл кітабы) атты поэмасында әлеумет Б.-гін төрт – шарифат, тарихат, хақиқат, мағрипат – ұстанымдарына негіздеді. Ортағасырлық түркілік философия өкілі Сүлеймен Бақырғани да бұл тұста өзінің әлеумет Б.-гі туралы ойларын адамның өзін-өзі тану арқылы болатынын және менмендік, сарандық, қызғаншақтық, көрсеқызарлықтан арылған, ұрыс-керістен тазарған, рухани азаттыққа қол жеткізген адам ғана Б. тірегі дегенді уағыздайды.

Ахмед Йүгінеки “Ақиқат сыйы” атты еңбегінде адамзатының Б.-гін уағыздап, оған жеткізетіндерді анықтап және нұсқан келтіретіндерден сақтандырған. Рухани жетілу – Б. тамыры, қоғамның рухани мазмұндылығының негізі ретінде мойындалған. Б.-ті бұзатындар – нәпсі, жаман мінездер, жақсылық та, жамандық та тілден келеді деп есептеген. А. Йүгінеки: “Тегің асыл – деп біреулер мақтанар, мен айтатын тура жауап сақтанар. Бұл халықтың ата-анасы, тегі бір – арасында айырма жоқ сақтанар” –деп адамзаттың өзінше біртұтас әлем болатындығын жырлаған. Мұсылман үшін қоғамнан бөлініп, ел ішінде бүлік шығару үлкен күнәлардың бірінен саналады. Алла Тағала қоғамда бүлік шығарудың қаншалықты күнә екенін мына аятпен білдіреді: “Бүлік шығару (фитна) адам өлтіргеннен де бетер” (Бақара сүресі, 217-аят). Сондықтан өзі өмір сүріп отырған қоғамды қандайда бір бөлінушілікке, жікшілдікке, бұзақылыққа, бүлікке, ел тыныштығын бұзатын істерге жол бермеу әр мұсылманның парызы болып саналады. Ол мына аятта бекітілген: “Алланың жібіне (дініне) жабысыңдар да бір-біріңнен бөлінбеңдер” (Али Имран сүресі, 103-аят). Мұсылманның айғағы Құран хадис болғандықтан, Әз Пайғарымыздың хадисінде: “Кімде кім итағаттан шығып, яғни мойын сұнбай жамағаттан (қауымнан, көпшіліктен) бөлініп кетіп, содан кейін сол кеткен күйінде өлетін болса, онда ол надандық өліммен өлген болады” (Муслим Имара -54) -деп келтіреді. Әлеуметтік бірлікті сақтау арқылы қоғамдағы тұрақтылық пен тыныштықты орнатуға бағытталған заңдар мен ережелер, қағидалардың болуын ислам мойындаған және оларға бағыну мұсылманға міндет етілген. Мыс., Құран Кәрімде: “Ей иман келтіргендер! Аллаға, пайғамбарына және сіздерден шыққан әмір иелеріне бой ұсыныңдар” (Ниса сүресі, 59-аят) –көрсетілсе, Пайғамбардың хадистерінде: “Кім маған итағат етсе, Аллаға итағат еткен болады. Кім маған қарсы шықса, Аллаға қарсы шыққан болады, кім әміршіге итағат етсе, маған итағат еткені, кім әміршіге қарсы келсе, маған қарсы келгені. Мұсылман адамның ұнатпаған нәрсесі болса да араларында әміршілерінді тындау және оған итағат ету уәжіп (міндет). Егер күнә ...істерді әмір ететін болса, мұндай жағдайда қарсы шығуға болады” (Муслим Имара, 32-33, 38) –деп айтылады.

Қайта өрлеу дәуіріндегі әлеуметтік Б. философиясы аясында Н. Макиавелли мемлекеттегі тұрақтылық пен әлеумет бірлігін сақтауда басшының билікті игере алу қабілетіне үміт артады. Т. Мор өзінің “Утопиясында” әлеумет Б.-гі туралы идеясын ортақ қоғамдық меншік, адамгершілік концепциясына негіздеп жасады. Ж. Боден өзінің Б. туралы көзқарасын монархиялық билікті күшейтумен байланыстырады және әлеуметтік қауымдастық бірлігі негіздерін (заң, жанұя және т.б.) құрастырды. Т. Кампанелла

ұжымдық тұтастықты әлеуметтік Б. тұтқасы ретінде қарастырды. Жаңа замандағы әлеуметтік философия бойынша, Т.Гоббс әлеумет тыныштығы мен бірлігін қамтамасыз етуде монархиялық билікке үміт артса, Джон Локк өзінің “Басқару туралы екі трактат” деген еңбегінде әлеуметтік Б.-ті адамдардың мемлекетке бірігу мәжбүрлігінен болатындығын айта отырып, былай деп жазады: “...адамдардың мемлекетке бірігулері мен өздерін сол үкімет билігінің қол астына берулерінің ұлы да басты мақсаты - өз меншіктерін сақтап қалу болып табылады”. Француз ағартушысы Ш.Л. Монтескье “Заңдар рухы” атты еңбегінде тәрбие заңдары мен билік түрін сәйкестендіру арқылы Б.-ті зайырлы қауым адамдарының бекзаттық, шынайылық, әдепті, абыройлы мінездеріне негіздейді. Ж.-Ж. Руссо қоғамдық келісім теориясын жасай отырып, адамдардың бірігіп өмір сүруге мәжбүр болатындығын мойындайды. Ол әлеуметтік Б.-ті: “Біздің әрқайсысымыз жеке басымызды және барлық күшімізді ортақ игілікке және жалпы ерікті жоғары билеушіге береміз, оның нәтижесінде біздің бәріміз үшін әрбір мүше тұтастықтың бөлінбес бөлігіне айналады” –деген қоғамдық тұтастық арқылы көрсетеді.

Б. – қазақ халқының өмірлік әлеуметтік философиясындағы маңызды моральдық-аксиологиялық ұғымдардың бірі. Б. адам мен адам, адам мен әлеумет, әлеуметтік қабаттар мен топтар арасындағы өзара үйлесімді байланыстың үлгісі болатын ынтымақтастықтың, бауырмалдықтың, жарасымды татулықтың көрінісі, біртұтас ел болудың белгісі. Ол белгілі бір әлеуметтік топтың, әлеуметтік қабаттың, ұжымның, халықтың, жалпы адамзат баласының мақсат, мұрат, мүдделерінің тоғысынан туындайды. Қазақ даналығы Б.-тің әлеумет тіршілігіндегі орны мен маңызын “жарылғанды жау алады, бөлінгенді бөрі алады”, “бірлігі жоқ ел тозады”, “айырылған азады”, “алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді”, “бірлік болмай тірлік болмас”, “бірлігі күшті ел озады, бірлікті ел бұзылмас”, “қосылған озады”, “ел бірлігі – ел теңдігі”, “бірлік түбі - береке” дейтін ұстанымдармен тұйықтаған. Б.-ті ыдыратып, ірітуші күш – күншілдік, ішітарлық, көреалмаушылық, араздықтық, алауыздық деп тауып, жамағатты мұндай жағымсыз мінездерден бойын алыс ұстауға шақырды. Б. бүтін елдіктің, ұлт болып ұйысудың, жұдырықтай жұмыр жұрт болудың басты кепілі саналған. Сондықтан елдің билік тізгінін ұстаған азаматтар – ақсақалдар, билер, батырлар, хандар мен данагөй-шешендер ел ішіндегі өрбіген дау-дамайларды, ушыққан жанжалды тоқтау айтып басып, шешім қабылдап тиым салған, ел бірлігіне сызат түспеуін жіті қадағалап отырған. Қазақ қоғамындағы әртүрлі әлеуметтік топтардың арасындағы әлеуметтік Б.-ті би-шешендер, ең алдымен, бір типті көшпелі өмір салтпен, біртекті шаруашылық түрімен, ортақ дала

кеңістігімен, сонан соң қазақ дейтін ұлы атаумен, мұсылмандыққа тән ұстанымдармен түсіндірді, осының бәрі қазақ қауымы үшін рухани Б. болмысын қалыптастырды. Б.-ке рухани тірек - “адамның күні адаммен” дейтін ұстаным болды. Сондықтан би-шешендердің Б. тұрғысындағы “айтқан сөзі – құрған қақпандай” болды. Қазақтың дәстүрлі бірлік философиясында әрбір субъект әлеуметті біріктіруші қызмет атқарушы мәртебесіне ие болып, әлеумет тоғыстырушы тұлғаға айналады. Олардың әрқайсысы өзімен қатынасқа түсуші субъектілерді үнемі өзіне теліп, өзіне қатысты етілген жағдайда тергеледі. Осы орайда “Жақынның бәрін жатсынған, туысқан қайдан табады” (Майқы би), “Іздеп келер інің бар болса, бақытың барын сонда біл. Аңсап келер ағаң бар болса, ардағың барын сонда біл” (Төле би), “...Үлкен сөзін тыңдау ізет, үндемеу парыз, кішінің жолы” (Айтуар би), “Ағасы ұрар болар, інісі көтерер болар... Тұлпардың өз тұяғы өзіне дәрі деген...” (Бөлтірік шешен), – дегендердің әлеуметтік Б. тұрғысындағы маңызы зор.

ГАРМОНИЯ, ҮЙЛЕСІМДІЛІК (грек. harmonia - сәйкестік, келісім, үндестік) — белгілі бір тұтастықтың бөліктері мен элементтерінің бірегейлігі, бірге әрекет етуі, өзара үндестігі. Адамдық сезім және мағыналықпен толықтырылған үйлесімділікті әсемдік деп атайды. Г. хаос, ретсіздік, жүйесіздік ұғымдарына қарсы бағытталған. Жалпы тіршілік пен адамзаттың қалыптасуын хаостан Г-ға өту деп бағалауға болады. Антикалық мәдениетте Г. әлемдік әмбебапты дүние құрастырушы принцип түрінде қабылданады. Натурфилософтар макроғарыш пен микроғарыштың (адамдық әлемнің) үйлесімдігін басты ұстанымға айналдырған. Платон бойынша, үйлесімділік ізгілік пен әсемдіктің негізгі белгісі болып табылады. Гераклит үйлесімділік арқылы қарама-қарсылықтар бірігеді деген. Жалпы антикалық мәдениетте адам мен полис, тән мен жан, адам мен табиғат арасындағы Г-ны жоғары бағалау тән. Қайта өркендеу мәдениетінде Г. гуманизм аясында қарастырылды. Лейбниц бүкіл әлемге тән үйлесімділік туралы жазды. Қазіргі мәдениеттануда Г. принципі жалпы адамдық мәдениетті бейнелеуде кең қолданыс тауып отыр.

Әдебиет: Қазақ халқының философиялық мұрасы. Т. 12. Қазақ этикасы мен эстетикасы. Астана: Аударма, 2007; Мәдени-философиялық энциклопедия / Құраст. Т. Ғабитов, А. Құлсариева, Ә. Әлімжанова. Алматы, 2007.

ГЕНЕАЛОГИЯ - туысқандық қатынастарға негізделген, шыққан арғы тектен бастау алатын ұрпақтар сабақтастығын білдіретін ұғым. Г. жай хронология немесе ата-бабалар аттарының жалаң тізімі емес, ол нақтылы адамдардың тек өзінің жақын тегін біліп қана қоймай, сонымен бірге бүкіл этноспен табиғи

байланысын және рухани тұтастығын сезінуге бағытталған. Г. тек адамдардың туысқандық-тектік бірлестіктерін ғана сипаттамайды. Мыс., тілдік байланыстарда “Г.ағашы” тәсілі қолданылып, тілдік шоғыр, топ, бөліктер айқындала алады. Айталық, қазақ тілі Алтай тіл шоғырындағы түрік тобы, қыпшақ бірлестігіне жатады. Г. принципі қазақтың дәстүрлі мәдениетінде кең қолданыс тапқан. Жеті аталық үрдіске негізделген туысқандық қатынастар бүкіл этносты біріктірген (“қарға тамырлы қазақ”). Қазақ мәдениетіндегі Г-лық принцип әрбір адамды қауыммен тұтастырып тұрған әлеуметтік тетік қызметін атқарған. Г-ның қазақ өміріндегі нақтылы көрінісіне шежірешілдік жатады. Шежіре, әдетте, “Г. ағашы” принципі бойынша құрылып, онда бүкіл этностың арғы тектері анықталған. Орталық Азия халықтарының ең белгілі шежірелеріне жататындары: “Түрік шежіресі”, “Моңғолдың құпия шежіресі”, “Әбілғазы-Баһадүр-ханның шежіресі”, Ұлықбектің “Сұлтандар шежіресі”, Ш. Құдайбердіұлыны” “Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі” және т.б. Ислам діні қуат алғаннан кейінгі қазақ арасындағы шежірелерде арғы текті Адам атадан бастау да дәстүрге айналды. Сонымен қоса қазақ мәдениетінде субмәдениеттерге қатысты Г-лық құрылымдар да кездеседі: Үш жүздің шежіресі, қожаның шежіресі, төренің шежіресі, төленгіттің шежіресі, сұнақтың шежіресі, ноғайдың шежіресі т. б.

ГЕНОЦИД (грек.genos - тек, қауым, лат. Caedo - өлтіремін) — нәсілдік немесе этностық басымдылық пен жеккөрушілікті желеу етіп, адамдық бірлестіктерді жою әрекеттері. Нәсілдік Г. адамзат тарихында ақ нәсілдің айрықшылығы және үстемдігіне негізделген ұстанымдарды басшылыққа алып, Американың байырғы тұрғындары үндістердің бірталай бөліктерін құртып жіберу әрекеттерінде, негрлерді құлдыққа сатып, оларды туған жерлерінен аластату қимылдарында, Гитлердің “арийлік нәсілдің” үстемдігін орнату мақсатындағы еврейлерді қудалауында т.б. көрініс тапты. Г-тің негізі - этностарды “адамдар” және “адамсымақтардан” деген принцип бойынша алалау. Этникалық Г-тің мысалдарына қазіргі заманда да кездесетін әртүрлі “этникалық тазартулар” мен ұлтаралық соғыстар жатады. Г. этникалық емес негізде де жүзеге асуы мүмкін. Мыс., Камбоджадағы пол-потшылардың халықты өлтіру зұлымдықтары. Қазақ халқы да өз тарихында бірнеше Г-тік зұлымдықтарды басынан өткізді (18 ғ., 20ғ-дың 30 ж-нда). Г. қазіргі әлем мәдениетіндегі басты құндылықтардың бірі болып есептелетін күш көрсетпеу принципі бойынша қатты айыпталады.

Әдебиет: Философия. Энциклопедический словарь. – М., 2004.

ГИПЕРМӘТІН (грек. гипер - жоғары, ар жағында) — мәтіндер иерархиясында, жүйеге айналған, сонымен қоса мәтіндердің

көптігін білдіретін арнаулы құрылым. Г-нің қарапайым мысалына сөздіктер мен энциклопедиялар жатады: ондағы әрбір мақала осы сөздіктегі басқа мақалаларға сілтеме береді. Осындай мәтінді әр түрлі оқуға болады: Г-дік сілтемелерді ескермей, қажетіне қарай, бір мақаладан екіншісіне; сілтемелерді ескере отырып, мақалаларды басынан аяғына дейін; немесе, бір сілтемеден келесісіне ауысып, Г-дік саяхат жасау кездеседі. В. Рудневтің “Қазіргі мәдениет сөздігі осы үшінші тәсілмен құрастырылған. Айталық Г. мақаласын оқу үшін гипершындық, виртуалдық шындық, сананың өзгерілген түрлері сияқты мақалаларымен міндетті түрде танысу қажет. Г. әдетте, тізбектік сипатта болады және ол түзу сызықты емес ой лабиринтіне ұқсас. Оған бір енгеннен кейін, қайта шығу қиындық туғызады.

Мыс., “Көк шалғынды кесуші” фильмінде кейіпкер компьютерлік виртуалды шындықтармен танысқан соң, парасаты мен денесі күшейіп, әлемдік билікке ұмтыла бастады, бірақ компьютерлік Г-ге түскеннен кейін одан шыға аламай қалды, өйткені, ол өз паңдығының қақпанына түсті. Мыс., Адам белгілі бір Г-ді қабылдайды: нақтылы бір тіл ойындарды, қарым-қатынас шеңберін, ойлау тәсілдерін, әдетті кітаптарды т.б. Енді ол осы өзін жалықтырған дүниеден кетейін десе, оны қалыптасқан Г. ережелері ұстап тұрады. Олардан шығу үшін үлкен ырық қажет. Бірақ, ол адамды ырықсыз билей алады. Г. адаммен ойын ойнағандай болады.

Әдебиет: Мәдени-философиялық энциклопедия / Құраст. Т. Ғабитов, А. Құлсариева, Ә. Әлімжанова. Алматы, 2007.

ГИПЕРШЫНДЫҚ —гипермәтін және виртуалды шындық ұғымдарына жақын, француз философы Жан Бодрийар ұсынған ұғым. Г-ты түсіну үшін шындықты мәтінмен қоса алу керек те, мәтінді гипермәтін ретінде қабылдау қажет, сонда Г. түсінігі шығады. Бодрийар пайымдауынша біз осы Г-та өмір сүріп тұрмыз. Бұқаралық ақпарат құралдары, толассыз ақпарат ағын адам санасын мүлдем билеп алған. Адам дауыл кезіндегідей кеменің үстінде бір шетінен екіншісіне домалай береді. Мыс., 1991 ж. Ирак пен АҚШ-тың арасындағы соғыс шындық мағынасында болған жоқ. Бұл компьютерлер дисплейімен видеопроекторлар экранына “отырғызылған” гипермәтіндік соғыс болды. Бұл ешқандай мистика емес, ол Г. метафизикасы, ояу түс. Тіпті, компьютерлік көркем әдебиет және оның, тым болмаса, бір классигі белгілі. Оның фамилиясы да - Джойс, бірақ есімі Джеймс емес - Майкл және ол “Улиссі” емес, компьютерлік роман “Тал түсті” жазды. Бұл романды тек компьютер дисплейінде ғана дәл оқуға болады. Ол Г. түрінде құрастырылған. Клавиштерді басу арқылы оны соңынан

басына дейін де, эпизодтарын ауыстырып та оқи беруге болады. Г-та уақыт пен кеңістік жасанды болып шығады: кеңістік - прагматикалық, ал уақыт болса - сериалды. Мыс., Г-та қазіргі оқиғаны суреттей келе, тарихтың терең қойнауларына кетіп қалуға болады, одан болашаққа жету үшін бір кнопка жеткілікті. Г. - адамдық мәдениеттің ерекше бір тілдік бітіміне жатады.

ГУМАНДЫЛЫҚ (лат. *humanus* - адамдық, адамгершілік) — тұлға ретіндегі адамның, оның еркін дамуы және өз қабілеттерін жүзеге асыру құндылығын мойындау, адам игіліктерін қоғамдық қатынастарды бағалаудың өлшемі ретінде қабылдау. Тар мағынасында — орта ғасырдағы діни схоластикаға қарсы Қайта Өрлеу дәуіріндегі зайырлы еркін ой. Бұл өзіндік құндылықтардың түбірі адам екендігін мойындаудан бастау алады. Г-тың теориялық тұжырымы ретінде И. Канттың мына ойын келтіруге болады: “Мен мынаны айтамын: адам және кез келген ақылды жан басқаның ырқынан туындаған құрал емес, әр уақытта мақсат болып табылады, өзіне не басқа ақылды жандарға бағытталған әрекеттерінде ол қашанда мақсат ретінде алынуы қажет”. Теориялық ілім ретінде Г-ның негізінде адамның ешқандай шартсыз, өзімен өзі жеткілікті құндылығы идеясы жатыр. Еуропаорталықтық ұстаным бұл идея тек Батыста қалыптасады деген пікір айтады. Алайда, ортағасырлық мұсылман философиясында мінсіз жетілген адам ұғымын (әл-камили әл-инсаний) Ислам Ренессансының өкілдері (әл-Кинди, әл-Фараби, суфийлер, парсы-тәжік ақындары) жан-жақты зерделеген. Христиандық мәдениетте Г. идеясы “басқаға деген махаббат” және “жақынға деген махаббат” түсініктері арқылы берілген. Егер біріншісінде адам өзін және жақындарын адамзатқа деген абстракты сүйіспеншілік үшін құрбандыққа шалуға тиіс болса, онда екіншісі нақтылы адамға бағытталған. Г. алыптылық (титанизм), не әлсіздік пен пақыршылық идеологиясы емес. Оның негізінде адамды қастерлеу идеясы жатыр.

Әдебиет: Қазақ халқының философиялық мұрасы. Қазақ этикасы мен эстетикасы. Т 12. Астана: Аударма, 2005.

ҒЫЛЫМ - (арабша: علم — *тану*; латынша *scientia* — *білім*) — жалпы мағынасы: жүйелік білім мен тәжірибе. Арнайы мағынасы — ғылыми жолмен жинақталған білім жүйесі, сонымен қатар зерттеумен келген ретті білім жинағы.

Негізінен Ғ.-дарды екі санатқа бөледі: Жаратылыс құбылыстарын (биологиялық өмірді қоса) зерттейтін жаратылыстану ғылымдары және адамзат өмірі мен қоғамдарын зерттейтін гуманитарлық ғылымдар. Бұл санаттар эмпирикалық ғылымдар болып табылады, яғни ондағы білім табиғатта көруге

және зерттеушілердің әлдебір шарттарда тәжірибе арқылы тексеруге болатын құбылыстарға негізделген. Кейде фундаменталды ғылым деп аталып үшінші санатқа жатқызылатын математика ғылымының жаратылыстану мен гуманитарлық ғылымдармен ұқсастығымен қатар айырмашылықтары да бар. Ұқсастығы — объективті, ұқыпты және жүйелі әлдебір білімді зерттегенінде болса, айырмашылығы білімді тексеру тәсілінде: ол эпирикалық емес, көбінше априори тәсілдеріне жол береді. Статистика мен логистика ғылымдары жататын фундаменталды ғылымдар эпирикалық ғылымдар үшін өте маңызды. Фундаменталды ғылымдарының ірі жетістіктері физика және биология ғылымдарына да жиі ірі жетістіктер әкеледі. Фундаменталды ғылымдар нәрселердің қалай жұмыс істейтінін (жаратылыстану ғылымдары) ашу мен сипаттауда, сонымен қатар адамдар қалай ойлап, қалай әрекет ететінін (гуманитарлық ғылымдар) сипаттауға маңызды гипотезалар, теориялар және заңдылықтар құруда үлкен рөл атқарады. Ғ.-мен өзара тығыз байланыста болатын ғылыми зерттеулер нәтижелерін адамзат мұқтаждығына пайдалану болып табылатын қолданбалы ғылымнан ажырату үшін кейде тәжірибелік ғылым болып аталады.

Тұтас Ғ. жүйесін құрайтын ғылыми пәндерді шартты түрде жаратылыстану, әлеуметтік және техникалық ғылым деп үлкен үш топқа бөлуге болады. Бұлардың арасында қатаң шекара жоқ, бірқатар ғылыми пәндер аралық жағдайда қалыптасқан. Мысалы, техникалық ғылым мен әлеуметтік ғылымның түйіскен жерінде – техникалық эстетика, жаратылыстану ғылымы мен техникалық ғылымының түйіскен жерінде – астроботаника, ал жаратылыстану ғылымы мен әлеуметтік ғылымның түйіскен жерінде экономикалық ғылымдар қалыптасқан. Ғ.-ның ерекше маңызды рөл атқаратын салалары – математика, ақпараттану және басқару теориясы болып табылады. Ғ.-ның белгілі бір саласында дәстүрлі зерттеулер жүргізілуімен қатар, пәнаралық, кешенді зерттеулер жүргізу қазіргі Ғ.-ның ерекше даму бағыты болып табылады. Мысалы, табиғатты қорғау мәселелерін зерттеуде осы бағыттың маңызы айқын болып отыр. Мұнда биология мен техникалық ғылымдар, жер туралы ғылым мен медицина, экономика мен социология түйісіп, мәселені бірге зерттеуде. Өзінің алған бағыты, тікелей өмірге қатынасына байланысты Ғ.-ды іргелі және қолданбалы деп бөлу дәстүрі қалыптасқан. Іргелі ғылым саласының міндеті қоғамды, дүниені, табиғатты түсіндіретін заңдарды тану. Бұл заңдар мен құрылымдар «таза күйінде» зерттеледі, оларды тікелей пайдалану мүмкіншілігі шартты емес. Қолданбалы ғылымның тікелей мақсаты – іргелі ғылымның ашқан жаңалықтарын танымдық, әлеуметтік-практикалық мәселелерді шешуге қолдану болып табылады. Яғни оның міндеті – ақиқатты тану ғана емес, әлеуметтік сұранысты

қанағаттандыру. Қолданбалы ғылым теориялық та, практикалық та бағытта дамуы мүмкін. Мысалы, қазіргі физикада электродинамика мен кванттық механика іргелі ғылым саласы, ал осыған қосымша нақтылы пәндік саланы тану үшін теориялық қолданбалы физиканың түрлі салалары (металл физикасы, шалаөткізгіштер физикасы, т.б.) қалыптасқан. Ал олардың нәтижесін одан әрі практикада қолдану үшін, әр түрлі практикалық қолданбалы ғылым (металтану, шалаөткізгіш технологиясы, т.б.) пайда болды, бұлар тікелей өндіріспен байланысты қалыптасқан. Барлық техникалық ғылымдар қолданбалы ғылым саласына жатады. Қазақстанда Ғ.-ды ұйымдастыру алғашқыда әр түрлі ғылыми-зерттеу мекемелерінде және бірқатар жоғары оқу орындарында шашыраңқы күйде жүргізілді. 1945 ж. Қазақстан Ғылым академиясы құрылғаннан кейін, ғылыми-зерттеу институттарының бірыңғай тұтас жүйесі қалыптасты. Ғылым академиясы құрылғаннан бергі уақытта онда үлкен зерттеу жұмыстары жүргізілді; өндіріске құнды жаңалықтар енгізілді.

Ғ. – адамның табиғат пен қоғам туралы объективті білімін қалыптастыруға мүмкіндік беретін танымының ең жоғарғы пішімі, оның практикалық қызметінің бір саласы. Адамзат қоғамының дамуы барысында Ғ. сол қоғамның маңызды әлеуметтік институтына және тікелей өндірістік күшіне айналды. Ғ.-ның басты мақсаты – Ғ. заңдарының негізінде ашылып отырған болмыс құбылысы мен процесін болжау, түсіндіру және жүйелеп мазмұндап беру.

Орта ғасырларда Ғ.-ның дамуына Шығыс, араб елдері Орта Азия ғалымдары (әл-Фараби, Әбу Әли ибн Сина, Ибн Рушд, Бируни, Махмұт Қашқари, Жүйнеки т.б.) елеулі үлес қосты. Олар Ежелгі Грекияда қалыптасқан ғылыми таным жетістіктерін сақтап қана қойған жоқ, оны көптеген салаларда толықтырып, дамытты. Шығыста әл-Фарабиді Аристотельден кейінгі «екінші ұстаз» деп таныды. Орта ғасырларда араб елдері мен ислам діні тараған басқа да аймақтарда философия, медицина, эстетика, математика, астрономия т.б. Ғ. салалары қауырт дамып, бұл құбылыс кейін Ислам Ренессансы деп аталды. Мысалы, Омейя әулеті халифатында ғылым үйі болды, онда ғалымдар ежелгі грек ғылымының барлық жетістіктерін араб тіліне аударды, Ғ.-ның ерекше формасы, «фәлсафа» қалыптасты. Еуропада бұл дәстүрді кейін схоластар дамытты. Ғ.-ның қалыптасуына негіз болған тағы бір тірек алхимия мен астрологияның дамуы болды. Алхимия табиғи заттар мен қоспаларды тәжірибе жасау арқылы зерттеп, химияның қалыптасуының алғышартын жасады. Астрология аспан денелерін зерттеу арқылы астрономияның дамуына ықпал етті. Қайта өрлеу дәуірінде діннің басымдылығы әлсіреді, Ғ. рухани өмірдің дербес факторы болып, дүниетанымның (Леонардо да Винчи, Николай

Коперник т.б.) негізгі тірегіне айналды. Сондай-ақ Ғ. табиғат құбылыстарын жан-жақты зерттеп, адамзат танымының көкжиегін кеңейте түсті. XVI – XVII ғасырларда Ғ.-да болған терең өзгерістер алғашқы ғылыми революцияға (Галилео Галилей, Иоганн Кеплер, Уильям Гарвей, Рене Декарт, Христиан Гюйгенс, Исаак Ньютон және т.б.) алып келді. Ғ.-ның қарқынды дамуы, дүниенің жаңа бейнесін қалыптастырудағы рөлінің артуы, жаңа дәуірде Ғ.-ды жоғары мәдени құндылық ретінде тануға, көптеген философиялық мектептер мен бағыттардың Ғ.-ға қарап бой түзуіне ықпал етті. Механикадағы жетістіктер XVII ғасырдың аяғында жүйеленіп, толығып, әлемнің механикалық бейнесі туралы түсінік қалыптастыруда шешуші рөл атқарып, кейін әмбебап дүниетанымдық (Леонард Эйлер, Жан Даламбер, Пьер Лаплас, т.б.) маңызға ие болды. Осы бағыттың шеңберінде физика, химия салаларымен бірге биологиялық құбылыстар да зерттелді, соның ішінде адам тұтас организм (Жюльен Ламетридің «адам – машина» тұжырымдамасы) ретінде қарастырылып түсіндірілді. Энергияның сақталуы мен айналуы заңының ашылуы (Роберт Майер, Джеймс Джоуль, Герман Гельмгольц) физика мен химияның барлық тарауын ортақ негізге қоюға мүмкіндік берді. Клетка теориясын тұжырымдау (Теодор Шванн, Маттиас Шлейден) барлық тірі организмдердің біртекті құрылымын көрсетті. Биологиядағы эволюциялық ілім (Чарльз Дарвин) жаратылыстануға даму идеясын енгізді. Элементтердің периодтық жүйесі (Дмитрий Менделеев) заттың барлық белгілі түрлерінің ішкі бірлігінің барлығын көрсетті. XIX ғасырдың ортасында әлеуметтік дамудың ғылыми теориясын жасау үшін әлеуметтік-экономикалық, философиялық және жалпы ғылыми жағдай қалыптасты; физика саласында бірқатар ғылыми жаңалықтардың (электрон, радиоактивтілік, т.б.) ашылуына қол жеткізді. Ғ.-дағы дағдарыс физикада басталған жаңа ғылыми революциямен (Макс Планк, Альберт Эйнштейн, Нильс Бор) шешілді және қазіргі заманғы Ғ.-ның барлық негізгі салаларын қамтыды. XX ғасырдың басында жаратылыстану ғылымында алдыңғы қатарға биология шықты, онда ДНК-ның молекулалық құрылымы белгіленіп, генетикалық кодтары айқындалды. XX ғасырда Ғ.-ның даму қарқыны оның түрлі салаларының ұштасып, қазіргі кезеңнің кешенді, ірі мәселелерін жаңа бағдарда шешуге бағытталған мәселелерде (материалдар мен энергияның жаңа көздерін қалыптастыру, адам мен табиғат қатынастарын тиімділендіру, үлкен жүйелерді басқару, ғарыштық зерттеулер, т.б.) ерекше байқалды. III мыңжылдықтағы Ғ. дамуының басым бағыты біздің бүкіл әлемді, оның ішінде, адамның ішкі әлемін жан-жақты, тұтас қарастыру болмақ.

ДАҒДЫ – адамның мақсатты қозғалысты атқару мен реттеуін, автоматты түрде орындауын атайды. Қозғалыстың автоматталуының өрістеуі іс-қимылды саналы реттеудің ұлғаюымен қатар жүреді. Іс-қимылдың автоматтануының нәтижесінде оның құрылымдары өзгеріске ұшырайды. Іс-қимылды игеру нәтижесінде қажет емес қозғалыстар жоғалады. Яғни, қозғалысты орындау ырғағы жеделдетіледі. Сонымен, іс-қимылды атқаруда дәйектілік, үйлесімділік және қозғалыс жылдамдығы артады. Іс-қимылды сенсорлы бақылау әдістері өзгереді. Іс-қимыл нәтижелерін бақылау үшін маңызды бағдарларды жылдам ажырату мен айқындау қабілеті дамиды. Іс-қимылды орталық реттеу әдістері өзгереді. Д. – бұл саналы автоматтандырылған іс-қимыл. Д-ны қалыптастыруда басты құрал адамның бақылайтын және орындайтын іс-қимылын сөзбен жеткізу болып табылады. Сонымен қатар, идеалды іс-әрекет – жүзеге асырылу тиіс іс-қимыл бейнесін «ақыл-ойында» бейнелеу. Адам дағдысы саналы автоматтандырылған іс-қимыл ретінде пайда болады. Д. іс-қимылды орындаудың автоматты тәсілі ретінде қызмет атқарады. Адам дағдысының қалыптасуына адамның бұрынғы тәжірибелері де ықпал етеді. Әрбір дағды адамдағы дағдылар жүйесіне өзара әрекеттестік негізінде қосылады. Д. іс-әрекеттің қай түрінде де маңызды орын алады. Д-ланған іс-қимыл шапшаң және жылдам атқарылады. Д-ның нәтижесінде атқарылатын іс-қимыл нәтижелі болады. Д-ның нәтижесінде адам санасы іс-әрекеттің маңызды, шешуші сәттеріне жұмылдырылады. Д-ны бірнеше түрге бөліп қарастыруға болады. Мысалы, жазу, оқу, есептеу, спорт түрлеріне байланысты дағдылар, еңбек, мамандық машықтары және т.б.

ДАЛА ӨРКЕНИЕТІ - түркі тектес халықтардың, соның ішінде қазақтардың материалдық және рухани құндылықтарының даму сатысы; этномәдени жүйенің қалыптасуындағы табиғи-тарихи тұрпат. Белгілі орыс археологы, акад. А.П. Окладников (1908 - 1981) зерттеу еңбектерінде далалықтардың этномәдени жүйесін "Батыс Сібір өркениеті" деп атап, "ежелгі түркі Сібірі шығысқа қарағанда батыспен тығыз байланыста болған сияқты. Оның мәдениеті бұрын болжағанмыздан әлдеқайда бай" екендігін жазды. Ә.Марғұлан, К.Ақышев, Қ.Байпақов, т.б. ғалымдар "көшпелілер өркениеті" атауын жиі қолданса, Л.Н. Гумилев, О.Сүлейменов оның өрлеу дәуірінде, б.з.б. IX ғ-дан б.з. XI ғ-ы аралығында, Жерорта т. жағалауы және Қиыр Шығыс елдерімен салыстырғанда жасампаздық эволюцияны бастан өткергенін дәлелдеді. Соның нәтижесінде еур. астамшылық пен таптық уағыздамаға негізделген кеңестік тарихнама мансұқ еткен Еуразия кеңістігіндегі тарихи-мәдени ерекше құбылыс ғылымға "Д. ө." деген атпен ене бастады. Азия мен Еуропа арасындағындағы алып

кеңістік деп ежелгі Дешті Қыпшақ төсінде эвол. жолмен қалыптасқан мәдени-экон., рухани тұтастықты, жартылай көшпелі, жартылай отырықшы тұрмыс кешкен дала тұрғындарының этнотарихи жүйесін Д. ө. атауға толық негіз бар. Климат құбылмалылығына жаппай әрі тікелей тәуелді күйдегі көшпелі мал ш. далалықтардың геоэкон., гео-саяси, геомәдени икемділігін белгілі бір дәрежеде шектегенімен, тұйыққа қамай алмады; керісінше, солт.-еуразиялық кеңістік тұрғындарының өзіндік ерекшелікке толы әлеуметтену процесі мен нәсілдік-генетик. бірігуіне жол ашты. Жабайы жылқылар мен түйелерді қолға үйретіп, осыған орай арба мен әбзел ойлап табуы көшпелілерді өркениет данғылына жетелеген алғашқы, тың кадам болды. Металл өңдеу, қыш ыдыс жасау, мата тоқу, зергерлік кәсіп қарқынды дамып, "жұлдыз барлап, жол табу" арқылы алғашқы астрон., ғарыштық түсініктері орныға бастады. Қандық-туыстық байланыстар мен әлеум. ұжымдасудың жан-жақты, қатаң түрде сатыланған жүйесі қалыптасты. Осынау прогрестік нышандардың бәрі көшпелілердің "мәдени өркені өнбей семіп қалғандығы, олардың етекбасты қабілетсіздігінің диалектик. даму қалыбына қайшы келетіндігі" туралы әркілы пікірлерді теріске шығарып қана қоймайды, сонымен қатар Д. ө-нің жалпы адамзаттық өркениетке өлшеусіз үлес қосқанын көрсетеді. Еуразиялық көшпелілер ортасында қалыптасқан тәңіршілдік, заратуштуралық, манихейлік дүниетаным көп ұзамай Алдыңғы Азия елдеріне діни қағидаттар, мифтік және эпостық сарындар ретінде жетіп, идеол., этик.-эстетик. тағылым дарытты. Жинақы тұрғын үй құрылымы, соған сәйкесті үй мүліктері мен киім-кешек үлгілері, тіпті, еуропалықтар тұрмысына да дендеп енді. Еуразия жазығының шығыстан батысқа қарай көсілген ендігінде олар ру тайпалық бірлестіктен бастап өзара конфедеративті қарым-қатынасқа негізделген көшпелі империялар құруға дейінгі саяси интеграцияның күрделі процестерін өткерді. Әсіресе, мыңдаған жылдарға созылған нәсілдік генетик. комбинациялардың, геосаяси және әлеум.-мәдени байланыстардың мекені болған апайтөс кеңістіктің батысы мен шығысын тұтастырған Тұран жазығының тұрғындары - протоқазақтардың өте ерте кезеңдерден көшпелілікті отырықшылық тұрмысқа, мал бағуды егіншілікке үйлестіре жүргізгені көне қытай жазбаларында мазмұндалған. Көне түркілердің өзіндік ерекшелігі бар "өркениеттік деңгейдің басты шарты" - төл сына жазуы қалыптасты. Алтай өңірінен, Шығ. Түркістан мен Жетісу жерінен, Хакас және Тыва өңірлерінен табылған 200-ден аса ежелгі түркі жазуының ескерткіштері б. з. 1-мыңжылдықтың соны мен 2-мыңжылдықтың бас кезіндегі (V-VI ғ-лардағы) түркі тектестердің аса қуатты мәдени-тарихи даму үрдісіне дәлел боларлықтай. 20 ғ-дың басына шейін өзіндік өрнегі

мен эт-ник. бітімін жоғалтпаған осынау ерекше мәдени-тарихи тип - Д. ө. екендігі белгілі қазақ зерттеуші-ғалымдар М.Қозыбаевтың, Ә.Кекілбаевтың, Т.Ғабитовтың, А.Сейдімбековтің, М.Барманқұловтың, т.б. еңбектерінде негізделген. Д. ө. уақытпен кеңістік өрісінде геогр.-ландшафттық бөгеттерге (өткелсіз су айдындарына, ну жынысты ор-мандарға, асусыз тау сілемдеріне) қамалып, томаға-тұйық күй кешкен реликтілік құбылыс емес, динамик., футуристік мән-мазмұны қанық жүйе ретінде ерекшелінеді. Кез-келген көшпелі, қарапайым дала тұрғыны өз халқынын бүкіл тарихи-мәдени, адамгершілік тәжірибесі жинақталған ауыз әдебиеті нұсқаларын - жыр-толғауларды, аңыз-өпсаналарды, т. б. жатқа білді. Сол арқылы әлемдік өркениеттің тарихи ауқымымен біте қайнасып, өзіндік бітім-тұрпатқа ие деңгейде өмір сүріп жатты. Ислам Ренессансын бастан өткеріп, әлемдік ғылымдар мен ғыл.-танымдық ізденістердің бастауына (әл-Хорезмидің "әл-Жебрасы", Ұлықбектің астрон. зерттеулері, Омар һайямның аспан денелерінің картасы, Әбу Әли Ибн Синаның дәрігерлік канондары, т.б.) айналған түркі әлемінің ішкі тұтасуының саяси-экон., мәдени және этногенетик. үрдістері Шыңғыс хан империясы шапқыншылығы кезінде күрт тоқырауға ұшырады. Түркілердің бірсыпыра бөлігі байырғы аумақ шегінен тысқары кетуге мәжбүр болды. Сөйте тұра, олардың бір бөлігі Шыңғыс хан империясының саяси құрамын, әлеум.-құқықтық негіздерін жетілдіруге ат салысып, ұлан-ғайыр кеңістікке қанат жаюына тікелей жәрдемдестті. XV ғ-дың 60-жылдары құрылған Қазақ хандығының тағдыры ұлы Түркі қағанаты және Шыңғыс хан империяларының тарихымен тамырласып, Шығыс Дешті Қыпшақ, Жетісу мен Түркістан аумағындағы сан ғасырлық әлеум.-экон., этносаяси үрдістердің заңды жалғасы ретінде өрбіді. Аралас, яки көшпелі мал шаруашылығы мен отырықшы егін шаруашылығы қатар дамыған, дәс-түрлі қала мәдениеті бар өлкенің табиғи топтасуы негізінде XIV- XV ғ-ларда біртұтас экон. аймақ құру үрдісі бүкіл қазақ жерін бірегей саяси құрылымға біріктіруге жағдай жасады. Үш жарым ғасырдай Орт. Азияда елеулі рөл атқарған Қазақ хандығы мемлекеттілік нышандарын жетілдіріп қана қойған жоқ, қазақ ұлтын тұтастырып, оның этник. жер аумағын нығайтып, рухани және материалдық мәдениетін дамытты. Әлемдік шаруашылық жүргізу тенденцияларының өзгеруі Еуразия ендігіндегі геосаяси ахуалға қаяу түсірді. Елдің солтнде өз тауарларын өткізу нарығын әрі арзан шикізат көзін иемдену, әділетсіз экон. айырбасқа жол ашу мүддесі көкейін тескен Ресей империясы ен-телеп тұрды. Адамзат дамуындағы ерекше тарихи-мәдени бітім - Д. ө-нің бесігі болған Орт. Азия елдері сияқты Қазақстан да осы кезеңнен бастап сол империяның геосаяси мүдделерінің орбитасына айналды. Әскери-әкімш. шаралардың ғана

емес, сондай-ақ, идеол. аппараттың көмегімен отаршылдар этномәдени тұтастықты бұзып, ұлттық нигилизмге, тарихи жадысыздыққа дем берді. Кез келген ұлттың өркениеттілігі, мәдени бітімі сол елдің тәуелсіздігі аясында өрбиді. Егемен ел - тәуелсіз Қазақстан жағдайында жалпы адамзаттық құндылықтарға қол жеткізіп, біртұтас мәдени жүйе қалыптастыру үшін өткен тарихты, жеткен жетістікті бағалай білу шарт.

ДАНАЛЫҚ – адамзаттың сан ғасырлық таным процесі мен өмір тәжірибесі нәтижесінде жинақталған рухани ілім-білімді игеріп, оны ұрпақтан ұрпаққа ұлағатты ой пікір, өнегелі түсінік, ізгілікті іс-әрекет түрінде жеткізе білетін адам қасиеті. Даналық – ауқымы кең, күрделі құбылыс, оған бір жақты, кесімді анықтама беру мүмкін емес. Ол әдетте, надандыққа қарсы мәнде қолданылады. Даналықтың мән-жайын алғаш зерттеп, ашып беруге философия талпынған. Өйткені, «философия» деген сөздің өзі грекше «даналықты сүю» мағынасын білдіреді. Басқа ғылым түрлері тәрізді философиялық ілімдер де даналықтан бастау алады. Сократтың «Менің білетінім - өзімнің ештеңе білмейтіндігім, өзгелер оны да білмейді» деуінде үлкен мән бар. Білмейтінін біліп, түсінуге, әлем ақиқатын танып, ой түюге ұмтылу – адамды рухани кемелдікке, данышпандыққа бастайтын жол. Қазақ ойшылы Абай да «Атымды адам қойған соң, қайтіп надан болайын» деп толғайды; ештеңені біліп-тануға ұмтылмайтын, қарны тойып, құлқыны тоят тапқанына мәз хас надандықты, тоңмойын тоғышарлықты мансұқ етеді. Қазақ халқында «Өзің білме, білгеннің тілін алма» деген сөз қарғыстың ең жаманы саналады. Дүниенің, өмірдің және өз табиғатының сырын танып, білу үшін адам баласы оқу білімге ұмтылады, ғылымға ден қойып, логикаға, методологияға сүйенеді. Даналықтың, көбінесе, білімділікпен, оқымыстылықпен шендестіріле қаралатыны сондықтан. Бірақ даналық білім аясында шектеліп қалмайды; оның негізгі өлшемі – түсінік. Әр нәрсені білу бір басқа да, түсіну – басқа: яғни білім оқумен келсе, түсінік оқығанды көкейге тоқумен, өз еркімен жақсылыққа ұмтылып, ой қорытумен, игілікті қам-қарекетпен қалыптасады. Білім - өткінші, уақытша, салыстырмалы, даналық яки түсінік жүйесі – мәңгілік нәрсе. Білімділер қай заманда да көп болған, қазіргі кезде де жетіп артылады, а дана кісілер, данышпандар бұрын да, қазір де аз. Гераклит «Көп білгеннен дана болмайсың» деп осы шындықты меңзеген. Ұлы Абай да «Әрбір ғалым – хакім емес, әрбір хакім – ғалым» дейді. Даналықтың тарихи бастауы – мифтік аңыздар мен діни апсаналардың желілерінде, өнер туындылары мен әдеби, философиялық шығармаларда жатыр. Қорқыт ата, Асан қайғы, Толағай, сондай-ақ Прометей, Сизиф, т.б. мифтік тұлғалардың ой-толғам, іс-әрекеттерінде өмірдің

өкіншілігіне қарсы күрес, мәңгілік өріне – даналық тәліміне талпыныс бар. «Дүние, қудым сені жалықпай-ақ, Ұстатпайсың судағы балықтай-ақ, Көрсетіп бірде алдыңды, бірде артыңды, Қойдың ғой дидарыңды танытпай-ақ» деген қазақтың қара өлеңінде халықтық пәлсапаның - өзін қоршаған әлемді, өмірді, дүниедегі өзінің орнын тануға құштарлықтың, экзистенциалдық түсініктің сарыны жатыр. Жалпы, дәстүрлі қазақы дүниетанымның өзі даналыққа, Ғ. Қараш айтқандай, «өмір пәлсапасына», ізгі түсінікке, рухани кемелдік аңсарына негізделген.

Даналықты танудың тәсілдері - ақыл, логикалық ойлау, рухани білім, медитация, рухани тәжірибе әрқалай және өзара сабақтас. Даналықтың ерекшелігі – оның танымдық, моральдық-этикалық, гуманистік сипатында, қоғамдық мұратында, ұлттық менталитеттің бастауында. Даналықтың түрлері: құдайлық, теологиялық, метафизикалық (Ф. Аквинский), адамды өзінен жоғары көрсету, дүниеге көзқарастың өткірлігі мен өміршеңдігін үйлестіру. Даналықтың өлшемі – ақыл-парасаттан туындаған талпыныс пен сенім, қарапайым сананың ерекше көрінісі мен қызметі, ар-намыс пен ұят тұғыры.

Даналық білім арқылы қалыптасатын, оралатын рухани күш, адамның ізін және дүниені танытқызатын рухани күш-қуат; «адам-әлем» жүйесінде өмір сүру философиясы, тұтастық пен туралық идеясына қызмет ету, дүниетанымның рухани негізі мен тұғыры. Даналықты тану негізінде тұтастық тұрғысынан жүзеге асады. Ол әр нәрсенің шегін, межесін білуге үйретеді. Даналықтың екінші түрі, жамандықтан, тексіздіктен, алауыздықтан, зұлымдықтан, озбырлықтан, қанағатсыздықтан сақтану, қауіптің көзін дер кезінде пайымдай білу, қауіп-қатерден құтылудың жөн-жосығын ұсыну; жалтақтық пен жағымпаздыққа, көрсеқызарлыққа тосқауыл қою.

Даналықтың үшінші тобы: Бөтеннің аруағын құрметтемей, өзіңдікін құрметтеу, содан нәр алу; жеке және ұлттық сананың арқауы мен бастауларын халықтың ментальдық ерекшеліктерімен ұштастыра білу; Адамгершілікті, оның атрибуттарын – имандылықты, парасаттылықты, кісілікті қадірлеп-қастерлеуге тәрбиелеу; ұрпақтың рухани жолын ар-намыс, қайрат-жігер, сүйіспеншілік өлшемімен және өрісімен толықтыру, өрбіту.

ҚҰЭ. Т.3, 142-143 бб.

ДАРЫНДЫЛЫҚ - адам қабілетінің ерекше қабілетінің ерекше дамыған түрі. Дарындылық адамның белгілі бір ғылым, өнер т.б. салаларда ерекше жетістіктерге жетуінен байқалады. Дарындылықтың жалпы және нақтылы екі түрі болады. Ақыл-ойы ерекше дамыған адамның қай салада еңбек етсе де тындырымды атқарып, сапалы нәтижемен аяқтай білуі дарындылықтың жалпы

түріне жатады. Ал дарындылықтың нақты түрі ғылымның, өнердің, т.б. қызметтердің жеке белгілі бір саласында ерекше жетістікке жеткендер еңбегінен көрінеді. Сәбидің ерекше қабілетін дер кезінде байқап, жетілдіре түссе шынайы дарындылық иесіне – талантқа айналады, ал дұрыс бағдар беріп, баулымаса, тәрбиелей алмаса, қабілеті өшіп, ерекше қасиет-қарымын жоғалтуы мүмкін. Психологтардың (Б.М. Теплов, Н.С. Лейтес, т.б.) зерттеулері бойынша, балалардың осындай ерекшеліктері жоғары жүйке қызметінің туабітті қызметіне (мидағы уақытша байланыстардың тез жасалып, берік орнығуы, қозу және тежелу процестерінің, алмасу қабілетінің молдығы, динамикалық стереотиптердің шапшаң жасалып, жақсы орнығуы, т.б.) байланысты екенін көрсетті.

ҚҰЭ. Т.3, 155 б.

ДӘСТҮР (лат. traditio – тапсыру, жүктеу) - әлеуметтік-мәдени тәжірибе қосындыларын ұстап қалу, орнықтыру және таңдамалы түрде сақтау ісінің әмбебап құралы. Д. қазіргі нақты қызмет жүйесінде бұрынғы заманның уақыт сынынан өткен рухани нұсқаларды қайта түлетуді қамтамасыз етеді, яғни, ол осы шақпен болар шақты өткен шақ арқылы байланыстырып, құндылықтарымен негіздейді. Тар мағынада Д. дегеніміз мемлекет нұсқауынсыз өзінен өзі тірлік ететін құндылықтар жүйесі. Дәстүрлі таным өзіне ешбір мақсат, немесе, бағыт-бағдар қоймайды, себебі оның мақсаты өз ішінде өзімен бірге қызмет етеді. Ешкім Д.-дің себебін іздемейді, өйткені ол бұрында бар болған, ал оның өнімділігі үйреншікті нұсқаға дәлдігімен анықталады.

Д. бүкіл құрамы символикалық мағынаға толы, белгілі мәдениетте бекіген мағына мен архетиптерге сілтеме жасайды. Шынайы Д. ритуалдық нұсқасы түпкі мағынасын жоғалтқанда әдет-ғұрыпқа айналады. Өте ерте замандардың өзінде, Ежелгі Шығыс, немесе антикалық қоғамдарда Д. өзгеріске түсіп, ақылға көнуге икемделіп, мамандар жасайтын мәдениеттің қолына түседі. Мұнда ол әріптік-таңбалық нұсқаға ауысып, белгілі мәтіндерде сақталады. Осындай өңдеуден өтіп, Д. қайтадан нақты рәсімге айналады да, осы шақтағы тірі субъектердің ұстамы ретінде қызмет етеді. Сөйтсе де, ол дәстүртанушы тұлғаның мұқтажына байланысты түрлі сипатқа ие болады. Оны тұтынушы, немесе, жаратушы тұлғалар пайдалануы мүмкін. Соңғы жағдайда авторлық Д. пайда болып, жаңаша тәжірибе қалыптастырады. Міне, осындай жағдайларда шынайы және бастапқы емес, екінші дәрежедегі Д. сөз етуге болады. Бастапқы және екінші дәрежедегі Д. қосындысы кең мағынадағы Д. ұғымын құрайды. Д. бұл екі түрін біріктіретін нәрсе, олардың сыртқы күштің қатысуынсыз өз бетінше тірлік етуіне, ал айырмасы екінші дәрежедегі авторлық Д. жекетұлғалық ой елегінен

(рефлексия) өтуіне байланысты. Дәстүрлі қоғам деп өзгеріске түсуге құлықсыз, тек Д. шеңберінде тірлік ететін қоғамды атайды.

Д. - әрбір тарихи кезеңде, қоғамдық өмірде әлеуметтік тәжірибенің қалаулы элементтерін орнықтырудың, нығайтудың, сақтаудың қалыптасқан жалпылама түрі; өмірлік құндылықтардың әлеуметтік-мәдени кеңістіктегі тарихи-этникалық сабақтастығын тұрақты қамтамасыз ететін тәсілдердің қалыптасқан жиынтығы; адамзаттың өмір сүруіне қажетті ақпарат көлемін – қор, мұра, құндылықтар мен ұстанымды жеткізетін арнайы институт, оған әлеуметтік мән-мағына енгізетін тәртіптің интегралды бөлімі. Д. – адамзат тарихындағы көне әрі көп қырлы құбылыс, ұрпақ болмысындағы елеулі дәурен. Оны рәсім-салт, фольклор, аңыз-әңгіме ұғымдарымен бірге қолдану барысында, көне Д.-ден сабақталып келе жатқан соқыр сенім, бедел, білім қазіргі күнделікті өмірде жалғасын табуда. Д.-лік көріністер, оның әлеуметтік-мәдени дүниенің бір жағы, жалғасы екендігін аңғартады. Д. - өткенді түсіндіретін адам болмысының түрі, адам қызметінің арнайы деңгейі. Іс-әрекеттегі адам өмір сүрудің осы қызметімен, тәсілімен және кеңістігімен тікелей араласады, сондықтан өмірлік маңызы зор, жағымды, тұрақты құндылықтарды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізеді. Д. ұрпақ ішіндегі, ұрпақ арасындағы қарым-қатынастың іріктелген мұралық түрлерін өңдейді, өрбітеді, оларға жинақталған ортақ түсініктерді таратады. Ол бір ұрпақтың мұрасын басқаларға бірде ауызша береді, бірде нақты тілмен, қимыл-әрекетпен тасымалдайды. Осылайша ұрпақтың бүгінгі мен болашағын өткенімен өңдеп, оның әлеуметтік-мәдени белсенділігін жалғастыруға жағдай тудырады. Д. әлеуметтік-мәдени тәжірибені ұйымдастыруға икемді демеулік етеді, өмірлік құндылықтарды талқыдан өткізеді, өмірлік жолды нақты жағдай мен тәжірибеге орай айқындайды.

Д. - адамның өткен шағы ғана емес, бүгінге демеулікке жарамды, болашаққа өтпелі кезең. Олай дейтініміз нақты, тар мағынада Д. адам қызметі мен әлеуметтік тәжірибені қашанда болмасын өздігінше ұйымдастыратын, өзінше реттейтін қарым-қатынастың қалыптасқан тұрмыстық түрі. Д.-ге деген тұрмыстық бейімделушілік ежелден етек жайып, шығыста қауымдастық тіршілік ұрпақ болмысының құрамдас жүйесін құрды. Ал қоғамдық қызығушылық батыс еуропада ХҮІІІ-ХІХ ғғ. кең таралып, түрлі кезеңнен өтті, алуан реакция тудырды. Ағартушы ойшылдар Д.-ді ескілікпен, соқыр сеніммен, кереғарлықпен біржақты теңестіріп, оны түбегейлі жоюдың мүмкіндіктерін ашық іздестірді. Олар аңыз-әңгімелер мен дінде де білімнің нышандары бар екенін мойындамады, білімнің жаңа, жасампаз идеясына біржақты жүгінді, жаңашылдықты шабыттана қолдады. Бұл Д.-ден босану, құтылу жолдарын іздестірумен бірдей. Мұндайда Д. рухани өмір сүрудің

тиянақты түрі екені; адамның ойлану әрекетін қолдайтын, өзара қарым-қатынасты сабақтайтын, адамгершілікке жетектейтін ықпалдастық екені толық және дұрыс ескерілмеді.

Д.-ді қолдаудың және қолданудың жолдары жалқы емес: билікпен араласқан қоғамдық-саяси институттардың рәсім-салтты ұйымдастырып реттейтін қызметі артты, әлеуметтік-мәдени тәжірибенің қажетті түрлерін бір-бірімен ұштастыру іс-шараларына арнайы араласуы күшейді; мәдениеттануда - рәсім-салт және рухани мұра аясында белгілер мен мағыналар жүйесін таратудың нақышы мен жолдары кең таралды; әлеуметтануда – бұрыннан қызмет атқарып келе жатқан әлеуметтік институттардың құрылымын жаңғырту, әлеуметтік философияда – тарихи ағымға қарсы тұра алатын тұтас әлеуметтік нормаларды қабылдаушылық, гуманистік салада – адамдардың тіл табысуы мен өзара түсіністігін нығайтатын ағартушылық үлгілері мен жаңарту рухы орын алды. Гуманистік бағыт олқылықтардың орнын толтыруға, адам беделін қалыптастыруға күш салды. Д.-лі құбылыста, М. Хайдеггер ескерткендей, болмысқа араласқан адамдар қатынасы мен әлеуметтік коммуникацияның түрлері айқындала түсті. Қоғамға, ұрпаққа іштей тән Д. алғашқы аңыз-әңгіме мен әдет-ғұрыпқа негізделген, рефлексивті санаға сүйене бермейді. Аңыз-әңгіме мен әдет-ғұрыпқа негізделген түсініктерде Д.-дің не себептен өзгеретініне, жеке бас пен әлеуметтік өмірдің жаңа талабы мен қажеті қандай болмақ деген сауалдарға арнайы талдау жасалмады. Д. тілінде айтылған, ұққан, қабылдаған жәйттер, өңделіп кейінгі ұрпаққа жеткен қағидалар молшылық. Тілдегі Д.-де білмегендік пен белгісіздіктің ауқымын тарылтатын әрекет, бөтендікті жақындататын ізденіс, үйлес сана-сезім қалыптастырмақ талғам үдемелі үрдіске айналады. Тіл д.-і деп отырғанымыз мәтінді талдау, мұраны түсіндіріп сезімдік деңгейде жеткізу ғана емес, ол адамның дүниеге деген көзқарасын шындыққа жетелейтін, адам беделі мен мәдени қоғамдастықты қорғайтын әлеуметтік-мәдени тәжірибе мен байланыстың төл діңгегі.

XX ғ. адам мен қоғам өміріне, мәдени Д.-ге қауіп-қатерді күшейтті. Бүгінгі әлеуметтік топтардың өмірлік салты мен рухани қажетін ескермеушілік, халық рәсім-салтындағы ырым, наным, әдет-ғұрып сияқты архетиптерге біржақты, өзгеріссіз сілтеме жасай салушылық әдетке айналды. Қысым да, үстірт қараушылық та Д.-дің сабақтастығын, әлеуметтік бағдарын үзді, мәдениеттің жаңа мән-мағынасын жеткізбеді, өркениетті дамудың қарқынын үйлестірмеді. Берекесі кеткен ортада Д. ұрпақтар, тіпті адамзат мәдениетінің мән-мазмұнын тасымалдаушы тетік екенін ұмытушылық, еске алмаушылық белең алды. Д. инновацияға қарсы қойылды. Инновация еркіндікке үйрететін, өмір құндылықтарын бір-бірімен жарастыратын, ақырында ұрпақты мәдениетпен

үйлестіретін Д.-н сабақтасуы немесе оны жаңғыртуы керек. Онсыз дәстүр жағымсыз, инновацияның заттық және әлеуметтік маңызы қалыптаспайды.

Қазаққа салт-д.-ді ұлықтау - өзін жоғалтпау үшін жасалған ұлы түйсік, өзінің ерекше келбетін сақтау үшін арналған шаралы іс. Кісіні де, кішіні де жатырқамайтын қасиет. Жұмыстағы әдемілік, ұқыптылық, тәртіптілік – жарастылық пен жағымдылыққа ұйтқы, үлгі. Жүрекке жылы қасиеттер кең пейілмен астасып жатады. Ақиқаттан аттамау, тура жолдан қайтпау, оларды көре білу, ести білу – ерендік.

ДӘСТҮРЛІ МӘДЕНИЕТ - әлеуметтік не этностық ортада дәстүр негізінде қалыптасқан саяси, әлеуметтік, экономикалық және мәдени қарым-қатынастар жүйесі. Осы жүйе негізінде әлгі әлеуметтік не этникалық қоғамдардағы тарихи сабақтастық жүзеге асып, кез келген ұлттың өзіндік бітім-болмысы сақталып қалады. Мәдениет өзінің кең мағынасында бір ұрпақтың келесі ұрпаққа жолдаған өмір сүру тәсілі болғандықтан, осы жалғастықты, мұрагерлікті жүзеге асыратын салт-дәстүрлер жүйесі мәдениет өзегін құрайды. Жазу-сызу болмаған ерте заманда мәдениет ырымдар мен сәуегөйлікке, сенім-нанымдарға, дәстүрлі түсініктерге иек артқан. Ғасырлар бойғы күнделікті іс-тәжірибе негізінде сұрыпталған, салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар мәдени мирас қалдырудың және оны жалғастырудың жалғыз ғана жолы еді. Азаматтық қоғам әлі қалыптаспаған тұстағы ырымдар мен әдет-ғұрыптардан қазіргі ұлттық мәдениеттің архетипін байқауға болады. Әдетте, Д.м. уақыт ағымына, замана ырқына бағынбайды. Жас ұрпақ, жана буын мәдени дәстүрлерді өзгертуді мұрат тұтпайды да, әлеуметтік ортала берік орныққан салт-дәстүр адамдардың сапасына да уақыттан тысқарылық сезімін қалыптастырады. Осылайша ресми жоралғылар, жосындық үрдістер бұлжытпай сақталып, заң ретінде қабылданады. Әр ұлттың д. м. оның тарихи даму барысында ұстанған діни сенімдері, дүниетанымы, мүдделері, тұрмыстық ерекшеліктері, өзге елдермен саяси, экономикалық және мәдени қарым-қатынастары негізінде қалыптасып, орнығады. Д. м.-тердің бір-бірімен ықпалдасуы нәтижесінде жеке ұлттың д. м.-нің дамуы немесе өзге мәдениеттер арасында жоғалып кетуі де мүмкін. Қазіргі заманғы жаһандану кезінде әр ұлттың өзінің д. м. сақтай отырып, оны ғылыми-технологиялық жаңалықтарға бейімдеуге, жалпы адамзаттық құндылықтармен ұштастыруға ұмтылуда.

Әдебиет: Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: “Аруна Ltd.” ЖШС, 2005.

ДӘУІТ, ДАВИД – Исрайыл қауымына жіберілген пайғамбар (нәби) әрі патша. Ол Ислам дінінде де қадірлі саналады. Құдыста (Йерусалим) дүние есігін ашып, осында көз жұмды. Оның тегі Жақыптың (Иақуб) ұлы Йахудаға (Иуда) тіреледі.

Аллаһ тағала Д. -ті пайғамбар етіп («Анғам» сүресі, 84), оған киелі кітап Забурды (Псалтыр) берді («Исра» сүресі, 55). Онда әдемі құрастырылған өлең түрінде ережелер мен этикалық кеңестер жазылған. Бұл кітап Тәураттың ақиқаттығын мақұлдай келіп, соның өсиеттерін ұстануға шақырады.

Д. Аллаһ тағаланың тақуа құлдарынан еді. Көп уақытын құлшылыққа арнайтын, жиі ауыз бекітетін. Аллаһ тағала оған керемет (мұғжиза) көрсетуді нәсіп етті. Оның әміріне тау мен тас, құстар мен жабайы аңдар («Әнбия» сүресі, 79-80) бағынды. Ол Забурдың жолдарын оқығанда құстар оның әуеніне қосылатын болған. Сонымен қатар Д. кәдімгі темірді отқа қыздырмай-ақ қамырша илеп, түрлі пішінге салатын еді.

СҮЛЕЙМЕН, СОЛОМОН – Дәуіт пайғамбардың ұлы. Жақып пайғамбардың тегінен тарайды. Исрайыл еліне жіберілген Аллаһ тағаланың елшілерінің (нәби) бірі. Газзада жарық дүниеге келіп, Құдыста қайтыс болады. Мұса пайғамбардың дінін насихаттаған. Аллаһ тағаланың елшісі әрі патшалық қызметті қоса атқарды. С. жайында Құранда көп баяндалады.

С. бүкіл жан-жануардың тілін және көптеген құпияларды білген: тұрғызған ең атақты құрылысы Құдыстағы әл-Ақса мешіті (Соломон храмы). Бұл құрылыс әкесі Дәуіттің кезінде бітпей қалған болатын. Әл-Ақсаның құрылысы жеті жылға созылса, Құдыстағы өз храмын тұрғызу он үш жылға созылды.

С. адамдар мен жындардан құралған үлкен әскер жасақтады. **«Сүлейменнің жыннан, адамдардан, құстардан әскерлері жиналды және олар бірнеше қанаттарға бөлінген болатын»** («Нәміл» сүресі, 17). Бәрі оның әмірін бұлжытпай орындаған.

Бір күні С. салуға бұйрық берген алып сарайдың жай-жапсарын көруге аттанды. Ғимараттың төбесіне көтерілген соң, С. барлығына ғимараттан шығуды бұйырады. Сосын өзінің аса таяғына сүйеніп тұрады да, осы сәтте өлім періштесі келіп, оның жанын алады. Өлі денесі аса таяққа сүйенген күйі біршама уақыт тұрады. Бір құрт пайда болып, таяқты кеміреді де, дене жерге сұлап түседі. Тек сонда ғана қауымы С. -нің о дүниеге аттанғанын түсінеді.

Мұса пайғамбардың бұйрығы бойынша С. пайғамбар әл-Ақса мешітіне өсиеттер мен ережелерді (завет) сақтап қояды. Бірақ кейін Құдысты жаулап алу барысында Вавилон патшасы Бухтуннассар (Навуходоносор) қаланы және храмды өртке орап, тонап кетеді. С. -ді мұсылмандар да пайғамбар ретінде мойындайды.

(Қайнар көз: *Ислам энциклопедиялық сөздік» А. Али-заде, Ансар, 2007 ж.*)

ЖӘБІРЕЙІЛ, Гавриил – Алла тағалаға жақын әйгілі төрт періштенің бірі. Оның қызметі елшілерге құдайлық әмірлерді жеткізу. Ж. Мұхаммедке (с.а.с.) Құранды жеткізді: **(Мұхаммед ғ.с. оларға) айт: «Кім Жәбірейілге дұшпан болса (ол Аллаһтың дұшпаны). Өйткені ол, Аллаһтың бұйрығы бойынша бұрынғы кітаптарды растаушы. Құранды иман еткендер үшін туралық әрі қуандырушы түрде жүрегіңе қондырды» («Бақара» сүресі, 97).**

«Жәбірейіл» сөзі көне семиттік екі сөзден тұрады: «Жибр» (құл) және «Ил» (Құдай), яғни «Алланың құлы» деген мағынаны білдіреді. Қасиетті Құран кәрімде Ж. басқа есімдермен де аталады: Рух, Рух әл-Құдс (қасиетті рух). Мұхаммед пайғамбарға түрлі бейнеде көрінгені секілді, өзге пайғамбарларға да әртүрлі бейнеде келген.

(Қайнар көз: *Ислам энциклопедиялық сөздік» А. Али-заде, Ансар, 2007 ж.*)

ДЕГУМАНИЗАЦИЯ, бейгумандық — қоғамдық өмірдегі рухани, адамгершілік және гумандық құндылықтарды жоғалту немесе мойындамау, қабылдамау, адамдарды сыйламау, оның адамгершілік қасиетіне менмендік таныту. Өнердегі Д. ұғымын ғылыми айналымға енгізген — Ортега-и-Гассет. Өнер шығармаларынан бейгумандық әсер қалдырар деген жерлерін алып тастау керек деген ой Ницшенің “тіпті қарабайыр, адам өмірін бейнелеуде сол өмірдің өзің сүреңсіз қалпында бере салған” деген тұжырымымен түйінделеді. Д. өнерде ХХ ғ-да пайда болған авангардтық-модернистік ағымға социологиялық және эстетикалық талдау жасау барысында кеңінен қолданады.

Әдебиет: Мәдени-философиялық энциклопедия / Құраст. Т. Ғабитов, А. Құлсариева, Ә. Әлімжанова. Алматы, 2007.

Қазақ халқының философиялық мұрасы. Т. 19. Мәдениет философиясы. Астана: Аударма, 2006;

ДЕМОКРАТИЯ (грек. – халық және билік) – қоғамды, мемлекеттік билікті саяси және әлеуметтік ұйымдастырудың негізгі пішімдерінің бірі; ұдайы дамып, жетіліп отыратын саяси режим. Қазіргі кезде демократия атауы бірнеше мағынада: мемлекеттің тұрпаты мен жалпы саяси жүйесін; мүшелерінің теңдігіне, басқару органдарының сайланбалылығына және көпшілік дауыспен шешімдер қабылдау принциптеріне негізделген кез- келген ұйымның сипатын; қоғамдық құрылымның мұраттарын және соны жақтайтын саяси көзқарастар желісін бейнелеу үшін қолданылады.

Тіпті демократияның көпшілік мойындаған бірегей анықтамасы да қалыптаспаған. Әр дәуірде өмір сүрген ойшылдар демократияны өз заманының құндылықтары, нақты бір әлеуметтік ортаның аңсар мұраттары тұрғысынан түсіндіруге тырысты. Адамзат тарихында демократия қоғамның саяси - әлеуметтік құрылымның бастапқы ұйымдық пішіні ретінде пайда болған. Мыс., алғашқы қауымдық демократия әскери тайпалық демократия. Осы заманғы демократия – ұзақ мерзімді тарихи дамудың жемісі, ол қоғамның өзін әлеуметтік – экономикалық үрдістер негізінде дамытуға орай қалыптасты. Бірнеше кезеңнен тұратын тарихи процесс ретінде демократияның ежелгі дәуірлік, классикалық және осы заманғы теориясы түзілген. Ежелгі дәуірлік демократияның теориясы – ежелгі грек топырағында, Афина республикасында б.з.б. 5 ғ-да дүниеге келді. Мұнда жоғары билік тұрақты шақырылып тұратын Халық кеңесінің қолында болды. Оған 20 жасқа толған әрбір афиналық еркін азамат ретінде қатысқан. Өйткені полис – мемлекеттегі әрбір еркін азамат ел билеуге қақылы әрі міндетті санаған. Ал демократия терминінің өзі алғаш рет грек тарихшысы Геродоттың шығармаларында ғана қолданылған. Ежелгі философ Платон мемлекеттік құрылымды 3 түрге: монархия, аристократия және демократияға бөліп, олардың әрқайсысы «заңды және заңсыз болуы мүмкін» дейді. Оның пікірінше демократия ел басқарудың жақсы және жаман пішімдерінің, яки бір жағынан – монархия мен аристократияның, екінші жағынан – тирания мен олигархияның арасында өмір сүреді. Жаңа дәуір ойшылдары енді демократияның негізгі екі қағидасына - еркіндік пен теңдік принциптеріне көңіл бөліп, адамның өзіндік демократия идеяларын негіздеуге талпынды. Әсіресе демократияның классикалық теориясын қалыптастыруға Ж.Ж. Руссо мен австриялық социолог И. Шумпетер (1883-1950) елеулі үлес қосты. Шумпетердің ойынша, қоғамды басқаратын халық емес, кәсіпқой топтар. Көпшілік тек солардың біреуіне, әдетте, жетекшісіне дауыс береді. Мұнда халық емес, жеке адам басым тұрады. Тұлғаның еркіндігі, барлық азаматтардың саяси теңдігі мен ажырамас құқыларының сақталуы, т.б. маңызды саналады. Осы заманғы демократия ұғымына плюрализм (алуан түрлілік) және элита (таңдаулы топ) теориялары жолбасшылық жасап, жаңа мазмұн білдіріп отыр. Яғни алғашқы теориясы бойынша, қоғамда өзіндік мүдделерін көздеген әр түрлі топтар көбеген сайын олардың арасында тек біреуінің оқшау шығып, жеке дара үстемдік ету қаупі азаяды, сөйтіп, өзге топтардың биліктен өгейсітілуіне жол бермейді.

Қазақстанда демократиялық үрдістердің пайда болуы, қалыптасуы мен дамуының өзіне тәне ерекшеліктері бар. Қазақ хандығындағы мемлекеттік басқару жүйесінде негізгі билік үш жүзге ортақ ханда болатұра, мемлекеттік маңызы бар мәселелер

барлық уақытта Хан Кеңесі арқылы шешімін тапты. Бұл бір жағынан хан билігін белгілі бір мөлшерде шектеудің көрінісі болса, екіншіден Хан Кеңесіне мүше адамдардың өз ой-пікірлерін жоғары билікке ашық жеткізуіне мүмкіндік береді. Сондай – ақ, үш жүздің хандарын сайлап қою және оларға өз хандығы аумағында дербес шешім қабылдауға құқық берілуі жергілікті мемлекеттік басқарудың жетілген үлгісін көрсетеді. Құрылымдық жағынан хандықтан төмен болып саналатын., алайда қажет уақытта ханға да қарсы келуге, өз руының мүддесін қорғауға құқы бар рубасы ақсақалдар билігі жергілікті өзін-өзі басқару әдісін қалыптастырған еді. Сонымен қатар тәуелсіз сот билігі – билер соты қазақ халқының дәстүрлі құқықтық мәдениетінің ажырамас бөлігі болып қалыптасты. Қазақ түсінігінде сөз бостандығы мен пікір еркіндігінің шарықтау шегін білдіретін «Дат» ұғымы қазақ қоғамында ерте кезден-ақ қалыптасқан дала демократиясының дамығандығын аңғартады. Отарлаған қазақ даласын басқаруды патшалық Ресейдің реформалауынан кейін (1867-1868) басталған демократиялық үрдістердің тежелу процесі Кеңес үкіметі орнатқан тоталитарлық қоғамның ыдырауына дейін созылды. 1991 жылдан бастап Қазақстан әлемдік мемлекеттік басқару жүйелерінде тиімділігімен танылған демократиялық даму жолына түсті. Дүние жүзі мемлекеттері тарапынан бірыңғай мойындалатын халықар. Қауымдастықтар мен демок.

Ұйымдарға мүше болып енді. Қазіргі заманғы Д.-ның классик. үлгісіне сай келетін мемл. басқару жүйесін, экон. құрылымын, әлеуметтік кепілдіктер нормаларын қалыптастырып, саяси, экономикалық және құқықтық реформаларды жүзеге асырды. Қазақстан Республикасының Конституциясында «Қазақстан Республикасы өзін зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады; оның ең қымбат қазынасы – адам және оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары « деп жазылып (1- бап) еліміз дамуының басты стратег. бағыттары айқындалаған.

Әдебиет: Философский энциклопедический словарь. М., 1983; Философиялық сөздік. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1996.

ДЕРБЕСТІК – жеке тұлғаның, халықтың, ұлттың, т.б. әлеуметтік ортаның ешкімге тәуелсіз болмысы, бітімі, ұстанымы. Д. ғылымы жеке тұлғаға қатысты оның субъектілігін, кісілік қасиетін көрсетеді, кемелділік деңгейіне көтерілгенін байқатады.

Қазақ халқынында «көппен көрген - ұлы той» деген нақыл сөз бар. Дүрмекке еріп, көптің бірі ретінде өмір сүру, әрине жеңіл, жеке жауапкершілігі аз болады. Кеңес дәуірінде де адамның көпшілдігі, ұжымдық жоғары бағаланды. Көптің пікірі қашан да дұрыс деп есептелді. Жеке адамның уәжі қаперге алынбады. Ал шындығында, көпшілік Абай айтқандай, топ, тобыр, дүрмек. Көп ойланбайды,

қайда айдасаң, сонда ығады. Көптің сүйенері – қоғамда үстемдік құратын идеология мен психология, көп жағдайда нақты мәселенің мәнісін байыптап жатпайды. Дербестік ұғымы халыққа, ұлтқа, мемлекетке және т.б. әлеум. Ортаға қатысты сол әлеум. Қауымдастықтың ешкімге тәуелсіздігін, өзгелермен қарым-қатынаста, өз мүддесінен туындайтын немесе жалпыадамзаттық құндылықтарды сақтау принципіне негізделген саясат ұстанатынын білдіреді. Д – салыстырмалы түрде алынған ұғым. Дүниеде өзгелермен байланыссыз, өзімен-өзі оқшаулана өмір сүретін ештеңе жоқ. Бәрі бір-бірімен байланысты. «Адамның күні адаммен» дейді халық даналығы. Бірақ айналаңмен тең дәрежеде қарым-қатынас жасап, «өзгелерді өзің сыйлап, өзіңді өзгелерге сыйлату» (М.Шоқай) үшін адамға да, қоғамға да Д. Қажет. Д.-ке ұмтылу - өмір сүрудің мәні, тіршілік заңы.

Таным процесінде құбылыстардың өзара байланысын, бір-біріне ықпалын көрсету және олардың өзіндік сипатын, Д.-гін ашу негізгі міндеттердің бірі болып табылады.

ДИАСПОРА – әлеуметтік ғылымдарда – ұлттың ата жұрты болып табылатын елден тысқары өмір сүретін бір бөлігі. Д. күштеп көшірудің, геноцид қатерінің, экон. және геогр. факторлардың әсері салдарынан пайда болады. «Д.» термині алғаш рет еврейлердің Палестинадан тысқары жерлерде тұруына қатысты, әсіресе, оларды б.з.б. VI ғ-дың басында Вавилон патшасы Навиходоносор II-нің, одан соң б.з. I-II ғ-ларында римдіктердің қудалауына байланысты қоныс аударуынан кейін қолданыла бастаған. Кейінірек «Д.» термині басқа этн. қауымдастықтар мен діни қауымдастықтарға да қатысты қолданылатын болды. Д. өзі тұрып жатқан елде аз этн. топ болып табылады да, әрдайым өзінің тегі шыққан елмен рухани және шаруашылық байланыста болуға тырысады. Бүгінгі таңда 40 мемлекетте 5 млн.-ға жуық қазақ Д-сы тұрып жатыр.

Әдебиет: Қазақ диаспорасы: бүгіні мен ертеңі. Астана: Елорда, 2005. – 352 б.

ДОСТЫҚ – адамдардың бір-біріне қарым-қатынасын білдіретін әлеуметтік ұғым. Достық мақсат–мүдденің ортақ болуы, өзара мейірбандылық, бірін-бірі құрмет тұту сияқты шынайы сезімді білдіретін адамдар арасындағы ең жоғарғы гуманистік қатынасқа негізделеді. Бұл ұғым адамзат қоғамының ғасырлар бойындағы қарым-қатынасының даму тарихында цивилизация мен гуманизмнің дамып, кемелденуі нәтижесінде қалыптасқан. Ұлы ойшылдар мен гуманистер достық идеясын әрдайым уағыздап отырған. «Пікір бірлігінен достық туады». (Демокрит). «Уақыт та, арадағы шалғайлық та достықты әлсірете алмайды» (Герцен).

ДҮНГЕН МӘДЕНИЕТІ - Дүнгендер (қытайша атауы — лаохуэй, хуэйминь, хуэйцзу — қытай тілінен аударғанда «мұсылмандар» деген ұғымды білдіреді) — негізінен Қытайдың Нинся — Хуэй автономиялы ауданын қоныстанған халық. Түркі халықтары оларды дүнген, дунған деп атайды. Дүнгендер Қазақстан (36,9 мың адам, 1999 жылғы санақ бойынша) мен Қырғызстанда (Шу өзенінің аңғарында), Өзбекстанда (70 мың адам) да тұрады. Қытайдағы саны 8 млн. (1999 ж.). Антропологиялық кескін-келбеті жағынан дүнгендер моңғол нәсілінің қиыр шығыстық түріне жатады. Мұсылман дінінің сүннит тармағын ұстанады. Қытай тіліне жақын әр алуан диалектіде сөйлейді. Жетісудағы дүнгендер — Цин өкіметі билігіне қарсы ұлт-азаттық күресте жеңіліске ұшырап (1862-1877), Шэньси, Ганьсу, Шыңжаң провинцияларынан пана іздеп келгендердің ұрпақтары. Жаңа мекенде дүнгендер бұрынғы жерлестік ретін сақтап, жинақы қоныстанды. Қазақстандағы Қарақоңыз, Шартөбе жерлеріне — шэньсиліктер, Қырғызстанның Ырдық ауылына — ганьсулықтар, Александровка елді мекеніне шыңжандықтар орналасты. Қытайдағы дүнгендер солтүстік, оңтүстік-батыс (юньнань — сычуан) және оңтүстік-шығыс (гуандун) аталатын үш этнографиялық топқа бөлінеді. Негізгі кәсіптері — суармалы егіншілік. Күріш, арпа, бидай, жүгері, бау-бақша егеді, сиыр, жылқы, құс өсіреді. Кірпіш пен каркастан қалап, сабан қосылған балшықпен сыланған үйлерде тұрады. Бөлмені жылытатын жатаған кең пеш (кан) салады, аласа үстелде тамақтанады. Ерлер мен әйелдердің ұлттық киімдерінің үлгісі ұқсас келеді. Желбегей киетін кеудеше, кең балақ шалбар, матамен қапталған аяқ киім киеді. Әйелдер киімі кестемен әшекейленеді. Ұлттық тағамдары: ет араластырып майға қуырған ұн, көкөністер. Сүйікті тағамдары — дүнген кеспесі мен палау. Алдымен шай ішіп, соңынан сұйық тамақ ішеді. Тағамдарын таяқшамен жейді және бұрыш, сарымсақ, сірке қышқылын көп пайдаланады. Туыстық қатынасқа ерекше көңіл бөледі. Дүнгендер фольклоры өте бай. Қазақстанда дүнген ұлттық мәдениеті орталығы жұмыс істейді. Ұлттық музыка ансамбльдері, т.б. өнер ұжымдары бар.

ДҮНИЕ – тұтас алғандағы бүкіл объективтік шындықта бардың бәрі. Дүниеге бірлік, біртұтастық тән. Дүниенің бірлігі оның бар болғанында емес, яғни оның болмысында емес; ол, әрине, бар, өмір сүреді, оның болмыс екендігі рас, бірақ болмыс оның бірлігінің алғы шарты ғана. Философия мен ғылымды Дүние мен Адамның қарым-қатынасы мәселесі қызықтырады. Адам да сол Дүниенің бір бөлігі, бірақ Адам сонымен бірге Дүниемен барабар: ол дүниені сезінеді, тұтас қабылдайды, танып-біледі, өзгертеді, оған

тереңдеп бойлайды, оның тұтас суреттемесін жасайды, меңгереді. Адам әмбебап жан иесі ретінде дүниемен теңгеріледі, сол Дүниеде еркін өмір сүруге ұмтылады. Адамзат практикасының дамуы бұл еркіндік дәрежесінің барған сайын арта түсуіне әкеліп соғады. Дүние ұғымымен қатар кейде Әлем, Ғарыш (Космос) ұғымдары қолданылады. Әлем ұғымы астрономиялық мағынасы бар ұғым, ол галактика, мегагалактика сияқты ұғымдармен нақтыланады. Космос ұғымы антикалық философияның жемісі: онда миф пен логос, хаос пен космос қарама-қарсы қойылады. Космос хаостан мүлде бөлек, ол белгілі бір тәртібі, ішкі заңдылығы бар біртұтас дүние, сондықтан антикалық философиясының басты ерекшелігі оның космоцентризмінде делінеді. Яғни бәрі, табиғатта, қоғамда да, адам баласы да, сол бір Космос, сонымен қамтылады, сонымен анықталады. Бүкіл дүние макрокосмос делінсе, адам микрокосмос деп есептеледі. Қазіргі ғылымда космос ұғымы астрономиялық (аспан, аспан денелері) мағынасында қолданылады.

Әдебиет: Мырзалы Серік. Философия. Алматы: Бастау, 2008

ДҮНИЕГЕ КӨЗҚАРАС, ДҮНИЕТАНЫМ – тұтас дүние және ондағы адамның алатын орны туралы жалпылама түсініктердің жүйесі. Д.к.-тің басты түйіні дүние мен адамның қарым-қатынасы мәселесінде жатыр. Дүние бар, сол дүние дамуының ең жоғарғы нәтижесі болып есептелетін саналы адам бар, ал бұлардың арақатынасы қандай? Ең алдымен дүние дегеніміз не? Адам дегеніміз кім? Дүние шекті ме, шексіз бе, мәңгі ме, өткінші ме? Адам қалай және қашан пайда болған? Оның өмірінің мәнісі неде? Адам дүниені танып-біле ала ма? Адамның бұл дүниедегі орны қандай? Адам нені қалайды, нені таңдайды, неге ұмтылады, нені армандайды? Ізгілік пен зұлымдық, махаббат пен жауыздық, қайырымдылық пен қайырымсыздық, бақыт пен бақытсыздық, өмір мен өлім, ақылдылық пен ақымақтық және т.б. осындай сауалдар адам баласын мазалайды, толғандырады, күйзелтеді, ойлантады, сана-сезімін серіктіреді. Міне, осындай дүние мен адам қарым-қатынасы төңірегіндегі бітпес сұрақтар тізбегі Д.к. құрамына еніп, жауап күтеді. Сондықтан ол адам санасының қажетті құрамдас бөлігі болып табылады. Адам баласы пайда болғалы бұл мәселелер заманына сай әр елде, әртүрлі дәрежеде шешіліп отырады. Әр дәуірдің өзіне сай жиынтықты Д.к., дүниетанымы бар деуге әбден болады. Сонымен бірге бұл дүниетанымның жекелеген адамдар санасында қалыптасып, индивидуалды көрініс табатынын ескерген жөн. Д.к. құрылымында әртүрлі білімдер (өмірлік-практикалық, ғылыми, кәсіби және т.б.) мен құндылықтар жүйесі, іс-әрекет бағдарламалары өзара байланысында орын теуіп, адамдардың дүниені және өзін-өзі мүмкіндігінше тұтас түсінуіне жағдай

туғызады. Д.к.-тың жалпы адамзатқа тән тарихи формаларына эпсана (миф), дін және философия жатады. Философия Д.к.-тың өзегін құрайды. Белгілі бір философиялық жүйеде құрылған Д.к. сол философиялық ілімнің принциптеріне негізделеді, сондықтан ол теориялық түрде ой елегінен өткізілген, барлық бөліктерінде өзара жымдастырылған, сындарлы түрге еніп, сол көзқарасты ұстанған адамның барлық іс-қимылын, ойлау желісін, құндылықтық бағдарын, эмоциялық реакцияларын, өмірлік ұстындарын анықтайтын болады.

ДҮНИЕНІҢ ҒЫЛЫМИ СУРЕТТЕМЕСІ (картинасы) – ғылыми танымның негізгі ұғымдары, принциптері мен заңдарын синтездеу арқылы құрылатын дүниенің жалпылама қасиеттері мен заңдылықтары туралы түсініктердің тұтас жүйесі. Дүниенің ғылыми суреттемесі замана ағымына сай әрқашан өзгеріп, дамып отырады, яғни оған тарихилық тән. оның мазмұнын әр кезеңдегі ғылыми білімдердің қосындысына ғана сайып қоюға болмайды, ол сол заман мәдениетінің айшықты сипаттарын өз бойына дарытып, дүниетанымының көкжиегін білдіретін философиялық-методологиялық негізде құрылады. Дүниенің ғылыми суреттемесінің үш деңгейі бар: жалпы ғылыми предметі бойынша өзара сыбайлас ғылым салаларына сай құрылатын (жаратылыстанулық, қоғамдық-гуманитарлық және ғылыми-техникалық) және жекелеген ғылымдар базасында пайда болатын. Бұлардың арасында терең байланыс бар, өйткені дүниенің жалпы ғылыми суреттемесі жекелеген ғылымдар жетістігіне сүйеніп құрылады және, керісінше, жалпы ғылыми суреттеме өз ретінде жекелеген ғылымдардың дамуына өз оң әсерін тигізіп, бағыт-бағдар беріп отырады, сөйтіп олар өзара корреляциялық байланыста дамиды. Жекелеген ғылым беретін суреттеме сол ғылымның зерттеу предметін бейнелеп, дүниенің жалпы ғылыми суреттемесінің әлдебір бір фрагменті, аспектісі ретінде күй кешеді. Бұлардың арасындағы орталық буынды жараталыстанулық, әлеуметтік-гуманитарлық және ғылыми-техникалық суреттемелер құрайды. Дүниенің ғылыми суреттемесі ғылым дамуының басты негіздемелерінің біріне жатады.

ДҰҒА сөзінің тілдік мағынасы - өтіну, ал діни тұрғыдан алғанда - Жаратушыдан қажетін сұрау, жақсылықты болдыру, не жамандықты қайтару мақсатында Жаратушыдан медет тілеу деген мағынаны білдіреді. Жаратушыға Д. етудің мәнісі – пенденің Құдірет иесіне деген мұқтаждығын білдіру, қажеті өтелу мақсатында Жаратушысына мінәжат ету. Д. ету, яғни Жаратушыдан қажетін тілеу – діндегі елеулі орын алатын ғибадаттын түрі.

Діни сенімде Жаратушыға көп дұға етуші Жаратушы мейіріміне ие болады. Д. күнә мен қатерді жойып, тозақ азабынан құтқарады. Үнемі зікір ету, яғни Жаратушыны еске алып дұға жасау – адамның бүкіл болмысын жамандықтан, ластықтан сақтайды. Ислам дінінде жамағатпен отырып д. ету амалы – Қиямет күні қайғы-қасіреттен қорғайды. Шын жүректен шыққан, ықыласпен жасалған д. – Қиямет күні Жаратушының тандаулы пенделеріне арналған жәннаттың есігін ашуға себепші болады. Жаратушының пенделеріне әзірлеген нығметтерінің ең абзалы – Жаратушыны еске алып, д. еткендердің несібесі. Үнемі д-да болғандардың тіршілігі әрқашан қауыпсыз және тыныш болады.

Исламдағы Д-ның шарттары: дәретті болу, дұғаны Жаратушыға мақтау, Пайғамбарымызға (с.ғ.с.) салауат айтумен бастау, тілекті үш қайтара айту, қыблаға бет қарату, екі қолды иық тұсына көтеріп, алақаның жаю, орташа дауыспен дұға ету, дұғаны Пайғамбарымызға салауат айтумен аяқтау, Д-да Жаратушының есімдері мен сипаттарын тілге алу, алдымен өзі үшін тілек ету, шын көңілмен тілеу, Д-да әдептілік шегінен шықпау, аят пен хадисте көрсетілгендей Д. ету, жаратушыдан қажетін жалықпай тілеу.

Д. адам баласының ішкі жан-дүниесін рахат сезімге бөлеп, жан тыныштығын береді. Жаратушыға жалынып, жалбарыну – Д-ның негізгі мәні. Жалынып, жалбарынудың бірнеше көріністері болады.

Әдебиет: Ислам. Энциклопедиялық сөздік. / құр. Б. Аязан. – Алматы: Аруна, 2009; Құран Кәрім аудармасы, Алматы. – Дәуір – 2003;

ДІЛ, менталитет - адамдардың белгілі бір қоғамдастығына тән, нақтылы тарихи-мәдени ортада қалыптасқан мінез-құлықтардың және іс-әрекеттердің біркелкі сипатын білдіретін ұғым. Д. мәдени бірегейленумен және тұлғаның өзін-өзі белгілі бір мәдени ортада сезіну деңгейімен байланысты. Адам баласы тумысынан құндылықтар жүйесін (отбасылық, топтық, этн., мемл., өркениеттік, т.б.), көбінесе, бәз қалпында, дайын күйінде қабылдайды. Еркін тандау қабілеті, негізінен, шығарм. қарымы, жасампаздық дарыны мол тұлғаларға тән. Осыған орай, ең алдымен, этн. сананың (яки рәміздер, мифтер, мұраттар, салт-дәстүрлер, т.б.) тұрақтылығын, дүниетанымының әмбебапты болатындығын ескерген жөн. Д. "біз және біз емес" деген ажыратушы оппозицияға негізделеді. Д-ді оған табиғаты ұсақтау мәдени архетип пен ұлттық мінез-құлық-тан ажырата білген жөн. Өзгермелі ортада тұлғалық тұрақтылықты жүзеге асыратын мәдени архетип тылсымдық, бейсаналы сипат ие-ленеді. Ал таңбалардың, рәміздер мен мағыналардың пайымдалған жүйесін құрайтын Д. саналы талқыға түсіп отырады. Ұлттық мінез-құлық мәдени архетиптермен бірге

адамдардың қайталанбалы, табиғи, этнопсихол. ерекшеліктері арқылы көрініс табады. Д. әр түрлі адамдардың дүниедегі заттар мен құбылыстарды біркелкі таңбалар мен рәміздер арқылы бейнелей алу қабілетімен ерекшеленеді. Осы біркелкілік адами қоғамдастықтардың ортақ табиғи-тарихи ортада қалыптасуымен де, мәдени сабақтастық нышандарымен де тікелей байланысты болады. Мыс, еуразиялық Ұлы Даланы қоныстанған көшпелі халықтар ұрпақтарының Д-інде көптеген ортақ белгілер бар.

Әдебиет: Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық / Бас сарапшы Әшірбек Сығай. – Алматы: Аруна Ltd, 2005. – 656 б.

ДІН (араб. - сенім, наным, илану, әл-Исламның балама аты; Д. басқа дінге де қаратылып айтыла беріледі, лат. religio - сенім, құдайшыл, табыну) — дүниетаным, не дүниені қабылдау, сондай-ақ Алланың (немесе бір және бірнеше Құдайдың, Жаратушының) барлығына сену негізіне сәйкес өзін-өзі ұстау, соған қатысты адамның “табиғи” ұғымынан, танымынан биіктігі “қасиетті” бастау, барлығының бастауы, Жаратушыға тән құбылыс ретінде қабылданады. Д-нің басты белгісі – адам ақыл-ойы, сезім мүшелері қабылдай алмайтын болмыс түріне сену және мойындау. Ислам философиясының түсіндіруінше, Д. дегеніміз – әлемді байланыстыратын күш. Алланың барлығына сенім. Бүкіл әлемді және адамды жаратушы ие – Жалғыз Алла адам баласының жүрегін өзіне ұштастыра жаратады, яғни Жаратушының барына сеніп, оның ажырамас бөлшегі екенін адам өз жүрегі арқылы сезетін болады. Д-нің басты мақсаты – адамның рухани жетілуі және оның Жаратушы Құдаймен байланысын орнату болса, ислам тұжырымдамасы бойынша, рухани жетілу сатысының бірінші деңгейінде тұрған адамның алғашқы махаббаты, таза құлшылығы, қорқынышы Аллаға арналады. Сөйтіп, шынайы діндар болып, жас кезінен Алланың ғана бұйрығын орындаушы болып өседі. Барлық тіршілік құбылыстары Алла Тағаланың қолында екеніне және күнәлі істері үшін оның қарғысына ұшырайтынына мұсылман кәміл сенеді. Осы сенім – оны жаман істерден тежеуші және дұрыстықтан, имандылықтан шықпауына себепші. Иманын жоғалту адамның Д-ін жоғалтуына алып келеді. Д-и тұрғыдан Д. – бүкіл болмыстың түпкі себебі барын, дүние болмыстың жаратылу мақсатын, оның сыр-сипатын түсіндіріп, танып-білуге және адамның рухани жетілуіне мүмкіндік жасайтын әдіс-әрекеттер мен бүкіл дүниетанымды, болмысты толық қамтитын өте кең, ауқымды ұғым.

Д-нің шығуы қазіргі ғылымның зерттеулері бойынша 40 – 50 мың жыл бұрынғыпалеолит (тас дәуірі), яғни алғашқы қауымдық қоғамның салыстырмалы түрде жоғары деңгейдегі даму кезеңіне жатқызылып отыр. Аталмыш кезеңнің мәдениет ескерткіштері жан-жануарлар культі мен аңшылыққа қоданылған сиқыршылық

белгілерін сақтаған. Сондай-ақ, діни наным-сенімдердің болғандығын сол ежелгі дәуірлердегі өлген адамды еңбек құралдары және әшекей бұйымдармен бірге жерлеу дәстүрінің белгілері де дәлелдейді. Д-нің шығуы адам ақыл-ойында теориялық ойлау және ойдың шынайы өмірден ажырау мүмкіндігінің пайда болу деңгейімен де (Д-нің гносеологиялық негізі) байланысты. Яғни жалпылама ұғым өзі белгілейтін нәрседен бөлініп, өзінше дербес өмір сүре бастайды, сондықтан нақтылы бар нәрселердің адам санасында бейнеленуінің негізінде абстрактілі түсінік пайда болады. Бұл мүмкіндіктер адамның тек қана нақтылы іс-әрекеттерінің тұтас жиынтығымен, қоғамдық қатынастарымен (Д-нің әлеуметтік негізі) байланыста ғана іске асады. Адамзат тарихының өн бойында Д. адам сенімінің сипатына және халықты қамтуына байланысты сан түрлі күйде болды. Бірінші жағдайға қатысты оның тотемизм, анимизм, натурализм, шаманизм, фетешизм, политеизм (көптәңірлі), монотеизм (бір тәңірлі), деизм (әлемді жаратқан соң, одан әрі дамуына араласпайтын, белгілі бір тұлға кейпіндегі емес әлдебір бастапқы себепті мойындайтын ілім), т.б. түрлері пайда болды. Соның ішіндегі тарихи тұрғыдан Д-нің неғұрлым ертедегі, ең алғашқы көріністері – сиқыршылық, тотемизм, ғұрыптық жерлеу культі және шамандық болып табылады. Құдайды тұлғалық Бастау ретінде мойындау барлық діндерге тән емес. Ол қазіргі діндерден, мәселен, Ислам, христиан, иуда Д-деріне тән, ал будда, даосизм діндеріне тән емес. Халықты қамтуы жөнінен Д-нің тайпалық-халықтық (мыс., иудаизм) және ұлтаралық немесе әлемдік (буддизм, христиан, ислам) түрлері белгілі. Әлемдік Д-дердің әрқайсысы түрлі ағымдар мен конфессияларға бөлінеді. Мысалы, ислам Д-інің сүнниттік, шииттік ағымдары, христиан дінінің католиктік, православие және протестанттық конфессиялары, т.б. Д-нің екі сипаты бар. Төменгісі – сыртқы, ғибадат ету, ал жоғарғысы имандылық. Имандылық барлық дерлік Д-дерге ортақ, діннің ішкі мәнін білдіреді, сондай-ақ, ғибадаттыда қамтиды, адамның сыртқы және ішкі болмысын тәрбиелейді. Д-нің имандылық сипатын қабылдайтындар бүкіл болмыстың себебінің, заңдылықтарының бар екенін толық түсініп, оларды танып-біліп, бойына сіңіріп және бұлжытпай орындауға ұмтылады. Барлық Д-дердің ұқсастығы және негізгі мақсаты – бір жаратушыға деген сүйіспеншілікке жету және оның мейірімі мен кешіріміне ие болу, рухани тазарып, жетілу. Олардың ішкі мәнінде ғана емес, салт-рәсімдерінде де көптеген ұқсастықтар бар. Мысалы, тасбих тартып, Құдайдың қасиетті есімдерін қайталау; ән айтып, билеп, зікір салып Құдайды мадақтау, ғибадат ету, дұға оқу, т.б. Дүние жүзі халқының дені, негізінен, әлемдік үш Д-ді (будда, христиан, ислам) ұстанады.

Қазақстан өз тәуелсіздігін алғаннан кейін қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясында азаматтардың діни сеніміне еркіндік берілген. 1991 ж. «Д. бостандығы және Д-и бірлестіктер туралы» арнайы Заң қабылданды. Қазақстанда республика халқының басым көпшілігі ұстанатын басты Д-дер – ислам және христиан Д-дері болып табылады. Бұл негізгі Д-дердің қызметтері жолға қойылып, мешіт, шіркеулер және Д-ни оқу орындары, т.б. Д-и бірлестіктер жұмыс істеуде.

Әдеб.: Философский энциклопедический словарь, М., 1989; Ислам: Исторические очерки Көбеева О., Дінтану негіздері, А., 1998; Батай Ж., Теория религии, Минск, 2000. (ҚҰЭ – 3 том, 321 бет).

ДІНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР. Дін адамның саналы пенде ретіндегі терең табиғатынан – оның өмір сүру бағытын іздеуі мен бір нәрсеге табыну мұқтажығынан - шығады. Бұл, әрине, дін мәселесіне деген кең көзқарас. Осы тұрғыдан алғанда, адам дүниедегі негізгі діндерді мойындамағанның өзінде, ол бір нәрсеге сенімін арттырып, соған табынуы мүмкін. Тіпті, кейбір жағдайда ол оны саналы түрде сезінбеуі де ғажап емес. Мысалы, бүгінгі таңда реформа барысында біршама адамдар байлыққа, “алтын қошақан” – ақшаға табынады. Олардың ойынша, ақша арқылы сатылмайтын нәрсе жоқ, соның ішінде, қайсыбір лауазым иесін, тіпті адамдардың сүйіспеншілік пен басқа да нәзік сезімдерін өзіне қарай тартуға болады. “Бәрі де сатылады”, - деген принципке олар сенеді. Жаңа ғана тарих қойнауына кеткен Кеңес Одағында миллиондаған адамдар марксизм теориясына, болашақта жер бетінде коммунистік қоғамның орнауына сенген жоқ па? Әрине, адам сенімсіз өмір сүре алмайды. Адам өз әке-шешесіне, сүйген жарына, жақсы досына, өз халқына, я болмаса, адамзат қауымына сенуі мүмкін. Еш нәрсеге сенімін арттыра алмайтын адам- бақытсыз, ол өз өмір мәнін тез арада жоғалтады, оның әлеуметтік ауытқуға ұшырайтыны сөзсіз.

Мұндай кең түрдегі ойларымыздың ауқымын қысқартсақ, онда осы заманға дейін салтты дүниежүзілік діндердің өмір сүріп жатқанын байқаймыз. Ұлы Қытай халқы уақытында даосизм және конфуциандық философия бағыттарын тудырып, оларды өмір бағдарламасына айналдырды, яғни, олар осы халықтың дініне айналды. Олай болса, Дүниені жаратқан Құдай идеясы оларда жоқ. Сондықтан, әдебиетте оларды “Құдай ашылмаған” діндер қатарына жатқызады. Мысалы, Дүниені билейтін “тянь” – аспан ұғымы – бейтүлғалық дүниенің алғашқы бастамасы. Мұнда Дүниені жарату ұғымы жоқ болған соң, оның басы да, аяғы да жоқ, ол мәңгі белгілі бір шеңберде айнала береді. Олай болса, адам болмыстың тәртібін зерттеп қана қоймай, ең алдымен өз-өзін танып-біліп, өзгертуі

қажет. Негізгі уағыздайтын қағидаларына “табиғаттың даналығы, онымен үндесті өмір сүру қажеттігі”- у-вей, “өз халқының тарихи жинаған тәжірибесіне, даналығына сену, яғни, әдет-ғұрып, салтты қатаң сақтау” –ли, “адамға сену, оны сүю” – жень т.с.с. жатады.

Бүгінгі таңдағы беделді діндерге ұлы Үнді халқы тудырған буддизм ілімін жатқызуға болады. Ол б.з.д. V ғ. Гаутама Сидхартха деген ұлы адамның ізденісі арқылы дүниеге келіп, бүкіл Оңтүстік Шығыс Азияға кеңінен таралды. Бұл діннің негізгі идеясы – адам рухының асқақтығы, олай болса, адам материалдық дүниеге байланбау керек (апариграха), өйткені, ол одан жоғары. Келесі бүгінгі адамзатқа тікелей қажетті қағида – ешқандай тіршілікке зәбірлік жасамау (ахимса). Будданың адам алдына қойған талаптарының ішінде ерекше маңыздысы – ақыл-ой, ниет тазалығы. Екіжүзділік, алдап кету, арандату – адамның биік рухани мәртебесіне нұқсан келтіреді. Ешқашанда жек көрушілік оған қарсы қойылған жек көрушілікпен толастанбаған. Керісінше, ол ұлғайған. Тек қана жек көрушіліктің жоқтығы оны сарқыйды,- деген Будданың тамаша ойы бүгінгі адамзатқа ауадай қажет сияқты. Ақыл-ой мен қатар, адамның аузынан шыққан сөздер де жұмсақ, адамның жүрегінен шығу керек. Жаман сөз – рухани ақуалды ластайды, адами қарым-қатынастарды бүлдіреді.

Адамзат руханиятында өз ерекше орны бар, жер бетінде өте кең тараған – христиандық дін. Оны “Құдай ашылған” діндердің қатарына жатқызуға болады. Өйткені, христиан діні құжаттарында Құдайдың адамзатқа жіберген моральдық Өсиеттері, Оның бұл Дүниені қалай жаратқаны жөнінде мағлұматтар бар. Христиандық діннің ерекше сипаттарының бірі - үштік ұғымы. Яғни, Құдайдың біруақытта берілген үш келбеті бар: ол Құдай-Әке, Құдай-Ұл және Киелі Рух. Келесі - Құдай адамды өзіне ұқсатып, оған ақыл-ой, парасат, сүйіспеншілік сезімін беріп жаратты. Сондықтан, бұл фәнидегі оның алатын орны ерекше. Ол Дүниедегі тіршіліктердің бәрінен де жоғары, сондықтан, оларды билеуі, әрі қарай жетілдіруі керек. Адам күнәға белшесінен батса да, оны құтқару үшін Құдай-Әке жер бетіне өз Ұлын – Иса пайғамбарды жібереді. Ол бір жағынан - Құдай болса, екінші жағынан – адам. Иса өз мойнына адамзаттың барлық күнәларын алып, ақылға симайтын зардаптардан өтіп, адамзатты Құдай алдында құтқарады. Сонымен, Құдайдың адамға деген сүйіспеншілігі оны құтқарды. Олай болса, адам да сүйіспеншілікке толы болуы керек. Христиан дінінің негізгі қағидаларының бірі – адамды сүю. “Жақыныңды сүй, алыстағыны да сүй, тіпті өз дұшпаныңды да сүй”,- деген ғажап өсиет Иса пайғамбардың аузынан шыққан. Киелі Августин “Сүй, содан кейін не жасасаң да мейлі”,- дейді. Өйткені, сүйген адам жамандық пен зұлымдыққа ешқашан да бармайды.

Тарихи христиан діні неше-түрлі жаңару сатыларынан өтті. Оның шеңберінде неше-түрлі жаңа ағымдар пайда болды (католиктік, православиялық т.с.с.). Әсіресе, Еуропа топырағында капиталистік қоғам пайда болған кезде, протестанттық ағым пайда болып, жаңа қоғамның этикасын (моральдық қағидаларын) тудырды. Оның негізгі қағидаларының бірі – адам қажымай-талмай еңбек етуге, өмірді үне бойы жетілдіріп жанартып отыруға жаратылған.

Христиан діні Еуро-Атлантикалық цивилизацияның дамуына зор әсерін тигізді. Бұл дүниені адам мәртебесіне сай етіп қайта құру жолында үлкен жетістіктерге жетті. Сонымен қатар, Дүниені қайта өзгерту жолында Батыс цивилизациясы XX ғ. көп сәтсіздікке ұшырап ақырында біршама ойшылдар (постмодернизм ағымы) адамның табиғатты өз еркіне көндіру қағидасының мүмкін емес екенін ашық айтуда. Соңғы 300 жыл шамасындағы ғылым мен техниканың зор қарқынмен дамуы, халықты жалпы ағарту, білім деңгейін өсіру, қорланған материалдық байлыққа табыну, өмірде сезімдік-ләззат алуға ұмтылу т.с.с. еуропалықтардың пілдей бөлігінің христиан дінінің шеңберінен ауытқып “индустриалдық”(өндірістік) “кибернетикалық”(есептеу), “сайентологиялық” (ғылым) т.с.с. дін бағыттарының пайда болуына әкелді.

Дүниежүзілік дәрежедегі соңғы – Ислам діні. Оның да, христиандық дін секілді, шыққан рухани қайнар көзі – Таяу Шығыста. Бұл дін У11 ғ. Араб көшпенділері арасында дүниеге келеді. Атақты неміс ғалымы М.Вебер, исламды Дүниені бағындыратын жауынгер діні дейді. Сол себепті Сары-Арқаның көшпенділері де бұл дінді ұнатып қабылдаған болар деп ойлаймыз. Ислам дінінің негізгі қағидаларына тоқталсақ, оның Құдайы – Алла – осы Дүние мен адамды жаратқан рухани құпия күш. Христиан дінідегідей мұнда үштік мәселесі жоқ. Ол - жалғыз және өз Құдіреті арқылы жаратқан Дүниенің әр жағында мәңгілікті өмір сүреді. Ол Мұхамед пайғамбар арқылы өз өсиеттерін адамдарға жеткізді, сол себепті исламның негізгі құжаты - Құран дүниеге келді. Ислам діні адамды табиғатқа қарсы қоймайды. Алла-тағала жаратқан Дүние – керемет, ғажап, сондықтан, адам алдында оны қайта құру, өзгерту мақсаты жоқ, ол табиғат шеңберінде өз орнын тауып өмір сүруі керек. Адам, әрине, саналы және ырықты пенде болып жаратылған, ол жақсылық пен жамандықты айырып таңдай алады. Дегенмен де, Алла-тағала адамға өмірдің барлық саласында қалай өмір сүру керек екенін Құранда көрсетеді (Шариат). Иран халқының ойшылы Аятолла Хомейнидің айтуына қарағанда, “адам өмірінің бірде-бір тіпті кішкентай бөлігі Ислам ілімінің назарынан тыс қалған жоқ”. Сондықтан да, Ислам діні көп жағдайларда әлеуметтік-саяси мәселелерге араласып, мемлекетпен өте тығыз байланыста болады.

Кейбір кезде, діни қайраткерлер үкімет басына келіп теократиялық тәртіп орнатады (Иран, Сауд Аравиясы т.с.с.). Ислам дінінің тереңде жатқан рухани негізі қауымдық пен теңдікке (эгалитаризм), қоғамдық мүддені жоғары ұстауға кетеді. Сондықтан, қайырымдылық, әлсіздерге қол ұшын беру осы діннің негізгі қағидаларының бірі болып саналады.

Экономика саласындағы Батыстық пайда, кірісті мейлінше көбірек табу, құнды қағаздар нарығындағы пайда табу әдістерін, өсімқорлық сияқты нәрселерді Ислам діні қабылдамайды. Экономика адамдардың өмір сүруіне жағдай жасайтын құрал ғана, ол ешқашанда өз-өзіне жеткілікті мақсат-мұрат емес. Бұл жағынан алып қарағанда, Ислам неше-түрлі социалистік идеяларға жақын екенін байқаймыз. Осы тұрғыдан алғанда, бұрынғы Кеңес Одағының біршама Ислам елдерімен өте тығыз байланыста болғанын түсінуге болатын сияқты.

Тағы да Исламды Христиандық дінмен салыстырсақ, Алла-тағаланың кахарлы Құдай екенін байқаймыз. Ол жеке адамның Өзіне ұқсастығын мойындамай, оның тәкәппарлығын судай басады. Ислам елдерінде гомосексуализм, лесбиандық, нашақорлық, порнография, аборт т.с.с. Батыстағы кең тараған нәрселерге тиым салынған. Сондықтан да, Батыс өмір жолының ақпарат құралдары арқылы Дүниежүзінде кең тарауы Ислам елдерінде наразылық тудырып, қазіргі діни іргетастық (фундаментализм), экстремистік қозғалыстар себептерінің бірі болып отыр. Бүгінгі адамзатты бірде-бір дін толығынан қанағаттандырмайды. Сондықтан, Жер бетінде мыңдаған жаңа діни секталар өз көзқарасы, рухани құндылықтарын уағыздауда. Олардың кейбіреулері адам үзілді-кесілді шайтан жолына түсті, сондықтан, ақыр заман көп кешікпей келеді десе, екіншілері - еш нәрсеге зәбірлік жасамауға, ет жемеуге (вегетариандық), Табиғатты аялауға, төзімділікке, бейбіт өмірге шақырады. Мұндай қозғалыстар біздің елімізде де бар.

Бүгінгі біртұтастыққа бет алған адамзатқа болашақта, әрине, жаңа дін керек болуы ғажап емес. Ол бүгінгі діндердің жақсы жақтарын қамтып, адамзатты келісімге, зорлық-зомбылыққа тойтарыс беруге, адамды аялап, сүйуге, жер бетіндегі тіршілікті сақтауға бағытталуы тиіс. Өкінішке орай, рухани саладағы өзгерістер тарихи өте баяу қарқынмен жүреді. Солай десек те, тек рухани жаңарудың негізінде ғана адамзаттың қорланған қайшылықтары шешілуі мүмкін. Үнді халқының ұлы ақыны Р.Тагор айтқандай, “заттарды аз уақыттың шеңберінде білуге болады, бірақ, олардың Рухын аңғару көп ғасырларға созылған тәрбие мен адамның өзіндік тежеуін талап етеді”. Расында да, бұл өмірде болу, тек қана өмір сүру – адамға жеткіліксіз. Әр адам өз болмысының бүкіл тіршілікпен, жер бетіндегі әрбір затпен бірге

жаратылғанын, “бәрі де бірдің ішінде, бір - бәрінде” екенін сезінбей жаңа рухани ақуал келмейтінін білуіміз қажет.

Негізінен алғанда, барлық діндер бүкіладамзаттық моральдық қағидаларды алға тартып, соның арқасында халықтың рухани бірлігін қамтамасыз етеді. Қайсыбір діннің беделі оның уағыздаған моральдық құндылықтарымен байланысты, өйткені, олардың қайнар көзін Құдайдың құдіретті өсиеттеріне әкеліп тірейді. Енді бұл арада моральдық құндылықтарды талдауға уақыт келген сияқты.

Әдебиет: Мырзалы Серік. Философия. Алматы: Бастау, 2008

ДІНИ САНА – жаратылыстан тыс күштерге, құдайға деген сенімнен туындайтын көзқарастардың, идеялардың, нанымдардың, теориялардың жиынтығы. Д. с-ның құрылымына діни психология (діни идеялардың белгілі бір жүйесімен байланысты стихиялық түрде қалыптасатын түсініктердің, сезімдердің, көңіл-күйлердің, әдет-дәстүрлердің жиынтығы) және діни идеология (діни идеялар жүйесі, оны қалыптастыру және тарату ісімен діни ұйымдар, дінбасылар, діни қызметшілер айналысады) кіреді. Діни идеологияның маңызды бөлігі болып теология есептеледі, ол құдай, оның қасиеттері, сапалары, белгілері туралы ілімнің жүйелі баяндалуы және негізделуі. Діни сенімге деген екі түрлі көзқарас бар. Атеистік көзқарас дін өмір шындығын бұрмалап, фантастикалық тұрғыдан түсіндіреді десе, дінді қолдаушылар оны нағыз ақиқат, танымның ең жоғарғы сатысы, адам өміріндегі барлық сұрақтарға жауап бере алатын, қоғамдық сананың басқа формаларының бәрінен асып түсетін формасы деп тұжырымдайды. Қазіргі қоғамда екінші көзқарас басымрақ.

ЕГЕМЕНДІК (француз-souverainete немесе souveranitat-жоғары билік) – мемлекет пен биліктің негізгі сипаттамасы. Егемендік мемлекеттің ішкі және сыртқы саяси іс-әрекетінің тиісті формаларында көрінетін мемлекеттік биліктің тәуелсіздігі мен үстемдігі. Суверенитет терминін алғаш рет мемлекеттік-құқықтық мағынада XVI ғасырда француз ғалымы Ж.Боден енгізді. Оның пікірінше «Егемендік – бұл мемлекеттің абсолютті және тұрақты билігі». Саяси егеменділік идеясының қалыптасуы Батыс Еуропада ұлттық-тәуелсіз, орталықтандырылған мемлекеттердің пайда болу үдерісімен сай келеді. Мұнда егемендік шіркеуден, басқа мемлекеттен және биліктің басқа орталықтарынан тәуелсіздікті белгілейтін қасиет.

Егеменді мемлекет идеологиясы – жоғары феодал-билеуші-сеньордың үстемдігі туралы ортағасырлық түсінікке қарсы

қойылды. Н.Макиавелли түсіндірмесінде егеменді билік бүкіл билік ретінде көрінеді. Жаңа заманда феодалдық монархтың жеке билігінің саяси егемендігі мемлекеттің, кейін халықтың (Дж. Локк, Б. Спиноза, Жан-Жак Руссо) үлесіне өтеді. Егемендік ең алдымен мемлекеттің өз қызметін жүзеге асыруда іске асады. Егемендік мемлекеттің құқық жүйесінде көрінеді. Мемлекеттің құқықтық өкілеттілігі мемлекеттік егеменділіктің шынайы іске асуын қамтамасыз етеді. Мемлекеттің егемендігі халықаралық қатынастарда тәуелсіз, яғни халықаралық құқықтың дербес субъектісі ретінде әрекет етуін айқындайды.

Мемлекеттердің егеменді теңдігі БҰҰ жарғысында бекітілген. Егеменді теңдік қазіргі заманғы халықаралық құқықтың жалпы мойындалған қағидаттарының бірі. Т. Гоббс теориясында егеменділік мемлекеттің өз азаматтарына деген билігінің абсолюттілігін білдіреді. Бірақ бір адамның бүкіл билігі мемлекеттік заңның бүкіл билігіне біртіндеп орын береді. Б.Спиноза мен Г. Гроция саяси егеменділік ұғымын мемлекеттіліктің сапалы сипаттамасына қатысты көрсетеді.

Қазақстан егеменділігі 1991 жылы жарияланды. Қазіргі таңда Қазақстан Республикасы тәуелсіз елдің қатарына жатады.

Әдебиет: Қазақ халқының философиялық мұрасы. Тәуелсіз Қазақстан философиясы. Т. 20. Астана: Аударма, 2007.

ЕЛ – көне түркі тілінде «халық» сөзінің синонимі ретінде қолданылған атау. Е. – қоғамды басқаратын және оның экономикалық және әлеуметтік құрылымын күзететін таптық қоғамның саяси жүйесінің негізгі институты. Е. – белгілі бір территорияда, бүкіл қоғамның атынан ішкі және сыртқы саясатты жүргізеді, өз аумағында барлығына міндетті заңдар мен ережелер шығаруға және салық жинауға құқылы. Е.-дің негізгі белгілері: 1) белгілі бір аумағының болуы, 2) мемлекеттік билік қызметін іске асыратын органдары мен мекемелерінің ерекше жүйесінің болуы, 3) мемлекет тарапынан бекітілген белгілі бір нормалар жүйесін бекітетін құқықтың болуы. Елдіктің рәміздері: елтаңба, байрақ, ән-ұран. Ежелгі түркілердің өзіндік елдік институттары болған. Дәстүрлі қоғамдағы көшпелі шаруашылық қарым-қатынастарының дамыған кезеңдерінде ел атауы қауымдық-туыстық құрылымының (патриархалды отбасы, ру, тайпа, мемлекеттік бірлестік) жоғары деңгейін білдіретін мағынаға ие болды. Мәслен, Көк түркілердің алғашқы мемлекеттік құрылымдары (Батыс Түрік қағанаты, Шығыс Түрік қағанаты), сондай-ақ, ірі тайпалық бірлестіктер құру негізінде дамыған ежелгі қазақ руларының одағы «ел» деп аталған. Әрбір елдің өз территориясы және өзіндік шекарасы, таңбалары болған және олар өз қарамағындағы жер аумағының шегін өзге тайпалық одақтардан қорғап отырған.

Заманауи әлемдік саясаттану ілімінде ел атауы көбіне «мемлекет» ұғымымен қатар қолданылып жүр. Ол негізінен, географиялық мәдени, әлеуметтік, экономикалық және тарихи жағынан қолданылады.

Әдебиет: Қадырбаев А.Ш. За пределами Великой степи. Алматы, 1997.

ЕЛТАНУ – кұрлықтарды, елдерді, ірі аудандарды кешенді түрде зерттеумен айналысатын географиялық ғылымдар жүйесіндегі пән. Е. – нақты бір аумақтарда физикалық және экономикалық географияға сәйкес бекітілетін жалпы заңдылықтар мен технологиялық сипаттар қалай көрінетіндігін көрсетеді. Е. – географияның көне саласы. Е. аудандық түрлі елдерді тану қажеттілігінен сонау антика заманында пайда болған. Мыңдаған жылдар бойында Геродот және Страбоннан бастау алған елтану яғни табиғат, тарих, экономика, мәдениет және саясатты қамтумен өзінің әмбебап сипатын көрсетеді. Ғылымның дамуы, әсіресе Х ғасырда жүйелі географиялық ғылымдардың қарқынды өсуіне алып келді. Бұл е.-дың ғылыми деңгейінің жоғарылуына алып келді. Заманауи Е. саласының әдебиеттерінде экономикалық-географиялық және физикалық-географиялық сынды екі түрлі бағыт қалыптасқан. Бұл екі бағыт табиғат және қоғамға тән заңдылықтардың айырмашылықтары мен табиғи және экономикалық аудандастырудың түбегейлі сәйкессіздігінен туындады. Е. – белгілі бір ел туралы алуан түрлі білімдерді біріктіру және жүйелейтін пән. Е. – елдің өндірістік-аумақтық құрылымының даму көкжиегін және хал-ахуалын, табиғи және еңбек ресурстарын, өндірістік базасы мен аумағын пайдаланудың негізгі сипаттарын айқындайды.

ЕЛТАҢБА - Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Елтаңбасында көгілдір түс аясында шанырақты айнала күн сәулесіндей тарап уықтар шаншылған, оны аңыздардағы пырақтар қанаты көмкеріп тұр. Е.-ның төменгі жағында «Қазақстан» деген жазу бар.

Жасалу әдісі мен жасалатын материалы, эстетикалық әсері жөнінен Е. мен ту арасында айтарлықтай айырмашылықтар бар. Егер туда дүниеге көзқарастың жазық кеңістікке байланысты бөлігі көрініс табатын болса, Е. табиғаты, әдетте, көлемге қатысты түсініктерге, сол сияқты сәулеттік композиция мен пішімге (формаға) қатысты ұғымдарға сәйкес айқындалады.

Е. - бүкіл әлем мойындаған мемлекеттіліктің ерекше маңызды нышаны. «Герб» (елтаңба) термині неміс сөзінен аударғанда «мұра» немесе «енші» мағынасын береді және мемлекетті айрықшалайтын

белгі болып табылады. Қазіргі Қазақстан аумағында өмір сүрген ежелгі сақ тайпасының өздерін ерекше айрықшаландыратын «Тамға» (таңба) атанған тотем белгісінің болғандығын тарих та дәлелдейді. Аталған термин Түрік қағанаты кезінде қолданыла бастаған.

Махмұд Қашқаридың атақты «Түрік тілінің сөздігі» еңбегінде бұл термин әміршіні ерекшелендіретін белгі ретінде түсіндіріледі. Ортағасырларда әртүрлі геометриялық пішіндерден тұратын тамғалар Е., мөр, таңба ретінде қолданылған. Олардың кескіндемесінде суреттер, ежелгі жазу мен бейнелеу ескерткіштері жиі кездесіп отырады. Тамға тайпаның, рудың, отбасының және тағы басқа да меншіктікті білдіретін белгінің қызметін атқарған. Онымен жануарларды да таңбалаған (ен салған). Бұл дәстүр ауылдық жерлерде тұратын қазақтарда әлі күнге дейін сақталған.

Кеңес үкіметі кезінде Е.-ларды бір жүйеге түсірушілік болды. Қазақ КСРО-сінің жалпы Е.-ның кескіндемесінде қызыл түсті сәуледе орақ пен балға, айнала түскен жолақта қазақ және орыс тілдерінде «Барлық елдердің пролетариаттары бірігіңдер!» делінген жазудан тұрды. Е.-ның жоғарғы бөлігінде бесбұрышты жұлдыз, ал төменгі жағында - «КССР» және «ҚССР» жазуы болған.

Егеменді, дербес Қазақстанның Е.-сы 1992 жылы қабылданды. Оның авторлары атақты сәулетшілер Жандарбек Мәлібеков пен Шот-Аман Уәлиханов болып табылады.

Көркемдік тұрғысы жан-жақты көзқарастың дәлме-дәл бірегей үндестігін тапқан. Шаңырақ - киіз үйдің негізгі бөлігі болып табылады, тіршіліктің бастау алар көзі, адамзат өмірінің маңызды бөлігі. Тотемдік маңызы бар нышан ретінде шаңырақты ежелгі бабаларымыз құрметтеген. Республикамыздың Мемлекеттік Е.-сындағы шаңырақ бейнесі - Қазақстанда өмір сүріп жатқан халықтың Отаны бір, Қазақстан біздің ортақ үйіміз деген мағынаны береді. Оның бақыты шаңырақтың мықтылығы уықтардан тұратыны сияқты әр адамнан тұрады. Мемлекеттің болашағы бірлік пен татулықтан тұрады.

Мифтік қанатты тұлпарлардың бейнесі - Мемлекеттік Е.-дағы тұлпар маңызды геральдикалық бөлшегі болып табылады және белгілі бір идеялардың рөлін атқарады. Тұлпардың бейнесі ежелгі дәуірден бері күштілік пен қайсарлықтың ұғымын берген. Оның қанаты көпұлтты Қазақстан халқының мықты әрі жан-жақты көркейген мемлекетке айналуының бейнесі ретінде берілген. Әлемдік өркениетке жетуді, жарқын болашаққа талпынушылық пен арман-мақсатты, сондай-ақ даму мен үлкен мақсаттарға жетудің мәнін береді. Сол үшін Мемлекеттік Е.-дағы қанаттардың символикалық маңызын мемлекеттілікті дамытудың жоғары деңгейлік ойлары мен қарапайым азаматтық талпыныс деп түсіну қажет.

Мемлекеттік Е. бейнесінің тағы да бір бөлігі бар, ол - бес бұрышты жұлдыз. Жұлдыз - өмірге жетекшілік ететін, көтеріңкілікке, талпыну мен мәңгіліктің, биліктің нышаны ретінде бейнеленген. Жұлдыз тек Ресейдің ғана мемлекеттік геральдикасына тән нышан болып табылмайды, оны Ресейдің революциялық нышанына алғаш рет орыс дворяндары енгізді және ол Ресейдің мемлекеттік Е.-сында бірден пайда болған жоқ. Бұл бейнені аударылған және ассимметриялы түрде қолдануға болмайды. Бесбұрышты жұлдыз ақиқат әлемдегі - «Таң жұлдызын» бейнелейді. Мемлекеттік Е.-дағы жұлдыз бейнесі барлық қазақстандықтардың қазіргі жаңа жоғары өркениеттілік және дамыған мемлекеттермен қоғамдастыққа бірігудің ардақты арманын, сонымен бірге барлық ғаламшардағы құрлықтардың барша халқына ашық екендігін бейнелейді.

Мемлекет атауының өзі де оның лингвистикалық, этномәдени, символикалық белгісі болып табылады. Ол өзінің саяси мағынасы және елдің конституциясы екенін анықтайды. Біздің елдің атауы - Қазақстан - мемлекеттің атауы ретінде тарихи түпнұсқалардан жиі кездесетін XV-XVI ғасырлардан бастау алған қазақ ұлтымен байланыстырылады.

Мемлекеттік Е. бейнесіндегі қолданылған басты түс - алтын түсті болып табылады, ол байлықтың, әділеттіліктің және қайырымдылықтың символы екенін көрсетеді. Мемлекеттік Е.-да, сонымен қатар, байрақтың түсі - аспан түстес көгілдір болып келеді, ол алтын түспен сәтті үйлескен.

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Е.-сының авторлары Жандарбек Мәлібекұлы Мәлібеков және Шот-Аман Ыдырысұлы Уәлихан.

Жандарбек Мәлібекұлы Мәлібеков - Өзбекстанның еңбек сіңірген сәулетшісі. 1942 жылы 24 наурызда Қызылорда облысы Жаңақорған ауданы Екпінді ауылында туған. Ташкент политехникалық институтының сәулет факультетін бітірген. Жобалардың Бас сәулетшісі, Өзбек өнеркәсіптік ғылыми-зерттеу институтының қала құрылысы шеберханасының жетекшісі. Әндіжан қаласындағы әуевокзалдың, Ферғана қаласындағы облыстық поштаның, Самарқанд қаласындағы драма театр мен орталық кітапхана, Анғара, Ферғана және Самарқанд қалалары шағын аудандарындағы тұрғын үй құрылыстарының жобаларына қатысқан.

Шот-Аман Ыдырысұлы Уәлихан - Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Е.-сының авторы, Қазақстанның еңбек сіңірген сәулетшісі, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, көрнекті қоғам қайраткері. 1932 жылы 26 сәуірде Солтүстік Қазақстан облысы Айыртау ауданы, Сырымбет ауылында туған. Қазақ қала құрылысын жобалау институтында қызмет етті, Алматы қаласы бас

сәулетшісінің орынбасары, Қазақстан Сәулетшілер одағының төрағасы. Тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау республикалық қоғамының төрағасы. Алматы қаласындағы Т. Бокин, Ә. Жангелдин, Ш. Уәлиханов ескерткіштерінің - басты салушыларының бірі, «Динамо» стадионын жобалау бойынша шығармашылық топқа қатысушы. Алматы қаласындағы Тәуелсіздік монументі авторлар шығармашылық тобының жетекшісі.

Әдебиет: “Қазақстан”: Ұлттық энциклопедия/Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы “Қазақ энциклопедиясы” Бас редакциясы, 1998

ЕЛІКТЕУ – психологияда, индивидтердің немесе әлеуметтік топтың басқа бір индивидтердің және топтардың іс-қимылын, қозғалысын ұқсастырып жасауы. Аристотель адамның қалыптасуында еліктеу маңызды рөл атқарады деп атап көрсетті. Е.-ді зерттеудің іргетасын И.П. Павловтың шартты және шартсыз рефлексдерді зерттеуілері қалады. Е. – бұл қоғамдық тәжірибені игерудің бір жолы. Е.-дің онтогенездің алғашқы кезеңінде маңызы айрықша. Сәби Е.-дің нәтижесінде іс-қимыл, дағдыларды, жүріс-тұрыс ережелерін, сөйлеуді үйренеді. Е. бойынша іс-қимыл мен дағдыларды игеру қарым-қатынас, қабылдау, дамуының жоғары деңгейін болжайды. Кері жағдайда, Е. қозғалысты сырттай қайталауға айналады. Е.-дің мұндай түрі психикалық дамуында ауытқушылық бар балаларда кездеседі. Е. дамуындағы бұзылу қоғамдық тәжірибені игерудегі қиындықтардың пайда болуына, психикалық дамудың тежелуіне алып келеді. Е. ерікті және еріксіз іске асады. Ерікті Е. мектеп жасына дейінгі балалар мен сәбилерді оқытып-үйретуде жетекші әдістердің бірі ретінде қолданылады. Бұл балаларды оқыту процесінде жас ерекшелікке сай жетіле береді. Е. адам өмірі мен іс-әрекетінде маңызды рөл атқарады. Е. нәтижесінде адам жүріс-тұрыс нормалары мен еңбек дағдыларын үйренеді.

Е. антикалық және XVI-XVIII ғасырлардағы классикалық эстетиканың негізгі қағидаттарының бірі. Өнерге еліктеу (мимесис) ретінде қарау пифагоршылдықта (музыка аспан үйлесімділігіне Е. ретінде) қарастырылып, кейін бұл көзқарасты Платон және Аристотель өрбітті. Өйткені Платон бойынша, көрінентін әлем жоғары идеялар әлеміне Е., шынайылыққа еліктеуші өнер тек еліктеушілікті ғана көрсетеді. Аристотельдің пікірінше еріктеуге ұмтылу тірі жандарға, әсіресе адамдарға тән еліктеу өнердің мәнін құрайды, жиіркеніштілік пен жексұрындылық бейнеленген кезде де бұл қанағат сезімін береді. Е.-дің тәсілі мен объектісі әдеби жанрлардың негізгі қасиеттері болып табылады. Платон өнердегі ұсқынсыздықты, адамгершілік тұрғыдан айыпталатын нәрсені бейнелеуді айыптаса, ал Аристотель мұндай бейнелеуді дұрыс деп санап, комедияны эпос пен трагедиядан төмен қойды. Себебі, комедияда, «нашар адамдарға» еліктеушілік бар.

Жаңа заманда Е. классицизм эстетикасында кеңінен қолданылды. Ш. Батте «Бірыңғай қағидатқа негізделген нақышты өнер» (1746) атты еңбегінде барлық өнер үшін осындай бірыңғай қағидатты Е. деп санады. Е.-ге тек «әсем табиғат» лайықты деп санаған классицистер антикалық өнердегі идеалды үлгіге еліктеуге ұмтылу ең жақсы тәсіл деп санады. «Табиғаттағы әсемдік» ұғымын неміс классикалық философиясының өкілдері сынға алды.

ЕРІК – іс-әрекет мақсатын және оны іске асыру үшін қажетті ішкі жігерді таңдауға деген қабілеттілік. Е. – санаға және іс-әрекетке телуге болмайтын өзгеше акт. Кез-келген саналы іс-қимыл, тіпті мақсатқа жету жолында кедергілерді жеңумен байланысты қимылда ерік болмайды. Е.-те ең бастысы іс-әрекет мақсатының құндылықтық сипаттамасын ұғыну және тұлғаның ұстанымдары мен нормаларына сәйкестігі. Е.-тік қимылды іске асырғанда адам өзекті қажеттіліктер мен импульсивті қимыл билігін қарсы тұрады. Е.-тік қылық құрылымы бойынша шешім қабылдау және оны жүзеге асырудан тұрады. Е.-тік іс-қимыл және өзекті қажеттіліктер мақсатында сәйкессіздік туындағанда шешім қабылдау түрткі күресін тудырады. философия және психология тарихында еріктің түрлі түсіндірілуі ең алдымен детерминизм және индетерминизм қарама-қарсылығымен байланысты. Детерминизм Е.-ті сырттан туындаған (физикалық, психологиялық, әлеуметтік себептер, ал супранатуралистік детерминизмде – жазмыш ұғымы) ретінде қарастырса, индетерминизм Е.-ті автономды және өзіндік күш ретінде қарастырады. Волюнтаризм ілімінде Е. әлемдік процесстің, адам іс-әрекетінің бастапқы және бірінші негізі ретінде қарастырылады. Ерік-жігер адам мінезімен тығыз байланысты және Е. адам мінезінің қалыптасу және қайта түлеу процесінде елеулі рөл атқарады.

ЕРКІНДІК - адамның сыртқы жағдайлар мен құбылыстарға тікелей тәуелділік ауқымында қалып қоймай өз мақсат-мүдделерінің қисынына сәйкес белсенді іс-әрекеттерге қабілеттілігін танытуы. Адам белсенді іс-әрекетінің нәтижесінде алдына қойған мақсатына жетеді. Тұлғаның ішкі Е.-дігінің нақты іске асуы объективті мүмкіндік арқасында жүзеге асады. Қоғамдық ой тарихында Е. мәселесі адамның ерік бостандығына қатысты қарастырылды. Адам мақсаты мен ниеттерінің шығу көзіне тәуелсіз түрде еркіндікке ие. Адам өз мүддесіне объективті сәйкес келетін таңдау және қалаудың нақты мүмкіндігін сақтайды. Өйткені сыртқы жағдай адамға өз мүддесімен қажеттілігіне қарсы әрекет жасауға мәжбүрлемейді. Объективті шарттар және нақты жағдайға тәуелді түрде адам еркіндікке ие болуы немесе еркіндікке ие болмауы да мүмкін. Адамдар іс-әрекетінің бір саласында еркін, ал басқа салада

еркін болмауы мүмкін. Абстрактілі еркіндік болмайды. Е. әрқашан нақты және салыстырмалы. Адам өз мақсатына жету құралын таңдауда белгілі бір шамада еркіндікке ие. Адам іс-қимылдың белгілі жоспарын таңдау жолымен өз мақсатын нақты өмірде іске асырады. Іс-әрекеттің түрлі салаларында таңдау еркіндігіне ие адам қоғамдық дамудың белсенді субъектісі болып табылады. Таңдау еркіндігіне ие болғандықтан адам өз іс-әрекетінде жеке тәжірибесімен қатар, материалды және рухани мәдениет жетістіктерін қолданып, мәдени мұраны ізбасар ұрпаққа бере алады. Әрбір нақты тарихи дәуірде еркіндікке ие адамдар мөлшері өндіргіш күштердің даму деңгейімен, табиғат пен қоғамдағы объективті процесстерді адамдардың танып-білу дәрежесімен, нақты қоғамның әлеуметтік және саяси құрылысымен айқындалады. Тұлғаның еркіндігі нақты қоғамдағы еркіндіктің бір бөлшегі. Адамзат тарихының бүкіл өн бойында адам еркіндігі қоғамдық ілгерілеудің қуатты қозғаушы күші болды. Е. ұғымы өркениетті елдерде нақты құқықтар мен демократиялық бостандық ұғымымен етене байланысты қарастырылады. Е. – жеке адамның, ұлттың, ұлыстың, қоғамның өз мүдделері мен мақсаттарына сай іс-әрекет жасап, өз қалауы мен таңдауын іске асыруы. Саясатта Е. мәселесі ұлттың тәуелсіз, құқықтық мемлекет құру идеясымен байланысты қарастырылады.

Әдебиет: Философия. Энциклопедический словарь. – М., 2004; Әлемдік философиялық мұра. Алматы: Жазушы, 2006.

ЕС — өткен өмір туралы түсініктердің белгісін сақтап, керек кезінде жандандыра алатын құбылыс. Ес 5 қосындыдан тұрады: 1) естеліктерді орнықтыру 2) оларды сақтау 3) еске түсіру 4) тану 5) орынды пайдалану. Естің орнықтыру қабілеті бұзылса, амнезия (еске түсіре алмау) ауруына шалдықтырады. Белгілі нәрсені еске сақтау үшін біз оны түсінуіміз қажет. Тек жақсы ұғынылған нәрселер ғана есімізде оңай жаңғырады. Ес, еске сақтау сана-сезімнің басты құралының бірі.

ЕСКЕРТКІШТЕР – сөздің кең мағынасында алғанда — елдің, халықтың мәдени мұрасының жалпылама атауы. Тарих және мәдениет ескерткіштерінің жиынтығы мұражайлық, көрмелік маңызы бар заттар мен жылжымайтын ескерткіштерді (құрылыстарды, ғимараттарды, т.б.) қамтиды. Ортақ типологиялық белгілері бойынша ескерткіштерді негізгі 4 түрге бөледі: археологиялық ескерткіштер, тарихи ескерткіштер, сәулет өнері ескерткіштері, монументтік (мүсін) өнері ескерткіштері. Сондай-ақ, ескерткіштерге тарихи-танымдық немесе тарихи-көркем құндылығы бар жазбаларды да жатқызуға болады. Яғни адамзаттың

көне заманнан күні бүгінге дейінгі дамуы жолындағы түрлі саладағы аса маңызды жетістіктерінің ерекше, қайталанбас заттық-рухани үлгі-нұсқаларын; адам өміріндегі оқиғаларды, белгілі бір елдің, халықтың басынан кешкен тарихи кезеңін еске түсіретін құндылықтарды, қастерлі мұраларды ескерткіш деп атау қалыптасқан. Оларды шартты түрде ауқыз әдебиеті ескерткіші, жазба ескерткіш, өнер ескерткіші, сәулет ескерткіші, археологиялық ескерткіш, ұлттық дәстүрлі қолөнер ескерткіші, діни ескерткіш т.б. деп те түрліше жіктеуге болады. Мәселен, адам қабірінің басындағы оба, қорған, дың, сондай-ақ, сақ дәуірінен, көне түркі, қыпшақтар кезеңінен жеткен тас мүсіндер, сынтас, сартас, құлпытас, қойтас, үштас, бестас, сағана, төртқұлақ, кесене т.б. археологиялық және сәулет ескерткіштері — ең алғашқы ескерткіш түрлері қатарына жатады. Тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау мемлекеттік деңгейдегі шара болып табылады және өскелең ұрпақ тәрбиесінің маңызды бөлігін құрайды.

Ескерткіштер — сөздің тар мағынасында алғанда — ұлы тұлғаларды, белгілі қайраткерлерді немесе елеулі тарихи оқиғаларды есте қалдыру үшін жасалатын мүсіндік туынды. Бұл атау монумент деген ұғымның мағынасына жақын. Алайда ескерткіш, әдетте, дүние салған адамның құрметіне тұрғызылады. Ескерткіштің кең тараған түрі де осы — көлемі нақты тұрпаттан үлкендеу мүсіндік бейнелер. Олар, әдетте, көрнекті жерге (кала алаңына, саябаққа, тарихи орындарға, тарихи адамдардың туған жерлеріне, ұрыс даласына) орнатылады. Өлген адамға ескерткіш орнату дәстүрі ерте заманда-ақ пайда болған. Мысалы, ежелгі Грекияда аса көрнекті қолбасшылар мен қоғам қайраткерлерінің құрметіне, Римде императорларға ескерткіш қойылған. Қайта өрлеу дәуірінде Италияда Микеланджело, Францияда Т.Бонтан т.б. сияқты мүсін өнері шеберлерінің аты әйгілі болды.

XIX ғасырда Еуропа мен Америкада әр түрлі оқиғаларға, XX ғасырда ұлт-азаттық қозғалысы қайраткерлеріне, жазушы, суретші, музыкашыларға ескерткіштер жасау үрдісі кең етек алды. Ресейде XVIII ғасырда және XIX ғасырдың бірінші жартысында мүсіншілер К.Б. Растрелли, М.И. Козловский, Б.И. Орловский, И.П. Мартостың жобасы бойынша Санкт-Петербург пен Мәскеуде І Петрге, А.В. Суворовқа, М.И. Кутузовқа, К.Минин мен Д.Пожарскийге ескерткіш орнатылды. Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарынан бастап Н.А. Андреев, Н.В. Томский, В.И. Мухина, К.М. Мерашвили т.б. мүсіншілер көптеген қалаларда даңқты адамдарға тұлғалы ескерткіштер орнатылуына үлес қосты. 1941—45 жылдардағы Ұлы Отан соғысында қаза тапқан жауынгерлердің ерлігін мәңгі есте қалдыруға арналған ескерткіштер өте көп. Солардың ішіндегі ең күрделісі — Берлиндегі кеңес әскері жауынгерлері құрметіне тұрғызылған (мүсіншілер Е.В. Вучетич, Я.Б. Белопольский) тарихи-

мемориалдық ескерткіш. Қазақстанда ескерткіш орнату 1940 жылдан кейін кең өріс алды. Алғашқы ескерткіштердің бірі — Алматыдағы «Амангелді Иманов» ескерткіші (Мүсінші Х.Б. Асқар-Сарыджа, сәулетші Т.Бәсенов; 1947). Белгілі мүсінші Х.Наурызбаевтың «Абай» (1960), «Шоқан Уәлиханов» (1969, екеуі де Алматыда), «Жамбыл Жабаев» (1964, Тараз), «Амангелді Иманов» (1959, Қостанай облысы Амангелді ауданы), Т.Досмағамбетовтің «Шоқан Уәлиханов» (1972, Көкшетау), Ю.Г. Былықтың «Нұркен Әбдіров» (1969, Қарағанды) т.б. мүсін-ескерткіштері Қазақстандағы алғашқы ескерткіштердің ең көрнектілері болып табылады. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін де ұмытылмас есімдер мен тарихи оқиғаларды жаңғыртатын бірқатар ескерткіштер тұрғызылды. Олар: мүсінші Б.Әбішевтің «Жамбыл» (1996, Алматы), Республика тәуелсіздігіне арналған кешен — «Тәуелсіздік монументі» (авторлық шығармалар топ жетекшісі — Ш.Ы. Уәлиханов, мүсіншілер А.Жұматаев, Н.Далбай, К.Сұранышев, А.Боярлин, М.Мансұров, К.Сатыбалдин; сәулетшілер — Қ.Монтахаев, Н.Жарылғапов; 1997, Алматы), мүсіншілер Боярлин мен Т.Мырзагелдиннің «Саяси қуғын-сүргін зобалаңынан құрбан болғандарға ескерткіш» (монумент; авторлық топ жетекшісі — Т.Сүлейменов, сәулетші А.Ордабаев, А.Кенжетаев, Монтахаев; 1997, Астана), мүсінші Досмағамбетовтің «Қаныш Сәтбаев» (1999, Алматы), мүсінші К.Кәкімовтің «Сұлтан Бейбарыс» (2000, Атырау), қазақ елінің бірлігі мен ынтымақтастығының белгісі ретінде Ордабасы тауында орнатылған «Ордабасы кешені» (сәулетші Ұ.Садырбаев, 1997, Оңтүстік Қазақстан облысы) ескерткіштері, т.б. Сондай-ақ, әдебиет, өнер, мемлекет және қоғам қайраткерлерінің қабірі басына бейне-мүсін қою немесе олар тұрған үйдің қасбетіне жазулы ескерткіш тақта орнату да дәстүрге айналған.

ЖАҚСЫ АДАМ – рухани адам. Осындай мұрат тұтатын ақылды А. өзіндік ойы, өзіндік мақсаты, өзіндік бағыты бар, кез келгеннің жетегіне еріп кетпейді. Салқынқандылық, тұрақтылық, мінезділік – А-ға ауадай қажет. “Қайда жүрсең де өзінді тізгіндеп ұста”, “А. болу үшін ерлікпен қатар ақкөңілділік те керек”, “Байсалдылық — ізгі қасиет”. А-ның осындай жақсы қасиеттерін тізбектей келе, жұртты жаман мінез, жат қылықтан жирендіреді. ”Сараңның жұрт түгілі өзіне де дәрмені жетпейді”, “Топасқа қылығы да қырсық болып жабысады”, “Ұятсыздан үйдей пәле шығады”. А-ға төмендегідей қылықтар, атап айтқанда – өтірік айтып, дандайсу, ішкілікке салыну, нәпсіге құмарту, іштарлық, күншілдік пен бас араздық, бұзық жолға түсу, босқа күйіп-пісіп, ашушаң болу, адамның өзін өзі ұстай алмауы және тағы басқалары еш уақытта опа бермейді. Ақылды А. бұларды бойына дарытпау

үшін ылғи да, кам жеп, сақ жүреді. Ж. А. ылғи да жеке басымен қоса, от басының да берекесін ойлап жүреді. Бақытты болу, асыл мұратқа жету жақсы қасиеттерсіз жүзеге аспайды. (“А-да жақсы қасиет болмаса, оған бақ та, бақыт та қонбайды”). Ал бақ пен бақытқа жету адамның өз қолында. Кісі - өз бақытының қожасы. Бұл үшін ол аянбай еңбек етіп, өз бойына адамгершілік қасиеттерді егіп отыруы тиіс. А. өзінің ақыл-парасатымен қатар сезім дүниесін де билеп-төстеуі керек, яғни өз көңіл-күйінің де қожасы болсын, солғын, қораш сезімді А. – бұл әлде де болса тәрбиесі жетіспеген адам. (“Жанұшырушылық – топас адамның белгісі”, “Ашу шақыру – ақылға нұқсан келтіреді”, “Ақылдылық ашумен бірге жүрмейді”).

ЖАҚСЫЛЫҚ – адамның моральдық болмысын құраушы сапа мазмұнын анықтайтын этикалық категория. Адамның антропогенездік белгісі, оң іс-әрекетін, әдет-дағдысын, мінез-құлқын белгілейтін қасиеттердің жиынтық атауы. Ж. – адамға ғана тән болатын, адамды жан-жануарлардан ерекшелеп тұратын, оны адам болмысы ауқымында ұстаушы бастаманың бірі. Ж. – моральдық-рухани құндылық. Конфуций “жақсылық” пен “жамандық” тек адамға ғана тән болмыстық белгі деп білген. Б.Диденко “Міне, осыдан жалпыадамзаттық трагедия – “жақсылық пен жамандықтың” мәңгі күресі пайда болады” –деп есептеген. Ресейлік академик Н.Амосов әлемдегі жамандықтың өмір сүру шындығын және оның тамырын үзудің, қоғамды одан мүлдем тазартудың мүмкін еместігін мойындай отырып, “жақсылық бар, өйткені жамандық бар” дейтін тұжырым жасайды. А.Августин: “Ғаламның таңғажайып әсемдігі жақсылық пен жамандық жиынтығынан тұрады. Адамгершілікке жат қылықтың өз орны бар және ол жақсылықтың дұрыс көрініс табуына көмектеседі. Жақсылық адамға көп ұнайды және ол парасатты қылық болып есептеледі, егер оны жамандықпен салыстыратын болса” – деп көрсетеді. Исламдық философияда мұсылманның жақсылыққа шақыру міндеті, әсіресе, жамандықтың кең тамыр жайған кезінде адамның жеке парыздарының ең алдына шығатындығы айтылады. Әл-Ғазали бастаған Ешари кәламшыларының пікірі бойынша, жақсылық Алланың қалауына тәуелді құбылыс. Құдай нені жақсы деп тапса, сол жақсы. Мутазилиттердің көзқарасында жақсылық Алланың еркіне тәуелді емес. Оны адам өз ақылымен біле алады. Жақсы тек адам үшін ғана қажет. Ислам дініндегі ұстанымдардың негізгілерінің бірі – “Жақсылыққа бұйырып, жамандықтан тыю” ұстанымы. Мыс., Мұхаммед Пайғамбар құтба оқып тұрған кезде мешітке бір адам кіріп, Одан: “Адамдардың ең жақсысы кім?” –деп сұрайды. Сонда Пайғамбар: “Ол жақсылыққа шақырып, жамандықтан тыйған, көп оқыған әрі сол оқығанын көңіліне тоқыған, Алладан қорқатын және туыстық қатынастарын үзбеген

кісі” –деп жауап берген екен. Сондықтан хадистерде “Жанымның иесі Аллаға ант етемін! Адамдарға жақсылықты жайып, жамандықтан тыясыңдар, олай етпеген жағдайда Алла Тағаланың жіберетін азабы тым жақын. Одан соң қаншама жалынып-жалбарынсаңдар да дұғаларың қабыл болмайды” –дейтін ескертулер бар. Жақсылыққа шақыру мұсылманның міндеті болып табылады. Мұсылман үшін жақсылыққа шақыру – Алла алдындағы міндеті, имандылық қасиеті, мойнындағы борышы, мұсылмандықтың белгісі болып есептеледі. Діни дүниетанымда жасалған жақсылықтың ешқайсысы да бекерге кетпейді, бәрінің қайтарымы болады. Құранда “Тозандай жасаған жақсылықтарыңның сый-сияпатын көресіңдер” деген, сондай-ақ, Құран Кәрім: “Саған нендей бір жақсылық келсе, Алладан. Алланың әр нәрсеге күші басым. Кім жақсылықты қолдаса, оған одан несібе бар” (Ниса сүресі, 78, 85-аят) деп көрсетеді. Мұхаммед Пайғамбар Сүннетінде: “Мұсылмандардың жақсы деп қабылдағандары Алла құзырында да жақы...” –делінген. Хадисте: “Алла тағала жақсылық қалаған пендесін түрлі жолмен сынайды”, “Алла тағала пендеге жақсылық қалаған болса, күнәсінің жазасын осы дүниеде береді”, “Бір адамның шынайы байлығы – оның осы дүниеде жасаған жақсылықтары” –деп көрсетіледі. Имам Бухари риуаят еткен хадисте: “Ата-анасына жақсылық етуші қуанышқа бөленсін! Алла тағала оның ғұмырын ұзақ етсін!” –деп айтылған. Парсы ғұламасы (XI ғ.) Қайқаус өзінің өсиетнамасында (“Қабуснама”), “Адам айнаға қарағанда көріксіз көрінгенімен, жақсылық істеуге міндетті. Негізінде жақсылықтың бастапқы шарты – ар-ұятты сақтауда” деп есептейді. Бұдан жақсылық феномені адамзат коммуникациясындағы онтологиялық субстанция, болмыстық құбылыс, антропологиялық интенциялық күш деген түсінік қалыптасады. Қожа Ахмет Йассауи (XI-XII ғғ.) өзінің “Диуани хикмет” атты еңбегінде жақсылық жасағандарға Алланың сыйын былайша баяндайды: “Жақсыларды жарылқап, жаманға берер жаза, қияметте жазаларын тартар, достар”. Түркілік ғұлама Махмұд Қашқари (XI-XII ғғ.): “Үш адамды жақсылыққа бастағанды ғалым біл, оның ісін жұртқа жайып, қолдан келсе тәлім қыл” –деп жақсылық жақсыдан шығады дегенді айқындап, жақсының жақсылығын айт нұры тасысын дегенге саяды. Енді бір бәйітте: “Күліп келген адамның бетіне күл шашпағын, жақсылық ет қашан да, қалыбыңнан аспағын” –деп жақсылықты дәріптейді. Ортағасырлық түркілік ойшыл Ахмед Йүгінеки жақсылық та, жамандық та тілден болатынын ескертіп: “Не келсе де тілден келер бір басқа, содан – жақсы, жаман атақ бір басқа. Тыңдашы: адам ерте тұрып күн сайын, осы тілге табынбайды құр босқа” –деп жазады. Әл-Ғазали өзінің кемел адам концепциясын “жақсылық” категориясының төңірегіне шоғарландыра отырып, “жақсылық не?”

деген сұраққа: “адамның қарапайым болуы, басқалардың кемшілігіне қарамау, жомарт болу, өкпелемеу, ғайбат сөз айтпау, өтірік сөйлемеу, басқаны жәбірлемеу, алдамау, қиянат жасамау, өсек айтпау, өзімшіл болмау, балағаттамау, қинамау, дұшпандық жасамау сияқты теріс қылықтардан аулақ болуы және адамға бірінші болып сәлем беру, әр адамға жақсылық жасауға ұмтылу, қонақжай болу, үлкендерге құрмет көрсету, кішілерге ізетті болу, дархан мінез, ренжіскен адамдарды татуластыру, туыстармен қарым-қатынасты нығайту, науқас адамның көңілін сұрау, шақырылған орындардан қалмау сияқты амалдар —жақсы қылықтардың қатарына жатады” –деп жауап береді. “Жақсы мінез адамдарды бақытқа жеткізеді” –дейді Ғазали. Спиноза жақсылық та, жамандық та болмайды. Жақсылық немесе жамандық туралы ойлар адамның бәрін тұтастай қамти алмайтын қабілетсіздігінен және шектілігінің салдарынан деп көрсетеді. Ол адамның жақсы сезімдері қатарына еркіндікті, жауапкершілікті, парызды жатқызады.

XIX ғ. неміс философы А. Шопенгауэр өзінің этикасында жақсылық әрекеттердің адамның өз пайдасы басқаның мүддесі үшін құрбан ету арқылы болатындығын айта келіп, оның түпқазығын төмендегілерге тоғыстырады: 1) не адамның өз мүддесі осы жақсылық әрекетпен бүркемеленеді; 2) не ырымшылдық, яғни оның қайырымы алдағы уақытта болатынына үміттену; 3) не басқаның қайғысын бөлісу сезімі; 4) не басқаға қайрымдылық жасайтын дархан мінез, яғни басқаның мұқтажын өтеуден туындайтын көмектесу ұстанымы. Ф.Ницше Ж.-ты “адамгершіліктің үздіксіз іске асырылуы” ретінде қарастырады және Ж. “нұрынан барлық әлем тіршілік етеді, әсіресе онымен отбасы жанданады, өмір түрлене түседі” деп есептейді.

Қазақ халқының рухани-әлеуметтік философиясында Ж. – маңызды моральдық-аксиологиялық категорияларының бірі болып табылады. Бұл ұғымның аксиологиялық құзыры қазақтың шешендік өнерінде айтарлықтай көрсетілген. Мыс., Досбол шешен: «Жан денеге қонақ, тіршілікте еткен жақсылық – бұл өмірден өткенде өзіңмен кетер сол-ақ» -дей келіп, Ж. категориясының өмірмәнділік мәртебесін айқындайды.

Мұхаммед пайғамбар: “Жамандық адамның жанын күйзелтеді. Егер сен жамандық істеген кезде жаның ауырса, онда сен имандысың” –деп айтады. Мұхаммед пайғамбар хадисінде: “Сен бір жамандықты көрсең оны қолыңмен түзет, егер оған шамаң жетпесе тіліңмен түзет, оған да шамаң келмейтін болса оған іштей наразылық таныт” (Муслим, Иман) –делінген. Мұсылман Сүннетінде: “Мұсылмандардың жаман деп қабылдағандары, Алла құзырында да жаман болып табылады” –деп айтылған. Құдай нені жаман деп есептесе, сол жаман болып табылады. Музаилиттердің

көзқарасында жамандық Алланың еркіне тәуелді емес. Оны адам өз ақылымен біле алады. Құранда: “Көк пен жерді және екеуінің арасындағыны босқа жаратқан жоқпыз. Отқа тап болғандардың жағдайы нендей өкінішті” (67, 27 аяттар). Мұнда Алланың бос, яғни жаман нәрсені жаратпайтындығы айтылады. Егер біз өзіміз істеген жаман істерімізді Аллаға таңсақ, онда Алла жаманды жаратушы және өтірікші болар еді. Алайда Алла Тағала мұндай сипаттардан пәк дейді. Хадисте: “Алла тағала былай дейді: Мен құлдарымның барлығын жамандықтан пәк етіп жараттым. Бірақ шайтандар кейіннен оларды діндерінен адастырды»”-деп көрсетілген. Құранда: “...Әр адамның қол жеткізгендерінің сауабы да өзіне, жасаған жамандығының да зияны өзіне” (Бахара сүресі, 2/267-аят), “...Ал және бір жамандық келсе, өзіңнен. ...Кім жамандыққа болысса, оған да одан бір тиесі бар” (Ниса сүресі, 78, 85-аят) – деп айтылған. Хасан Басри өзінен шайтан ұйықтай ма? – деп сұрағандарға: “Егер шайтан ұйықтайтын болса, біз де демалысқа шығар едік” – деген екен. Шаһуат, өшпенділік, ашкөздік, тамақсаулық секілді адам бойындағы қалаулар мен құмарлықтар оның еркін әлсірететін, жаратылысындағы ақылға бағынбастан адамды жамандыққа жетелейтін сезімдер болып табылады. Мұсылман ғалым Бәдиуззаманның пікірінше, жамандықты жарату Ж. емес, жамандықты істеу – жамандық. Мыс., отты жарату Ж. емес, отпен үйді өртеу жамандық. Спиноза табиғатынан жамандық жоқ дейді. Ж. туралы ой адамның бәрін тұтастай қамти алмайтын қабілетсіздігінен, яғни шектілігі салдарынан қалыптасады деп есептейді. Ол Ж. сезімдер қатарына өкініш пен арсыздықты жатқызады. Хадисте: “ Алла тағала пендеге жамандық қалаған болса бұл дүниеде жазаламай жазасын Қиямет күніне қалдырады” делінген. Тағы бір хадисте: “...Жаманшылық істеген болсаң артынша бір жақсылық істе. Істеген жақсылығың жамандығыңды кетіреді” – деп айтылған. Махмұд Қашқари (XI-XII ғғ.) жамандықтың жаман адам мінезінің болмысы екенін: “...Адамның жаманы барсығандықтар” –деп, олардың жамандық басында тұрып, опасыз келетіндігін айтып тұр. Тағы бір бәйіттерінде Махмұд Қашқари: “Жақынын жамандап, дүние жияды, әйтеуір, амалдап туысын қуады” –деп жамандыққа итермелейтін мінезді сынай отырып, “жолдасыңды жамандап, артық пайда іздеме” дей келе, “жамандықтан аулақ бол жаның сонша күйгенше” – деп уағыз айтады. Сопылық философия өкілі Ахмет Йассауи оны: “Көңілі катты, діл азардан құдай безер, ондай құлға Алланың азабы даяр. Жаман құлдар күннен-күнге бітер, достар. ...Жаманға берер жаза, қияметте жазаларын тартар, достар” – деген жолдар арқылы көрсетеді. Ортағасырлық түркілік ойшыл Ахмед Йүгінеки жақсылық та, жамандық та тілден болатынын ескертіп: “Ақымақтың тілі – бастың дұшпаны, қан төгіліп, талай бастың

ұшқаны. Көп сөйлеген өкінеді түбінде, безей бермей ақылға сап ұста оны. Бақ тілінді, аздап сөйле, мұра – сол, сонда аман-сау, тек жүресің, рас – ол. “Адамды отқа күйдіретін тіл екен, өзінді оттан сақта” – деген Расул” – деп келтіреді. Әл-Ғазали адам мінезін: көркем және жаман мінезге бөле отырып, “жаман мінез – жұтып жоқ қылатын у, абыройсыздыққа ұшырататын бұзықтық, аяқ асты қылатын анық жамандық” деп анықтайды. Әл-Ғазалидің айтуынша, Ж. құдайдың қалауына тәуелді. Қоғамда Ж. деп танылатын қылықты жасайтын пенде – жаман адам. Ғазали мұндай адамды: “Ашуы келсе немесе қандайда бір нәрсені қалаған кезде өзін тежей алмайтын нәпсінің құлы” – деп сынады. Осыдан адамға жасалған жамандықтардан ләззат алатын адам жамандықтың шыңына жетіп, ізгілік сипатын жоғалтқан тіршілік иесі дейтін қорытынды шығады.

XIX ғ. неміс классикалық философиясының өкілі А. Шопенгауэр жамандық жасамайтын адамдардың әрекеттерінің түпқазығын мыналардан көреді: 1) не жаза алдындағы немесе өштестік алдындағы үрей; 2) не ырымшылдық, яғни алдағы уақытта жазасы болады дейтін үрей; 3) не сүйіспеншіліктен туындайтын жанашырлық; 4) не намыс сезімі, яғни маскара болу алдындағы үрей; 5) не адалдық, яғни берілгендік пен сенімге деген объективті ұмтылыс, адал қызмет етуді ту етіп ұстау қасиеті.

Қазақ би-шешендері жамандықты адам мінезіндегі төмен қасиеттерге жатқызып, оның иесіне баға беріп, сынап-мінеген. Мысалы: “Жаман еркек жер қадірін білмес, жаман әйел ер қадірін білмес” (Майқы би) – дей келіп, жамандық мазмұнына ие болатын мінезді бағалаған болса, Бөлтірік шешеннің: “Төрем, сіздің үйдің қайсы бір дәмін татып қарасам, бәрінен елдің көз жасының соры шығады” – дегенді айта отырып, жамандықпен жасалған істің нәтижесіне қоғамдық пікірді білдірсе, “...Ешкімнің қақын жемендер, артында оның сұрақ бар” (Қабан би) – деп жамандықтың ақыры кәдік екенін ескертеді. Құрмысы шешен: “Адамды алдау, арыңның алдында қылмыс. Ағаңды алдау, анаңның алдында қылмыс” – деп пендені алдайтын мінезді жамандық іс деп танып, оны үлкен қылмыс ретінде мойындайды. Балпық би Ж. иесі жаманды төмендегіше бағалайды: “Жаманды ашу кернейді”.

Жақсылық пен жамандықты айыру табиғат құбылыстарына табыну, олардан мейірім күту, әсіресе, бата беру, сыйыну, құрбандық шалу сияқты қазақы рәсімдерде, бәдік өлеңдерде анық байқалады.

Әдеп, тіпті, жалпы рухани мәдениет, жақсылық пен жамандықты айыра білу қабілеттілігінен басталады. Жануардың жануар болып қалатын түпнегізі осы қабілеттіліктің болмауында. Жақсылық – жалпы әдептің баламасы, адамгершілік пен имандылықты білдірудің ең жалпылама ұғым-түсінігі. Адамға жағымды нәрселердің бәрі жақсылық ұғымына кіреді. Жамандық –

керісінше, адам күнкөрісіндегі жағымсыз көріністердің жалпылама аталуы. Оған қоғамдық пікірмен айыпталатын теріс қылықтар мен пиғылдар жатады.

Қазақы дүниетанымда жақсылық пен жамандық ұғымдары ақын-жыраулар шығармашылығында жан-жақты әрі көркем суреттелген. Бұл түсініктер таза поэзия аумағынан шығып, халық даналығы үлгілеріне, философиялық пайымдауларға айналған. Жақсылықтың отаны - Жерұйықтың қандай басты белгілері бар? Бұл сұраққа жауапты заман талаптарынан, халықтың арман-аңсауларынан, өкініштері мен мұқтаждарынан іздеу керек. Яғни, Жерұйық ешқандай утопия да емес, болашақ туралы сәуегейлік те емес, бұрынғы туыс түркі халықтарының (алты алаш) бірлігін жырлау болып табылады. Жерұйық идеясын батыстың утопиялық құрылымдарымен теңдестіру біздің зерттеулерімізде жиі кездесетін үлгі болып табылады. Бұл әдістеме батыстық барлық модельдердің біздегі баламаларын іздеумен әуестенеді. Халық “жерұйықты” – қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заманды немесе елді қиыншылықтан құтқаратын батыр, дана, көсем туралы утопиялы әңгіме, аңыз шығарады және бұл аңыздық тұлғалар тарихта болған кейіпкерлерден шығарылады. Осыдан барып мессияндық роль атқаратын адам, елге ырыс-дәулет беретін қоныс жайында эпсана-хикаят қалыптасады.

Қазақ әдебінде жақсылық пен жамандық синкретті: әрі әдептік, әрі тәлімдік, әрі өнегелік категориялар ретінде баяндалады және олар кісілік қасиеттердің санатында жүзеге асу мүмкіндіктерімен жырланады. Бұл өмірлік философияда жақсылықтың өлшемі адамның өз атына сай тіршілік етуі болса, онда жамандық тіршілікті шектеу деп түсіндіріледі. Яғни, жақсылық адам мен әлем арасындағы үйлесімдік. Тек нағыз адамның қолынан ғана жақсылық жасай білу келеді. Жамандық – үйлесімсіздік, шектен шығу, теріс қылық, “ғаріп” нәрсе:

Жақсылықтың айшықты өлшеміне адамдардың дүниемен қатынасына да, өзара қатынастарына да олардың ешқашан өшпес құндылықтар екенін мойындап, оларды сақтау, қастерлеу және оны бұзатын, оны былғайтын, оны тәрік ететіннің бәрін де жамандық деп қарау. Бұл сипатта жамандықтың жиі кездесетін түрі – жетесіздік, қадірлей білмеу. Бұл жерде маңызды этикалық мәселе көтеріліп тұр. Ол – жақсылықтың шартсыздығы. Біздің ісіміз жақсылық па, әлде жамандық па деп дәлелдеп жатудың қажеті жоқ. Ол дауысқа салынбайды, тылсымдық түрде бірден аңғарылады. Не болса да, сол болуы керек. Өйткені ізгілік адамның болмысымен тікелей қатынасты, жақсылықтың жасалуы есеппен жүрмейді; онда ол оны сатқанмен, міндетсінгенмен бірдей әрекет болып табылады; ол “өз қайтарымын күтпейтін және адамның шынайылығынан туындаған өмірдегі нұрлы қадамдар болып табылады”.

Жақсылықтың бағдары – адамды көтермелеу. Керісінше жасалған әрекет жамандыққа әкеледі.

Жақсылық пен жамандықтың арақатынасын зерттеу әдептанудың басты мәселесіне жатады. Жақсылықтың үш түрлі түсінігін атап өтуге болады: 1) ізгілік ретіндегі жақсылық – этикалық ұстаным, онтологиялық бастау, әдептің жалпы принципі; 2) кісілік қасиет (жақсы адам); 3) әрекет (жақсылық жасау). Жамандық, әдетте, кісілікке қарсы бағытталған әрекет ретінде қаралады. Жамандық күнә, кінә және мәдениетсіздіктен (мәкрұх) тұрады.

Адам үшін оның өміріне мән беріп тұрған негізгі нәрсе – өз бойындағы адамшылықты жоймау, бүкіл өмір бойында адамға лайықты өмір сүру. Осы дүниеге адам болып келгендіктен, осы дүниеден адам болып кету керек. Адамның адамдық қасиетін өмір сүру барысында жоғалтып алмау бұл да адамның ең алдымен өз алдында, басқа адамдар алдындағы жауапкершілігі, ол адам тарапынан белгілі бір ерік-жігерді, қайратты қажет етеді. Адам баласы ежелден-ақ бақытты өмірді, бейбіт тіршілікті, берекелі тұрмысты аңсап-армандап, іздеген. Қайткенде адам бақытты болады? Қай жерде, қандай жағдайда ол өзін бақытты сезінеді? Міне мұндай сұрақтар әр заманның данышпанын да, қарапайым жұртын да толғандырған.

Халқымыздың ұлттық дәстүрі бойынша, кісіні сыйлау, құрметтеу, оның кісілігін үйрену әрбір жастың парызы болып табылады. Үлкен кісінің алдынан қия өтпеу, үлкен адамға орын беру, оны төрге шығарып құрметтеу, оған сәлем беру, көңіліне қарау – адамгершілік борыш ретінде қалыптасқан дәстүрлер. Ерлік пен елдік, отаншылдық пен сүйіспеншілік, ынтымақ пен бірлік, жан тазалығы мен адал достық – бәрі де ақын-жырауларымыздың жыраулық поэзиясынан орын алған, осының өзі – болашақ ұрпақтарымыздың бойына бүкіл кісілік асыл қасиеттерді жинақтауға зор көмек беретін бала тәрбиесінің бастау бұлағы.

Жалпы кісілік құндылық болып табылатын: салауаттылық, инабаттылық, ізеттілік, ар-ұятты болу, қайырымдылық, перзенттік парыз, ата-анаға, отанға қызмет ету, ұлтын, халқын отанын сүю, қорғау, әдептілік, имандылық, ар-намыстылық, өнерпаздық, ата-текті қастерлеу, бүкіл адамзаттық адамгершілік қасиеттерді ардақтау, ерлік деген ұғымдарды тәлім-тәрбиеде кісілік өлшемдердің көрсеткіші деп санасақ, адам бойына қуат берер осынау ізгі қасиеттерге баулуда жыраулық поэзиядан аларымыз өте көп.

Тұтастай белгілі бір кезеңдердің қоғамдық-әлеуметтік, тарихи сипатын таныта алатын дидактикалық-философиялық сарындағы толғаулармен қатар сөз зергерлері адамгершілік, этика, мораль тақырыптарын да адам өмірінің түрлі жағдайларына қатысты

келістіре жырлап, ел ішінде тәрбиелік міндет атқарып отырғаны байқалады.

ЖАН – басым жағдайда адамның болмыстық бітімінің құрылымдық элементін, кісілігінің, субъектілігінің ішкі имманентті бастауын, дене тіршілігінің қайнар көзін білдіретін категория. Ж. ілімі барлық адамзат мәдениетінде орын алады, бірақ ол әртүрлі формада болып, әртүрлі мағыналық контексте қолданылуы мүмкін. Көбінесе діни және философиялық ілімдерде Ж. – жеке дара дене-бітімі болмайтын, мәңгілік элемент, адам денесінің тіршілік көзі. Жалпы мағынада Ж. - өмір принципі, тәнді тіршілікке келтіретін бастама ретінде анықталады. Заттарды алғаш рет “жанды” және “жансызға” бөлуге байланысты алғашқы қауымдық наным-сенімдерде Ж. тән мүшелерімен әрі олардың қызметімен ұқсастырылды: қанмен (иудаизм), мұрынмен (Анд үндістері), жүрекпен (ежелгі египеттер), мимен (Гален концепциясы) және т.б. Ежелгі гректер жанды үш түрге бөледі: “ақылды” (баста), “батыр жан” (кеудеде) және “құмартушы жан” (ішек-қарында). Эпикур Ж. салауаттылығын біліммен байланыстырды. Ежелгі Египетте жанның әртүрлі (ка және ба) түрі өмір сүретіндігі мойындалады. Жанды (адам) көлеңкесімен, адам бетінің немесе денесінің су бетіндегі, айнадағы бейнесімен ұқсастыруы жиі кездеседі. Мәдениеттің дамуының алғашқы кезеңдеріне зооморфтiк Ж. туралы түсініктер сәйкес келеді; әртүрлі халықтардың наным-сенімдерінде құс-бейнелі Ж. кең тараған. Жанның жеке болмыстық сипаты туралы сенімдер анимизмге байланысты қалыптасты. Көне түркілер жанды құт деп атаған. Құтты үшке бөлген: ауа құт (адам ұйықтаған кезде денеден бөліне алады және әлемді шарлай алады), көлеңке құт немесе жер құт (адамның жанында жүретін құт, оны киелі, қасиетті адам көре алады), ие-құт (тәнді өздігінен тастап кете алмайды). Қазақтар ет жан, шыбын жан, рухи жан туралы айтқан. Таулы алтайлықтар жанды жетіге түрге жіктейді: тын (тыныс), құт (адамның өмірлік қуаты), жула және сүр (денеден бөлек жүре алатын нұсқа), ауру көрмес және жаман көрмес, ізгі және кекті (өлген адам жаны немесе рухы). Кейінгі діни философияда Ж. адамның рухани мәні, оның тұлғалық қасиеттерін анықтайтын күш ретінде анықталады. ХХ ғасырдың аяғында пайда болған жаңа діни бетбұрыс өкілдерінің бірі - Виссарионның қазіргі діни ілімінде (Соңғы Өсиет) Ж. – адамның жаратылысынан тәніне енгізілетін мәңгі құдайылық табиғаттың рухани бастауы деп анықталады. Ж. арқылы тіршілік иесі өзіне діни құндылықтарды (жақсылық, ізгілік, қайырымдылық, махаббат, әсемдік т.б.) қосып алған адамға айналады. Фома Аквинский бойынша, Ж. – бейматериалдық субстанция, бірақ ол өзінің тіршілігін тек тән арқылы ғана іске

асыра алады. Ж. “тәннің қозғаушысы” болып табылады және адамның мәнін анықтайды. Діни философия бойынша Ж. – дененің тіршілік ету қабілеті. Бірақ адам жанының бүкіл басқа тіршілік иелерінің өмір сүруінен айырмашылығы, адам жаны тек рухпен біріккенде ғана тіршілік қабілетіне ие болады. Алла тағала рух арқылы адамның тәніне Ж. салғаннан кейін ғана адам өзінің өмірлік мақсаттарына келе алады немесе адам мақсатты-тіршіліктік жаратылыс қалпына ене алады. Ж. адамға берілген басқа қасиеттерге қарағанда маңыздырақ феномен, өйткені адам тек жанның қуаты арқылы ғана тіршілік етеді, өмір сүре алады. Ж. арқылы ғана адам тәні шынайы тіршілікке қол жеткізеді. Ал жан тән арқылы ғана өзін көрсете алады, дами алады. Тән жанның даму кеңістігі. Ж. адамның жердегі тіршілігі үшін жаратылған. Әл-Фараби “Азаматтық саясат” деген трактатында жанды беске бөледі: қоректенуші, сезінуші, пайымдаушы, ұмтылушы және теориялық. Ж. науқасы - жағымсыз әдеп деп біледі. Фараби мұндай Ж. тәнмен бірге өледі деп есептейді, өйткені ол күнәға батқан, былғанған, кәмілділікке ұмтылмаған Ж. Адам жанның тек теориялық ақыл қуаты арқылы ғана бақытқа жете алады дейді. Теориялық ақылдың көмегімен кәмілдікке жеткен жан мәңгі, өлмейді, ондай жанның өмір сүруі үшін материя (тән) қажет болмайды. Ал өз кезегінде жан тән арқылы ғана өзін көрсете алады, дами алады. Жанның даму құралы – тән. Тән тозғанда Ж. өз тіршілігін тоқтатады. Ж. адамның жердегі тіршілігі үшін жаратылған. Рух о дүниенің, яғни Алланың қалауын орындаса, Ж. дененің бұл дүниедегі мақсаттарын орындайды. Осыдан адам рухы жоғары тартылса, тән жердегі тіршілікке тартылады дейтін таным қалыптасады. Адамның жанмен қатынас коммуникациясын вертикальды және горизонтальды бағытта қарастыруға болады. Мінездің жаманын да, жақсысын да таңдау жанның құзырына берілетін құбылыс. Әл-Ғазали адам жанының өздігінен болатын субстанция екендігі, Ж. тәнге енетіндіктен болмай қалуы мүмкін еместігі және тәндік қайта тірілу мәселесін көтереді. Ж. – рухани субстанция, ол өздігінен пайда болады, кеңістікте орын алмайды, сондай-ақ, ол денеде де болып табылмайды және денеге енбеген, денемен қосылмаған да, денеден бөлінбеген де субстанция. Ол Алла мен оның періштелері сияқты ғаламның ішінде де, сыртында да болмайды. Ғазалидің пікірінше, жанның тіршілік ұясы тән болғандықтан, оның тіршілік етпеуі мүмкін емес. Ж. өзінің тіршілігін үш жағдай арқылы тоқтатады: 1) тән өлген соң; 2) оның өзіне қарама-қайшылық негіз болғанда; 3) Алланың бұйрығымен жойылады. Сондықтан әл-Ғазали: “Ақылмен танылатын жанның қадірі көзбен көрінетін тәннен жоғары тұрады” –деп есептейді. Ибн Баджаның адам туралы іліміндегі басты мәселе – адам жаны. XX ғ. француз философы-теологы Пьер Тейяр де Шарден: “...біз “жанды” табиғаттың әртүрлі каналдары арқылы

тоғыса отырып, әсемдікке және ақиқатқа біріктіру үшін бүкіл тән күшінің қайта түрлендіру фокусы ретінде түсінуімізге болады” – деп жазады. Қазақ дүниетанымында Ж. ұғымы діни таным ауқымында қарастырылады.

ЖАУАПКЕРШІЛІК – адамның онтогенездік мәнін, болмыстық бітімін, рухани мазмұндық сипатын, психологиялық қалпын, құқықтық қатынасын, әлеуметтік мәртебесін, моральдық сапасын белгілейтін философиялық категория. Ж. адам өмірінің маңызды сапалық жақтарының бір қырын анықтайтын экзистенциялық білім мазмұны. Ж. адамды белсенді субъект тұрғыда анықтайды. Ж. – тұлғаның субментальды тектұғыры. Ж. – адамның өз іс-әрекеттерінің нәтижесін көре білу, сезіне білу қабілеті, оның әлеуметке пайда, зиянын анықтай білу мүмкіндігі. Ж. жеке адамның немесе оның топтарының қоршаған ортаға қатыстылығын анықтайды, адамның қоршаған орта алдындағы парыз міндетін атқару қызметін сипаттайды. Ж. адамның оң моральдық құндылықтар радиусында айналып, адами болмыс шеңберінде болуын бақылаушы күш, қадағалаушы қуат феномені. Ж. ұғымы туралы түсініктер көне дәуірлерден бастап қалыптасқан. Философиялық категория ретіндегі теориялық негіздері XVII-XVIII ғасырлардан бері қалыптасты. Жәбриттік бағытты ұстанушылардың айтуынша, адамдардың басқа жауапкершіліктері мен қатар этикалық жауапкершіліктерін де қабылдауымыз қажет. Ислам діні бойынша, адам Ж. – иесі болып табылады. Ж. – адамның жауап беру мүмкіндігі мен қабілеті. Ж. адамның өзіне деген Ж.-тен басталып, отбасы, жақындарына, отаны, наным-сенімі, жаратушы, бүкіл адамзат, әлем алдындағы Ж.-пен аяқталады. Құранда дербес Ж.: “Сен өзіңнен ғана жауаптысың” (Ниса сүресі, 84-аят), қоғамдық Ж.: “Қашан сендерге сәлем берілсе, одан жақсырақ немесе соның өзін қайтарыңдар” (Сонда, 85-аят), жаратушы алдындағы Ж.: “Көктегі және жердегі нәрселер Алланыкі. Іштегілеріңді жарияласаңдар да, жасырсаңдар да Алла сендерден оның есебін алады” (Бақара сүресі, 284-аят) – деп айтқан. Мұхаммед пайғамбар жауапкершілік туралы: “Бәрің ...жауаптысыңдар... Мемлекет басшысы, қол астындағы халық үшін жауапты. Жанұя қожайыны жанұясына жауапты...” – дегенді айтады. Дінде Ж. о дүниеде де іске асатын мүмкіндік. Құранда: “Ол күні олар, Өттең Аллаға мойын ұсыну керек еді!” – деп көрсетіледі. Мұхаммед пайғамбар хадисінде: “Мұсылмандар, бірін-бірі сүюде, бір-біріне жаны ашуда және бірін-бірі қорғау тұрғысында бір мүшесі ауырғанда басқа мүшелері де мазасызданатын бір бүтін дене сияқты” (Бұхари, Әдеп, 26) -дегенді келтіреді. Құран Кәрім бойынша, Алла ақыл берген пенделерінің бәрін жауапкершілікке тартады. Мұхаммед пайғамбар хадисінде мынандай үш адам Ж.-тен босатылған: 1) оянғанға дейін

ұйықтап жатқан адам; 2) дұрысталғанға дейін есі ауысқан адам, яғни жынды адам; 3) үлкейгенге дейінгі бала (Бұхари, Худуд, 22). Ұйықтап жатқан адамның жауапты болмауының себебі, дінде ұйқы ақыл мен сананың уақытша тоқтауы болып саналады. Ұйқы өлімнің бір түрі болып есептеледі. Қорқыт тек өмірді сүйген адам ғана халықтың тағдыры мен болашағы алдындағы өзінің жауапкершілігін түсінеді және іс-әрекеттегі ұқыптылық адамдардың үлкен Өмірдің алдындағы жауапкершілігі деп санайды. Мутазилиттік бағыт бойынша, адам өз іс-әрекетін өзі істейді және өзі оған жауапты болады. Сунниттік бағыт адам істеуге ұмтылғаны үшін және берілген мүмкіндікті пайдалана отырып, сол істі істегені үшін жауапты деп есептейді. Құранда: “Алла адамға шамасы жететіндей ғана (жауапкершілік) жүктейді” (Бахара сүресі, 267-аят) –делінген. Спиноза адамның Ж.-ін оның Құдай туралы не ойлайтындығымен байланысты деп есептеді. Ж. - өнегелі құбылыс деп анықтайды. И.Кант адам өз әрекет максимасына жауапты деп есептейді. XX ғ. философы Б.Констан жауапкершілікті екі тұрғыда қарастырады: 1) Ж. - әлдебір әрекетті жүзеге асырудағы міндет; 2) ол - өз әрекетіне жауаптылықтағы қажеттілік. Мұнда Ж. ар-ұжданнан кең ұғым болып, ол парыз ұғымымен теңестіріледі. Қорыта айтқанда Ж. ұғымы антикалық дәуірде эстетикалық, ортағасырда – діни , қайта өрлеу дәуірінде – саяси, жаңа дәуірде - жекелік, XX ғасырда - әмбебаптық тұрғыда қарастырылады. Ж. әртүрлі негіздер бойынша: парыз күші, субъектісіне, адамның қатынасқа түсуіне, шығу тегіне, ауқымына байланысты жіктеледі. Ж. субъектісіне қатысты сыртқы (объективті), ішкі (субъективті) болып бөлінеді. Сыртқы Ж. адамның қоғамдық қатынастар жүйесінде қандай орын алатынына байланысты. Сыртқы жағдайлар индивид арқылы игеріледі, оның ішкі заңы болып қолданылады. Ішкі Ж. жеке тұлғаның позициясы. Абай адамның әлеуметтік және моральдық жауапкершілігін сөз етіп, олардың ішкі және сыртқы қырларын қарастырады. Ж.-тің реттеуші, басқарушы, бақылаушы, дифференциялаушы қызметтері бар. Ж. құрылымы объектілер, субъектілер, санкциялар арқылы анықталады. Ж. субъекті – қандайда бір нәрсе үшін жауапты адам, объекті – субъект жауапкершілігінде болатын нәрсе. Жер бетіндегі жауапты жаратылыс – адам, себебі өз тіршілігін өзі ұйымдастырады. Ж. категориясы адамды басы бостықтан құтқарып, өз сезімдері мен құмарлықтарына иелік еткізетін құндылықтардың бірі. Адам тек Ж. түсінігімен ғана қарапайым табиғаттан бөлектеніп, моральдық болмыс дәрежесіне көтеріледі.

ЖАҢАҢДАНУ (глобализация, ағылшын сөзі, global – әлемдік, дүниежүзілік, жалпы) әлемдік ауқымдану, ғаламдану, жалпы әлемдік саяси, экономикалық, мәдени және ақпараттық

тұтастықтың құрылуы үрдісі. Терминді ғылыми айналымға алғаш рет америкалық экономист Т. Левита енгізген (1983 ж.). Жаһанданудың жаңа сатысының түрлі қырларын ХХ ғ. ортасынан бастап Уолт Ростоу, Дэниел Белл, Алвин Тофлер, Питер Дракер, Джон Нейсбитт, Лестер Туроу зерделеп, ғылымға «ақпараттық қоғам», «техникалық революция» «ақпараттық жарылыс», «ғаламдық мекен» ұғымдарын енгізеді.

ХХ ғ-дың 40-50 жылдары әлемдік тәртіп, жаһандық инфрақұрылым құру идеясы АҚШ-тың: Халықаралық қатынастар жөніндегі кеңесі (ХҚК), «Рэнд» корпорациясы, Стратегиялық және халықаралық зерттеулер орталығында тұжырымдалады. Ж. әлемдік өркениеттің аса маңызды өлшемдерінің жалпыадамзаттық құндылыққа ие болуы, сан – алуан әлемнің біртұтастыққа айналуы логикасы біріктіретін өзгерістер жиынтығы деп түсіндіріледі. Ж. әлеуметтік феномен ретінде көп қырлы және көптеген құрамдас бөліктері бар: 1) Дәстүрлер, діндер, мәдениеттер мен идеологиялардың «ұқсастығы» негізінде пайда болған «менталдық» немесе мәдени Ж. Мұнда желілік мәдениет, кибермәдениетпен ұштасқан ежелгі мәдени дәстүрлердің (классик. еуропалық, америкалық, шығыстық, мұсылмандық және үнділік) синтезі негізінде біртұтас, жалпыадамзаттық мәдениет нышандары көріне бастады. Бұл жағдайда әрбір ұлттың, халықтың өзіне тән ділі мен мәдениетін сақтап қалуы өзекті мәселеге айналады; 2) экономикалық Ж. екі үрдістің – нарық саласы (капитал, еңбек ресурстары, тауарлар және қызмет көрсетулер) және экономика нысандары, экономиканың ұйымдық құрылымдары жиынтығы ретінде, компаниялардың, фирмалардың, корпорациялардың іріленуімен түсіндіріледі; 3) аймақтық Ж., мұның жоғары мәнін мемлекетаралық құрылымдардың күшеюі, мемлекетаралық экономикалық және әскери-саяси одақтар көрсетеді; 4) ақпараттық-коммуникациялық Ж. қазіргі заманғы интеграциялық үрдістердің ішінде аса ықпалдысы болады. Оған: коммуникациялық мүмкіндіктерді дамыту және ғарыштық кеңістікті ақпарат тарату үшін пайдалану, жаһандық ақпарат желілерінің пайда болуы және тез дамуы, адамзат тұрмысындағы көптеген үрдістердің компьютерленуі жатады; 5) этникалық Ж. планета халқы санының өсуі және әртүрлі этникалық топтардың өзара ассимиляциясы сынды екі бөліктен тұрады.

Ж. неғұрлым жылдамырақ экономикалық даму, техникалық жаңалықтар мен басқару дағдыларын жедел енгізу және тарату, елдегі өмір деңгейінің жоғарылауы, жаңа экономикалық мүмкіндіктер туғызуды көздейді. Ол тұңғыш рет әлемдік экономиканың барлық құрамдас бөліктерін – өндірісті, ғылымды, қаржыларды, тұтынуды біріктіріп, кері айналмас сипатқа ие болып, экономикалық дамудың шартына айналуға.

Ж-мен бірдей өз болмысын айғақтап отырған даралану (локализация) құбылысы туралы да айтуға болады. Бұл Ж. нәтижесінде жетістікке қол жеткізген мәдениеттердің өзіндік құндылықтарын паш етіп, басқаға мойындатқысы келген ойдан, өзіндік ерекшелігін сақтағысы келуден туындайды. Қазақстанның Ислам, Ресей және Қытай, АҚШ өркениеттерінің әсерін сезінетіні қоғамдық өмір салаларынан тікелей көрінеді. Мұның, әрине жағымды да, теріс те жақтары бар. Бір жағынан, алдыңғы қатарлы мәдениет жетістіктерін қабылдаса, екіншіден, ұлттық құндылықтардың шайқалуына алып келетін мәңгүрттік, дұбаралық белгілер ұлғайды. Мәңгүрттік белгілердің ұлғаюы ел дамуының болашағына теріс ықпалын тигізеді, сондықтан елімізде қабылданып отырған мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасын, көне мәдени мұраларды жаңа заман талабына сай жаңғырту деп қабылдауымыз керек.

«ЖЕТІ ЖАРҒЫ» – Тәуке хан (1678 – 1718) тұсында қабылданған қазақ халқының дәстүрлі әдеп-ғұрып заңдарының жинағы. XVII ғасырда қазақ хандығының ыдырау қаупінің тууына байланысты Тәуке хан елдің ауызбірлігін арттыратын шаралар қарастырып, хандық билікті нығайтуға күш салды. Қазақ қоғамының дамуы мықты билік пен бірлікті қамтамасыз ете алатын жаңа заңдар жүйесін қажет етті. Осы ретте Тәуке хан бұрыннан қалыптасқан дәстүрлі әдеп-ғұрып заңдары мен өзінен бұрынғы хандардың тұсында қабылданған «Қасым ханның қасқа жолы» мен «Есім ханның ескі жолы» одан әрі жетілдіру арқылы жаңа заң жүйесін жасауға тырысты. Үш жүздің игі жақсылары мен билерін жинап, оның ішінде атақты Төле би, Қазыбек би, Әйтеке билер бар, Күлтөбенің басында «Тәуке ханның Жеті жарғысы» деген атауға ие болған заңдар жиынтығын қабылдады. Ж. ж.-ға сүйенген қазақ билері ел ішіндегі дау-жанжалдар мен саяси маңызы бар мәселелерді тиімді шеше алды. Жаңа заң жүйесі қазақ халқының өмірлік мәселелерін барлық жағынан қамтыды, соның нәтижесінде Тәуке ханның билік еткен тұсы Қазақ хандығының барынша күшейіп, дәуірлеген кезі болды. Ж. ж.-дан кейін арнайы атаулы заң жүйесі жасалмағандықтан және Ж. ж.-ның өзі талап, тілекті қанағаттандыратын деңгейде болғандықтан, оның көптеген жол-жобалары мен қағидалары XX ғасырдың басына дейін қолданылып келді. (Мысалы, бұл қағидаларға Абай да үлкен мән бергені және кезінде өзі жасаған заң жобасында ескергені белгілі.) Ж. ж., қазақтың ұлттық шешендік өнеріне сай, негізінен, афоризмдерден, мақал-мәтелдерден, қанатты сөздерден құралған. Бұл жүйені мазмұндық-кезеңдік жағынан «Қасым ханның қасқа жолы» мен «Есім ханның ескі жолына» негізделген және Тәуке ханның өз дәуіріне, саясатына сай енгізілген өзгерістер деп үшке бөлуге

болады. Ж. ж.-ның толық нұсқасы сақталмаған. Кейбір үзінділері К.Шүкірәлиевтің (1804), Я.Гавердовскийдің (1806), А.Левшиннің (1832) жазбаларында кезігеді. Олардан басқа Н.Гродеков, Л.А. Словохотов, А.П. Чулошников тәрізді орыс ғалымдарының зерттеулері мен айтқан ой-пікірлері шежіреші Ә.Қайнарбайұлынан алынған нұсқаға жақын келеді. Аталған нұсқада Ж. ж.-ның аталуы Тәуке хан енгізген жеті өзгеріске байланысты деген тұжырым жасалынған. Бұл өзгерістерде төрелер мен қожаларға ерекше құқық беру арқылы билікті нығайту мақсаты көзделгені айқын байқалады.

Онда жер дауы, отбасы және неке заңы, қылмыс пен құн дауына, ұрлық-қарлық, тонаушылыққа және куәлік ету мен ант беру рәсімдеріне орай қалыптасып, тұжырымдалған қазақтың ұлттық әдеп-ғұрып заңдары көрініс тапқан. «Жарғы» сөзі қазақша әділдік, шешім деген ұғымды білдірген. Түпкі мәні жарудан, нәрсенің салмағын бір жағына аудармай, дәл де әділ айырудан шыққан. Дауды әділ, тура шешкен билерді халық: «Қара қылды қақ жарған» деп мадақтайды. Ол заманда бас кетсе де әділ сөйлеген.

Бізге белгілі, «Қысам ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» және Тәуке ханның «Ж. ж.-сы» осы хан кеңесінің шешімі арқылы жарыққа шығып, елге таралған. Жәңгір ханның ұлы Тәуке «Қасым ханның қасқа жолын», «Есім ханның ескі жолын» өз дәуіріне сай етіп, сондағы ережелердің жеті түріне күрделі өзгеріс енгізгендіктен, ол өзгерістер «Тәуке ханның Жеті жарғысы» («Жеті жарлығы») аталып кеткен делінеді.

«Ж. Ж.-ның» баптары:

Бірінші жарлығы: «Халықтың ханы, сұлтаны, пірі-әзіреті қасастан өлтірілсе, олардың әрқайсысы үшін жеті кісінің құны мөлшерінде құн төленсін»;

Екінші жарлығы: «Төрелер мен қожалардың жай қатардағы біреуі өлтірілсе, олардың әрқайсысына (ақсүйектің, пірдің тұқымы деп) екі кісінің құны төленуі тиіс»;

Үшінші жарлығы: «Сырттан келген адам үйге кірерде мініп келген атын босағаға байлағандықтан біреуді теуіп өлтірсе «бүтін құн», үйдің жапсарына байлаған ат теуіп өлтірсе «жарты құн», ал үйдің артына байлаған ат теуіп өлтірсе тек «ат-тон» айып тартады».

Төртінші жарлығы: «Ата-анасын туған баласы ренжітіп, қарсы келіп қол жұмсаса, онда ол баланы ата-анасы өлтіремін десе де ерікті, сұраусыз болады».

Бесінші жарлығы: «Кәмелетке жеткен баласы туған ата-анасына тіл тигізіп сөккені үшін (қол тигізбесе) – қара сиырға немесе қара есекке теріс мінгізіп, мойнына құрым іліп, бүкіл ауылды айналдыру керек».

Алтыншы жарлығы: «Құда түсіп, құйрық-бауыр жескеннен соң – ақ баталы жесір басқаға кетсе, оған берілген қалың мал жесір

иесіне түгел қайтарылып, оның үстіне қалыңсыз қыз немесе бір қыздың қалың малы төленсін».

Жетінші жарлығы: «Ұрыдан айыр түйеге – нар, атқа – аруана, тайлаққа – атан, тайға – ат, қойға – тана төлетеді. Оның үстіне үш тоғыз айып төлейді».

ЖИЗЯ, салық – мұсылман еместердің мұсылман мемлекетіне өздерін, малдарын қорғау үшін төлеген салығы. Ж. жылына бір немесе екі рет төленетін болған. Ж. мұсылмандар мен мұсылман еместердің өзара келісімдерінің негізінде бейбіт түрде төленеді. Ж. тарихы Нажранның христиандарымен салықтың көлемін келіскен Мұхаммед пайғамбарға (с.а.с.) қатысты. Олар өздерінің қауіпсіздігі үшін мұсылман мемлекетіне төлеуге міндеттелді. Ж. -ның көлемі адамдардың материалдық жағдайына байланысты. Бай мұсылман еместер жылына қырық сегіз, орта таптағылар – жиырма төрт, ал кедейлер – он екі дирхам төлейтін. Ж. -ны төлеу мұсылман еместерге мұсылман мемлекетінің қарамағында тұруларына мүмкіндік берді, және де діни сенім еркіндігіне кепілдік берді, олар өздерінің дәстүрлі діндерін ұстауға ерікті еді. Негізінде Ж. мұсылман еместерден алынатын мемлекеттік салық болып саналады. Егер мұсылман еместер Исламға өтсе, олар Ж. төлеуден босатылады.

(Қайнар көз: Ислам энциклопедиялық сөздік» А. Али-заде, Ансар, 2007 ж.)

ЖОМАРТТЫҚ – адам бойындағы жақсы қасиеттерінің бірін білдіретін, оң моральдық сапасын белгілейтін этикалық категория. Жарлыға, жарымжанға, жасқа, кәріге, мүгедек жандарға, яғни басқаның жәрдеміне мұқтаж адамдарға ешқандай ақысыз, пайда күтпестен көмекке келу жомарттық мінез санатына жатқызылады. Ж. – бір адамның екінші адамға немесе оның тобына қарымтасыз, міндеттеусіз қызмет жасап, жақсылық жасауға шын пейілділігі, нақты ісі арқылы көрініс табатын оң моральдық сапасы. Тым шашылу Ж.-тан көрі ысырапшылдыққа жақын. Құранда: “Қолыңды мүлде мойныңа байлаулы қылма да, бүтіндей ашпа да. (Өте сараң болма, барыңды да жайып салма). Онда сөгіске ұшырап таршылыққа қаласың” (Исра сүресі, 29-аят). Жасаған қайырымың Ж.-қа жатуы үшін алдымен, ниетің таза, түзу болуы, Алланың ризашылығын ойлап, ешқандай пайда, рахмет, мақтау күтпей жасалуы шарт. Адамзат тарихында мұндай Ж.-ты Пайғамбарлар және оның сахабалары жасаған. Мұхаммед пайғамбардың “Мың бір хадисінде”: “Жомарт кісінің қателіктерін кешіріңдер, себебі Алла тағала, ол сүрінген сайын қолынан ұстап, құлатпайды. Төмендегі алушы қолдан, жоғарыдағы беруші қол жақсы” –деп айтылған. “Жомарттан асқан нарлық жоқ” (Қожбанбет би), “Жомарт болар

кісіні табағынан танымын. Бай болатын жігітті пейілінен танымын” (Балпық би), халық мақалы “Кең болсаң кем болмайсың” – дегендерден Ж.-тың адамды дұрыс мінезге қарай бағыттайтын әрі оң іс-әрекетті көрсететін моральдық жүйенің бір ұшы екендігін аңғартады. Жомарт адамның әлеуметтік беделі үстем болып, халық оны құрметтеген, ол тек пенденің сүйіспеншілігіне ғана ие болмаған, сонымен бірге, Алланың да махаббатына ие болған. Хадисте: “Жомарт кісі Аллаға жақын, жәннатқа жақын, адамдарға жақын және жәханном отынан ұзақ” (Тиризми сүресі, 40-аят). “Дүниеде ең бақытты адам кім?” – дегенге, бұрынғының даналығы: “Өзінің әділдігімен, жомарттығымен көзге түскен адам” – деп жауап берген. Бұл – жақсылық басқалардың да басында болсын деп қана қоймай, солай болуына іс жүзінде көмектесіп, шаттық сыйлау қбілеті. Жомарт адам оңайлықпен бұл мінезін тастай алмайды. Ондай кісі қолында беретін ешнәрсесі болмаса да бұл мінезден ажырай алмайды, яғни адамның қолында ештеңесі болмаса да жомарт болуы әбден мүмкін. Сіз танымайтын адамның жанынан өтіп бара жатып, онымен өзіңіздің жылы шырайыңызбен бөлісе білсеңіз, онда сіз – жомартсыз. Біреудің қайғысын бөлісіп, көңілін ауласаңыз, онда ол – жомарттық. “Жомарттың қолын жоқ байлайды” – деген халық мақалы осыдан болса керек. Өзінің пайдасы үшін біреуге жақсылық жасаса ол жомарттыққа жатпайды. Ж. – бар жақсылық өз басымда ғана болсын, “Менің арбам жүре тұрсын, басқанікі тұра тұрсын” – дейтін мінезге қарама-қарсы, адамды биік мұратқа ұмтылдыратын қасиет қуаты. Ж. қоғам мүшелері арасындағы өзара сыйымдылықты, үйлесімділік пен жарасымдықты, сыйластықты, бірлік пен татулықты, сүйіспеншілікті нығайтуда маңызы зор моральдық құндылық, адами интеллект күші болып табылады. Қазақ мақалы: “Жомарт дос көбейтеді, сараң мал көбейтеді” – дейді. Ұлықпан Хәкімнің патша-уәзір жайындағы әңгімесінде патша: “Жомарттықтың шегі қайда?” – дегенде, уәзірі: “Барын беру” – деп жауап беріпті. Қазақты: “Жақсылыққа жақсылық - әр кісінің ісі, жамандыққа жақсылық – нар кісінің ісі” – деген мақалындағы “нар кісі” – жомарттық қасиетті білдіреді. Ж. – адам болмысын құраушы элемент. Болмысыңмен болыс, басқаға жәрдем қолың соз, басқаға сүйіспеншілікпен қара, солай істесең, сен – жомартсың. Ахмет Йүгінеки: “Жомарт – ер, халайықтың құрметтісі” – десе, қазақ мақалы: “Жомартта жоқ болса да – тоқ” – деп айтылады. XI ғасыр ойшылы Қайқаустың пікірінше, адам ақыл, жомарттық және туралықсыз жұмыс істей алмайды, өйткені бұл үш қасиет болмайтын адам жоқ, бірақ салғырттық, енжарлық, парасатсыздық және даурықпалық адамға сол ұлы жолды жауып қояды. Оның айтуынша, жомарт адамдардың бірнеше өнері болуы керек: 1) ер жүректілік, мәрттік пен сабыр, қанағат, айтқан уәдеде тұру, көңіл тазалығы, шыншылдық; 2) өз пайдасын

көздеп басқаларды азаптамау, оларға қамқорлық жасап, жәрдем беру; 3) жамандардың жамандығынан жақсыларды сақтай білу, тура сөз сөйлеу, әділ болу, жақсыларға жамандық жасамау және зиян келтірмеу. Сонымен бірге, ол жомарттықтың шарттарын да анықтауға тырысады. Олар: 1) дауыс көтеріп дауласып біреудің бетін жұртпайды; 2) жұртты ант ішіп, талап қоюға әдеттендірмейді; 3) халыққа қатал емес мейрімді, ғаріп-ғасірлердің қатесіне кешірімді болып, бақыл болмау керек; 4) бұзық адамдардың жаман істерін жарияламайды және көпшілік алдында біреуге жекелей үгіт-насихат айтпайды; 5) біреудің қанын төгуді мақсат етпейді, халықты жаман іске үйретпеу керек; 6) менмендіктен, кесапаттықтан, біреуге қастандық жасаудан аулақ болу басты шарт. Халқымыз: “...Жомарттан артық нарлық жоқ” деп ақыл айтады.

ЖҰРТШЫЛЫҚ – бір-бірімен өзара тікелей қарым-қатынас жасамаса да, белгілі бір ортақ мүдде жолында біріккен, алайда ресми түрде ұйымдаспаған топ, көпшілік қауым. Қазақтың дәстүрлі түсінігінде кездесетін жұртшылық ұғымын, әлеумет және діни ұғымда қолданылатын жамиғат түсініктеріне синоним ретінде қарастыруға болады. Ол жалпы тобыр ұғымына сай келе бермейді. Көптің жүрген жерінде дау-дамай мен бас араздықтың қоса жүретінін білген Абай, көптің сауатсыз билігін дұрыс көрмейді. Ретіне қарай ақылға, жөнге салынуы керек жетесіз, билікке көнбеген тобыр – ессіз қара күш. Ақын пікірінше, ақылсыз тобыр – есінен айрылып, басқаның жетегіне ергендер. Сондықтан, “көп шуылдақ не табар, билемесе бір кемел”, - дейді.

ЖІГЕР – батылдық, тапқырлық. Жасқаншақтықтың, толқудың, орнықсыздықтың болмауы. Қазақ ұғымында жігерлі адам деп, – қайратты, өзінің алған бетінен қайтпайтын, көздеген мақсатына жетпей тоқтамайтын, ерік күші, рухани болмысы мықты адамдарды айтады. Жігерлі болудың негізі рухтың мықтылығымен, сенімнің тереңдігімен астасып жатады. Сондықтан Ж. адами болмысты жетілдіруге қажетті қасиеттердің бірі.

ЗАБУР, ПСАЛТЫР – Алла тағаладан Дәуіт пайғамбарға түсірілген қасиетті жазба. Бұл жайында қасиетті Құранның бірнеше жерінен кездестіреміз:

- «Раббың көктер мен жердегі әркімді жақсы біледі. Расында пайғамбардың бірін өзгесінен артық қылдық. Сондай-ақ Дәуітке Забурды бердік» (17: 55);

- «Расында Тәураттан кейінгі Забурда: "Жерге игі құлдарым мұрагер болады" деп жаздық» (21: 105).

Осы аятпен шегелесек, З. Алла тағала тарапынан түскен екінші (Тәураттар кейінгі) кітап.

Дәуіт пайғамбар жаңа шарифатпен келмеген, нәби болатын. Сондықтан Мұсаның (Моисей) шарифатын ұстанды. З. Мұсаның шарифатын нығайта түсуге арналған жазба ретінде танылды. З. -дың сөздері (псалм) поэтикалық стилде, яғни керемет жазылған өлең түрінде түскендігі аян. Дәуіттің өзі ғажайып дауысымен, шешендігімен халықты үйіріп әкететін болған.

З.-дың түпнұсқасы ескі семит тілінде түскен, бірақ біздің заманымызға жетпеген. Інжілдің құрамына кіретін Псалтырдың қазіргі мәтіндері түпнұсқа емес. Құранның түсуімен бұл кітаптардағы діни әмірлер Аллаһтың бұйрығымен толық жойылды. З. -ге мұсылмандар да құрметпен қарайды.

(Қайнар көз: Ислам энциклопедиялық сөздік» А. Али-заде, Ансар, 2007 ж.)

ЗЕРГЕРЛІК ӨНЕР - сән және қолөнердің ежелгі түрі. Металды асыл немесе жартылай асыл тастармен әшекейлеуге негізделген. З. ө-ге әсемдік бұйымдар мен ыдыс-аяқ, қару-жарақ пен ат-әбзелдерін өрнектеу де жатады. З. ө-де шыңдау, құйма, тегістеу, біліктеу, көркем шекіме, канфаренье (өтпейтін бізбен шекіме жасау арқылы металдың үстіне бүршіктік және күңгірт әсер беру), бастырма, оймыштау, нақыштау, оброн (сурет айналасын ойып тастау техникасы), сым-кәптау (филнгрань), бүршік, карала, тыныке (финифть), инкрустация, қырнау, жылтырату және т.б. тәсілдер қолданылады. Қазақстандағы тех. әрі әсемдік жағынан жетілген З. ө. алғашқы темір дәуірінен басталады. Жетісуда жануарлар - таутеке, қабан бейнесі бедерленген мыс қазандар мен құрбандық құралдары (б.з.б. 5-4 ғғ.), сақ жауынгер-көсемінің алтынмен апталған сауыт-саймандары (Есік қорғаны, б.з.б. 4 ғ.), әйелдің алтын бас киімі (Қарғалы қазынасы, б.з.б. 11 ғ.), т.б. табылған. Бұлар полихромдық стильге жатқанымен бірін-бірі толықтыратын тех. тәсілдері - сіркелеу, қақтау, әшекейлеу, кіріктіру, т.с.с. қамтиды. Орта ғасырда З. ө. жекелеген шеберлердің ықпалынан шығып, қолөнерлік өндіріске айналды. Сөйтіп, Оңт. және Орт. Қазақстан қалаларына тарады. Осы кезеңде кен етек алған тәсілмен ат әбзелдерін өрнектеу (күмістеу, асыл, жартылай асыл тастармен әшекейлеу, бедерлеу, бұрау), қару-жарақтар, күнделікті тіршілік құралдары - қола шырағандар, ыдыс-аяқ (Оңт. Қазақстан, 10-13 ғ.) жасалған. Қазақстанда З. ө. 17 ғ. мен 20 ғ.-дың алғашқы жартысында металды әшекейлеу өз алдына қолөнерлік өндіріске айналды. Зергерлік шеберлік әкеден балаға мұра ретінде қалып отырған. Қазақстанның әрбір аймақтарында З. ө-дің жергілікті мектептері қалыптасқан. Қазіргі заманғы З. ө. жұмыстары әр түрлі техникалардың көмегімен жасалады. Зергерлердің қолдан жасаған

дара бұйымдары әлі күнге дейін жоғары бағаланады. Қазақстанда белгілі З. ө-дің шеберлері ретінде А.Қошқарбергенов, А.Абылаев, Қ.Дүйсенқұлова, Қ.Смағұлов, Нұржанов, А.Есалиев, М.Төлегенов, И.К. Брякин, Ғ.Жалмұқанов, Д.Шоқпарұлы, В.С. Савченков, Г.И. Иванов, т.б. атап айтуға болады.

Әдебиет: Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық / Бас сарапшы Әшірбек Сығай. – Алматы: Аруна Ltd, 2005. – 656 б.

ЗЕРДЕ – парасат, мақсатты әрекет, ұйымдастыру және өндірісте адам мәнінің негізін құрайтын таным ретінде көрінісін табады. Ол заттардың объективті құрылымын, заңды байланыстарын білдіретін, ойлаудың ең жоғарғы түрі. Заттардың бүтіндей құрылымын жүйелі түрде көрсететін теориялар З. танымының жемісі. Логика мен методология З. танымы тәжірибесінің философиялық қорытындысы қызметін атқарады. З. тұлғаның рухани әлемінің қалыптасуы, оның өзіндік санасының құралы, өз өмірін ой елегінен өткізуі тәсілі, демек парасатты ой мәнділіктерінің қуаты, қызметі болады.

Ұйымдастыру саласында З. адам өмірінің қайнар көзі, нормативті бастау, ретке келтіруші әрекет ретінде алға шығады. Мұнда З. қызметі көпшіліктің өзара ұйымдаспаған қызметін саналы реттеушіге айналдыратын, қоғамдық құрылымдар жасаудан көрінісін табады.

Еңбек қызметіндегі әмбебап шығармашылық принцип ретінде З. материяны рухани – ой елегінен өткізген, оны көптеген түрлердегі заттарға айналдыра алатын адам қабілеті ретінде көзге түседі. Жетілген еңбек құралдары, епті қолдармен жұмыс істейтін конструктор, шебер, суретші З-сіне игерілуі керек материалдық болмыс қарсы тұрады. Философия түріндегі З-нің көптеген көріністерін қорытындылаған адам, өзін жан иесі ретінде бүтіндей жетілдіру үшін, оның барлық шығармашылық қуатын толық пайдаланады. Сондықтан да, антика философиясында З. мен философия тең өлшемде құдайлардың берген сиы ретінде қарастырылды. Қазақ ұғымында З. тікелей тұлғаға байланысты қолданылады, зерделі жан, яғни парасатты адам ұғымын береді.

ЗИЯЛЫЛЫҚ (ағл. сөзі intellectualism – интеллигенттік) – кәсіби түрде ой еңбегімен, шығармашылықпен, мәдениетті дамыту, таратумен (ғылым, өнермен шұғылданатындар, заңгерлер, инженерлер, дәрігерлер, журналистер және т.б.) айналысатын адамдар тобы. Адамның жоғарғы мәдениетін, ақыл-парасаты мен адамгершілігінің жиынтығын біріктіретін З. тұлғаның ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды тарихи тұрғыдан түсініп,

бағалай білуі, әлемдік және ұлттық мәдениет туындыларын талғампаздықпен белсенді игеруі, ізгілік және әділеттілік сезімдерінің молдығы, басқа жанға, жалпы адамзат баласына сүйіспеншілігі, өзге ой-пікірге төзімділігі және т.б. қасиеттерінен аңғарылады. ХХ ғасырдың басында қазақ зиялыларының бір тобы қазақ қоғамының саяси мәдениетінің қалыптасуына негіз қалады.

Интеллигенция жөнінде көптеген теориялар бар. Егер шығыстық дәстүрде зиялы қауым деп белгілі патша айналасында топтасқан аздаған ойшылдары, ақындары бар сарай қауымы есептелсе, Батыста бұлай деп өзін тек ой, өнер жұмыстарына, рухани ізденіске арнаған топты атаған. Батыста зиялыны интеллектуал десе, Ресейде интеллигенция деген. Орыс интеллигенциясы әрдайым қарапайым халық жағында болып, өзін билікпен ымырасыз күресте қалыптастырған. Қазақ даласындағы Алаш қозғалысының өкілдері де сондай болған. Кеңес дәуірінде кеңес үкіметіне берілген партиялық интеллигенция пайда болған. Бұл таза идеологиялық, қолдан жасаған құбылыс еді. Оның салқын салдарларынан әлі де арыла алмай келеміз. Қайта құру дәуірінен бері кеңес интеллигенциясының ең үздіктерінің Батысқа көшуі басталды. Қазіргі посткеңестік интеллигенция өзінің бұрынғы қадірлі мәртебесін орнықтыруға талпынуда.

ЗЫНДЫҚ – Аллаға, ақырет күніне сенбейтін адам. Көпше түрі «занадық». Кең мағынада бұл сөзбен мұсылман еместерді атаған. Зороастрлық сенімдегілер де З. деп аталған. Бұның түбі парсылық «зенд» (зороастрилардың қасиетті кітабы) деген сөзден шығып, кейін арабтанған деп қабылданады. Осы есіммен материяның мәңгілігіне сенетін әртүрлі философиялық ілімнің өкілдерін де атаған. Ислам шариғатында зындық деп негізінде дінсіз, алайда мұсылмандар сияқты өмір сүргендерді атайды.

(Қайнар көз: Ислам энциклопедиялық сөздік» А. Али-заде, Ансар, 2007 ж.)

Ибраһим – Авраам. Ұлы пайғамбарлардың бірі. Құранда ол жайында былай деп келеді: «Кім діни тұрғыдан жақсылық істеуші болып, толықтай Аллаһқа беріліп, нағыз Ибраһимнің дініне ерген кісіден жақсы бола алады? Аллаһ тағала Ибраһимді дос тұтқан» («Ниса» сүресі, 125).

И. Вавилонның оңтүстігінде Тигр және Ефрат өзендерінің аралығында дүниеге келді. Халдей тайпаларында пайғамбарлық дағуасын жүргізгендіктен, оның туған жерін Халдей Ур (қазіргі Түркиядағы Урфа) деп атайды.

И. Құдыста (Йерусалим) дүние салды. Аңызға сенсек, дәм-тұзы бітер шағында жасы 175-тер шамасында екен. Ол өте әділетті,

тақуа, ізгі адам болған. Ғұмыр бойы Аллаһ тағалаға жан-тәнімен беріліп құлшылық жасап, күпірлік етушілермен табандап тұрып күрес жүргізген. Бұл жолда дүниесін сарп етіп, тіпті өмірін де құрбан етуге дайын болды. Қайда болса да адамдарды Алла тағалаға иман етуге, бұзақылық жасамауға және тура жолда амал етуге шақырудан таймады.

Мұхаммед пайғамбарға (с.а.с.) яһудилер мен христиан ғалымдары келіп, «Ибраһим біздің тектен» деп таласады. Бұған жауап ретінде Аллаһ тағала аят түсіріп, онда И. -нің яһуди де, христиан да емес, Аллаһ тағалаға бойсұнған мұсылман екенін, бір құдайлықты, яғни ханиф сенімін насихаттағанын білдіреді. Бұл хақында «Әли-Имран» сүресінің 67-аятында баяндалады.

Қасиетті Құранда он төртінші сүре «Ибраһим» деп аталады. 52 аяттан тұрады, «Нұх» сүресінен кейін түскен. Сүренің 28 және 29-аяттары Мединанда түскен. Сүренің бұлай аталу себебі, мұнда Ибраһим пайғамбардың Аллаһ тағалаға дұғасы берілген. И. пайғамбарға мұсылмандар да құрметпен қарайды.

(Қайнар көз: Ислам энциклопедиялық сөздік» А. Али-заде, Ансар, 2007 ж.)

ИГІЛІК – адамның белгілі бір қажеттерін қанағаттандыратын, оның ниеттеріне, мақсаты мен мүддесіне сәйкес келетін, рухани және материалдық байлықты білдіретін жалпы ұғым. И. табиғи және қоғамдық болып бөлінеді. Табиғат И.-тері – табиғи үдерістердің, мысалы, топырақтың құнарлылығы, жер асты пайдалы қазба байлықтары. Қоғамдық И.-тер – адам қызметінің нәтижелері. Екі жағдайда да И. ненің болса да әлеуметтік анықтамасы, оның адам үшін пайдалылығы маңызды болады.

Материалдық және рухани И. сұраныс, қажеттерді қанағаттандыру шарттарына байланысты ажыратылады. Сондықтан материалдық И.-ке азық түлік, киім-кешек, баспана, өндіріс құрал жабдықтары және т.б. жатса, рухани игілікке – білім, рухани мәдениеттің жетістіктері, адамның мінез-құлқынан көрінетін адамгершілік қасиеттері және т.б. жатады. Адам бойындағы жасампаздық мүмкіндіктер ең жоғарғы И. болып табылады.

ИМАНДЫЛЫҚ – адамның қоғамдағы, күнделікті өмірдегі іс-әрекеттерін белгілі-бір қалыпқа түсіретін ішкі рухани реттеуіш қадыр-қасиет, адам бойындағы адамгершілік, ізгілік, кісілік белгісі. Мұсылмандық дүниетаным бойынша, иман иманнан пайда болады. Ал иман – жүректегі нұр, нұрдың сыртқы болмысы, яғни имандылық – Алла тағалаға иман еткен адамға бітетін көркем мінез. Алла жіберген әрбір пайғамбарының міндеті – иман мен имандылыққа уағыздау деп саналған. Ең соңғы пайғамбар Мұхаммед (с.а.у.) «Мен ең ғажап көркем мінезді толықтыру үшін

жіберілдім», - деу арқылы әлемдегі тәлім-тәрбие мен имандылықтың қаншалықты маңызды екенін көрсеткен, имандылыққа өзі бірінші үлгі болған. Алла тағала адамды иман мен имандылық үшін жаратқан, сондықтан: «Алланың мінезінен үлгі-өнеге алындар» (Мұхаммед (с.а.у.) пайғамбар), - деп уағыздалды. Иmandылықтың негізін мұсылмандар Құранда деп біледі. Құран Кәрімнен ең көп үлгі алған Мұхаммед (с.а.у.) пайғамбардың мінезі жайлы Хазіреті Айша: «Оның мінезі – Құран», - деп жауап берген. Құранда: «Негізінен иман етіп ізгі іс жасағандар, намазды толық орындап, зекет бергендерге Раббыларыңның жанында сыйлық бар», - делінген (Бақара, 2/277). Бұл аяттағы ізгі істер, діни ұғым бойынша имандылық болып табылады. Қазіргі зайырлы өркениетті қоғамда да имандылық – аса қастерлі, биік адамшылық қасиет ретінде ұғынылады. Иmandылыққа қарама-қарсы жағымсыз сипат – имансыздық.

Иmandылықтың шыққан тегі дінде болса, кейін бұл ұғым әдептілік пен кісілікті білдіретін басты құндылыққа айналды. Иман дегеніміз ардан аспау, ақылдан алжаспау. Иmandының екі мағынасы бар. Бірі – тіл, сөз. Яғни тілмен жеткізіп, сөзбен сипаттау. Олар: көркем сөз, куәлік сөз, бірлеу сөз, тойтару сөз, тілеу сөз және ұлықтау сөз. Екіншісі – илану, шарттық, яғни болмыспен бетпе-бет кездесу. Алланың қасиеті мен сипатын арлау. Олар: оның барлығы, мәңгілігі, періштелері, пайғамбарлары, бірлігі, жекелігі, ақырет күні, тірлігі, білуі, есітуі, көруі, қалауы, күші жетуі, жаратуы, сөйлеуі. Осылардың арқасында иман пенделерде үш түрлі: тілмен айтып, жүрекпен бекітетін иман; шешімге келетін қорытынды иман; риясыз иланатын толық иман, не сенімсіз күй кешетін әлсіз иман өмір сүреді. Ал аталмыш иmandының ақ-қарасын білу үшін адам мен хайуанды һәм жақсылық пен жамандықты айырып, ажалдың уақыт әмірі екендігін мойындап, зұлымдық пен өтіріктен сақтанып, мінез мінін кетіріп, адам өзін өзі таныса құдайын да ұмытпасы хақ. Сонда ғана адам іске икемді, мінезге бай болары анық.

Иmandылық – ар өлшемі екендігі даусыз. Ел шетіне жау тиіп, ер намысын қайраған сол қилы заманда тұлпар мініп, ту алған біртуар ұлдар, алдаспанын ата жауының қанына суарып, шөліне орман, жұртына қорған болумен қатар, суырып-салма ақын, жыраулық өнерді қатар алып жүріп, қанатты сөздерімен, ақиқат өткір жырларымен өздерінен кейінгі буынға үлкен үлгі-өнеге бола білді.

Әдебиет: Ахмад ибн Ханбал – Муснад, Веһби Уылдыз – Илһам қайнақлары, 1977. Қазақ халқының философиялық мұрасы. Т. 12. Қазақ этикасы мен эстетикасы. Астана: Аударма, 2007; М. Иса (ҚҰЭ – 4 том, 246 бет).

ИМПРОВИЗАЦИЯ, суырып-салмалық (лат. *improvisus* - кеңеттен, тұтқиылдан) - көркем туындыны орындау кезінде өнерпаздың аяқ астынан туындыға өз жанынан жаңалық қосып, оны орындауды жалғастырып әкетуі. И. поэзияда, музыкада, театрда, биде, т.б. кездеседі. Кәсіби өнердегі И-ның тууы, иегізінен, халық шығарм-ғымен тығыз байланысты. Ежелден-ақ көптеген халықтарда айрықша белгілерін көрсететін суырып салушылар болған. Қазақ халқының ақын-жыраулары, шешендері, күйшілері, әншілері И-ның озық үлгісі көрсеткен. Өзге түркі тілдес халықтарға қарағанда қазақта И. жалпы ұлттық сипат алған. Муз. И. алғашында ортағасырлық Еуропада (вокалдық діни музыка) тарады.

19 ғ-да көрнекті композиторлар (Л.Бетховен, Н.Паганини, Ф.Лист, т.б.) шығармаларында басты орын алды. И. казак музыкасында көне заманнан белгілі. Халық музыкант-тары И. молынан пайдаланды. Олар қалыптасқан ойға, әуен-ырғаққа сүйене отырып, музыканы еркін вариациялап, оны байытып, дамытып отырды. Қазіргі кезде И. джаз музыкасында өрістеп келеді. Комп-лық шығармашылықта да И. муз. бейнелерді дамыту, сомдау үшін қолданылады. "Фантазия", "Экспромт", "Прелюдия", "И.", "Вариация" сияқты туындылар И-мен біршама байланысты. Мыс, М.Сағатовтың виолончель мен фортепьяноға арналған "Импровизациясы", Е.Рахмадиев, С.Мұхамеджанов, Н.Мендіғалиев, М.Қойшыбаев, т.б. композиторлардың халық әндері тақырыбына жазған вариациялары. Б и д е г і И. - ежелгі дәуірлерден-ақ ұлттық ойын-сауықтардың басты шарттарының бірі болып саналады. Шығыста би И-сы халық ойындарында ғана емес, кәсіби би өнерінде де сақталған. 20 ғ-дың 2-жартысында И. көпшілік билерінің басты элементтерінің біріне айналып, бал, спорт билерінде (чарлстон, твист, шейк, брейк, аэробика, ырғақты гимнасти-ка, т.б.) кең өріс алды. Театрдағы И. - мәтінсіз сахналық сауықтарда актердің алдын ала дайындықсыз-ақ өзі ойнайтын рөлінің сөздерін жанынан шығаруы. Халық театр шығарм-ғында туған И. Ежелгі Шығыс (қазіргі театрларда да кездеседі), көне, ортағасырлық, Қайта өркендеудегі театрларда да бой көрсетті.

Әдебиет: Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық / Бас сарапшы Әшірбек Сығай. – Алматы: Аруна Ltd, 2005. – 656 б.

ИНАБАТТЫЛЫҚ – адамның әлеуметтік болмыста оңды қасиеттерін білдіретін этикалық категорияның бірі. “Инабат ердің қазығы емес пе, инабатты ер – елдің қазығы емес пе?” (Қазы би). Инабаттылық тектіліктің - қайнар көзі. И.-тың үлгісін Төле бидің: “Басым бұлтқа тиер деп бұққан – батыр, кесірім жұртқа тиер деп ыққан – батыр” –деп айтқанынан айқын көруге болады.

Ғ.Мустафин: “Үлкеннің ақылын тыңдау, сөзге тоқтау, үлкен-кішіні сыйлау – инбаттылықтың көрінісі” –деген. Қазақ әйел адамның И. танытқандығын жоғары бағалаған.

ИНСТИНКТ (лат. Instinctus – түйсік, ырықсыз сезім) негізінде туыла біткен, шартсыз рефлексстер жататын, өмірлік маңызы болатын әрекетті жасауға бой ұрғызатын қасиет, түрлердің тұқым қуалайтын икемді мінез-құлқы. Инстинкт ұғымының ғылыми талдануы XVIII ғасырдан басталды. Оны француз философы және дәрігер Ламетри жануарлардың дене құрылысымен, және жүйке жүйесімен байланыстырып, инстинктілік әрекеттердің автоматты жүзеге асатынын аңғарады. Кондиляк оны ақылдың редуциясы, Де Руа енді пайда болып келе жатқан ақыл ретінде анықтайды. Француз ғалымы Фредерик Кювье И.-ге тән туа бітетін және таптаурындық белгілерді байқайды. Ламарк өзінің «Зоология философиясы» (т. 1 – 2) еңбегінде жануарлар И.-сі пайда болуының түпкі тегіне байланысты екеніне, маңызды өмірлік қажеттіліктерді қанағаттандыруда пайда болғанына сілтеме жасайды.

XX ғасырда экспериментальді биологияның жетістіктеріне сай И. проблемаларының зерттеулері тереңдей түседі. И. түрдің таубіткен мақсатына лайықты мінез-құлқы қызметі, сыртқа ортаның белгілі бір әсеріне, ішкі тітіркенулер, қан құрамының өзгеруі (гормональді факторлар) және ішкі секреция бездерінің (жыныс, гипофиз, қалқанша без және т.б.) жауабы ретінде пайда болатыны анықталады.

Сеченов пен Павлов жануарлар мінез-құлқы негізінде жататын физиологиялық механизмдерді ашты. Павлов И.-ні ағзаның қоршаған ортамен тұрақты байланысы жүзеге асатын, күрделі шартсыз рефлексстер ретінде анықтайды. Ең басты инстинктілер: тамақтану (азық), өзін қорғау (қорғаныс жасау), көбейю (жыныстық, ата-аналық), бағдарлық, сұқбаттасу (топтық үйірлік). И.-лік қызметтің қалыптасуы анатомды-морфологиялық құрылымның дамуымен, әсіресе жануардың осы түрінің жүйке жүйесімен тікелей байланысты. Омыртқасыз жануарларда И. қызметті реттеу бастың ганглиясымен, ал омыртқалы жануарларда мидың қабық асты бөліктерімен жүзеге асады.

Адам И. бағынышты рөл атқарады. Оның мінез-құлқының әлеуметтік қатынастармен және өзіндік ерекшеліктерімен қалыптасқан жоғарғы жүйке жүйесі тежеп, өзінің бақылауында ұстайды. Сондықтан адам мінез-құлқының саналы және рухани сипаты, психикасының жануарлар психикасынан сапалы айырмашылығы болады.

Әдебиет: Қазақ халқының философиялық мұрасы. Т. 12. Қазақ этикасы мен эстетикасы. Астана: Аударма, 2007; Мәдени-философиялық

ИННОВАЦИЯ (ағыл. innovation - жаңалық) — мәдениеттану мен социологияда этностың алғашқы даму кезеңінде болмай, кейіннен пайда болған мәдени құбылысты айқындайтын ұғым. И. — мәдениеттің ішкі даму кезеңі, жаңаша тану және сыртқы даму кезеңі, байланыс, ұмтылыс нәтижесі. Мәдениеттануда И. — қоғамның динамикалық дамуының қажеттілігінен туындайтын мақсатты түрдегі байланыс арқылы дамыту (металлургияның дамуы, жануарларды қолға үйрету, өсімдіктерді қолда өсіруге бейімдеу, техниканы дамыту). И-ның келуінде кездейсоқтық пен сыртқы ықпалдың да әсері күшті. И-лық мәдениеттің этнос мәдениетіне енуі үш кезеңнен тұрады: 1) Таңдау, талдау кезеңі, сырттан келген мәдени құбылыс толық енбей, сұрыптаудан өтеді. 2) Модификация кезеңі. Онда этнос мәдениетінің ерекшелігі маңызды рол атқарады. 3) Интеграция кезеңі. Сырттан келген мәдени құбылыс жаңа немесе өзгеше екені байқалмай, сол этностың дәстүрлі мәдениетімен үндеседі.

Мәдени-философиялық энциклопедия / Құраст. Т. Ғабитов, А. Құлсариева, Ә. Әлімжанова ж.т.б.. Алматы, 2007.

ИНТЕЛЛЕКТ (лат. Intellectus – түсінік, таным) – мәселелерді тануға, ұғынуға және шешуге жалпы қабілеттілік. И. ұғымы тұлғаның сезіну, қабылдау, есте сақтау, ұғыну, ойлау, қиялдау сияқты барлық танымдық қабілеттерін біріктіреді. Академик Н.Н. Моисеевтің айтуынша, И. ең алдымен, мақсат қою және сол мақсатқа жететін ресурстар мен стратегияларды жоспарлау. И-тің бастапқы нышандары жануарларда да болады және осы деңгейде де И. Мақсат қою және мақсатқа жету арқылы жануарлардың дамуына ықпал еткен және ықпал етеді. И. ықпалы бір адам өмірімен шектелмейді. homo sapiens түрінің И-ті дамығаны сонша ол оны жанурлар әлемінен бөліп әлеуметтік және өркениеттік дамуға көшірді. В. Прайдтың айтуынша, И. адамзат дамуының қазіргі және келешектегі динамикасын анықтайды.

И. қабілет ретінде басқа қабілеттер арқылы жүзеге асады. Олар тану, үйрену, қисынды ойлау қабілеттері, зерделеу арқылы ақпаратты жүйелеу, оның пайдалылығын анықтау, онан байланыстар, заңдылықтар және айырмашылықтар табу, ұқсас нәрселерді бір бірімен салыстыру. Адам ақылының мәнді қасиеттері ретінде ақылдың сыншылдығы мен тереңдігін, елгезектігі мен икемділігін, қисындылығы мен уәжділігін атауға болады. Ақылдың кейбір қасиеттерінің дамуы бір жағынан генотипіне тәуелді болса, екінші жағынан өмірлік тәжірибесіне байланысты. Тоталитарлы

элеуметтерде тар ойлау шеңбері пайда болады, ол өз өзіне тек мансапқор, пендеуи мақсаттар қою, ол зердеуи балаңдыққа әкеледі. Тұлға тек топтық, тобырлық стереотиптермен тірлік етеді. И. мазмұнында деформация пайда болады. Ондайда ой ригидтік нәрсеге айналады, өзгеріске көнбейді, бәріне тек шаблонмен қарайды. Бұл И-ің басты қасиеттерін жоғалтумен бірдей.

Мәдени-философиялық энциклопедия / Құраст. Т. Ғабитов, А. Құлсариева, Ә. Әлімжанова. Алматы, 2007.

ИНТУИЦИЯ (орта ғасыр. лат. *intuitio*, лат. *intusor* - қадағалап қарау, үңілу) — алдын ала әр түрлі дәлелдеу арқылы талдауларға сүйенбестен ақиқатқа тікелей жету. И. тікелей интеллектуалдық білім түрі (интеллектуалдық интуиция) ретінде қабылданды. Декарт өз ілімінде интуитивті түрде табылатын, дәлелдеуді керек қылмайтын айқын, ақиқат танымды И. мағынасында қарастырды. И. мен дедукцияны ақиқатты ашудың басты құралы деп біледі. Спинозаның пікірінше, танымның үш түрі болады: ең төменгісі сезім мүшелерінің көмегімен жүзеге асады; одан кейінгісі ақылға сүйенеді, бірақ әр түрлі дәлелдеуді керек етеді; ең жоғарғысы да ақылға сүйенеді, бірақ дәлелдеуді керек қылмайды, заттың мәнін бірден ашып береді. Бұл — И. болып табылады. Интеллектуалдық И. танымының ең жоғарғы түрі деп танылады. Фейербах И-ны танымның сезім арқылы әсерлену түрі деп таныйды. И-ны организмнің ешқандай алдын-ала түсіндірілмей келетін инстинктік қалыбы ретінде (Бергсон), шығарм.-тың санасыз келетін алғашқы шарты (Фрейд) деп те тану ғылымда орын алған.

Мәдени-философиялық энциклопедия / Құраст. Т. Ғабитов, А. Құлсариева, Ә. Әлімжанова ж.т.б.. Алматы, 2007.

ИСА МАРИЯМҰЛЫ – пайғамбарлардың бірі. Яхудилерге жіберілген Алланың ең ұлық елшілерінің бірі (**Құран, 3: 48**). Ол Тәураттың растығын қуаттауға келді. Және де И. жаңа шарифатпен келуімен бірге оған қасиетті кітап түсірілді – Інжіл.

Алланың құдіретімен И. Мариям анамыздан әкесіз туылды. Бірақ, Мариямның қауымдастары оған зинақор деп жала жапты. Осы сәт И. -ның алғашқы мұғжизасы жүзеге асты, бесікте жатып сөйлеп өз анасын жақтады. Кейіннен И. -ны Алла пайғамбар етті. Сонымен қатар И. өзінен кейін келетін соңғы елші - Мұхаммедтің (с.а.с.) келетінінен барша адамзатқа хабар берді.

И. -ның көптеген руластары оны қабылдаудан бас тартты. Тіпті қарсы шығып оны өлтірмекші болды. Олар үйін қоршауға алды, И. олардан құтыла алмасын сезгенде: «Кім маған ұқсап жәннатта бірге болғысы келеді?» деді. Сонда бір жас бала өз еркімен келісті, бірақ И. оны бұл іс үшін әлі жас деп шешті. Ол өз сөздерін екінші және

үшінші рет қайталады, алайда жаңағы жас баладан басқа ешкім жауап қатпады. Сонда И. «Сен боласың!» деді. Сонда Алла оның келбетін тура Исаныкіндей етті. Кейін үйдің шатыры ашылып И. талып қалды. Сол жағдайында ол көкке көтерілді, Яһудилер сол жас баланы көрді де И. деп тұтқынға алды. Құранда осы оқиға былай баяндалады: «Алланың елшісі – Мәриямұлы Исаны рас өлтірдік, дегендіктері үшін де (қарғысқа жолықтырдық). Олар Исаны өлтіре алмады, айшыққа да кермеді. Бәлкім, айшыққа керген адамы Исаға ұқсап көрінді. Алла оны өз тарапына көтеріп әкетті» (**Құран, 4:157-158**). Ислам сенімі бойынша Қиямет күнінің алдында И. жер бетіне келеді.

Йахуди – иудеи, семит халқы, Исраили, Бану Исраил, Ибрани деп те аталады. Бұл атау Жақып пайғамбардың үлкен ұлы Йахудадан (Иуда) шыққан. Мұса пайғамбардың кезінде олар қасиетті Тәуратты қабылдап алған болатын. Бірақ артынша өздері 71 сектаға бөлініп кетті.

Тәураттың түпнұсқасы жоғалып, ұмытылған еді. Тек кейбір адамдар ғана естерінде қалған бірнеше фрагменттерді ғана қағазға түсірді. 400 жылдан кейін өзге адамдардың құрастыруымен Көне Өсиет (Ахд аль-Атик) пайда болды. Тәураттың ұмытылуына байланысты Аллаһ тағала еврейлерге насихаттауға жаңа елшілер жіберді. Ислам діні келуімен олардың жағдайы жақсарып, мұсылман билеушілерінің қоластында игілікте өмір сүрді.

Қасиетті Құранда еврейлердің мінез-құлықтары және тарихтары жайлы көптеген аяттарда баяндалады.

Қазіргі заманғы иудаизм осы халықтың ұлттық діні ретінде саналады.

(Қайнар көз: Ислам энциклопедиялық сөздік» А. Али-заде, Ансар, 2007 ж.)

Инжіл – шіркеу қоңырауы. Евангелие. Алла тағаладан Исаға түсірілген қасиетті жазба. Құранның баяндауы бойынша, бұл кітап Тәураттың ақиқаттығын растау үшін түсірілген. Бір жағынан, мұнда жаңа әмірлер де бар болатын. Осы себепті Иса пайғамбар жаңа шариғаттың негізін құраушы ұлы елшілердің бірі болып саналады.

Құранның көптеген аяттарында І. туралы атап өтіледі, мысалы: «(Мұхаммед а.с. оларға) айт: «Әй, Кітап иелері! Инжіл, Тәуратты және Раббыларың тарапынан сендерге түсірілгенді толық орындағанға дейін тұрақты бір тіршілікте бола алмайсындар!» Саған түсірілген Құран залымдардың көбінің (Аллаһқа) қарсылығын және күшірліктерін арттырады. Сонда қарсы келген ел үшін қайғырма» (5:68).

- «Сосын олардың артынан өзге елшілерімізді және Мәриямұлы Исаны жібердік. Оған қасиетті кітапты түсірдік

және оған ергендердің жүрегіне рақым мен аяушылық орнықтырдық» (57: 27).

Бастапқыда I. тек ауызша тарады. Иса өмірден өткеннен кейін бірнеше онжылдықтардан соң ғана қағазға түсе бастады. Біздің заманымызға жеткен I. -дің мәтіндері түпнұсқаның мазмұнын ғана айшықтайды және жекелеген адамдардың Исаның өмірі жайындағы әңгімесі болып саналады. I. мен Құранның түпкі қайнары бір болып табылады.

(Қайнар көз: Ислам энциклопедиялық сөздік» А. Али-заде, Ансар, 2007 ж.)

КӘЛӘМ (арабша – сөз, пікір) – пайғамбар өмірден өтісімен пайда болған діни пікірталас барысында VIII ғасырда қалыптасқан ислам дініндегі философиялық ілім, араб-мұсылмандық теориялық рефлексияның алғашқы бағыттарының бірі. Рафидиттер, хариджиттер және мурджиттер арасындағы идеялық күрес барысында орнықты. Кәләмнің пайда болуы Уәсил ибн Атаның (748 жылы қайтыс болды) есімімен байланысты. Кәләмнің екі кезеңі бар: ерте кезең, мутазилиттік («дараланған») және кейінгі кезең ашариттік, Әбу әл-Хасан әл-Ашаридің (873 – 935) есіміне орай аталған. Кәләмда адамның еркі мен әрекеті үшін жауапкершілігі мәселесінен бастап философиялық мәселелердің тұтастай шоғыры талқыланды. Кәләм бойынша, Алланың аянында берілген ақиқатты қияс («салыстыру») арқылы бекітуге болады, бұл зерденің дербестігінен хабар береді. Әуел бастапқы жаратылыс пен оның жаратылған әлеммен байланысы құдайдың атрибуттары мәселесі ретінде көрініс табады. Құдайдың атрибуттары «өзіндік атрибуттар» (сифат аз-зат) және «қимыл атрибуттары» (сифат ал-фил) деп бөлінеді. Ең негізі атрибуттарға ілім, құдірет, ерік және өмір атрибуттары жатады.

КИЕЛІ. Жазусыз ақпараттық аяда қалыптасқан кісілік құндылықтарда діни, этикалық және қауымдық бастауларды үйлестіру мәселесі маңызды. Мысалы, К. түсінігін кейбір зерттеушілер христиан халықтарындағы “сакральды”, “қасиетті” (священный) сөздерімен тели салады және аталған ұғымды тек діни мағынада түсіндіреді. Бұл, әрине, көшпелілік тұрмысты жете білмеуден шығады. Кезінде Шоқан Уәлиханов қазақтар екі тылсым күшті: “киелі” мен “кесірді” мойындайды деген. Дәстүрлі мәдениеттегі ырымшыл қазақ үшін К. нәрселер мнемоникалық рәміздер қызметін атқарды. Батыстық бағыттағы зерттеушілер үшін К. діни әдет-ғұрыптармен ғана байланысты болса, номадалық тіршілік тынысын терең зерделеген ғалымдар К. деген деңгейден

табиғи тылсым оқиғалар, құбылыстар мен нәрселерден көрінетіндігін атап өтеді. Мысалы, аспан шырақтары, жапан даладағы жалғыз ағаш, бұлақ, қолдан жасалған балбалдар, пұттар, қорғандар және т.б. К. дәрежеге табиғи құбылыс өзімен өзі емес, керісінше, адамға тигізетін оң ықпалы арқылы ие болады.

Қазақ даласын жете білген поляк саяхатшысы Бронислав Залесскийдің “Қазақтардың К. ағашы” деген суреттемесінен осы мәселе жөнінде түбегейлі ақпарат алуға болады. Саяхатшының әрі суретшінің бейнелеуі бойынша, К. ағаштың жанынан өткен кезде «қазақтар түйелерін шөгеріп, аттың жабуын немесе кілемшені жайып қояды да тізелерін бүгіп, немесе малдас құрып отырып дұға оқиды. Сонан соң өздері де ағаш бұтақтарына киімінен жыртып алған шүберек немесе қой терісінің қиындысын, тіпті болмаса ат құйрығынан кесіп алған қылды ақтық ретінде байлап кетеді. Олар К. ағашқа ақтық байлау бақыт әкеліп, ауру-сырқаудан қорғап-қоршайды, өмір жастарын ұзартады деп ойлайды. Сондықтан, тек биік ағаш қана емес, шөлдегі жол бойында кездесетін аласа бұталарда да ақтық байлаулы тұрады. Мұндай ағашты кесу қазақтар үшін күнәнің ең ауыры болып саналады, сондықтан оның тіпті қураған бір бұтағын сындырар бір жан болмайды. Мұғаджар тауына жақын жазықтардың бірінде өсіп тұрған бірнеше дінді жабайы өрік ағашын көргенім бар, әбден қурап қалған көптеген ірі бұтақтардың біреуіне қол тигізуге ешкімнің жүрегі дауаламайды. Ілінген ақтық шүберектер мен қой терісінің қиындыларының көптігіне септік жоқ, ағаш басына салынған ой бүркітінің ұясына да адамдар тарапынан келер еш қиянат жоқ, себебі, К. ағашқа салынған ұя да К.

Сонымен, “К.” және “кесірлі” түсініктерін не христиандық “священный” және “не угодный богу”, не мұсылмандық “қасиетті” және “мәкрұх” ұғымдарымен теңестіру дұрыс емес. Қазақы дүниетанымда бұл ұғымдар көшпелілік өмір салтынан туындаған және адам мен дүниенің арақатынасын айқындай түседі.

КӨҢІЛ – айналадағы қораған ортаға, жаһанға, ғаламға, ақиқатқа, дүниеге назар салумен байланысатын, олармен өзара үйлесім табуы нәтижесінде орын алатын қилы құбылысты сіңіріп-қорытатын адам жанының сырлы әлемін білдіретін философиялық категория. К. жеке адамның аксиологиялық тұрғыдағы табиғатымен тікелей байланыста бола тұра, адамның құндылықтық пайымдарын қайталай парықтап пайдаланады. К. – адамның жаны мен тәні арасындағы тұрақты қарама-қайшылықты мәмілеге келуін және қайшылыққа түсуін белгілейтін ұғым. Адамның көңілі тоймай, жалғанды бүтіндей қамтығысы келіп, дүниенің толық иегеріндей күй кешеді. Қиянат қылмаған көңіл – адам өміріндегі аса маңызды моральдық сапа. Хадис бойынша, дүниенің бекзаттығы көңілдің байлығында, ақыреттің бекзаттығы тақуалықта болып табылады. К.

абстракттілі ұғым, сондықтан да К-дің сан алуан күйін және тұрпатын айқындай түсетін ұғымдар бейнелі ойлаумен ұштас меңзеу тіркестермен беріледі. К-дің әсершілдік және танымдық мүмкіндігі шексіз. Ғалам ғажайыбынан, сазды әуезден, сөз өнерінің күдіретінен эстетикалық ләззат алып, олардың “көңілге түрлі ой салар” қуатымен ғибраттанып, хақтықтың шапағатын иеленетін де осы К. М., “Адам ата мен Хауа ана” қиссасында Алла тағала адам денесін жаратқан төрт затының бірі судан адамның төрт қасиетінің бірі – К-дің жаратылғаны айтылады.

Көңіл-күй – индивидтің психикалық өмірінде құптарлық немесе құптамайтын эмоциялық толқын немесе әлсіз сапада көрінетін біршама ұзақ, орнықты психологиялық күй. Ол адамның аңсары мен арманын, шындықтың болмысын, қайғы-қасіретін, ренішін, қуанышын, мұңы мен тілегін, күнделікті тіршілік тұрмысын тұтас, түгел қамтиды. К.-к-ң ахуалдық эмоциядан немесе аффектіден айырмашылығы – ол белгілі бір оқиғалардың тікелей салдары емес, адам үшін оның жалпы өмірлік жоспарлары, мүдделері мен күтулерінен тұрақты туындап жататын, олардың мән-мағынасына қатысты қобалжуға толы эмоциялық реакциясы болып табылады. К. адамның өмірге жалпылама да, нақты өміршең көзқарасын жеткізеді. Қалыптасқан К., өз кезегінде болып жатқан оқиғаларға қатысты тікелей эмоциялық реакцияға бірде оң (көтеріңкі, қуатты, демей), бірде теріс (үрейлендіре, жабырқата, зарықтыра) әсер етіп, осыған орай адамның қабылдау және мінез-құлқы бағытын өзгерте алады. К.-ң белгілі бір аңғырт күйін тудыратын себептерді ұғу, әйтпесе ұғыну дәрежесіне байланысты ол жалпы сезімталдық рай ретінде (көтеріңкі, беймәлім пәс) немесе анық сәйкестендірілген күй (сергіту, мұң, сағыныш, керісінше, қызығу, қуаныш, асу, лепіру т.б.) ретінде өтеді. Өзінің көңіл-күйін бақылай алу, оны саналы түрде жөнге келтіру адамның өзін-өзі ұстай білудің, өзін-өзі тәрбиелеудің түріне жатады. Жақсы, жағымды көңілді сақтайтын әрі жаман, жеңіл күйден өзін сақтандыратын тәсілдерді іріктеу және меңгеру – адамның өз мәртебесі мен сенімін көтерудің кепілдігі. Көңіл-күйді іріктеу және үйлестіру адамның мінез-құлқында байқалатын көтеріңкі сезімдік әрі жалпы эмоциялық жағдай. Жағымды эмоция тұрақтанбай көңіл күйдің себепсіз ауытқып тұруы, индивидтік үрейшілдік, орнықсыздық, теріс эмоциялық қайеттермен астасып, тіпті патологиялық күйге айналып кетуі де ықтимал. Күйдің бір түрінен басқа түріне алмасуын лезде сезбей де қаламыз. Расында, адамның мұң-мұқтажы мен қобалжу қарқынын пайымдай алмағанда, осындай біржақтылық көңілді жиі билеп алады. Халқымыз адамдардың көңіл күйіне қарап, оларды шат, жайдары, жылы жүзді, жарқын мінезді деп мадақтап, ақтап немесе түсі суық, ызалы, тұйық деп сақтандырып жатады. Сондықтан көңіл көтеретін

қасиеттер мен қылықтарды – ойын-сауықты, қалжың күлкіні, «сіз-біз» сыйластықты, өзара жақындасу тілектерін әрдайым, ашық қолдап отырған. Көтеріңкі көңіл-күй адамның өзін өзімен жарастыратын, өзгемен таныстыратын және табыстыратын қуат көзі. Адамның көңіл-күйі кейде өмірге деген жалпы қатынасын сипаттайды. Ұйткені көңіл-күй сыртқы ортадан туындайды. Мысалы, адамның әл-ауқаты тиянақты, қызметі жақсы, ұжымы ынтымақты, отбасы жарасымды болса, онда оның көңіл-күйі көтеріңкі, серпілісті, сергек болады. Денсаудың көңілі қуатты, тартымды. Ісін дұрыс орындаған адам шат-шадыман ширақ күйге түседі, сеніммен күшейеді. Керісінше, тұрмысында қысылып еркін жүре алмаған әрекетінде сәтсіздікке ұшырайды, көздеген мақсатына жете алмайды. Содан үнемі қиналып, азасыздыққа ұшырайды. Адамғы ықыласпен, құрмет тұта қарау, оның бойындағы жақсы бастауларды демеу, оны жамандықтан сақтандыру әрі ізгілікке тәрбиелеу. Көтеріңкі көңіл-күй адамның қабілет-қасиетін ширатудың бірден-бір емі әрі оның ішкі өтімді мотиві. Халқымыз осындай киелі қасиеттерімен елеулі, дәстүрімен теңеулі.

Ж. Молдабеков

КУЛЬТ, ГИБАДАТ (лат. cultus - күтім, құрметтеу) — ерекше тылсым күшке сену бағытында жасалатын қимыл, әдет-ғұрып, салт-жоралар жиынтығы. К - орталығы түрлі ғибадат етер заттары бар храм, табынатын үйлер. Көп жағдайда көркем шығарм.-тың классикалық үлгісі де К-тік қызмет атқарады. К-тің негізі түрлері — магия (қоршаған ортаға бір тылсым күштің әсер етуі, арбау); тілек тілеп жалбарыну, шарапат күту (құдайға, рухқа, Аллаға, Аруаққа жалбарыну); қасиеттілер К-ті.

КҮНӨ - (парсы. – қылмыс, айып) – шарифат заңдарына, діни қағидаларға қарсы іс-әрекетті, мінез-құлықты білдіретін этикалық категория. Ислам дінінде ең үлкен күнө - ширк, яғни Алла Тағаланы жоққа шығару немесе оған тең келетін құдірет иесі бар деп сену. Бұл К-ні Алла Тағала кешірмейтіндердің біріне жатады. Ал бұдан басқа үлкенді-кішілі К-ларды қаласа кешіреді немесе соған лайық жаза беруі мүмкін дейтін наным бар. Ислам дінінде үлкен К-лар қатары туралы әртүрлі көзқарастар бар: ата-ана қарғысына ұшырау, сиқырмен айналысу, кісі өлтіру, жалған куәгерлік жасау, ұрлық, паракорлық, құмарпаздық, арам етілген нәрсені пайдалану, екіжүзділікке салыну сияқты мінездер. Кейбір исламдық ғалымдар үлкен К-лар санын 300-ге дейін жеткізеді. Ал кіші К-лар саны шексіз болып есептеледі. Құранда: “К. істеуге және шектен шығуда көмектеспендер. Алладан сақтаныңдар, Алланың жазасы қатты болады” – деп келтіріледі. Сондықтан ислам діні “...Алла сендердің

К-дан аулақ болғандарыңды, мүлде пәк болғандарыңды қалайды” (Ағзаб сүресі, 33-аят) баса дәріптейді. Әбу Ханифа К. жасаған адамның иман шеңберінен мүлдем шығып кетпейтіндігі туралы көзқарасты көрсетеді. Ол: “Иманы бола тұра кейбір парыздарды орындамаған адам К-һар мумин болып табылады” – деп айтады. Исламда К-ні адам нәпсіге жеңіліп жасайтыны баса айтылады. Осыған орай Әбу Ханифа: “Ол Алланы жақсы көрмегендігінен емес, нәпсісінен жеңіліп қалғандықтан Аллаға қарсы келеді” – деп жауап береді. К. муминге зиян келтіріп, тозаққа кіруіне себеп болады деп есептеледі. Аллаға және пайғамбарға иман етуде К-лі болған адаммен, оларға сеніп, иман еткен адамдардың К-сі бірдей емес. Әл-Ашари бойынша, кейбір үлкен К. жасаған муминдер пағамбардың шапағатымен тозақтан құтыла алады. Соңғы шешім тек Алладан болады, Алла қаласа жазалайды, қаласа кешіреді. Хадис бойынша, “К-нің жуылуы – шын жүректен өкіну” болып табылады. Ислам дінінде К. істегені үшін шын жүректен өкініп тәубесіне келген Алланың ықыласына бөленетін болады. Тағы бір хадисте: “...Дін жолындағы күресте қиыншылыққа сабырлы болып, Алла тағаланың сауабымен үйіт етсең, артқа шегінбей, тек алға қарай ұмтылып жан тапсыратын болсаң К-ларың кешіріледі” делінген. Ислам дінінде ата-ананы қадірлемеу – ауыр К. болып есептеледі. Осыдан ата-анаға не істесең, алдың сол келеді, әкесін сыйламағанды, баласы сыйламайды деген бар қазақ әдебінде. Ата-анаға қатігездік жасаған адам дүниедегі ең К-сі көп, адамдық ардан безген жан болып саналады. Сонымен бірге, мұсылмандық қағида бойынша, патша адамды К-лі іске бұйырса, оны орындамауға болады және оның әміріне көнбеуге болады. Ф.Ницше “К-нің әлемге енуін” тек ақылдың адасуымен байланыстырады.

К. ұғымы халық санасында ислам діні арқылы кең жайылған. Бұл алланың қаһарына ұшыраған адамның басынан жиі кездеседі. К-ға жалпы адамгершілікке жатпайтын көптеген теріс қылықтар (нәпсіқұмарлық, арамдық, азғындық, опасыздық, екіжүзділік, жауыздық, т.б.) жатады. Өз К-сін кешіру үшін адам қателігін мойындап, ізгілік бағытында аянбай қызмет етуі тиіс. К-һарлық кешірілуі екі талай, сойқан мінездің көрінісі болса, кінә күнделікті өмірде жиі кездесетін құбылыс. Кінәні әдетте ықылас қойып түзеуге, жуып-шаюға болады. Кей жағдайда дұрыс секілді көрінген іс-әрекеттердің өзі де адамдарды кінәлі етіп қоюы мүмкін. Мәселен, аңдамай сөйлеу, қателесіп кету, осындай қылыққа жатады. Кінә мен К. ұғымдары қазақ ақын-жазушылары мен даналарының қашанда жиі талқыланған мәселесі болып келген. Оларды қазақ өмірінің айнасы деп қарастыруға болады. Мысалы, Шәкәрім өз заманындағы теріс қылықтармен келіспес күрес жүргізе отырып, ол замана мәселелерін, адамның өміріндегі адал еңбек пен маңдай тер төгіп, жасаған кәсіптің орны мен маңызын, адамзат қоғамының дамуы

барысындағы өнер мен ғылымның, мәдениеттің пайдасын шабыттана айтып, мынадай тұжырым жасайды: «Өзінің қадір-қасиетін жақсы білетін адам өзгелерді де қорламайды. Ол ісінде де, сөзінде де ешқашан пасықтыққа бармайды, ол әрқашанда сабырлы, ұстамды болады. Өзін құрметтейтін адам өзі барда өзгелердің де өзін лайықсыз ұстауына, бейпіл сөздер айтуына немесе дауыс көтеруіне жол бермейді. Ол өзі орындай алмайтын жеңілтек уәделер бермейді. Ол берген сөзінде тұру қажет екенін біледі. Өзінің қадір-қасиетін сезінетін адам сенімді бағалай біледі».

К. ұғымы әр мәдени-өркениеттік жүйеде, әр түрлі мазмұнға ие болуы мүмкін. Мысалы, христианды мәдениетте басты К-ларға жататындары: өзін құдайдан жоғары санау («грех гордыни»), пайдакүнемдік («грех корысти») және нәпсіқұмарлық («грех сладострастия») болып есептелсе, онда мұсылмандық өркениетке бұлардың қатарына шарап ішу, бес парызды орындамау, несиеге берген ақшадан пайда табу т.т. қосылады.

КІНӘ - адамның моральдық борышын атқармауынан, адамгершіл жанашыр сезімін орындамаудан туындаған мінез-құлықтық жай-күйі. К. ұғымының мазмұны адамның жөн-жосыққа деген қарсылығынан, іс-әрекеттегі қырсық қылықтан анықталады. Оны борыш талабынан асып түсетін әрекет жасаған немесе жоғары мақсатына жете алмағанын мойындайтын адам ғана сезінеді. Кәмелетті де белсенді адам қоғам алдында өз мінез-қылықтарына жауапкершілікпен қарайды, сондықтан өзіне жүктелген міндет пен жауаптылықтан жалтарғанды, елде қабылданған адамдық құндылықтарды елеусіз қалдырғандарды кінәлайды, кінәлы деп есептейді. Адам ақыл-парасат пен ерік-жігеріне сүйеніп, өзінің мінезі мен іс-әрекет үлгісін таңдайды. Адамның әдейі (ықтиярымен) жасаған, лажсыздан (еріксізден), абайсыздан және әдейі емес жасаған қылықтары оның ықпалдастық жағынан сараланады. Кесепатқа, жамандыққа ұшырататын қызғаншақтық, ашкөздік, ызақорлық сияқты адамның осал жақтары кінәні қоздырмаса кемітпейді. Кінәні лезде сезіну бар немесе оны ұғыну ұят сезімінен, ар азабынан, опынудан білінетін ұзақ жетілу жолы бар.. К. бағалаудың моральдық және құқықтық нормалары қалыптасқан. Моральда бір адамның кінәсын басқалардың кемшілігімен ұштастыра жазғыру ықтимал. Заңи тұрғыда К. құқықтық нормаларды бұзған, қылмыс жасаған адам тап болатын жағдайды білдіреді. Құқықтық талап К.-ліні жауаптылыққа тарту үшін және соттың тиісті жаза белгілеуі үшін негіз болып табылады. К.-ң моральдық және заңдық мағынасын діндегі к.-ті талқылау, бағалау желісінен ажырата саралау абзал. Діни моральда К. адамға әуел бастан тән, Адам-ата мен Хауан-ана жасаған бастапқы күнәның салдары деп танылады. Кінә көбіне күнәдан басталады.

Қазақ күнәнің жеті түрін айрықша атап отырған. Олар: Күншілдік, Қызғаншақтық, Тәкаппарлық, Ашушаң-ызакорлық, Жалқаулық, Қанағатсыздық, Сезім құштарлығы. К.-дан арылудың тәрбиелік маңызы зор. К.-ны мойындаудан жастың бойында моральдық тұтас сезім, құлықтық қалыптасу айқындалады. Алайда педагогикалық тәжірибе жазалаудың нәтижесінде к.-лік сезімі міндетті түрде пайда бола бермейтінін көрсетеді. Мұның себебі балада құқықтық сананың қалыптасуы босаң, кемшіл болуы мүмкін, қылықты жазалаудың бір жолына баса көңіл аудару ықтимал. Содан бала өзінің теріс қылығының салдарын моральдық, құқықтық тұрғыдан тереңірек, нақты ұғына бермейді. Оның үстіне, жазалау дәрежесі мен туындайтын жаңа сезімнің тереңдігі арасында тікелей байланыс, тәуелділік бола бермейді. Бұл орайда ұрып-соғып тәрбиелемек дәрежеліктің нәтижесі ойдағыдай оң бола бермейді. Құлықтық жаза (жақсы көрмей қою, сөйлеспей қою және т.б.) баланың өзін-өзі ұғынуына әсерді нығайтуға, жиілетуге бағытталуы қажет. Мұсылман мәдениетінде жалған сөз таратуды, жақсылыққа қол үшін бермеуді, имандылыққа жығылмауды үлкен К.-ға жатқызады.

Ж. Молдабеков

КІСІ. Қазақ руханиятындағы әдеп мәселесіне қатысты әлі де мағынасы терең ашылмаған, зерттеуді қажет ететін ұғымға “К.” жатады. Кейде пендені адамнан бөліп алады да, оны адам қатарына жатқызбай, ол туралы тек ”К.” деген ғана ұғымды қолданады. “К.” ұғымы жақсы адамды бейнелеуге де қолданылады. Қазақтың ”К. болар баланың К-лерде ісі бар, К. болмас баланың К-лерде несі бар” деген мақалын еске алайық. Немесе халық: ”Жақсылыққа жақсылық – әр К-нің ісі, жамандыққа жақсылық - ер К-нің ісі” дейді. Семантикалық жағынан алғанда “адам” мен “К.” синонимдер іспеттес және қазақ дүниетанымына тән синкретизмнің көрінісі (Тәңірі, Құдай, Алла сияқты). “Адам” – мұсылмандық мәдениеттен келсе, “К.” – түркілік атау. Абай бойынша, жақсы К-де үш қасиет: ыстық қайрат, нұрлы ақыл және жылы жүрек болу керек делінеді. Адамгершілік құндылықтары қашанда кісілік қасиеттерде көрініс табады. “Кішілік пен кісілік – ұлылықтың белгісі”, – деген Махмұт Қашқари.

Қазақ тілінде ”К.” – адам деген ұғымның мәнді бір атауы, ал “кісілік”, “адамгершілік” дегендер ауқымы кең ұғымды білдіреді. Халықтық атауда К. атауы кез келген адамға берілмейді. Мәселен, тілі шықпаған баланы, жан-дүниесі күйзеліске ұшыраған кем ақылды, өзіндік бағыт-бағдары жоқ адамдарды да “К.” деп айту қиын. Кісілік өзіндік іс-әрекеті, мінез-құлқы орнықты, өзге адамдармен қалыпты қатынас жасауды білдіретін адамға тән атау. Кісілігі бар адамның мінезінде ұнамды қасиеттер аз болмайды. Ол

ақыл тоқтатып, жұртқа өнегелі сөз айтып, өзгені де тыңдай білетін адам. Кісілігі бар адам бір істі бастаса, оны аяғына дейін жеткізіп, тындыруы тиіс. Оның әрбір қимыл-қозғалысы, әрекеті діттеген мақсатына бағытталып отырады. Байқап отырғанымыздай, жоғарыдағы мәтінде “адам” мен “К.” синонимдар сипатында қолданылады. Жүсіп Баласағұн “К.-адам” мен “К.-киікті” ажыратқан. Бұл қисын бойынша, тек әдепті К. ғана адам бола алады.

К-ні көрсең, есікке

Жүгіре шық кешікпе.

Қарсы алмасаң мейманды,

Кесір болар нәсіпке”, – депті Үмбетай жырау.

“Адам”, “тұлға” тәрізді ұғымдармен салыстырғанда “К.” қазақ мәдениеті өрісінде экзистенциалдық мазмұны айқын түсінікке жатады. К-нің басты кісілігі оның басқалармен қарым-қатынастың субъектісі деңгейіне көтерілуімен көрініс табады, көпшіліктің назарын өзіне қарата алады. Бұл үшін ол “жарқын жүзді, шуақ көңілді, ыждаһатшыл, жылы, шуақ және арайлы жүзді, игі мақсатты, иманды” болуы қажет. Керісінше, К-лігі жоқ адам “қара бет, суық, көк бет, қалың бет, т.т.” болып келеді. Ондай К-ге қарап көңілін толмайды, көншімейді.

К-лік қасиеттер әл-Фарабидің “Қайырымды қала” ілімінде арнаулы қарастырылады. Оның пікірінше, К-лік белгілер, әсіресе, елбасыға тән болуы қажет. Осындай К-ге қойылатын талаптар: “Біріншіден, бұл К-нің мүшелері мүлдем мінсіз болуға тиіс: жаратылысынан өзіне айтылғаның бәрін жете түсінетін және істің жай-жағдайына сәйкес ұғып алатын болуы керек, алғыр да аңғарымпаз ақыл иесі болуы шарт; өткір сөз иесі және ойына түйгеннің бәрін айдан-анық айтып бере алатын ділмар болуы шарт; өнер-білімге құштар болуы, оқып-үйренуден шаршап-шалдықпай, осыған жұмсалатын еңбектен қиналып азаптанбай, бұған оңай жететін болуы керек; тағамға, ішімдік ішуге, сұхбат құруға келгенде қанағатшыл болуы керек; шындық пен шыншыл адамдарды сүйіп, өтірік-жалған мен суайттарды жек көруі керек; жаны асқақ және ар-намысын ардақтайтын болуы шарт; оның жаны жаратылысынан пысық істердің бәрінен жоғары болып, игі істерге ынтазар болуға тиіс; дирхем, динар атаулыға, жалған дүниенің басқа да атрибуттарына жирене қарауы керек; жаратылыстан әділеттілік пен әділеттілерді сүйіп, әділетсіздік пен озбырлықты жек көру керек; қыңыр болмау керек; өзі қажет деп тапқан істі жүзеге асырғанда шешімпаздық көрсетіп, бұл ретте қорқыныш пен жасқану дегенді білмейтін батыл, ер жүрек болуы керек”, – дейді. Сонымен, “К.” шығыстық мәдениетте инабатты адам мағынасына жақын қолданылатын адамдық келбет болып табылады.

Қазақтың дәстүрі мәдениетінде “К.” ұғымы өзіндік Менін және сөз өнерін жете меңгеру арқылы үлгі боларлық адамды да білдіреді. Бұл, әсіресе, ақын-жыраулардың перформативтік дискурсына тән. Бұл дискурста кісілік алдыңғы қатарға шығады.

Әрине, дәстүрлі қазақ мәдениетіндегі ”кісілік” ұғымы тек эпикалық дәстүрден ғана емес, сонымен бірге мұсылмандық әлеммен қатысты ортағасырлық жазба мәдениетінен де бастау алады. Ұлттық қазақ философиясында “жетілген адам” мәселесі жалпы шығыс философиясы шеңберінде қарастырылып, адамды этика, адамгершілік тұрғысынан қарай отырып, сонымен қатар оны білімділікке, парасаттылыққа шақыруға ерекше көңіл бөлінеді. “Түркі тілдес халықтарының Конфуцийі” деген беделге ие болған Жүсіп Баласағұн Конфуций сияқты адам мен адам, адам мен мемлекет арақатынасы, әсіресе мемлекетті басқару мәселесін айшықтағанына байланысты жетілген адам мәселесін осы тұрғыдан қарастырады. Ал әл-Фараби бұл мәселені “Мұрат қоғамды” ұйымдастырумен байланыстырады. Әл-Фараби бақыт мәселесіне, ең алдымен адамның осы дүниеде бақытты өмір сүруінің жолдарын іздестіруге өзінің философиясын бағыттады. Сонымен қатар, әрбір жеке адамның жетілуіне ақыл-ойдың, парасаттылық пен білімнің рөлін ерекше жоғары бағалады.

Азаматтың өз ортасында, елінде ісі жүріп, абыройы биіктеп кетуі үшін бар жағдай отбасынан басталып, көңілі тыныш, көкірегі жүйрік болуы керек екен. Бұлай болмаған жағдайда, яғни, отбасында сені түсінетін, ақыл бөлісетін кісі табылмаса бейне “арқана тұз артқандай” еңсең езіліп, ілгері басқан аяғың кері кетіп, күнкөрістің қамымен кеткенің. Адам бойындағы кісіні кері кеткізер кесапат қылықтарды қанын шығара ашумен қатар, жақсы мен жаманның айырымын таразылап көрсетуімен қымбат. Ақылгөй даналарды тыңдаған жас қауым іштей жаманнан жиреніп, жақсыға ұмтыла жүреді, өзін ар таразысының алдында әрқашан салмақты, таза ұстауға тырысып бағады. Жыраулар өмірдің өткіншілігін, дүниенің опасыздығын айтып, пәлсапалық түйіндеулер жасайды. Пенденің көзі мен көңілі тойымсыз, ашқарақ көңіл ішсем, жесем, байысам, қуансам, құшсам, сүйсінсем деп, еш басылып болмайды. Дүниені жиған үстіне жинай берсем, жұрт менің байлығыма қызықса, тіпті кезі келгенде аяғыма жығылса деп армандайды. Тоқтамы, шүкіршілігі кем адамдар сол арманының соңына шам алып түсемін деп жүріп жарық тіршіліктің баянсыз боларын, бәрінің де бүгін бар, ертең жоқ екеніне ой жібермейді. Намысты ұмытады.

КІТАПХАНАЛАР - Қазақстан Республикасының
Ұлттық кітапханасы - 1910 жылы 31 желтоқсанда құрылды.
Ағарту саласы жанашырлары Қоғамының қаражаттарына Верный

қалалық думасы Л.Н. Толстой атындағы кітапхана-оқу залын ашу туралы шешім шығарды. К. ҚазОАК Президиумының «Қазақ АССР мемлекеттік көпшілік кітапханасын бекіту туралы» (1931 ж.) Қаулысымен 1931 жылы Республикалық кітап қоймасы мәртебесін алды. Қазақ ССР Министрлер кабинетінің 1991 жылы 9 желтоқсандағы N775 Қаулысы бойынша Ұлттық кітапхана болып аталды. ҚР ҰҚ ғимараты Қазақ Министрлер Кеңесінің 1982 жылы 26 қаңтардағы N38 Қаулысының және ҚР «Тарихи-мәдени мұраны сақтау мен пайдалану туралы» Заңының 11 және 19 баптарының негізінде тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізіміне енгізілді.

К. қорында әлем халықтарының әр тілдерінде 5 831 812 сақтау бірлігін құрайтын әмбебап жалпыұлттық әдебиеттер жинағы сақталады. Қор жыл сайын 100 мың данаға толықтырылып отырады. Күн сайын кітапханаға 3 мыңға жуық оқырман қатынайды. Оқырмандарға 1 жылда 2 миллионнан аса құжат беріледі. Оқырмандарға 15 оқу залы қызмет көрсетеді (жалпы және 14 мамандандырылған). Олар 1500 адамға бір мезгілде қатар қызмет көрсетуге есептелген. Оқу залдарында негізгі кітап сақтау және қосалқы қорлардан әдебиет беріледі, соның ішінде сирек кітаптар мен қолжазбалар, карталар, ноталар, дыбыс жазбалары, электронды басылымдар топтамалары да бар.

1990 жылы ҚР ҰК Халықаралық кітапхана қауымдастықтары мен мекемелері Федерациясының құрамына кірді. (ИФЛА) және Еуразия кітапхана ассамблеясының (ЕКА) тең құрылтайшысы болды. Толеранттылық, білім, диалогқа ашықтық «Ұлы Жібек жолындағы Керуен-сарай» жобасының негіз қалаушы идеялары болып табылады. ҚР ҰК-ғы шетелдердің мәдениет Орталықтары ақпаратты сақтауға, күшейту мен беруге, мәдени дәстүрлердің жаңғыруы мен халықтардың нақты өзара ықпалдастығына жәрдемдеседі және өздерінің қызметі арқылы «Ұлы Жібек жолындағы Керуен-сарай» бағдарламасын іске асырады. ҚР Ұлттық кітапханасында Ресейлік зерттеулер, Қытай, Пәкістан, Түркия мәдениет Орталықтары, Үндістанды зерделеу, Иран және Орталық Азия халықтарының мәдениетін зерделеу Орталықтары жұмыс істейді. Оқырмандарға әдебиет, Интернет-ресурстар, CD және DVD-материалдар, кітап және өнер туындыларының көрмелері, мәдениет және ғылыми қайраткерлерімен кездесулер арқылы түрлі халықтардың мәдениеті туралы ақпарат беріледі. 2007 жылы Америка мәдениет Орталығын ашу жоспарланды. Тепе-тең бастамаларда Қытай кітапханаларының бірінде Қазақстан мәдениет Орталығы ашылады. Осындай Орталықты Қырғызстан Ұлттық кітапханасында (Бішкек) және Ресей мемлекеттік кітапханасында Орталық Азия мемлекеттері мен Қазақстан ресурстары Орталығын ашу ұйғарылды (Мәскеу).

Қазақстан Республикасының Ұлттық академиялық кітапханасы (ҚРҰАК) - 2004 жылдың 23 сәуіріндегі ҚР Үкіметінің № 461 Қаулысымен құрылды. 2004 жылғы 10 маусымда ҚР Президенті Н. Ә. Назарбаев пен Мәскеу мэрі Ю. М. Лужковтың қатысуымен кітапхананың салтанатты ашылу рәсімі өтті. 2005 жылғы 10 қыркүйекте АҚРҰАК оқырмандарына өз есігін ашты. Жаңа кітапхана - жалпы алаңы 15 000 шаршы метрді құрайтын, қазіргі заманға сай 5 қабатты ғимарат. Мұнда тұтынушыларға бар жағдай жасалынған. Қазақстан Үкіметінің жаңа жобасы кітапхана процесстерін автоматтандырудың кешенді жүйесімен қатар, кітапхана ісіндегі жаңа технологияларды дамыту және ақпараттардың ұлттық электронды сақтау қоймасын құру үшін жаңа компьютерлік жабдықтармен жасақталған зияткерлік орталық құруға бағытталған. Бүгінде ҚР Ұлттық академиялық кітапханасында электронды ресурстарды 50 терабайттан петабайтқа дейін ұлғайтуға мүмкіндік беретін электронды сақтау қоймасы мен серверлер кешеніне арналған база құрылды. Кітапхана кітапханалық-библиографиялық процесстерді автоматтандыру деңгейі жөнінен республикамызда көшбасшылық орында. ҚРҰАК базасындағы «РАБИС» ақпараттық-библиографиялық жүйесінің автоматтандырылған негізгі үлгісі Қазақстанда алғаш рет ресми мақұлданды әрі жаңартылды. Бұл жүйе оқырмандарға қызмет көрсету процесіндегі бірегей логикалық тізбек бойынша жұмыс жасайды — оқырмандарды тіркеуден бастап, оларды әдебиеттер іздестіру мен тапсырыс беру, кітап беріліміне дейін бақылау.

Бүгінде кітапхана қызметін 15 мыңнан аса оқырман пайдалануда. Кітап қоры 380 000 жуық. Кітаптан бөлек, кітапханаға қазақ, орыс және басқа да шет тілдерінде 1500 аса атаумен отандық, шетелдік мерзімді басылымдар келіп түседі. Кітапхана өз пайдаланушыларына 15 толық мәтінді ғылыми мәліметтер базасын және әлемдік алпауыт ақпарат орталықтарының он-лайн каталогтарын ұсынады.

ҚРҰАК кітапханашылары компьютер технологияларын қолдануды жетік меңгерген, электрондар тасқынындағы ғылыми ақпараттардан да хабардар, қызмет барысында қашықтағы мәліметтер базасын, виртуальді анықтама қызметін, құжаттарды электронда жеткізу секілді осы замандық қызмет көрсету түрлерін жиі қолданады. Сондай-ақ, кәсіби ақпаратты қажет ететін тұрғындарға қызмет көрсету үшін меншіктік ақпараттық мәліметтер базасын қалыптастыруда.

ҚРҰАК еліміздің кітапханаларына арналған ақпараттандыру мен автоматтандыруды енгізу бойынша консалтингтік орталық құруды зор сеніммен қолға алуда әрі республикамыздың кітапханалық процесстеріне жаңа технологияларды енгізу

саласындағы консалтингтік, болжалдау және талдау жұмыстарын жүзеге асыруда.

ҚРҰАК мынадай алып ақпараттық жобалардың инициаторы әрі әзірлеушісі: «Қазақстанның Ұлттық Электронды Кітапханасы» (ҚазҰЭК), «Қазақстанның қашықтағы кітапханалық академиясы», «Қазақстан кітапханаларының бірегей ақпараттық желісі». АҚРҰАК мамандары «Қазақстан кітапханаларын жаңартудың 2007—2009 жылдарға арналған бағдарламасын» әзірлеуде белсенділік танытты.

ҚРҰАК қызметіндегі басым бағыттардың бірі — халықаралық ынтымақтастықты дамыту. АҚРҰАК мынадай халықаралық үкіметтік, қоғамдық, кәсіби ұйымдармен белсенді ынтымақтасқан: ИФЛА, БАЕ, МБИАЦ, ЮНЕСКО, Француз Альянсы, Гете институты, Дүниежүзілік даму банкі, Азия даму банкі, ПРООН, НАТО және басқалар. ТМД елдерінің Ұлттық кітапханаларымен ынтымақтастық туралы Келісім жасалды. Атап айтсақ: Ресей, Әзірбайжан, Тәжікстан, Қырғызстан, Молдова, Белоруссия, Өзбекстан.

«Адам құқықтары жөніндегі ашық сандық кітапхана», «Көпшілік құқықтық ақпараттар орталығы», Үнді мәдениет орталығы, Неміс оқу залы, Ақпараттық даму орталығы, НАТО кітапханасы және басқа да ұйымдармен бірлікте жобалар әзірледі және енгізді. Ынтымақтастық туралы бұл келісімдер кітапхана қызметтері мен ақпараттық ресурстарды әрі қарай электрондауға серпін беретін жаңа жобаларды дамытуды қарастырады.

ҚРҰАК қызметі халықаралық дәрежеде аталып, ақпараттық қоғам қалыптастыруға өзіндік үлес қосқан әлем кітапханалары туралы түсінік беруді мақсат еткен ИФЛА «Success stories of libraries Building the Information Society» арнайы жобасында әлемдегі үздік кітапханалар тарихы ондығына енді.

Қазақстан Республикасы кітап мұражайы - Алматы қаласында орналасқан. Басты мақсаттары: тарихи және мәдени заттар мен ескерткіштерді, белгіленген ғылыми жүйе және жіктеу бойынша экспонатталған Қазақстанның ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі қолжазбалары мен жарияланған кітаптарын жинау, жинақтау, сақтау, зерделеу және насихаттау; іздеу, ғылыми-зерттеу, экспозициялық, ағартушылық және баспа жұмысы. 2006 жылғы 1 қаңтардағы жай-күй бойынша мұражайда 51,3 мың кітап тіркелген. Олардың 5213 мыңнан астамы сирек кездесетін, ескі кітаптар мен қолжазбалар. Ғимараттың жалпы көлемі 490,6 шаршы метр.

КОРЕЙЛЕР МӘДЕНИЕТІ - Корейлер - (өздерінің атауы – чосон сарам) — Кореяның байырғы халқы. КХДР-нда 24 млн., Корей Республикасында 50 млн. Корейлер тұрады. Жалпы саны 81 млн. адам. Сондай-ақ, Ресей Федерациясында 108 мың, Өзбекстанда

184 мың, Қазақстанда 104 мың (1992) корейлер бар. Антропологиялық жағынан корейлер моңғол тектес нәсілдің шығыс азиялық тармағына жатады. Корей тілінде сөйлейді.

К.-дің ұлттық киімі, көбінесе, ақ матадан тігіледі. Ерлер кең балақты шалбар, күртеше, халат, әйелдер ұзын белдемше, қысқа кофта, дамбал киеді. Дәстүрлі бейнелеу өнері, архитектуралық ескерткіштері, қыштан, балшықтан әшекейлі заттар жасау өнері әлемге әйгілі. К.-дің дәстүрлі фольклорлық шығармалары, халық әндері, ертегі-аңыздары сақталған. Музыкасы мен би өнері дамыған. Кең тараған музыкалық аспабына комунго, каягым, флейта, барабан жатады. Қазақстанда К.-дің ұлттық-мәдени орталығы, Республикалық корей музыкалық комедия театры жұмыс істейді, корей тілінде газеттер мен кітаптар шығады.

К. будда дінін ұстанады. Біршама бөлігі – христиандар. Ежелгі дәуірде к. шамандық сенім ұстанып, табиғат құдыретіне табынған. III – IV ғасырларда Кореяға будда діні таралып, орта ғасырларда конфуцийшілдік күшті ықпал етті. XIX ғасырдан Кореяға христиан діні де енді.

К.-дің ұлттық тағамдары – қышқыл дәмді, ащы тұздық қосқан балық пен көкөніс. К. ежелден егін шаруашылығымен айналысып келген. Көбінесе, күріш, арпа, тары, бұршақ дақылын, бау-бақша мен көкөніс егеді. Жібек құртын өсіреді. Теңіз жағалауында балық аулайды. Мал шаруашылығымен қосалқы рөл атқарады. Қыш-құмыра жасау, балташылық, тоқымашылық, тұрмысқа қажетті бұйымдар жасау қолөнері кең тараған. Қазір жеңіл және тамақ өнеркәсібі, қара металлургия, машина жасау, т.б. ауыр өнеркәсіп түрлері дамыған.

КІШПЕЙІЛДІЛІК - адамгершілікті көрсететін мінез-құлық; үлкенге, айналасындағы жарқын адамдарға иманжүзді сыйласым көрсетудің әдепті көрінісі, адамгершіл дәстүрдің нәзік айғағы. К. дегеніміз жұрт мойындаған тәртіпке өз еркімен бағыну, өзінің жеке бастық керек-жарағын сол қоғамдағы халықтың қалыптасқан жағдайына сәйкес шектеу, адамға құрметпен қарап, серіктестің кемшіліктеріне төзімділік көрсету, өзінің де, басқалардың да жетістіктері мен кемшіліктеріне сын көзбен саралап қарау.

Жеке адам өзінің әлеуметтік тіршілік иесі екендігін сезінген сайын замандастарының, қоғам мен табиғат алдындағы жауапкершілігін жетілдіреді, міндет-парызын айқындайды. К.-ділер өз еркімен қоғамға, адамзатқа қызмет істеуге бел буған кісілер. К.: а) адамның барлық іс-әрекетінен, қарапайым қимыл-қозғалысынан, өзін ұстауынан, тәлім-тәрбиелі мінез-құлқынан, дәйекті сөзінен, киген киімінен де аңғарылады; ә) өзге адамдарды сыйлаудан,

олармен қарым-қатынас жасаудағы қарапайымдылықтан, өзінің қызметін дабыралап марапаттамаудан көрінеді. К.-тің өлшемі – кісілікте, кісіліктің өресі – К.-лікте. Мұндай адами артықшылық - адамның ұстамды сөзінде, сезім сергектігінде, қарым-қатынас туралығы мен тұрақтылығында, аумалы-төкпелі мінезге ұрына бермеуінде. К. адам - адамгершілігі мол, мейірбан, кісіге қарасуға, қол ұшын беріп, жәрдемдесуге әзір тұратын тынымсыз. К.-лік – мінез, әлеуметтік мәртебе, көп қошемет тұтатын асыл қасиет. Сол үшін де халық: "К.-лік – кішілік емес, кісілік" – деп оның мәнін өте дұрыс айтып жеткізген.

Ежелгі заманның ойшылдары, философтары К.-ті кішілік, қарапайымдылық, кісілік деп асыл қасиеттермен теңестірген терең мағыналы нақылдарын арнаған. "Қабуснамада" "өзін басқалардан кішік, қарапайым ұстаған кісіні" – дана деген баға кезігеді. Шынында да, К.-йіл, қарапайым кісі өзіне қатты сөйлеп, дөрекілік көрсеткендерге де дүрсе қойып, қаһарын шашпайды, зиянын көрген адамына да күш-құдіреті жетіп тұрғанымен, таптап тастауға құлықты емес, ашуын ақылына жеңдіріп, байсалдылық көрсетеді.

Қарапайым болу - ізгілік жасауға құштарлық, айбат көрсетпей-ақ, елеулі болуға, міндет қылмай-ақ, сыйлы болуға қол жеткізу, ақ көңілдігін сақтау. К.-йіл қарапайымдылық – мінез ордасы, адамның қорғаны. Жігерімен нәрлі жан еш нәрсені бүлдірмей, ешкімге зиян келтірмей, жасандылық пен менмендікке ұрынбай, бойындағы күш-қуатын жақсылыққа жұмсайды. "Жасанды К.-лік – жақсы қасиет емес" (К. Гольдони), тіпті "жалған К.-лік те, менмендік сияқты, жиіркенішті" (Абай).

К.-ке қарама-қарсы ұнамсыз қылық – менмендік, адамдар арасын жіктшілдікке ұшыратады. Менмен адам кем-кетігін, кінәсын қаперіне алмай, өзін басқадан артық, жоғары санайды. Мақтауды ғана ұнатып, басқа салиқалы сөзді естігісі келмейді, ақыл-кеңесті құлағына ілмейді. Құранда: "Жер бетінде кердендеп жүрме! Әрине, сен жерді тесіп жібере алмайсың, не болмаса, зорайып өсіп, таулармен де теңесе алмайсың" ("Исро" сүресі, 37-аят), – делінген.

Қазақта К.-ті кішілік пен кісіліктің нышаны деп ұғынушылық қалыптасқан. К.-лік дегеніміз үлкен алдында әдеп сақтау, кісіні сыйлау, өзінен кішіге лайықты мінез-құлық үлгісін көрсету. К.-лік көрсету орынсыз кішірею, кішірейгенсу емес, шын мәнінде кісінің мәртебесін ізеттілік, сыпайылық көрсететін әдепті жанның адамгершіл қасиеті, төзімді ілтипаты көтерген. Қазақ халқы «кішілік те кісілік» деп, кішілік - әдептілікті, ізеттілікті, сыйласымдылықты көрсететін қасиет деп жоғары бағалайды. Халқымыздың: " Ұлық болсаң, кішік бол", "Болған адам болдым демес, болдым десе, болғаны емес" – деуі, адам қанша болып-толса да, кемерінен асып төгілмеуі керектігін, көпке деген ізеті мен инабатын үзбей, тіршілік етуі тиістігін айтқаны. Бала үлкенге қарап

өседі. Ата-аналар, үлкендер өздері үлгі көрсетпесе, Қ.-ліктің кереметтігі жайындағы сөздердің әсері ойдағыдай болмайды. Қ. адамның рухани байлығының бір қайнары және көрсеткіші екенін мінез-құлықпен дәйектелік.

ҚАЗАҚТАР - Қазақтардың жалпы саны 15 млн. адамнан асады. Олардың ішінде Қазақстанда тұратыны 10 млн. адамнан артық. Қ. диаспоралары жақын және алыс шетелдердің көптеген елдерінде бар: Қытайда – 1500 мың, Ресейде – шамамен 700 мыңдай, Моңғолияда – 137 мың, Түркияда – 120 мың, Ауғанстанда – 20 мың, Иранда – 10 мың, Еуропаның әр түрлі елдері мен АҚШ-та – шамамен 4 мыңдай адам. Барлық Қ.-дың үштен бір бөлігінен астамы өздерінің этникалық отанының шегінен тыс жерлерде өмір сүріп келеді.

Қазақ тілі алтай тілдік отбасының түркі тобының қыпшақ тармағына жатады. Жақын туыстас түркі халықтарының тілдерінен айырмашылығы – өзіне тән ерекшелігі диалектілердің жоқтығы болып табылады. Оған себеп номадизм феномені – бүкіл Дала белсенді қозғалыста және тайпаралық қарым-қатынаста болған. Жабық, жеке, дара өмір сүру үшін объективті жағдайлар болмады – сондықтан Етістен Еділге дейінгі ұлан ғайыр аумақта біртұтас тілдік нормалар болған. Қазіргі уақытта қ. т. Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі болып табылады. Қ. т.-ін қайта өрлету және дамыту мемлекеттік бағдарламасы әзірленіп, іске асырылып келеді (республиканың басқа тілдерімен қатар).

1999 ж. халық санағына сәйкес, қ.-дың 99,4%-ы қ. т.-ін, 75%-ы – орыс және 0,7%-ы – ағылшын тілдерін меңгерген. Қ.-дың да, барлық түркі халықтарының сияқты бұрынғы өткен заманда өздерінің ежелгі, төл графикасы – руналық жазбасы болған. Ол ерекше (негізінен, сызықтық жазбалар) белгілер түрінде болып келген. Руналық әліпби 72 руналық белгімен берілетін 28 әріптен тұрады. Номадизмнің арқасында қ. т. ежелгі түркі тіліне жақын болып қалған және руналық ескеткіштерді аудару мәселелерін дұрыс шешуге мүмкіндік береді. Ұлы далаға исламның келуімен (VIII—X ғғ.) Қ.-дың арасында араб графикасы тарай бастайды. Сауат ашудың негізгі ошақтары мешіттердің жанындағы мектептер мен медреселер болды. XX ғ. 20-жылдарының аяғында жазу латын графикасына, ал 40-жылдары кириллицаға көшірілді.

Қазақтардың діни наным-сенімдері – мұсылман-суниттер. Исламға дейінгі кезеңде Қазақстанның аумағында Тәңірге – Мәңгі Көкке табынушылық басым болатын. Тәңіршілдік адамзаттың еделгі монотеистік діндерінің бірі болып табылады. Тәңіршілдіктің көптеген белгілері ежелгі шығыстық табынушылықтармен туыстыққа меңзейді. Тәңірге табынушылық қандай да бір ережелер жинағын қалдырмаған (мысалы, иудейлердің «Ветхий Заветі»),

христиандардың «Новый Заветі», мұсылмандардың «Құраны» және т.б. сияқты). Жалғыз жазбаша дерек Ұлы Түрік қағанаты кезеңіндегі (V—VIII ғғ.) тастарға руналық жазбамен жазылған батырлық поэмалар-эпитафиялар болып табылады XIV ғасырда, Алтын ордалық Өзбек ханның тұсында ислам империяның мемлекеттік дініне айналды. Соған қарамастан, XIX ғасырдың ортасында Ш. Уәлиханов исламның таралуын және кейбір аймақтардың әлі де тәңіршілдік дәстүрлерді ұстанатындығы жөнінде жазған. Кеңес уақытында атеизм үстем болды. Тәуелсіздік алғаннан кейін ислам діні Қазақстанда мемлекеттің қолдауына ие бола бастады. Сонымен қатар дінді секуляризациялау мемлекет идеологиясының бір бөлігі болып табылады. Қ. халқының тұрмысында қ.-дың этносанасы мен менталитетіне ықпал еткен жекелеген ежелгі тәңіршілдік әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері - ата-бабалар әруағына, отқа, күнге, жұлдыздарға, көкке және т.б. табыну исламдық дәстүрлерімен трансформацияланған. Қ. номадтық және діни дәстүрлердің ықпалымен дінге ерікті болып табылады.

Қазақстан – ғасырлар бойы қуатты империялар мен мемлекеттер пайда болып, күйреп, қайтадан жанданған Еуразия құрлығының ежелгі өркениет жері. Оның аумағынан Шығыс пен Батысты байланыстыратын маңызды сауда жолдары өткен. Елдің аумағында өмір сүрген ежелгі тайпалардың тарихи-мәдени бірлестіктері көптеген ғасырлар бойы Қ. этносының қалыптасуының негізі болып табылды (сақтар, үйсіндер, ғұндар, қаңлылар, түркілер, қыпшақтар, Қазақ хандығы). Еуразияның түркі тілдес халықтары, соның ішінде Қ. да туып, өмір сүріп жатқан жер әр уақыт кезеңіне сәйкес әр түрлі аталған: Тұран, Оғыздар даласы, Дешті Қыпшақ, Түркістан. Ортағасырларда Түркі қағанатының, Алтын Орданың құрамында болған қазақ ру-тайпалары XV ғасырдың орта тұсында өздерінің төл мемлекетін – Қазақ хандығын құрды. Алайда XVIII ғасырдың екінші жартысынан бастап ресей империясына тәуелді болып қалады. XX ғасырдың соңында Қ. өздерінің тәуелсіз мемлекетін құрудағы тарихи мүмкіндікке ие болды. Ежелгі дәстүрлерді, әдет-ғұрып пен салтты, тарихи-мәдени құндылықтарды қайта жаңғырту идеясы жас мемлекет үшін ерекше маңызға ие бола бастады.

Қазақтардың дәстүрлі шаруашылығы – көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығы (қой өсіру, негізінен қылшық жүнді және құйрықты тұқымдар, ірі қара мал), соның ішінде жылқы өсіру және түйе өсіру. Қ.-дың қоныстанған аумағының басым бөлігінің аридті сипатына байланысты егін шаруашылығы негізінен қосалқы болған, ал су ресурстары мол жерлерде тіпті жарыспалы шаруашылық болып табылған. Қ. малды қорада бағу үшін жем-шөп дайындамаған. Мал жазда да, қыста да ашық жайылымда жайылған. Бұл көшпелі жүйенің бірегейлігі Қ. күн мен

көк шөптің артынан көшкендігінде: жазды олар солтүстік ендіктерде өткізген (шұрайлы жайылымдары көп, салқын климатты жерлерде), ал қысты – тау етектері мен жартылай шөлейтті оңтүстік аймақтарда (жер бедері аңызақ желден қорғайтын және жайылымдардағы қар қабаты қалың емес жерлерде) өткізетін болған. Ресейдің қол астына кірген соң және жайылымдық жерлер мен су қоймаларының біртіндеп қысқаруы халықтың әлеуметтік межеленуіне және олардың біртіндеп отырықшылануына алып келді.

Кеңес кезеңінде, большевиктер қолдан тудырған жаппай ашаршылық пен ауқымды қуғын-сүргіннің нәтижесіндегі үлкен құрбандықтарға (шамамен 50% байырғы тұрғындар қаза болды), сонымен қатар Ұлы Отан соғысындағы еңбекке қабілетті ерлердің көптеп қаза болуына қарамастан Қазақстан Ресей империясының артта қалған елінен дамыған өндірістік республикаға айналды. Қолданбалы өнердің ежелгі түрлерінің біріне металдарды көркем өңдеу: ұсталық іс, сүйекпен, күміс және алтындармен әшекейленген ыдыс-аяқ, зергерлік бұйымдар, қару-жарақ, ер-тұрман, сонымен қатар ат әбзелдерін, киім-кешек әзірлеу жатады. Көшпелі дәстүрлі үй – киіз үй, атқа арналған ер-тұрман, салт атты шайқас өнері, ұлттық кілем өрнектері, күміс және алтын әшекейлер өрнектері – көшпелі мәдениеттің теңдессіз туындылары екендігі белгілі. Киіз үй киізбен қапталған ағаш қаңқаға (кереге) негізделеді.

Шаңырақ — киіз үйдің ең жоғарғы бөлігі, ол ошақтан шыққан түтіннің шығуына және киіз үйдің ішкі бөлігіне жарық түсіруге арналған. Температураны сақтап тұру және желдету қайырмалы шымалдықпен қамтамасыз етіледі, оның өлшемін шаңырақтың киізден жасалған жабынымен реттеуге болады, ол екі немесе одан да көп қабаттан тұруы мүмкін. Дұрыс құрылған киіз үйде жазда салқын, қыста жылы болады. Оны бұзуға және құруға бір сағаттан кем уақыт кетеді. Киіз үйдің ортасында қазан-ошақ орналасады. Киіз үйдің басты әшекейі киіз кілемдер (текемет) мен жүн кілем бұйымдар болып табылады. Сонымен қатар киіз үйдің іші әр түрлі ою-өрнекті, құрақты, кестелі, өрілген таспалармен байытылған. Қарапайымдылығы мен тиімділігі, құрудың жеңілдігі мен жылдамдығы, құрылысының мінсіздігі мен жоғары тасымалданғыштығы киіз үйді көшпенділердің аса қажетті үй-жайына айналдырды. Қазіргі уақытта киіз үйлер музейлердегі, театрлар мен басқа да көпшілік орындарында сәндік бұйым ретінде жиі қолданылады. Ұлттық мейрамдардың кезінде алаңдарға тігіледі.

Қазақтардың дәстүрлі киімі толығымен көшпелі өмір салтына бейімделген болған. Ерлердің киімі көйлек немесе жейдеден және шалбардан тұрған. Бейбіт уақытта жеңіл шыт және тоқыма маталар қолданылған. Ал жаугершілік заманда киім-кешек негізінен былғары мен болат сауыттардан құралған. Қыста қысқа

күпілер киген. Өңделген қой немесе қасқыр мен түлкі терісінен, кейде бағалы аң терілерінен (кәмшаттың, бұлғынның) әр түрлі тондар киген. Жазда бастарына тақия немесе киіз қалпақ, қыста – тері мен елтіріден жасалған әр түрі бас киімдер (бөрік, тымақ, малақай, телпек) киген. Аяқ киімдері былғары етік (етік, мәсі), былғары аяқ киім (шарық, қалыш, кебіс). Қыста киіз байпақ және сыртынан биік саптама етік киетін болған. Әйелдердің киімі жасы мен мәртебесіне қарай әр түрлілігімен ерекшеленеді. Көйлектері ұзын, кең етекте болған, олардың астынан сол матадан тігілген шалбарлар (дамбал) киген. Көйлектің сыртынан жүн, сондай-ақ барқыт, қамқа, ши барқыт, жібек жеңсіз камзол мен бешпенттер киетін болған. Сыртқы киімдері кең шапан, ал қыста жеңіл күпі болған. Әйелдердің де, еркектердің де былғары белбеу тағу дәстүрі болған, олар атақты және бай адамдарда алтын және күміс түйіндіктермен және асыл тастармен әшекейленген. Аяқ киімдері биік өкшелі нәзік сахтияннан пішілетін болған. Бас киімдері тақиялар, елтірі жиекті әр түрлі пішімді бас киімдер (бөрік, орамал) болған. Тұрмыстағы әйелдер кимешек киген – ол бетке арналған қимасы бар, басты, кеуде мен арқаны жауып тұратын ақ матадан тігілген жаулық. Кимешектің сыртынан әйелдер (әсіресе егде жастағы) орамалдың бір түрі – жаулық байлайтын болған. Кейде кимешектің орнына арқа мен иықты жауып тұратын үлкен орамал – сұлама орамал пайдаланылған. Көйлектің сыртынан немесе шалбармен бірге жас әйелдер оюмен өрнектеліп кестеленген кең етекте белдемше киген. Жылдың суық кездерінде жылы, барқытпен қапталған шапандар мен қымбат аң терісінен тігілген тондар – ішік киілетін болған. Жалпы ерлердің де, әйелдердің де киімдері алтын және күміс бөлшектерміндетті элементтермен өрнектеліп тігілген, бағалы теріден елтірі компоненттер көптеп қолданылған. Қыздар мен жас әйелдердің киімі бай ұлттық ою-өрнектермен әшекейленген. Әдемі сырттан әкелінген маталар үлкен сұранысқа ие болған. Қ. қалыңдығының киімі ұзын ақ жібек кестелі көйлектен тұрады. Көйлектің сыртынан қою қызыл барқыттан тігілген бешпент тігіледі, сонымен қатар күміс және алтын әшекейлер: алқа, білезік, жүзік пен сақина және т.б. тағатын болған. Көйлек пен бешпент біртұтас ансамбльді құрап, оны үйлену тойына киетін көне бас киім – сәукеле аяқтайды. Биік, конус тәрізді пішінді, барқытпен қапталған ол асыл тастармен, күміс түйіндіктермен, салпыншақ маржан жіптермен және жақтау, шолпылармен безендіріледі. Салпыншақтардың саны бойынша қалыңдықтың мүліктік жағдайы мен әлеуметтік мәртебесі анықталған. Еркектер де шекпен – жүннен тоқылған жадағай киім киетін болған, олар қажет болған жағдайда сырт киім ретінде де қолданылған. Ашық ою-өрнекті кестемен кестеленген сәнді ұзын шапан өнер туындысы болып табылады. Кейде композицияның негізін Күнді бейнелейтін шеңбер түріндегі

ірі өрнектер құрайтын болған. Тақия немесе кепеш (кішкене бас киім, тақия) – барлық қазақ ерлері киген киім-екшектің маңызды бөлігі болып табылады. Бас киімнің енді басқа түрі – қасқыр, түлкі немесе қой терісінен тігілетін қатаң қысқы жағдайларда теңдессіз тымақ болып табылады. Тымақ малшылардың ортасында әлі де пайдаланылады және құлақшындардың қалдығы болып табылады. Қазіргі уақытта сәнгерлер дәстүрлі киімдерді немесе олардың жекелеген бөлшектерін күнделікті тұрмысқа енгізу үшін белгілі күш жұмсайды.

Қазақтардың дәстүрлі тағамдары негізінен етті және сүтті тағамдардан тұрады. Ет жыл бойғы азық-түлік өнімі болған, оны пайдалану жазда біраз бәседеп, қыста айтарлықтай ұлғайып отырған. Сүт өнімдері де соншалықты кең қолданыста болған: биенің сүтінен – қымыз, түйенің сүтінен – шұбат; қой мен ешкінің сүтінен – құрт (кептірілген ірімшік) дайындалған. Сиырдың сүтінен сондай-ақ айран, қатық, – бидай, тары немесе күріш қосылған ашыған сүт көже дайындаған. Астық және өсімдік өнімдері көбінесе жартылай отырықшы аудандарда пайдаланылған. Қ.-дың ерекше құрметтейтін тағамы бесбармақ болып табылады. Құрметті қонақты ерекше әдіспен дайындалған қойдың басымен сыйлайтын болған. Ол басты бөліп, қонақтарға, үлкендерге, балаларға, жақын және алыс туыстарға деген қарым-қатынастың ежелгі қазақ дәстүрлеріне негізделген ерекше салтын ұстана отырып, оны басқа қонақтарға таратып беретін болған. Етті сорпаға пісірілген жайылған нан бөліктерімен бірге береді. Бұл тағамға қосымша ретінде еттің сорпасы беріледі, ол ағаш немесе шыны тостағандарда ұсынылады. Дастарханға міндетті түрде бауырсақ салынады. Тағамға дәмдеуіштер, әдетте қара бұрыш пен қалампыр қосылады. Шай ет тағамдарының алдында ішіледі. Еуропалық көріністердегіден ерекше сусын барлық ас-шаймен және тәтті-дәмділермен бірге ұсынылады. Әдетте сүтпен немесе кілегеймен бірге құйылады. Тамақтың соңынан қымыз беріледі. Қазіргі Қ. тағамдары тек қана дәстүрлі қазақ тағамдарынан ғана емес, сонымен қатар өзбек, ұйғыр, татар, орыс, украин, корей және т.б. тағамдарынан тұрады. Көкөністен, жемістерден, балықтан, теңіз өнімдерінен көптеген тағамдар, әр түрлі кондитерлік өнімдер дайындайды.

Салт-дәстүрі. Кез келген халықта отбасын құру, үйлену – адам өміріндегі маңызды кезеңдердің бірі. Қ.-да бұл оқиға отау көтеру немесе шаңырақ көтеру деп аталып, ата-аналар үшін ерекше қуаныш болып табылады. Шаңырақтың әрбір отбасының ерекше құрметтейтін нәрсесі, бақыттың символы және ұрпақ жалғастығының белгісі болып табылатындығы белгілі. Қ.-дың әдеттегі дәстүрі бойынша әкесі жаңа отбасын (отау) құрған ұлдарына өз мал-мүлкінің бір бөлігін (енші) беретін болған. Қазіргі

уақытта да дәстүрлі үйлену тойының негізгі салттары сақталған: құда түсу, беташар, жар-жар. Ежелгі әдет (салт-дәстүрлер жинағы) бойынша 7 ұрпаққа дейінгі туыстардың арасында некеге тұруға тыйым салынған. Бұл дәстүр бүгінгі күнге дейін ұсталып келеді. Барлық қазақ отбасыларында баланың дүниеге келуі шілдеhana (баланың өмірге келуіне байланысты той), бесікке салу, тұсау кесу, сүндетке отырғызу сияқты дәстүрлі тойлармен қатар жүреді. Қ.-дың отбасында «бесікке салу» дәстүрі ерекше атап өтіледі – онда жаңа туған нәрестені ол жылдам өссін және денсаулығы мықты болсын деген тілектермен бесікке бөлейді. Сонымен қатар бесікті баланы тіл-көзден, пәле-жаладан сақтау мақсатында үкінің қауырсынымен әшекейлейтін ежелгі дәстүр де сақталып қалған (үкі көптеген түркі халықтарында қасиетті және қорғаушы құс болып саналады).

Адамның дүниеден өтуі де дәстүрлі рәсімдермен қатар жүрген. Қайтыс болған адамның туыстарына қайғылы хабарды жеткізуші адамдарға үлкен жауапкершілік жүктелетін болған. Бұл «естірту» арқылы жүзеге асырылатын болған. Салт бойынша әйелдер «жоқтау» айтып марқұмды көп жоқтайтын болған және бір жылға дейін қара жамылып жүрген. Осындай жоқтаудың көптеген мысалдары ән өнерінің үлгілері болып табылады. Еске алу рәсімдері 7-ші және 40-шы күні өткізілетін болған, ал адамның дүниеден өткеніне бір жыл толғанда ас беріледі. Ерекше жағдайларда кейінгі жылдары да ас беріліп отырады. Марқұмның отбасына туған-туыстары мен жақын-жуықтары көңіл айтып, белгілі материалдық көмек көрсетіп, бата жасайды. Қ.-да үлкенді құрметтеу салты сақталған, ол қоғамның моральдық-этикалық және өнегелілік ұстанымдарының негізін құрайды. Ақ сақалды аталар мен ақ жаулықты әжелер жанұяның басы болып табылады, олар отбасы мүшелерінің құрметі мен сүйіспеншілігіне бөленіп отырады; жиі отбасының тұрмысы аға буын өкілдерінің мүдделеріне сәйкес қалыптасады. Ата-бабаларға табыну, өлгендердің әруағын құрметтеу, қара шаңырақты сақтау ұрпақ жалғастығының кепілі болып саналады. Әрбір Қ. өзінің шежіресін білуі тиіс (тым болмағанда 7 атасын). Өзінің ата-тегін білмеу надандық болып саналады. Бұл мағынада көп ғасырлық шежіре бар, ол адамның генеалогиялық шығу тегін көрсетеді. Қ.-дың рухани құндылықтарының көрініс беретін салаларының бірі билер мен ақсақалдардың (әділ қазылар мен данагөй кеңесшілер) шешендік өнері болып табылады, олар тек халық бастауларының тасымалдаушысы болып қана қойған жоқ. Билердің пікіріне көшпенділердің жоғарғы билігі – хандар мен сұлтандар да құлақ салатын болған. Қ. әрқашан өздерінің қонақжайлылығымен танымал болған.

Олар үйіне келген адамды «Төрге шығыңыз» деген сөздермен құрметті қонақ ретінде қарсы алатын болған. Төр үйдегі ең лайықты

орын болып табылады, қонақты сол жерге отырғызатын болған. Қонақпен бірден танысу ерсі болып саналған. Оған әуелі шай немесе қымыз беріп, содан кейін ғана танысып-білісетін болған. Ең дәмдісін, ең жақсысын қазақтар қонақтарына сақтаған (сыбаға). Үйге кірген кез келген адамды дәм ауыз тигізбей жібермейтін болған. Мұның бәрі осы дәстүрдің бекзаттылығын дәлелдейді.

Қ. халқының фольклоры бай және алуан түрлі. Ол батырлық жырлармен, жыраулар (дала ақындары) мен суырып салма ақындардың мұраларымен, сонымен қатар басқа да жанрлардың: ертегілердің, аңыздардың, мақал-мәтелдердің көптеген санымен ұсынылған. Осы рухани мұраның көбісі біздің күнімізге дейін дәстүрлі ауызша поэтикалық үлгіде жеткендігі есте қаларлық. Ежелден бері халықтың рухани байлығын жеткізушілер және өздерінің шеберліктерін ән-поэзиялық жарыстар – айтыста көрсетіп келе жатқан халық ақындары ерекше құрметке ие болған. Бір де бір ірі іс-шара олардың қатысынсыз өтпейтін болған, себебі оларға маңызды оқиғаны бағалаудағы құрметті де жауапты роль жүктелетін болған. Айтыстардың кезінде ақындар әлеуметтік, саяси және мәдени салалардағы халықтың өмірлік мәселелерін көтереді. Орындаушылар өз әндерін ежелгі музыкалық аспаптар – домбырада немесе қобызда ойнаумен сүйемелдеп отырған. Халық арасында «Қобыланды батыр», «Алпамыс», «Ер Тарғын», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қамбар батыр», «Едіге батыр», «Қыз Жібек» және т.б. сияқты ежелгі эпикалық дастандар кеңінен танымал. Жаугерші жыраулар Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіз, Ақтамберділердің; ежелгі жыршылар – Кетбұғы, Асан қайғы, күйшілер – Қорқыт ата, Құрманғазылардың жекелеген туындылары біздің күнімізге дейін жеткен. Халықтың рухани қалыптасуында оның ұлы өкілдері Әл-Фарабидің, М. Қашғаридың, Ж. Баласағұнның, М.-Х. Дулатидың, Ахмет Яссауидың, Абайдың, М. Өтемісовтың, М. Әуезовтың және т.б. мұралары бүгінгі күні үлкен роль атқарады.

ҚАЗАҚ КИНОСЫ - Қазақ К-сы Қазан төңкерісінен кейін пайда болды. Алғашқы киношежіре 1925 ж. түсірілді. 1928 ж. РКФСР Халық Комиссарлары Кенесі жанынан акционерлік "Востокфильм" кино қоғамы құрылды. 1929 ж. Алматыда оның өндірістік бөлімі ашылды да, ол Қазақстанның өмір-тұрмысы туралы "Соңғы хабар" атты киножурнал шығарып тұрды. Реж. В. А. Турин ел өміріндегі тарихи оқиғалардың біріне саналатын Түркістан - Сібір т.ж. магистралінің құрылысы жайлы "Түрксіб" атты деректі фильмін қойды. 1934 ж. Алматыда "Кеңестік Қазақстан" киножурналын үзбей шығарып тұратын Респ. киношежіре студиясы құрылды. Осыдан кейін қазақ К-сы жаңа өркендеу жолына түсті. "Ленфильм" студиясының ұжымы қазақтың алғашқы кино қайраткерлерінің қатысуымен "Амангелді" (1938, реж. М.З.

Левин) көркем фильмін жасады. Қазақ көркем фильмдерінің тарихы осы туындыдан басталады. 2-дүниежүз. соғыс жылдарында "Мосфильм" мен "Ленфильм" киностудиялары бөлімшесінің Алматыда болуы Қ. К-сының одан әрі өркендеуіне әсерін тигізді. Бұл студиялар Алматыда өзара бірлесіп, ЦОКС (Біріккен орталық киностудия) деген атпен өзінің қызметін бастады. 1941 ж. Алматыда көркем фильмдер шығаратын киностудия ұйымдасып, 1944 ж. ол Алматының көркем және деректі-шежірелік фильмдер студиясы (1960 жылдан "Қазақфильм") деп аталды. Қазақ киностудиясы алғашқы ұйымдасқан кезінен бастап 100-ден астам көркем фильм және 500-дей деректі фильм шығарды. Бұл фильмдер тақырыбы жағынан әр алуан. Экранға қазақ халқының өткен өмірін көрсететін, 2-дүниежүз. соғыс жылдарындағы халық батырлығы туралы, заманауи тақырыпқа арналған карти-налар шықты (мыс, "Абай әні" (1946), "Махаббат дастаны" (1954), "Шоқан Уәлиханов" (1957), "Қыз Жібек" (1972), "Ботагөз" (1957), "Атаманның ақыры" (1971), "Орман балладасы" (1972), "Біздің сүйікті дәрігер" (1957), "Менің атым Қожа" (1963), т.б.). Қазақ К-сын дамытуға реж. Ш.Айманов, Е.Е. Арон, М.Бегалин, О.Әбішев; А.Қарсақбаев, С.Қожықов; актерлер А. Әшімов, Қ.Қуанышпаев, Е.Өмірзақов, Н.Жантөрин, Қ.Байсейітов, С.Қожамқұлов, Қ.Қожабеков, Ә.Өмірзақова; операторлар М.Аранышев, Ф.Әбсәлемов, М.Беркович, т.б. мол үлес қосты. Кеңестік қоғамдағы демократиялық жаңартулар Қазақстанның көркем фильмдерінің эстетикасына да әсерін тигізіп, қазақ "жаңа толқыны" өкілдерінің шығуына жол ашты. Осы кезде К. Салықовтың "Балкон" (1988), Р.Нұғмановтың "Ине" (1988), С.Апрымовтың "Қиян" (1989), Т.Теменовтың "Адамдар арасындағы бөлтірік" (1988), А.Әмірқұловтың "Отырардын күйреуі" (1991), Ә.Қарақұловтың "Әзәзіл қыз" (1991), Е.Шынарбаевтың "Сүр үшбұрыштағы орын" (1993), С.Нарымбетовтың "Көзімнің қарасы" (1994) фильмдері түсіріліп, ұлттық кино шетелдерге таныла бастады. Халықар. кинофестивальдарда жүлделі орындарға ілікті. Бұл кезеңдегі Қ. к-нда бірнеше көркемдік-стильдік бағыттар айқындалды: әлеум. авторлық фильмдер - С.Апрымов, Д.Өмірбаев; бейнеклиптік эстетика, көпшілік қауымға бет бұру - Р.Нұғманов, А.Қарпықов; ретро фильмдер - С.Нарымбетов; "халықтық кино" - Б.Шөріп, А.Әмірқұлов, Т.Теменов, Д.Манабай.

Әдебиет: Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық / Бас сарапшы Әшірбек Сығай. – Алматы: Аруна Ltd, 2005. – 656 б.

ҚАЗАҚСТАН ХАЛЫҚТАРЫ АССАМБЛЕЯСЫ (ҚХА) – Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы кеңесші орган. Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан халықтары

Ассамблеясын құру туралы» Жарлығымен елдегі қоғамдық тұрақтылық пен ұлтаралық келісімді нығайту мақсатында 1995 ж. 1-наурызда құрылған.

ҚХА-ның мақсаты — республикадағы оқиғаларға баға беру және саяси жағдайларға болжам жасау негізінде қоғамдағы ынтымақты қамтамасыз ететін іс-тәжірибелік ұсыныстарды ойластыру, ҚР Президентінің республика азаматтарының құқықтары мен бостандықтарын қорғау кепілі ретіндегі қызметіне атсалысу. Ассамблея:

мәдени-ағартушылық — тілдер мен ұлттық мәдениеттерді, салт-дәстүрлерді қайта жаңғырту және насихаттау;

тәрбиелік — қазақстандық және ұлттық отан сүйгіштікті қалыптастыру;

ұлтаралық қатынастарды қадағалау негізінде ұлтаралық татулық пен келісімді нығайту;

Қазақстанды мекен еткен ұлт өкілдері арасында достық қарым-қатынастардың дамуына негіз болатын мемлекеттік саясат жүргізу жөнінде ұсыныстар дайындау ісімен айналысады.

Ассамблеяның 380-нен аса мүшесі бар. ҚХА-на мүшелікке кандидаттарды тең арақатынас қағидасы бойынша жергілікті жерлердегі Қазақстан халықының кіші Ассамблеясы, республикалық және аймақтық ұлттық-мәдени бірлестіктер, Ассамблея Кеңесінің мүшелері ұсынады. ҚХА-ның төрағасы — ҚР Президенті. Ол Ассамблея мүшелерінің ұсынысы бойынша төрағаның екі орынбасарын тағайындайды. Ассамблея мәжілістері арасындағы жұмысты ҚР Президентінің шешімімен Ассамблея кеңесі жүргізеді. ҚХА кеңесі ұлттық-мәдени орталықтар, ардагерлер кеңесі өкілдерінен, кіші Ассамблея жетекшілерінен, сондай-ақ, Ассамблеяға мүше басқа тұлғалардан құралады.

ҚХА-н құру идеясын алғаш рет ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев 1992 ж. тәуелсіздіктің бір жылдығына арналған Қазақстан халықтарының 1-форумында ұсынды. Ассамблея өзінің он бес жылдан аса тарихында 17 сессия өткізіп, аталған шараларда қоғам өміріндегі маңызды мәселелер мен мемлекет дамуындағы негізгі бағыттар талқыланды. ҚХА Қазақстанда өмір сүріп жатқан барлық халықтардың мәдениетін, тілін дамытуға қолайлы жағдай жасау бағытында Қазақстан халықтарының фестивальдерін, тілдер фестивальдерін, жексенбілік мектеп оқушыларының мемлекеттік тіл мен ана тілін білу дәрежесін анықтайтын байқауларын, тіл саясаты мәселелері бойынша халықаралық және республикалық ғылыми-практикалық конференциялар мен семинарлар, т.б. өткізеді.

Бұл ерекше институт еліміздегі барлық этнос өкілдерін ортақ мақсатқа ұйыстыра отырып, республикадағы тұрақтылықты сақтау мен сындарлы дамыту мақсатына айтулы үлес қосты. Ассамблея

қызметінің арқасында Қазақстанда этностық немесе діни ерекшелігіне карамастан әрбір азаматтың Конституциямен кепілдік берілген азаматтық құқықтары мен еркіндігі толығымен қолданылатын этносаралық және конфессияаралық келісімнің айрықша үлгісі қалыптасты. Қазақстанның көпэтностық бай кеңістігінде сенім, келісім мен өзара түсіністік үлгісі орнады.

Ассамблея Кеңесінің мүшелері жетекшілік ететін республикалық, аймақтық және қалалық Ұлттық мәдени орталықтар жұмыс істейді. Бүгінде республикада Қазақстан этностарының мәдениеттері, тілдері, дәстүрлерінің дамуына қажетті барлық жағдай жасалған. Этномәдени бірлестіктердің өзінің саны тұрақты өсуде, қазір олар 800-ден асады, оның ішінде 28-і республикалық. 15 тілде газет-журнал, 8 тілде радиобағдарламалар 7 тілде телебағдарламалар шығады. Білім беру толықтай өзбек, тәжік, ұйғыр және украин тілдерінде жүргізілетін 88 мектеп жұмыс істейді. 108 мектепте 22 этностың тілі жеке пән ретінде жүргізіледі. Осымен қатар, балалардан басқа үлкендер де 30 этнос тілдерін оқуға мүмкіндік алған 195 этно-білім беру кешендері, жексенбілік және лингвистикалық мектептер ашылды. Қазақ және орыс театрларын қоспағанда елімізде тағы төрт ұлттық – өзбек, ұйғыр, кәріс және неміс театрлары жұмыс істейді.

Әр жыл сайын Қазақстан этностарының тілдерінде бірнеше ондаған жаңа кітаптар жарық көреді. Жыл сайынға халықтық мерекелер Наурыз, 1 мамыр – Қазақстан халқының бірлігі мерекесі, масленица, сабантой дәстүрге айналды. Ассамблея қызметі этносаралық қатынастар мәселелерін тиімді шешіп келе жатқан ел ретінде Қазақстан Республикасының халықаралық беделінің өсуіне ықпал етуде.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ КОНСТИТУЦИЯСЫ - 1995 жылы 30 тамызда қабылданған 1991 ж. желтоқсанның 16-да Қазақстан өз мемлекеттік тәуелсіздігін жариялаған, 1992 жылдың соңына дейін бұл шешімді іске асыру кезеңдерін бастады. Біртұтас Қазақстан азаматтығы, тәуелсіз экономикалық жүйе, қаржы-несие, салық және кеден мәселелері, Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздері белгіленді. 1992 ж. 4 маусымда Қазақстан елтаңбасы, 11 желтоқсанда Қазақстан әнұранның жаңа мәтіні бекітілген. 1992 ж. Қазақстан БҰҰ мүше болып қабылданды. 29 қыркүйекте Қазақтардың Дүниежүзілік құрылтайы ашылды.

1993 ж. қаңтарда тәуелсіз Қазақстанның бірінші конституциясы қабылданды. Осыдан кейін Қазақстанның сыртқы елдермен қатынасы (республиканы 100-ден аса ел таныды) күшейді. 1995 ж. наурызынан бастап егемендіктің тағы бір белесі басталды. Ол республиканың Конституциялық Сотын танумен, Жоғары Кеңес

депутаттарының өкілеттілігіне қол сұғылмайтындығымен, Қазақстан халықтарының Ассамблеясы ашылуымен байланысты.

1995 жылы 30 тамызда республикада бүкілхалықтық референдум өтті, нәтижесінде Қазақстанның жаңа К. қабылданды. Дауыс беру еліміздің қалалары мен ауылдарындағы 10253 сайлау учаскелерінде жүрді. Бұл К.-ның 1993 жылғы К.-дан айырмашылығы оның мазмұнының сапасында еді. Жаңа К.-ға алғаш рет азаматтың құқына қатысты ғана емес, адам дүниеге келген сәттен одан ажырамас құқықтарына да қатысты нормалар енді. Ол бойынша Қазақстан Республикасының Президенті саяси жүйенің басты тұлғасы болып табылады, билік тармақтарынан жоғары тұрады. Бұл президенттік басқару жүйесіндегі мемлекетке сай келеді. Парламент туралы конституциялық бөлім өзгерістерге ұшырады. 1995 ж. желтоқсанда екі палаталы (жоғарғы палаталы — Сенат, төменгі палаталы — Мәжіліс) Парламентке сайлау өткізілді.

Ата заң қабылданған күн демалыс — мемлекеттік мереке — ҚР К.-ның күні деп жарияланды. Бұл жаңа К. Қазақстанның төртінші Ата заңы (1937, 1978, 1993, 1995). Оның құрылымы кіріспеден, 9 бөлімнен, 98 баптан, көптеген тармақтар мен тармақшалардан тұрады. Жаңа Конституцияның ең жоғары заңдық күші бар және ол ҚР-ның бүкіл аумағында тікелей қолданылады. Мұның өзі Конституциялық нормалар мен заңдардың басқа нормативтік құқықтық актілердің нормаларынан үстем екендігін көрсетеді. Кейінгі екі К.-ның алдыңғы екеуінен елеулі айырмашылығы сол — бұлар тұңғыш рет мемлекеттік тәуелсіздікті, егемендікті және Қазақстан халқының толық билігін бекітіп, одан әрі орнықтырды. Жаңа Ата заңда құқықтық мемлекеттің қалыптастырылу бағыттары, азаматтардың құқықтары мен бостандықтары, соның ішінде жеке адамның жан-жақты еркіндігі, идеологиялық және саяси әр алуандығы (сөз және шығармашылық бостандығы, саяси партиялар мен бұқаралық партиялар, сондай-ақ бұқаралық қозғалыстар бірлестігін құру еркіндігі), халық билігін жүзеге асыратын демократиялық амалдар, экономикалық қатынастардың қызмет етуі әлемдік талаптарға сәйкестендірілген. Оның нормалары тұрақты, жалпы мәнде ұзақ жылдарға бейімделіп тұжырымдалған. ҚРК барлық заң салаларының негізі болып табылады, ал оның нормалары басқа заңдар үшін басты қағида болып есептеледі.

ҚАЗАҚ ҚОЛӨНЕРІ - қолданбалы-безендіру өнерінің дәстүрлі ұлттық саласы. Тарихын тереңнен алған Қ. қ. дәстүр сабақтастығын үзбеген, рухани мәні мен құндылығын жоймаған. Қазақстан жерінде асыл тастан, сүйектен, жүннен, ағаштан, қыштан, құнды металдан, былғарыдан, саздан - қару-жарак, құрал-сайман, үй жиһазы, т.б. тұрмысқа қажетті тұтыну бұйымдарын, түрлі сәндік қолөнер туындыларын жасаумен қатар, оларды

өздерінің дүниетанымына, эстет. талғамына сай әшекейлеп, безендіру ерте заманнан бері дамыған. Қарағанды обл-нда Беғазы бейітінен табылған қыш сауыттар (б.з.б. X-VIII ғғ.), атақты Қарғалы алтын тәтісі (диадема) мен сырғалар (б.з.б. II ғ. мен б.з. II ғ.), т.б. көне дүниелер - шебер мүсінделген өнер туындылары. Айша-бیبі, Ахмет Ясауи кесенелерінен, Бабажы қатын күмбезінен қазақ халқының атадан балаға мұра боп келе жатқан ою-өрнек салынған үй жиһазын, ыдыс-аяқ әзірлеуде асқан шеберлік көрсетіп, ол көгеріс геом. өрнек түрлерін пайдаланылған. Әшекейлер салу, кесте тігу, қалың мата (барқыт, шұға) жапсыру арқылы да жасалды. Алматы обл-ның Есік обасынан табылған (б.з.б. VI -V ғ.) сақ жауынгерінің киімі ("Алтын адам") алтын қаптырмалармен және хайуандардың құйма бейнесімен безендірілді. Сауда-саттықтың дамуына, қалалардың өркендеуіне байланысты қолөнердің кейбір дәстүрлі түрлері (теріні, сүйекті, ағашты, кейбір металдың түрлерін көркем өңдеу) қолданудан шығып қалды. Алайда матадан, киізден жасалған түс кілемдер, басқұрлар, түскиіздер, т.б. киіз үйдің сәндік жасаулары бұрынғыша дами бер-ді. XX ғ-дың басында Қ. қ-не деген сұраныстың артуы (көркемдік кәсіпкерліктің құрылуы, Қазақстан қолөнерінің респ. мұражайының ашылуы, қолданбалы өнер бұйым-дарын жинау мен насихаттаудың жақсаруы) оның дамуына зор ықпал етті. Қ- Қ-нің бұл түрінен талантты ісмерлер Л.Қожықова, З.Ахметжанова, Г.Зәуірбекова, Қ.Ыстыбаева, Н.Тайманова, М.Есіл-баева, т.б. жасаған бұйымдар ерекше көзге түседі. 1970 жылдары Қ. қ. саласының кәсіби деңгейі артты. 1973 ж. Алматы көркемсурет уч-щесінен қолөнер бөлімі ашылды. 1978 ж. Алматы театр-көркемсурет ин-тынан (қазіргі өнер академиясы) сән және қолданбалы өнер кафедрасы құрылды. Сондай-ақ "Өнер" комб-ның жанынан сән және қол-өнер бұйымдарын шығаратын цехтар ұйымдастырылды. Кәсіптік қолданбалы өнер бұйымдарын шығаратын цехтар ұйымдастырылды. Кәсіптік қолданбалы өнер саласында ұлттық дәстүр мен соңғы тех., стильдік жаңалықтар бірдей тоғысатын гобелен жетекші рөл атқарды. Қазақстандағы гобеленнің калыптасуына Қ. Тыныбеков үлкен ықпал етті. Оның сюжетті гобелендері ("Шопан" 1969; "Дала әуендері", 1970; "Отбасы", 1972;) айқын бейнеленген ірі суреттерімен, әр түрлі бояулардың өзара берік үйлесуімен және ішкі қуатымен ерекшеленеді.

70-жылдардағы көптеген зергерлік бұйымдар бұрынғы халық қолөнерінің тікелей көшірмесі іспеттес болды. 80-жылдары зергерлік өнерге келіп қосылған шеберлердің жас буыны Қ. қ-н еркін игеріп, ілгері жалғастырды. Республикада И.К. Брякин, Ғ.Жалмұқанов, Л.В. Шкляев, Т.Л. Савченко, Г.П. Иванов, К.Бекайдаров, Т.Қаратаев, Д.Сейдуалиев, т.б. қолөнершілер дәстүрлі және жаңа тех. тәсілдерді пайдалана отырып, әшекейлік заттар, тұрмыстық бұйымдар жасады. Ағаш пен теріні көркем өңдеумен

Н.Нәлібаев, Ж.Үмбетов, Д.Шоқпарұлы, Қ.Малаев, Т.Нұрғожаев, т.б. шұғылданып, жемісті еңбек етті. Үмбетов пен Шоқпарұлы жасаған муз. аспаптар ерекше құнды болды. Соңғы онжылдық ішінде Қ. кшеберлерінің "Үкілі - домбыра", "Дизайн - кеше, бүгін, ертең", "Зергер-99", декоративті-қолданбалы өнер мен дизайн көрмелері ұйымдастырылды.

Әдебиет: Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық / Бас сарапшы Әшірбек Сығай. – Алматы: Аруна Ltd, 2005. – 656 б.

ҚАЗАҚ МУЗЫКАСЫ - музыкалық өнердің ұлттық саласы. Қазақ халқының ұлт болып құрылу кезеңінде өзіне тән муз. дәстүрі дүниеге келді; соның нәтижесінде бай музыка мәдениеті қалыптасты. Ән мен күйлерде халық өнерінің әр кезеңдегі тіршіліктің тынысы өзінің көркем көрінісін тапты. Музыка рухани өмірден, қоғамдық қатынастардан, күнделікті тұрмыстан үлкен орын алды. Қ. м. музыка фольклоры және музыка тарихы салаларына жіктеледі. Алғашқы салаға суырып-салмалық негізде туған эпик. жанрлар - жыр, толғау, терме, желдірме және лирик. әндер мен айтыс өнері, екіншісіне көне түркі дәуірінен бергі кезеңдегі музыка үлгілері мен тарихи-мәдени мәліметтер енеді. Дәстүр тұрғысынан келгенде қазақ даласының түрлі аймақтарында олардың бәрі бірдей сақтала бермеген. Сыр бойы, Атырау алқабында - эпос, Жетісуда - терме, Орт. Қазақстанда кең тынысты лирик. әндер басым дамыған. Қ. м-ның үлкен бір арнасы - қобыз, сыбызғы, домбыра күйлері (қ. Қазақ музыка аспаптары). Қ. м-ның өзіндік ерекшелігі - синкреттілігі. Поэзия мен муз. мақамның бірлігіне негізделген ән-жырлардың келе-келе дараланып, екі түрлі өнер арнасына жіктелгені мәлім. Бірі - ән өнері, екіншісі - күйшілік. Осы негізде ХІХ ғ-да қазақ даласында екі түрлі халықтық кәсіби-муз. дәстүр қалыптасқан. Бірі - Ықылас, Сары-малай, Құрманғазы, Дәулеткерей, Қазанғап, Сейтек, Сүгір, Тәттімбет, т.б. өнерпаздар бастаған күйшілер тобы болса, екіншісі - Біржан, Ақан, Мұхит, Мәди, Жаяу Мұса, Естай, Үкілі Ыбырай, Абай, Нартай, Майра, т.б. салсерілерден арқау алатын әншілік өнер. ХІХ - ХХ ғ-да айрықша дамыған домбыра күйлері өз кезегінде екі түрлі нақыштық ерекшелігімен дараланды (қ. Күй). Бірі - кең ауқымды төкпе, екіншісі - шертпе күй үлгілері. Әрине, қазақ халқының муз. мәдениетін сөз еткенде домбыра күйлерін бұл екі дәстүрмен ғана шектеуге болмайды. Ел арасынан шыққан кәсіби күйшілердің өз үні, өз мәнері, орындау ерекшеліктері бар. ХІХ ғ-дың аяқ шенінен бастап Қ. м. шет ел және орыс саяхатшыларының назарына ілікті. А.В. Затаевич қазақтың муз. фольклорын жинап, оларды нотаға түсіріп, жүйелеуде үлкен қызмет атқарды. Алайда Қазақстанда кәсіби музыка өнерінің туып, қалыптасуы, 30-жылдардан басталады. Осы кезеңде А.Жұбанов, Қазақстанға шақырылған Е.Г.

Брусиловский, Б.Г. Ерзакович, т.б. музыка мамандары кәсіби музыка өнерінің негізін қалады. Жұбанов халық аспаптары оркестрін ұйымдастырып, халық композиторларының өмірі мен шығармғын зерттеді. Брусиловский "Қыз Жібек", "Жалбыр" секілді алғашқы қазақ операларын жазды. И.Н. Надировтың "Терең көл" (1939), А.А. Зильбердің "Бекет" (1940), В.В. Великановтың "Тұтқын қыз" (1939), Брусиловскийдің "Ер Тарғын" (1937) опералары Қ. м-ның кезекті жетістіктері болды. 2-дүниежүз. соғыс жылдары қазақ комп-лары "Гвардия алға" (Брусиловский, М.Төлебаев), "Абай" (Жұбанов, Л.Хамиди), "Біржан - Сара" (М.Төлебаев) секілді күрделі туындылар берді. Опера жанрымен қатар комп-лар "Сарыарқа" (Брусиловский), "Абай" (Жұбанов), "Қазақ симфониясы" (Великанов), "Ризвангүл" (Қ.Қожамяров), "Жайлауда" (Қ.Мусин) атты симф. шығармалар (поэма), "Коммунизм оттары", "Кеңестік Қазақстан" атты кантаталар жазды. Брусиловский мен Ғ.Жұбанова оркестр мен жеке муз. аспапқа арналған концерт жанрында да елеулі еңбек етті. Қ. м-н шетелдіктерге алғаш таныстырушылардың бірі Ә.Қашаубаев болды. Ол 1925 ж. Парижде, 1927 ж. Майндағы Франкфуртте (Германия) өн шырқады. 60 - 70 жылдары Қазақстан композиторлары С.Мұхамеджанов "Айсұлу" (1964), Е.Рахмадиев "Алпамыс" (1972), Жұбанова "Еңлік- Кебек" (1975), Қожамяров "Садыр Палуан" (1977) атты опералық шығармалар жазды, М.Сағатов балет жанрында еңбек етті. Брусиловский бесінші, алтыншы, Қожамяров бірі-ші, екінші, Жұбанова "Жігер" атты симфонияларын жазды. Рахмадиев "Дайрабай", "Құдаша думан" симф. күйлерін ұсынды. Қ. м. үшін бұл күй жанрының өзіндік жаңалығы болатын. 60 - 70-жылдарда ән жанрында жемісті еңбек еткен Б.Байқадамовтың, Ә.Еспаевтың, М. Маңғытаевтың, Ш. Қалдаяқовтың, Ә. Бейсеуовтің, Т.Базарбаевтың, Е.Хасанғалиевтің шығармалары халық ілтипатына бөленді. Кейінгі жылдары опера, симфония, балет саласында - С.Мұхамеджанов ("Ақан сері - Ақтоқты"), Б.Жұбаниязов ("Махамбет"), Жұбанова, Рахмадиев, С.Кибирова ("Үш торай"), А.Серкебаев ("Мой брат Маугли"), С.Еркінбеков ("Мәңгі алау"), аспаптық-камералық және вокалдык музыкада - Ж.Дәстенов, Маңғытаев, Сағатов, Ж.Тұрсынбаев, Т.Мұхамеджанов, т.б. композиторлар жемісті еңбек етті.

Әдебиет: Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық / Бас сарапшы Әшірбек Сығай. – Алматы: Аруна Ltd, 2005. – 656 б.

ҚАЗАҚ ӨРКЕНИЕТІ - ежелгі көшпелі өркениеттерден бастау алатын (сақ, үйсін, қаңлы, ғұн, ортағасырлық түркілік дала империялары, Алтын Орда, Ақ Орда, т.т.), кейін қазақ хандығы уақытында қалыптасқан, түркі-соғды, түркі-араб синтездері нәтижесінде исламдық суперөркениеттің құрамына енетін

этномәдени бірлестік. Қ. ө. үш үлкен өркениеттердің (православиялық, исламдық, конфуцийлік) тоғысқан жерінде орналасқан. Бұл ұғымның қалыптасуына “Дала өркениеті” деген түсініктің маңызы зор болды. Аталған ұғыммен қатар Қ. ө. кеңістігі “Орта Азия”, “Орталық Азия”, “Тұран”, “Түркістан” сияқты терминдермен де бірегейлендіріледі. Қ. ө.-нің төмендегідей белгілерін атап өткен жөн: а/ көшпелі өркениеттің мәдени негізіне ру-тайпалық одақ жатады; ә/ түркі тілінде сөйлеген тайпалар “түрік” этнонимі пайда болғаннан талай ғасырлар бұрын қалыптасқан, бұл қағида Орталық Азияны автохтонды түркі тайпалары мекендігінің бір дәлелі болып табылады; б / мұсылман дінін түркі тайпалары біртіндеп өз еркімен қабылдаған және бұл үдеріс Шыңғыс хан империясы тұсында баяулағанымен, түбінде табысты аяқталған; в/ ортағасырлардың соңынан бастап түркі тайпалары моңғолдық этникалық элементтерді өзіне сіңіре бастады; г/ XV ғасырда түркілік Орталық Азияда қазақ деп бұрынғы мемлекетінен бөлінген адамдарды айтты.

Қазақтың және оның ата-тектерінің әлемдік өркениеттілік дүниесіне қосқан басты құндылықтарына жататындары:

1. Еуразиялық көшпелілер кеңістікті игеруде адамзат тарихындағы бірінші жетістікке жетті (К. Ясперс атап өткен жылқыны пайдалану).

2. Номадалар адамдандырылған қоршаған ортаны кеңейтті, шөл мен шөлейіттерді үйлесімді игере алды.

3. Еуразиялық көшпелілер тарих катализаторлары (А.Вебер) қызметін атқарды, олардағы миграциялық үдерістер жаңа өркениеттердің қалыптасуының себебі болды (Үнді, Иран; Ғұн мемлекеті, Араб халифаты, т.т.).

4. Ұлы жібек жолы және басқа да мәдени коммуникациялық жүйелер арқылы ілкі түркілер мен түркілер Батыс пен Шығыстың арасында дәнекерлік қызмет атқарды, олардың сұхбатына себепкер болды.

5. Қазақтың арғы тектері әлемдік өркениеттіліктің шалбар, алдаспан, киіз үй, күйме, металл өңдеу, зергерлік, ұсталық сияқты артефактыларын алғашқылардың бірі болып енгізді.

6. Түркілердің әмбебапты дүниетанымдық жүйесі – тәңіршілдік адамдық ынтымақтастық пен келісімділіктің маңызды формасы болды.

7. “Адам бол!” ұстанымы, әлемді Жарық дүние деп түсіну, адамның көңіл-күйіне мән беру, ғарыш және басқа адамдармен үйлесімділікте болу, жасы келгендер мен баланы қастерлеу сияқты қазақ дәстүрлі әдебінің құндылықтары қазіргі руханиятта ерекше орын алады.

Зерттеушілер қазақ өркениеті тарихын хронологиялық және рухани-ділдік негіздерде қарастыра отырып, төмендегідей

хронотоптарды атап өтеді: 1) сақ кезеңі; 2) кейін қазақ құрамына енген тайпалардың мемлекеттік бірлестіктері (үйсін, қаңлы, ғұн); 3) ежелгі түркілік кезең; 4) қарақандар мемлекеттілігі; 5) қимақ-қыпшақ кезеңі; 6) моңғол кезеңі; 7) моңғол империясы ыдырау кезеңі; 8) қазақ хандығы қалыптасуы кезеңі; 9) жоңғар басқыншылығымен күресу кезеңі; 10) Ресейдің отарлау кезеңі, 11) кеңестік кезең, 12) ұлттық интеллигенция мен мемлекеттің қалыптасу кезеңі. Ал Қ. ө.-нің рухани мәдени типтеріне жататындары: мифология, Ренессанс, Жер ұйық, Зар заман, ағартушылық, ұлттық ояну, тоталитаризм мен маргиналдану, төлтума мәдениетті жаңғырту.

Тәуелсіздікке қолы жеткен Қ. ө. алдында ұлттық архетиптерді сақтай отырып, оларды қазіргі әлемдік өркениет құндылықтарымен үйлесімді ету міндеті тұр. Қазақстан үшін бүгінгі ғаламдану дәуіріне аяқ басар тұста глобализация желеуімен кіріп жатқан, мәдени төмендеуге ұшырататын көптеген діндік, ділдік ықпалдар шырмауында қалып қою қауіпі бар. Бүгінгі таңда қазақ мәдениеті өркениет аясындағы ұлт дәстүріне негізделген жолмен немесе бұқаралық мәдениет үрдісімен жүру жолын таңдауы қажет. Қазіргі қазақстандық мәдениетте екі субмәдениет (қазақтілді және орыстілді) бар екендігі белгілі. Бұл типтік айырмашылықты дұрыс қолдану Қ.ө.-нің мүмкіндіктерін арттырады. Өйткені орыстілді субмәдениет Батыс пен Ресей жетістіктерін тиімді қабылдауға икемді болса, төлтума мәдени тип құндылықтар сабақтастығының кепілі болып табылады. ХХІ ғасырда болашағынан үміт күттіретін өркениет пен оның теориясы партикулярлық ұстанымдарға сүйенбеуі қажет. Тек ашық, сұхбатқа икемді, басқалармен үйлесімді этноөркениет қана заман талаптарына сай бола алады. ХІХ ғасырда Батыс үстемдік етсе, ХХ ғасыр капитализм мен социализмнің текетіресі түрінде болды, ал ХХІ ғасырда ахуал өзгерейін деп тұр. Әлем сахнасына С.Хантингтон жіктеген басқа да суперөркениеттер шығуы мүмкін.. Н.Ә.Назарбаевтың “Тарих толқынында” атты кітабында мәдени дамудың модельдері (үлгілері) де қарастырылады. Президент ұлттық-өркениеттік жүйелердің сұхбаты жағдайында қазақ мәдениетінің бірегейлік жетекші қызметі арқылы мәдениеттердің синтезі идеясын ұсынады.

Тоталитарлық мәдениеттен кейінгі Қ.ө.-де ұлттық ренессанс идеясы басқа да ТМД елдеріндегідей өзінің күрделілігімен көзге түседі. Көптеген архаистік мәдени бағдарлар (магия, хиромантия, гороскоптар, жалған діндарлық) көрініс тапты, қоғамда жаңа идеялардың аздығынан Ресейден, АҚШ-тан, Еуропадан, Қытайдан, мұсылман елдерінен алынған “дайын үлгілер” көбейіп кетті.. Мәдениеттегі кейбір қайраткерлер бүкіл мәдениетке музейдегі экспонат сияқты қарады, мәдени тұлғаларға инвентаризациялар жасау олардың басты қызметіне айналды. Мерейтойлар, ежелгі

оқиғалар, батырлар, хандар, т.т. – басты мәдени тақырыптарға айнала бастады. Тек өнеркәсіп өнімдері ғана емес, сонымен бірге мәдени идеялар да “импорттан” алынды., Қазақ мәдениетінің қазіргі күрделі болмысы мен оны ары қарай дамыту жобалырына қатысты терең ойлар Елбасының және басқа да саяси қайраткерлердің еңбектерінде айтылған. Олар тек саяси мүдделіктен туындамаған, халық тағдырына қатысты шынайы кам жеуден түйінделген. Өркениеттік үдерістердің тенденциялары мен мәнісін ашу қашан да ауқымды мәселе болып табылады. Бұл сипатта өзгермелі қоғамдағы жаңашыл мәдени феномендер өз талдауын күтіп отыр. Айталық, ғаламдану үрдісіндегі индивидуалистік бастаулар; дәстүр, жаңашылдық және маргиналдык; мәдени инфрақұрылымдардың үйлесімдігі мен тиімділігі, нарық және мәдениет, виртуалды шындықтағы мәдени өзгерістер, мәтін және оны түсіндіру, симулакрум мәселесі, т.т. ХХ ғасыр мен ХХІ ғасыр арасында БҰҰ адамзат үшін жаңа өркениеттілік құндылықтарын ұсынды. Олардың арасында елдерді адамдық даму индексі бойынша салыстыру, орнықты даму ілімі, мәдени диалог пен төзімділік, бейбітшілік мәдениетінің маңызды рөл атқаратыны белгілі.

Ғасырлардың талай қыр-сырларынан өткен Қ. ө.-н ертедегі грек мифологиясындағы өзін-өзі жағып жіберіп, сол күлден қайта тіріле беретін қасиеті бар қиял-ғажайып құс – Феникспен теңеуге болады. Әлемдік өркениеттің ең ертедегісінің бірі Шумерден бастау алатын, сақтар, кейін ғұндар арқылы дүниенің жартысында ізін қалдырған, орта ғасырларда мәдениеттің тамаша үлгілерін адамзат қорына қосқан Кіндік Азия — әлемдік өркениеттілік қайнарларының бірі.

ҚАЗАҚТАНУ. Еліміздің егемендігі қазақты танудан, қазақ болудан және қазақтыққа жараудан құралмақ, осы кезеңдерді тарихи, әлеуметтік және мәдени тұрғыдан беретін бағалаудан қуат алмақ. Халқымыздың болмыстық, әлеуметтік және субъективті кезеңдері еліміздің рухани мәдениетінің мәртебесін көтермелейтін өлшемдер, ұлтымыздың өркениеттік арқауын ширататын бағыт-бағдарлар.

Ұлттық болмыстың табиғатын дұрыс түсіну үшін, ұлттық идеяның, ұлттық мүдденің және ұлттық дамудың этномәдени тәжірибелерін, олардың өзекті көре білу шарт. Осы үштіктің – ұлттық идеяның, этномәдени тәжірибенің, тарихи-мәдени қозғалыстың бастауын, олардың өзіндік бағдарын зерттейтін білімдер жүйесі әрі олардың танымдық және мәдени мәйегін межелейтін этнометодологиялық концепцияны қалыптастыру да қажет. Этномәдени тәжірибе Қ. Х.-ың онтологиялық, әлеуметтік, антропологиялық мәселелерін камтиды, этнометодологиялық

концепция Қ. Елінің тарихи бастаулары мен рухани әлемін қарастырады, оның саяси-практикалық мәселелерін шешуге бағытталған. Қоғам мен әлеуметтің дамуын адам сапасының ішкі табиғатына, ел дәстүрі мен ұлттың өзіндік санасына қатысты пайымдайтын кешенді көзқарасты қазақтану деп атауды ұсынамыз. Қ.-нудың мазмұны тарихи-мәдени кезеңдердің өзара ықпалында қалыптасады, елдегі еркіндіктің, естіліктің, ерліктің сапалық өлшемдерінен құралады.

Тәуелсіздігін алған жас республикада Қ. ұлттық сана-сезімді, ұлттық намысты, ұлттық мүддені қалыптастыру бастауына және оның әдістемелік құралына жатады; Қ.-тың тарихы мен өмір-салты туралы біржақты түсінік пен тар көзқарастардан арылудың бағытын құрастырады; жаңа дәуірдің, демократиялық қоғам мен нарықтық қатынастың мәдени өлшемдерін қазақ жеріне енгізудің жүйесін ықшамдайтын кешенді ізденісті құрайды; еуразиялық идея мен өркениеттің ұлттық моделін қалыптастыруға рухани демеулікті ұйымдастыратын бет-бұрыс бастауы.

Қ. дегенде алдымен: а) Қазақстан республикасының болашағын болжайтын, оның қоғамдық түрлену жүйесін түсіндіретін кешенді көзқарасты, ә) тәуелсіз елдің ішкі және сыртқы эволюциялық жаңаруын саралайтын ұлттық сана-сезімнің түйіні мен жетілген дәрежесін, б) азаматтың ұлыстық, ұлттық үйлесімділігін қадағалау деңгейін, в) ұлттық мәдениеттің астары мен арқауын өркениет өрісімен ұштастыратын әдістемелі құрал деп ұғамыз. Қ. – тарихи, әлеуметтік, саяси, этникалық, көркем-әдеби, философиялық және т.б. көзқарастарды жинақтайтын дүниетанымдық-мәдени ұғым.

Қ.-дың құндылығы – а) ұлттық қимыл-әрекетті реттейтін және жүзеге асыратын бағдарында; ә) ізгілік білімін толықтыруда және кісілік қасиеттің құнын арттыратын күйді қалыптастырып, топтастыруда; б) күнделікті қимыл-әрекетті әлеуметтік бағдармен үйлестіретін ерікте, сол ерікке өзіндік демеулік ендіретін әрекетте. Қ.-дың нақты салалық, мәдени және тарихи объектілері: Қ.-ң биологиялық құрылымы мен тіршілігі, әлеуметтік бейнесі мен белсенділігі, ұлттық салт-дәстүрлері, кісілік қасиеттері, оның басқа халықтардан ерекше құндылықтары. Әңгіме а) білімнің, дәстүрдің, өнердің, саясаттың өзара ықпалдастығы, ә) күрделі құбылысты басқару, б) өзімізше өмір сүру тәсілі, в) ұлттық мәдениетті дамыту туралы болуда. Қ.-дың өміршендігі оның болмыстық және танымдық қос бастауларында.

Қ.-дың болмысы - ұлттық мүдде мен қоғамдық сұраныстың қажетінен туындайды, ұлттық мәдениет көріністері мен өркениетті қозғалыстар қарқынынан құралады. Қазақтың индивидуальды және этникалық болмысы географиялық, биологиялық, әлеуметтік өзгерістерден нәр алады. Қ. белгілі бір табиғи және рухани кеңістіктегі түрлі ұлыстар мен халықтар болмысынан тұтастық пен

тұрақтылықты іздейді, тіршіліктің тиянақты бағдарын қалыптастыратын этностың, ұлттың тарихына, тіліне, ойлану жүйесіне, мәдениетіне, олардың ортақ және өзекті мәселелеріне әдістемелерді жүйелейтін бағытты ұстайды. Қ. ұлттық болмыстың көрінісін бейнелеу, түсіндіру, жасау, толықтыру; осы танымдық және практикалық жаңаруға қатысты бақылайтын жүйені және бақылаушы жүйені қамыту, қарастыру, өзара салыстыру және сабақтастыру арқылы қазақты өзіне және өзгеге танытудың арнасын жетілдіреді. Ұлттық мүдденің қағидалары – өмірдегі бірлік пен бітім, ойдағы келісім мен көрегендік, тілдегі нақтылық пен дәйектік, мәдениеттегі жарасымдылық пен жетістік.

Қ. – адамтану, яғни ел азаматтарының қазақты тануы, қазақ болуына, қазақтыққа жарауына жол ашу, осы үлгілерді, өнегені жинақтау, саралау және тарату; қазақтың өзін-өзі тану және өсіп-өну жолдары мен мүмкіндігін жинақтайды; өмірдің әлеуметтік және мәдени өлшемдерін үйлестіретін және сол қозғалысты қолдайтын бастама, осы ұстанымдардың әлеуметтік бағдарын және мәдени ұстанымын марапаттайды. Қ.-дың мәдени арқауы, а) адамның сезімдік еркіндігіне тұсаукесер, жан бостандығына шоқтық, б) адамның рухани және өндіргіш қабілетін қарқындатуға қызмет етеді, в) белсенді адам мен топтың өзіндік ерекшелігін сақтайтын тетік, г) мұра мен межеге жаңа көзқарасты, амал-әрекетті алға тарту.

Іргелі тұрғыдан қарастырсақ Қ.: а) ҚР-ң болашағын болжайтын, оның қоғамдық түрлену жүйесін түсіндіретін кешенді көзқарас; ә) тәуелсіз елдің ішкі және сыртқы эволюциялық жаңаруын саралайтын ұлттық сана-сезімнің түйіні және жетілген дәрежесі; б) азаматтың ұлыстық, ұлттық үйлесімділігін қадағалауға мұрындық; г) ұлттық мәдениеттің астары мен арқауын өркениет өрісімен салыстыруға ұйытқы. Қ.-дың принципі - түрлі білімдердің көшірмесі емес, ұлттық мұра мен бейнені мүсіндейтін кешенді де қосалқы тәсілдерді мәдениетпен үйлестірудің үлгісі мен бағыты. Ұлттық мәдениеттің адамзат өркениетіндегі орнын немесе мүмкіндігін анықтау – теориялық маңызды мәселе, тарихи тың бетбұрыс және практикалық өткір мәселе. Ұлтымыздың болмысы туралы тарихи, саяси, экономикалық, әдеби-көркемдік және тағы басқа талдаулар ол туралы тұтас ұғымды қалыптастыра бермейді. Қ. - жалпы игілікке бағдар және идеялық үлкен бетбұрыс.

Қазақстан үшін Қ. – жанару философиясы, қазақтың өз тарихымен, тілімен, ділімен табысу идеясы, қазақ халқының өзін таныту тәсілі. 1. Қ. идеясын ҚР тәуелсіздігін алғанда, қазақ ұлты тәуелсіз республикасын, өз мемлекетін құрғанда көпшілікке ашық жариялау тегін емес. Әлеуметтік-саяси мәселелер осы екі өлшем арқылы сарапталынды. 2. Қ.-ң мазмұны қазақтың тұлғалық тұтастығы мен елдік егемендігінің дәрежесімен салыстыра анықталды. Қазақтың адамдық қасиеттері мен елдік болмысының

арақатынасы қазақ халқының егемендігін қалыптастырды, оның туған жердегі беделін арттырды. 3. Қ. – атамекенінде өсіп-өнген азаматтың, өз елін сүйетін патриоттың кәметті жады және арнамысы. 4. Қ. - осы үштіктің тарихи қалыптасу кезеңдері, өзара үйлескен ұлттық ділі, қазақи құндылығы, осы бағыттағы әлеуметтік белсенділік пен мәдени жетістердің өзара ықпалдастығы туралы білімдер жинағы.

Қ. проблемасын теориялық және тарихи тұрғыдан қарастырудың маңызы: а) талқылайтын проблеманы қоядан және оны шешудің жолын белгілеуден, ә) ұлттық мәдениеттің жалпы негіздерін айқындаудан, б) қазақ болмысының болашақтағы орны мен рөлін анықтайтын талпыныстан, в) ұлттық идея мен қоғамдық сананың этностық қарым-қатынас шеңберіндегі қызметінен білінеді. Қ. – ғылыми және көркемдік зерттеудің маңызды объектісі. Оны адам өмірінің маңызды жағы және амалы ретінде ұлттық бағдарға айналдыру – бірден-бір қажеттілік. Қ. Ілімі: а) Қазақстанның даму моделін жасаудың бастамасына жарамды. ә) білімдік саламен шектелуге, көзқарастағы идеялық және әдістемелі дағдарысқа қарсы; б) қоғамды, елді, ұлтты, оның азаматтық бағдарын зерттеудің мотивтік жолы мен қазақстандық моделін жүйелеу; в) ұлттық рух пен әлеуметтік-этникалық психологияның тигізер үлесін арттырады; г) еліміздегі әлеуметтік оптимизм идеологиясын қолдау; д) ұлттық мәдениеттің межесі мен межесін сапалы талдау үлгісі мен үрдісі.

Қ.-дың гносеологиялық, әдістемелік және мәдени шарттары өзара үйлеспегендіктен, адам болмысы туралы танымда қайшылыққа толы көзқарастар моделі қатар өрбіп, сыңаржақтылық аяқтан тартпақ. Қ. әр мамандық пен мәдениеттің өкіліне ашық жүйе, тарихи түсінік пен теориялық бағдардың үйлес, тұтас қалыптасуына демеулік. Олай дейтініміз, Қ: а) проблеманы адамгершілік және этномәдени өлшемдерімен саралайды; ә) ғылыми және мәдени жетістіктерді мұра, меже және әдістемелік үлгінің өрісі ретінде қарастырады; б) ғылыми тұжырымдарды этномәдени үйлестік санатында және өркениеттік өлшемнің ыңғайында қолданады.

Қар. Ж. Молдабеков Қазақтану. А.,2003; Ж. Молдабеков. Қазақтану және жаңару философиясы, А.,2009

ҚАЗАҚТЫҢ ТАРИХ ФИЛОСОФИЯСЫ өткен кезеңдерге деген халықтық көзқарастардың және тарихи түсініктердің негізін құрайды, мұсылмандық ренессанстан кейінгі тарихи-көркем сана мен дүниетанымдық-рухани мұралардан құралады. Оны халқымыздың нақты іс-әрекеттері мен оқиғаларының бағыты, әлеуметтік тәжірибесінің тетігі мен түрі, шебі мен деңгейі деп ұққан абзал. Ауызекі таралған мұралар ұзақ уақыт бойы жинақталынбай

мәліметсіз қалды әрі философиялық-әдістемелік талдаудан өтпей өз жанрлық ерекшелігін таппады. Қазақтың, жалпы түрік халықтарының тарихи санасы біржағы отаршылдық қысымда, біржағы сол қысымға қарсы күресте және көрші елдердегі қандастарын өзіне тарта білген әрекетте қалыптасты. Кең мағынада, халықтың тарихи санасы оның жадында сақталған оқиғалардан, өзіндік еркіндік пен бітім үшін талпыныстан, азаттық үшін қозғалыстағы жауапкершілікті өзіне қабылдау тәжірибесінен қалыптасты. Мұнда оқиғаларды аңыз-әңгіме, хикая арқылы баяндаумен қатар, олардың қозғаушы күштерін, әлеуметтік бірлестіктердің өзіндік санасын және қарым-қатынастың үйлестігін әспеттеу алдыңғы қатарға шығады. Туған жерінде өсіп-өнген ұрпақтың кең байтақ кеңістіктегі «өзіндік» үні қазақтың дастандарында әрқалай өріс алды. Ал Өтеміс қажының «Шыңғыснаме», Захир ад-Дин Бабырдың «Бабырнама», Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди», Әбілғазы Баһадүрханның «Түрік шежіресі», Қадырғали Көшімбекұлы Жалайырдың «Жамиғ ат-тауарих», Құрбанғали Халидтің «Тауарих-и хамсайи шарқи» еңбектерінде қазақ халқының тарихи шежіресі мен санасының үрдістері, ділі мен әлеуметтік-психологиялық ойлары әрқалай өрбітіледі. Материалдар ата-бабалардың ерлік харекеттерін, халықтың тарихын аңыз-әңгіме, өлең, жыр түрінде әңгімелейді, халықтың ой елегі мен талдауынан өтеді. Дастандар ХҮІІІ-ХХ ғғ. басында хатқа түсіп сақталғандықтан, халықтың әдеттік-құқықтық нормалары және билік қатынастарының идеологиялық ескерткіші болып қалуымен құнды. Шығармалардың құндылығы – тарихи материалдардың (фактілердің, оқиғалардың, түсіндірмелердің) дәлдігі мен толығында, мәліметтердің үйлесімділігінде; әрбір ханның саяси-әлеуметтік мәртебесін нақты тарихи жағдайға орай кеңірек жеткізуге мән беруінде; түркі, араб, парсы халықтарының тарихи-этникалық дәстүрі мен құндылық бағдарламасын кеңірек жеткізуге мән берілуінде. Дастандардың нақты авторлары болса, олар көп тілді және заманындағы шығыстың көптеген әдебиеттері мен мәдениетін білген мұрагерлер, әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарды терең меңгерген ғұлама-ғалымдар, сол ірі оқиғаларға қатысқан қайраткер ірі тұлғалар. Олар «түріктің ата тегін» сабақтағандар. Мысалыға, Әбілғазы Баһадүрхан «Түрік шежіресін» жазғанда оның қолында 18 жазба дерек болғандай. Осы кітапты жазуға көмектескен өзінің мына үш қасиетін бекер айтпағандай. Олар: а) әскерге қолбасшылық етуі, заң шығаруы, билік ісін игеруі, жаумен де, достармен де ортақ тіл табыса білуі; ә) араб, парсы, түрік тілдерінде өлеңмен жазудың барша түрлерін – меснеби, қасиди, ғазелдер, мюк-татар, рубайларды меңгеруі; б) Арабстан, Иран, Тұран, Моңғол елінде болған хандардың аты-жөнін, өмір сүрген кезін, мемлекетті басқару ісін және осылар жөніндегі оқиғаларды

жақсы білуі. Бұл қасиеттер жоғарыдағы ғұламалардың бәріне де тән ерекшеліктер. Олар ата-бабалар мен ру-тайпалардың шежірелерін өздерінше ширатып, қазақ мемлекеттігінің қалыптасуындағы этникалық бірегейлік пен тұрмыс-салттық, әулеттік үрдістердің рөлін айқындайды. Баяндаушылар болған, не болуы мүмкін, нақтылы хроникалық тұрғыдан тіркелген оқиғалар мен құбылыстарды қалай баяндаса да, адамзат тарихының іргелі заңын бұзбайды. Аталынған еңбектерде: а) алуан адамдардың аты-жөні мен жер-су аттары, сондағы түрлі оқиғалар қамытылады; ә) әрбір оқиғалар айтушының өз көзімен көріп, анық-қанығына жеткен жайттар немесе орта ғасырлардағы тарихшылардың деректерімен салыстырылып, көбінесе «әңгіме», «хабарлау» сияқты ауызекі дәстүрде мазмұнданады. Әр жағдайда тарихи сананың үш бітімін – адами-өмірбаяндық есті, шежірелік (генеалогиялық) және тарихи жадыны (Т. Ғабитов) жаңғыртады. Рухани жаңғыруға және мұсылмандыққа бет бұрғызған жүйелі ізденістер қазақтың тарих философиясының арқауын құрайды.

XIY-XVIII ғғ. қазақ хандығын құрудың рухани-саяси негіздері мен рухани-шипагерлік дәстүрлері тамыр жайды. Рухани-саяси негіз ұлыстардың шежірелік, тарихи, исламдық түп-тамырына, мемлекетаралық факторларға сүйенсе, рухани-шипагерлік дәстүр халықтың даналығын, салауатты өмірін, жан мен тән тазалығын сақтайтын тәжірибені тірек етті. Бұл кезеңде үш арна – адамгершілікке тұлғалық ұмтылыс, саяси өмірдің келбеттенуі және мемлекеттік шеңберде этноәлеуметтік қозғалысы нышан алады. Қазақ философиясы тарихының осындай жаңа арнасы мен ұлағат тұтарлық ұстанымы хандық дәуір туралы кең мәлімет қалдырған Мұхаммед Шайбанидің «Тауарих-и гузидайи нусрат-намедан» («Жеңістің таңдаулы күндері кітабы»), «Тарих-и амнийаға» («Аманшылық тарихы») дейінгі он жеті жазба ескерткіштерде жалғасын тапқан. Бұл қолжазба ескерткіштер қазақ халқының өзіндік санасының қалыптасу айғағы. Ондағы бас тақырыптар – билікке қол жеткізу, оны жүргізу, хандықтың белгілі бір аймақпен байланысын тарихи ұғыну, қазақ ру-тайпаларының әрі көрші хандықтар арасындағы дау-жанжалдарды шешу мәселелері, ата-бабалар мен елдер арасындағы беделді, мұсылмандық тектілік пен құқық дәстүрін сақтау жолдары. Деректанушылық ғылымның жетіспеуінен ауызша және шет тілдердегі тарихнаманың мәліметтерін жинақтау, жүйелеу, жіктеу, талдау, оларды тарихи зерттеулерде қолдану принциптерін даярлау жұмыстары баяу жүргізілуде. Баяндаушылардың тілі қарапайым, сөйлемдері нақты, қысқа әрі ұғымды, халықтың сөйлеу тіліне бейімделген. Оқиғалар еуразиялық, орта азиялық кең кеңістікті және елдік пен мемлекеттің қалыптасу кезеңдерін қамтиды. Оқиғалар түрлі түсініктер салыстыра қарастырылады.

Қазақ тарихы философиясының жаңа рухани бастауы мен арқау-астары «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша жарық көрген шығармаларда әрқалай тарқатылды. Қытай, араб, моңғол, түрік, парсы, ағылшын, орыс және т.б. тілдерден аударылған жаңа басылымдарда тарихи-көркем түсіндемелер әлеуметтік-мәден феномен ретінде көрініс табады. Шығармаларда оқиғалардың себептілік тәуелділіктері, тарихи уақыт шеңбері және әлеуметтік өзгерістер аумағы толық, айқын көрсетіле бермесе де, мұндағы тарихи талғам мен талдаулар тың және тұрлаулы. Олар: а) адамның рухани болмысын исламдық-философиялық тұрғыдан пайымдайды; ә) халықтың әлеуметтік субъект ретінде қалыптасуы мен мәдени-тарихи үрдіске ену түрлерін сипаттайды; б) өткен шақтағы ұзақ мерзімділік пен осы шақтағы ағымдылық, беймазальық оппозицияның түп-тамырын білдіреді; в) ұлттық нышан мен ұлттықтан тыс, бөтен байланыстарды сараптайды; г) әлеуметтік-этникалық қауымдастықтардың ерекшеліктерін тұрақты және салыстырмалы түрде қисындап түзейді. Қазақтың тарихи-көркем санасы қандастардың бойына отансүйгіштік қасиеттерді егу арқылы ұрпақтардың этникалық өзіндік сана-сезімінің қалыптасуына демеулік етеді. Қазақтың өзіндік тарихи санасы басты үш фактордан - рухани дүние негізінің бір бағытта өрбуінен, мемлекеттік тәртіптің белгілі бір заң түрінде нығаюынан, халық бірлігінен, оның этникалық дәстүрінен күш-қуат алады. Ұлы ойшылдарымыздың тұрақтылық, имандылық, ізгілік, елдік туралы идеялары мәңгі гуманитарлық құндылықтарға жатады.

Тәуелсіздік алғалы егемендікті, еркіндікті, елдікті нығайтатын, насихаттайтын жаңа тарихи кезең басталды. Ұлттық мемлекетіміздің жаңа дәуірін жасау және талдау – алдағы іргелі міндет. Десекте, ұлтымыздың ауқымды дәстүрлері мен өзге халықтардың сырын ұғып, әр дәуірдің мәдениетін қайта жаңғыртып, өрлетуге жол таба білсек, онда халқымыздың тарихи санасының үрдістері сабақталмақ әрі заманымызға сай өмір сүре алмақпыз. Тарихи сана мен жеңісті тәжірибенің, халық бірлігі мен ұлттық тарихтың ірі сабақтастығы осыдан табылар.

Әдебиет: Қазақтың тарих философиясы. Астана, «Аударма», 2006; Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. Ү т. А., «Дейс-Пресс» 2006

Ж. Молдабеков

ҚАЗАҚ ТЕАТРЫ - ұлттық сахналық өнер саласы. Қазақ кәсіби театр өнерінің қайнар көзі халық шығарм-ғына (әнші, ақындар айтысы, шешендік өнерге), ежелден келе жатқан әдет-ғұрып пен тұрмыс-салтқа (беташар, бәдік, жар-жар, жоқтау, коштасу, қыз кәде, шілдехана), ойын-сауық (алтыбақан, қызойнақ, қынаменде, ортеке, судыр-судыр) пен Алдаркөсе, т.б. секілді

күлдіргі қулар өнеріне саяды. XVIII және XIX ғ-да қулар мен "шаншарлар" өнері халық арасына кең тарады. Қу немесе қуақылар өз өнерлерін дәстүрлі мереке-жиындарда, той-тамашаларда, шілдеhana мен жәрмеңкелерде, ха-ық думандарында көрсетіп отырған. Олар сараңдық, екіжүзділік, жалқаулық секілді жат мінездерді мысқылдап аяусыз ажуалап отырды. Қ.Қуанышбаев, Е.Өмірзақов, С.Қожамқұлов, т.б. актерлер өз ойындарында халық қуларының бай тәжірибесін мол пайдаланды. Қазіргі қазақ кәсіби театрының тарихы XIX ғ-дың 2-жартысынан басталады. 1859 ж. Оралда, 1869 ж. Орынборда, 1875 ж. Омбыда орыс драма театрларының негізі қаланып, жұмыс істей бастады. 1890 ж. Семей қаласында "Музыка мен драмалық өнер әуесқойларының қоғамы" ұйымдастырылды. Алғашқы драм. шығармаларда Г.Д. Гребенщиков "Жақсы жігіт" пьесасының (1907) сюжетін қазақ тұрмысына кұрса, Н.П. Анненкова-Бернар ұлттық дастан негізінде 1908 ж. "Бекет" атты драма жазып, кейін оны сахнаға шығарды. 1911 -12 ж. Шымкент, Ақмешіт (Қызылорда), Ақмола (Астана), Қостанай, Петропавл, Орал мен Семей қалаларында ойын-сауық үйірмелері ұйымдаса бастады. 1913 - 14 жж. Семейде қазақ мұғалімдері мен оқушы-жастар бірлесіп, "шығыс кештері" деген атпен ойын-сауық кештерін ұйымдастырды. Ұлттық театр өнері тарихында мәні зор ойын-сауықтар қатарында: Абайдың кайтыс болғанына он жыл толуына арналған әдеби, этногр.-муз. Кеш (1914), "Біржан - Сара айтысы" (1915, екеуі де Семейде) және "Қазақша қыз ұзатудың" (1915, Атбасарда) сахнаға лайықталған нұсқасын атауға болады. Осы жылдары ұлттық драматургияның алғашқы туындылары жазылып, баспа бетін көрді әрі оның бірқатары әуесқойлар күшімен сахнада қойылды. Б.Серкебаев ("Бақсы", "Ғазиза", т.б.) пен И.Мендіханов ("Малдыбай", бәрі де 1912) тұңғыш пьесалар жазды. 1917 ж. маусым айында Ойкұдық жайлауында (қазіргі Шығ. Қазақстан обл. Абай ауд.) М.Әуезовтің "Еңлік - Кебек" трагедиясы алғаш рет қойылып, оған автордың өзі жетекшілік етті. 1918 -24 ж. Ақмолада (қазіргі Астанада), Әулиеатада, Көкшетауда, Орынборда, Ташкентте, Түркістанда және Шымкентте көптеген қазақ драм. үйірмелері ұйымдастырылып, Ж.Аймауытовтың, Әуезовтің, М.Дулатовтың, Е.Ерданаевтың, Қ.Кемеңгеровтың, Б.Майлиннің, С.Сейфуллиннің, Серкебаевтың драм. шығармалары сахнаға шығарылды. 1925 ж. Қызылорда қ-нда тұңғыш кәсіби ұлт театрының ұйымдастырылуы Қазақстанның мәдени тарихында мәні зор оқиғаға айналды. 1928 ж. Қазақ драма театры республиканың жаңа астанасы Алматыға көшіп келді. Әсіресе осы кезеңдегі Қ. т. өнерінің қалыптасуы жолында Әуезов драматургиясы мен Шаниннің реж. қызметінің мәні зор болды. Әуезовтің "Қарагөз", "Қара кыпшак Қобыланды", "Абай", "Айман - Шолпан", "Түнгі сарын", т.б. драм. шығармалары театр репертуарың жандандыра

түсті. 30-жылдардың бас кезінде Алматыда (1927 - 28), Риддерде (1930- 33) және Қарағандыда (1932 - 34) Жұмысшы жастар театры құрылды. Бұларды ұйымдастыруға К.Бадыров, К.Қармысов, С.Телгараев, т.б. көп еңбек сіңірді. Соғыс жылдары Қазақстанға келген Ю.А. Завадский, В.П. Марецкая, Н.Д. Мордвинов, Н.И. Сац, Н.М. Ужвий, Г.П. Юра, т.б. көрнекті театр қайраткерлерімен қазақ өнер шеберлерінің өзара шығарм. қызметі сахналық шеберліктің кемелденіп өсуіне, жалпы рухани мәдениеттің дамуына игі ықпал етті.

Әдебиет: Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық / Бас сарапшы Әшірбек Сығай. – Алматы: Аруна Ltd, 2005. – 656 б.

ҚАЗАҚ ЫРЫМЫ – дәстүрлі мәдениеттің маңызды ұғымы; дүниетаным мен әдет-ғұрыптың бөлігін құрайтын ырымшылдық пен нанымдар; өмірді қасиеттендіруге, құдіретке табынуды қисындауға, рәсім-салтты құтты етуге болады деген сезім-нанымды қалыптастыратын әрі сондай үмітке жақсылықтың нышаны деп құштарлықпен кірісетін рәсімді амалдың түрі. Ы.-дың – жақсылыққа сену, үйлестікті күту, жаратаушының ырқына бағыну, жақсы ниет бақытсыздықтан босатады, оны орындамаса, керісінше, бәлекеттерге соқтырады деген нанымға көну. Ы.-ң түрлері әдет-ғұрып пен наным-сенім түрлеріне, шаруашылықты жүргізу тәжірибесіне орай жаңарып, жетіліп тұрған. Мыс., нәрестенің кіндігін жаны жақсы адамға кестіру, баланың тұсауын жүйрік, не атақты адамға кестіру немесе жеміс ағаштарының жемістері мол болсын деп, балаларының қырқылған шаштарын суға араластырып, сол сумен ағаштарды суғаратын болған; босағадан енді ғана аттаған жас келінге енесі жаңа тірлікті жатсынбай, үй шаруасына, әсіресе ас дайындау ісіне адалдықпен әрі тез кіріссін деген ы.-мен күмістен жасалған қос білезік сыйлаған. «Тамақ адал болу үшін қолда жүзік болу керек» деген сөз содан қалғандай; көне түркілер асыл тастар салынған әшекейді тіл-көзден қорғайтын тұмар ретінде қолданған; «ат табынын жатсынған кезде жалыннан бір уыс қыл алып оны малдың түкірігіне малып қалтаға салады. Бұл ы. «түкіріп алу» деп аталады; біреуге көйлек бергенде өзінде бір түйме немесе, түйін қалдырады; отбасындағы малдың саны кемімес үшін үйірдегі басты «құт» малды сатпаған және т.б.. Ы. белгілі және белгісіз, білетін және білмейтін нәрселердің байланысын ұштастыруға арналған, адам өзіне-өзі сенбеген кезде, өзін алапат жағдайлардың құшағында қалғандай болып сезінгенде немесе өзінде жоқ қасиеттерді басқа адамнан көргенде қолданыс тапқан, рәсім-салт шеңберінде адамның өзін-өзі тануды реттемек сиқын білдіреді. Қазақтар ауырған адамды дуалап түрлі ы.-мен емдеуге әрекеттенген. С. Торайғыровтың «Қамар сұлуынан» үзінді келтірелік: «Тап осы кезде екі-үш түрлі

аурудың басы қосылып тұр екен: мұның әуелі ұшығы кетуі үшін жеті жылғы ту қойдың өкпесімен қағып, сары ешкінің қарнын құшақтату керек. Сонан соң жеті күн ұдайымен оқып зікір салып, басындағы дуасын аламын. Оған болмаса – деп, емдеуге кірісті. Қақты – соқты, сөйледі, соқты, үшкірді, түкірді – бәрін де қылды». Жаман тіл көзден сақтану үшін нәрестенің көрінетін жеріне тұмар, құстың қауырсындарын, үкінің тырнағын т.б. іліп қоюды, баланың бетіне не маңдайына күйе жағып қоюды, оған ескі-құсқы немесе теріс айналдырылған киімдерді кигізуді дағдыға айналдырған. Құрсақтағы нәрестеге ананың көбікпен жұтқан ауаның исі арқылы алғаш жарық дүние және туған жермен таныстыру үшін аяғы ауыр анаға таң алдында сауылған бие сүтінің көбігін, ақырында, кешкі сүтті ішкізетін болған. Ай-жұлдыз бен шуақты күн ауасының исі сезім мен қан арқылы құрсақтағы шақалаққа дариды деп ұққан. Ы. - өмір салттың тұрпаттық түрлері, солардың жиынтығы. Онда нақты түсініктен көрі метафоралық образдар мен символдық бейнелеу басым. Ол халықтың өмір сүруінің деңгейін, қауымдастықтың бірлігі мен рәсім-салтын сақтауға, адамның мінез-құлық әдеттерін айқындауға, рәсімдерді төтенше жағдайға ішінара бейімдеуге мүмкіндік береді. Қ.Ы.-ң тәрбиелік маңызы зор, ғылыми негіздері бар.

Ж. Молдабеков

ҚАЗАҚ ЦИРК ӨНЕРІ - сахналық-эстрадалық өнер саласы. Өз бастауын көшпелі өмір салтынан, мал ш-мен байланысты тұрмыс тіршілігінен алады. Ат құлағында ойнап өнер көрсету, ел аралап қуақы, әзіл-қалжың сөздерімен көпшілік көңілін көтеру, бақсылық құру, т.б. салт-жораларда цирк өнерінің алғашқы нышандары көрініс берді. Мініс атын тек көлік ретінде пайдаланып қоймай шабандоздар оған сан алуан қозғалыс-жүрістер (бөгет пен ордан секіру, артқы аяқпен тік тұру, бір орында шыр айналу, жорғалау, аяңдау, желе жортып жүру, т.б.) жасатқан. Шауып келе жатып, ат үстінен найза, қылыш, шокпар сермеп, садақ тарту, аттың бауырына түсу, т.б. соғыс өнерінде қолданатын әдіс-тәсілдерге үнемі машықтанған. Ат үстінде орындалатын қимыл-жаттығулар қалыптасып, олар сайыс, аударыспақ, теңге алу, көкпар тарту, т.б. ұлттық ойындардың негізін салды. Қазіргі цирк ойындарындағы көптеген белгілі түрлері осы ұлттық ойындардан бастау алады. Белгілі қазақ палуандары Қажымұқан Мұңайтпасұлы, Балуан Шолақ, т.б. цирк аренасында өнер көрсетіп, цирк өнерінің алғашқы кадамдарын жасады. Сол сияқты халықарасында Ағашаяқ атанған әнші, домбырашы болған Берікбол Көпенұлы да цирк өнерінің кейбір белгілерін оңтайлы пайдаланды. XX ғ-дың 20-жылдары Алматыда (1919; жетекш. А.И. Сосин), Семейде (1923, жетекш. В.Феррони) цирк ұжымдары жұмыс істеді. Бұл ұжымдардың

репертуарынан бірнеше пантомима, акробатикамен қатар қуақылық өнердің кейбір түрлері орын алды. Осы жылдары Қоянды жәрменкесінде, әр түрлі жиын-тойларда Қажымұқан, Зәрубай Күлсейітұлы, Шашубай Қошқарбайұлы, т.б. ойындар көрсетті. Қ. ц. ө. бұғанасы қатайып, одан әрі дамуына 1965 ж. ұйымдасқан Алматы эстрада-цирк өнері студиясының ықпалы мол болды. 60-жылдары ұйымдасқан "Достық" (1962, қазіргі Шымкент халық циркі), "Балдырған" (1968, қазіргі Астана циркі) атты цирк ұжымдары кейіннен халықтық ұжым атағын алып, Бүкілодақтық, халықар. фестивальдардың жеңімпаздары болды. Цирк өнерінің сахнаға лайықты түрлері Шымкент, Астана, Қарағанды, т.б. қалалардағы, облыстардағы филармониялардың репертуарынан орын алды. 1969 ж. цирк өнеріне икемі бар, қабілетті жастар жиналды. 1970 жылы Алматыда тұңғыш рет қазақ циркі ұйымдастырылды. 1983 ж. Қарағанды қ-нда жергілікті цирктің ашылуы - республикадағы цирк өнерінің даму барысына игі ықпал етті. Цирк ұжымы 1978 -82 ж. Бүкілодақтық цирк өнерінің байқауында жеңімпаз атанды. 1983 ж. Прага қ-нда өткен халықар. байқауда цирк қуақылары Мұрат және Елизавета Жұмағалиевтер Эдуарде Бассе атынд. бас жүлдені жеңіп алды. 1984 ж. Қ. м. ц. Қазақстанның еңб. сің. ұжымы деген атақ алды. Қ. м. ц-нің шығарм. ұжымы гастрольдік сапармен КСРО елдерінің көптеген қалаларында, шет елдерде (Куба, Чехия, Қытай, Польша, Франция, Бельгия, Жапония, Германия, АҚШ, Австралия) болды. 2000 ж. цирк аумағында "Арлекино" балалар ойын-сауық кешені ашылды. 2003 жылдан "Шапито" атты жазғы шатырлы цирк жұмыс жасауда.

Әдебиет: Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық / Бас сарапшы Әшірбек Сығай. – Алматы: Аруна Ltd, 2005. – 656 б.

ҚАЗАҚ ЭТИКАСЫ — қазақ халқының ұлттық әдеп жүйесін, моральды, адамгершілікті зерттейтін философиялық пән. Этика термині ежелгі грек тілінде “бірлесе өмір сүруші адамдар тобының мекен-жайың дегенді білдірді, кейін әдеп туралы ілім мағынасына ие болды. Әдеп термині түрік халықтарының тіліне орта ғасырлардағы араб-мұсылман мәдениетінің ықпалымен енген. Көптеген мамандар этиканы әдептану деп аударып жүр. Этика ұлттық сипаты айқындалған ілімдер қатарына жатады. Өйткені әр халықтың орналасу аймағына, тіршілік салтына, өмір сүру дағдыларына байланысты ортақ мінез-құлық ережелері, жүріс-тұрысы, тыныс-тіршілігі қалыптасады. Қазақ этикасы өзінің көл-көсір молдығымен де, адамгершілік қуат-тегеурінімен де, тарихи айқындылығымен де халықтың рухани өмірінде ерекше орын алды. Қазақ этикасының ежелгі бастау қайнар көздері үш мың жылдай Еуразияның Ұлы даласында өркендеген скиф-сақ, ғұн, үйсін, қаңлы мен түрік бірлестіктерінің мол мәдениетінен нәр алады. Осыдан

2600 жыл бұрын өмір сүрген скиф-сақ ойшылы, “ұлы жеті ғұламаның бірі” Анахарсис (Анарыс) өзінің әдеп және адамгершілік туралы терең пікірлерін айтқан. Мысалы, маскүнемдік туралы ол былай деген: “Бірінші тостақты, әдетте, денсаулық үшін, екіншісін — рахатқа бату үшін, үшіншісін — ардан таза болу үшін, төртіншісін — ақылдан алжасу үшін ішеді”. Кіндік Азиядан табылған түріктердің атақты Құлтегін, Тоңыкөк жазуларында татулық, бақыт, дәулет секілді әдеп ұғымдары жиі кездеседі. Қазақ этикасының қалыптасуына Қорқыт ата үлкен үлес қосты. Оның үлгі-өнеге, өсиет-нақыл сөздері қазақтармен қатар барша түрік халықтарында кең таралған. Қазақ топырағында әдептануды арнаулы ілім ретінде қарастырған ғұлама-философ, әмбебап ғалым — Әбу Насыр әл-Фараби. Ол этиканы жақсылық пен жамандықты айыруға мүмкіндік беретін ғылым деп қарастырды. Оның түсінігінше, адам жаратылыстағы ең қасиетті жан. Сондықтан оған үлкен құрметпен қарау керек. Жақсылық дегеніміз білім, мейірбандық, сұлулық бірлігінде жатыр. “Бақытқа жол сілтеуң трактатында ойшыл баянды тіршіліктегі адами бақыт туралы сөз қозғайды. Түрік халықтарының этикасын дамытуға үлкен үлес қосқан ғұламалар қатарына Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқари, Қожа Ахмет Иасауи, Ахмет Иүгінеки, Сүлеймен Бақырғани және т.б. жатады. Қазақ хандығы қалыптасқан кезден бастап қазақ этикасы негізінен ақын-жыраулардың даналық насихат жырларында дамыды. Олардың ауызекі мәдени мұралары - ұлттық қадір-қасиет пен өнегелі әдепті ғасырлар бойы жоғалтпай сақтап қалуға үлкен қызмет етті. Атақты қазақ ақын-жыраулары Асан қайғы, Шалкиіз, Ақтамберді, Бұқар жырау, Дулат, Шортанбай, т.б. ұлттық әдеп жүйесін заман талаптарына сәйкес жоғары тұғырға көтере білді. Олардың әлеуметтік-этикалық ойлары қазақ халқының әдептік сана-сезімінің қалыптасуына, кейінгі ұрпақты адамгершілік және ұлтжандылық рухта тәрбиелеуге үлкен әсерін тигізді. Қазақстандағы Ресей империясының отаршылдық саясаты халықты рухани жағынан күйзеліске ұшыратты, оның діні мен діліне, әдебіне, әдет-ғұрпына, салт-дәстүріне нұқсан келтірді. Халықтың тәуелсіздіктен айырылып, бодан болуынан ұлттық мінезде ұнамсыз қылықтар көбейе түсіп, жасқаншақтық, “кұлдық психология” пайда бола бастады. Қазақ елі осындай тұйыққа тіреліп, одан қалай шығуды білмей, болашағын ойлап, қабырғасы қайысқан кезде халқымыздың Шоқан, Ыбырай, Абай сынды асыл перзенттері ұлттық әдеп жүйесінің күрделі мәселелерін шешуге ұмтылды. Абай әдеп тақырыбын қозғағанда иман мәселесіне көп көңіл аударады және оны арлылық пен ұяттың баламалары ретінде түсіндіреді. Абай өз халқының бойындағы кісілік қасиеттермен қатар, теріс қылықтарды да қатал сынға алады:

Өсек, өтірік, мақтаншақ,

Еріншек, бекер мал шашпақ....,—

деген өлең жолдарында Абайдың сыни этикасы көрініс тауып тұр. Хакім 34-ші қара сөзінде “Адам баласына адам баласының бәрі — дос» , - дейді. Абай қазақ этикасының түбегейлі ұстанымы — “Адам болу» талап-мұратын жоғары деңгейге қойды. Қазақ этикасын кәсіби деңгейге көтерген ұлы тұлға — Шәкәрім. Ол өзінің “Үш анық” атты еңбегінде этиканы “ар ілімі” деп атап, әдептанудың көптеген мәселелерін теориялық тұрғыдан талдады. Шәкәрім ар-ождан о дүниеде де бар және осыған сену имандылықтың түп-қазығын құрастырады дейді. “Егер бір адам жанның өлген соңғы өмірі мен ұждан соның азығы екеніне әбден нанса, оның жүрегін еш нәрсе қарайта алмайды. Адам атаулыны бір бауырдай қылып, екі өмірді де жақсылықпен өмір сүргізетін жалғыз жол осы мұсылман жолы сияқты», - дейді ғұлама. Ал әдеп жолы дегеніміз адам баласына пайда тигізу, жақсылық ету деп түсіндіреді. Ол үшін адам өз бойындағы кемшіліктерден арыла білуі керек, сөйтіп өз ар-ожданына кір келтірмейтіндей өмір сүруі қажет. Ар-ожданның мазмұнын нысап, қанағат, тәубе, әділет, намыс құрайды деп түсінетін ойшыл олардың мазмұнын кісілік қасиеттермен байланыстырады:

Кісіге адамшылық неге керек,
Адамдық — өзге айуаннан артық демек.
Ит талаған төбеттей қалай дейсің,
Аямай әл келгенін жұлып жемек.

Қазақ этикасы Кеңес өкіметі тұсында қайшылықты жағдайда дамыды. Социалистік құрылыс қазақы әдеп пен мінез-құлық жүйесіне теріс әсерлерін тигізді. Кең-байтақ жерді иемденіп келген көшпелілер табиғатынан ер мінезді, бостандық пен еркіндікті қастерлеген, өр тұлғалы қайсар халық еді. Тоталитарлық жүйе “жылқы мінезді” халықты момын “қой мінездіге” айналдырды. Шолақ белсенділер, “пысықтар”, “шаш ал десе, бас алуға” дайын тұратындар пайда болды. “Адам — адамға дос, бауыр”, “Барлық адам тең құқықты” деп ұрандатқанымен, қолында билігі барлардың арасында екіжүзділік, озбырлық, тамыр-таныстық, жүгенсіздік, паракорлық өріс алды. “Ортақ мүдде жеке адам мүддесінен жоғары” деген ұран адам еріктілігіне нұқсан келтірді, “қуыршақ адамдарды” көбейтті. Әкімшіл-әміршіл жүйе ескінің қалдықтарымен күресуді желеу етіп, халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан әдеп құндылықтарын жойып жіберуге барынша тырысты. “Малым — жанымның садағасы, жаным — арымның садағасы” деп келген халықтың ішінен сан мыңдаған мәңгүрттер шықты. Әрине, бұл заманда қазақ этикасы таза құлдырау жағдайында болды деу сыңаржақтылық болар еді. Жалпы сауаттылықтың артуы, қалалардың өсуі, орыс тілі арқылы әлемдік рухани мұрамен таныса бастау әмбебап әдептілік жүйесін

қалыптастыра бастады. Қазақстанда кәсіби философтарды дайындау ісі де жүргізілді. Бұл қазақ этикасын зерделеген кәсіби мамандардың пайда болуына оң ықпалын тигізді. Қазақстан әдептанушылары мораль философиясы және қазақ этикасының тарихы мәселелерімен шұғылданды (Ғ.Ғ. Ақмамбетов, А.Оразбеков, М.С. Бурабаев және т.б.).

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін қазақтың дәстүрлі әдеп жүйесін жаңғырту мәселесі алдыңғы қатарға шықты. Қазақ философиясы мен мәдениеті тарихын зерттеуге арналған еңбектерде (А.Х.Қасымжанов, А.Қасабек, Ғ.Есім, М.С. Орынбеков, О.А. Сегізбаев, Ж. Алтаев, С.Ақатай, С. Нұрмұратов және т.б.) қазақ этикасының ауқымды мәселелері көтерілді. Қазақ этикасының басты мәселелері ретінде ұлттық әдеп жүйесін диахрондық және синхрондық талдау, ондағы дәстүр мен жаңашылдықтың арасалмағын айқындау, өтпелі қоғам мен ғаламдану жағдайындағы әдептік реттеу тетіктерін айқындау, нарық пен моральдың, табыс пен ізгіліктің арақатынасын айқындау, діни әдеп жүйесінің ерекшеліктерін сараптау, т.т. белгіленді. Қ.Ш. Нұрланова қазақ этикасына тән әсемдік пен ізгіліктің синкретті бірлігіне назар аударып, қазақтың ұлттық идеясы ретінде Жарық дүниедегі адами іштесуді атап өтеді. Ғ.Ғ.Ақмамбетов қазіргі өркениеттегі индивидуалистік ұстанымдардың маңыздылығына назар аударады. Т. Ғабитов этиканың жақсылық пен жамандық, әділеттік, ар, бақыт сияқты категорияларына философиялық талдау береді және әдептік-мәдени типтерге назар аударады. С. Мырзалы өз зерттеулерінде өтпелі қоғамдағы саясат пен моральдың ара қатынасын зерделейді. Мектептерде “Әдептану” пәнінің енгізілуі арнаулы оқу құралдарын қажет етті. Бұл пәнге байланысты қазақ тілінде алғашқы оқу құралдары жарияланды (Қ. Жарықбаев, Т. Ғабитов, Ж. Базарбаев, К. Оразбекова, т.б.). Қазақстан Республикасында нарықтық қатынастарды енгізу мен азаматтық-құқықтық қоғам құру міндеттеріне байланысты кәсіптік этикалық алғашқы зерттеулер жарияланды (Т.Ғабитов, Т.Нұрахметов, т.т.). Бұл еңбектерде еліміздегі моральдық ахуалға ғылыми талдау беріліп, өтпелі қоғамға тән ауытқушыл қылықтың өрістеп кетуінің себептері мен халықтың әдеп мәдениетін жоғары деңгейге көтерудің жолдары қарастырылды. Қазақ этикасын заман талаптарына сәйкес қалыптастыру мен дамыту қазақ зиялыларының келелі міндетіне айналып отыр.

Әдебиет: Қазақ халқының философиялық мұрасы. Қазақ этикасы мен эстетикасы. Т 12. Астана: Аударма, 2005

ҚАЗАҚ ЭСТЕТИКАСЫ — адам мен әлемдегі әсемдік пен сұлулық туралы қазақ халқының ұлттық көркем мәдениетін

зерттейтін философиялық пән. Эстетика термині ежелгі грек тілінен “сезінуші, сезімдік қабылдау деп аударылады. Қазақ халқының қалыптасу барысындағы эстетикалық ой-пікірлерінің дамуы бірнеше кезеңдерден өткен. Халықтың эстетикалық құндылықтары алдымен фольклорда — тұрмыс-салт жырларында, аңыздары мен мифтерінде, батырлық және лирикалық эпоста көркем формада баяндалған. Қазақ эстетикасының келесі бір арнасы Қазақстан жерін мекендеген түрік тілдес ұлыстардың өзіндік мәдениеті, жазуы мен өнері болды. Көне түрік жазуындағы Жүсіп Баласағұнның “Құтты білігінде”, Қожа Ахмет Иасауидің “Даналық кітабында”, Ахмет Иүгінекидің “Ақыл сыйында”, Сүлеймен Бақырғанидың “Хакім Атасында”, т.т. эстетикалық мәдениет пен мұраттың түбегейлі мәселелері көркем суреттелді. Ислам Ренессансы эстетикасын қалыптастыруда қазақ топырағында дүниеге келген әл-Фараби ерекше орын алады. Ол өзінің “Музыканың үлкен кітабы”, “Поэзия өнерінің каноны туралы трактат”, “Поэзия туралы кітап” атты еңбектерінде эстетикалық болмыс пен таным туралы терең пайымдаулар айтты.

Қазақтың төлтума эстетикалық мәдениеті хандық дәуірінде қалыптасты және ақын-жыраулар шығармашылығында өзінің шарықтау шыңына жетті. Асан Қайғы, Қазтуған, Доспанбет, Шалкиіз, Ақтамберді, Бұқар, Шал сияқты ақын-жыраулардың эстетикалық ізденістері көшпелілердің дүниені қабылдауын білдіреді және оған айрықша кісілік асқақтық тән:

Бұлт болған айды ашқан,
Мұнар болған күнді ашқан,
Мұсылман мен кәуірдің
Арасын бұзып өтіп дінді ашқан
Сүйініш ұлы Қазтуған!!!

Ақын-жыраулар эстетикасының құндылығы көркем мазмұнымен ғана емес, сонымен бірге дәстүрлі қазақ қоғамындағы қуатты әлеуметтік-мәдени орны және қызметімен айқындалады. Сондықтан олардың алдында тек бұқара халық емес, ақсүйектер де ілтипат сақтаған. Ақын-жыраулар толғауларында бүкіл қазақ халқының ой-арманы мен эстетикалық түсініктері шынайы бейнеленген. Олардың шығармашылығында сұлулық пен әсемдікті, ерлік пен елдікті жырлау басым болып келеді.

XIX ғасыр мен XX ғасырдың басындағы Қазақ ағартушылары Ресейдің империялық саясатының күшейген тұсында әрекет етіп, ұлттық көркем мәдениетті заман талаптарына сай өзгертуге ұмтылды. Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханның ойы бойынша, әрбір халық үшін басты мақсат — “еуропалық, жалпыадамзаттық ағартуды игере отырып, осы жолдағы кедергілермен күрес жүргізіп, даму мен мәдениетке қол жеткізу... Біздің халық көркемдіктен кенде емес өсімтал әдебиетке ие. Ал

қоғамдық дамуымыз жоғары мәдени дамумен салыстырарлық табиғи /балаң/ кезеңде тұр. Осы фактыға біздің бар үмітіміз бен келешегіміз негізделген”. Шоқан қазақтың ауызекі мәдени үлгілеріне алғашқы ғылыми талдау берді. Ыбырай Алтынсариннің эстетикалық көзқарастары оның сан қырлы педагогикалық қызметімен байланысты. Оның бұл бағытта қойған бағдарларына жататындары: “қазақтың келешегін дұрыс жолға қою; екіншіден, сенімсіз дүмше молдалардың өлшеусіз қанауынан халықты құтқару; үшіншіден, қазақтың әзірге жойылмай келген ешқандай дін ықпалына түспеген тәжірибелік негізге сүйенген дәстүрін сақтау. Өзінің шығармаларында ол халықтың қоғамдық өмірінде, оның рухани дамуында әдебиет пен өнердің қаншалықты орын алатындығын көрсетті. Мұнда ағартушының отаншылдығы айқын аңғарылады. Ыбырайдың “Орыс-қырғыз школы туралы” жобалары да, әйгілі “Қырғыз хрестоматиясы” да, тіпті жазылу себебін әркім әрқилы жоритын “Шариат-ул ислам” кітабы да дәстүрді үзбеу ыңғайында жазылды. Абай Құнанбайұлының эстетикалық ойлары мың жылдан артық тарихы бар жазба әдебиетіміз бен рухани мәдениетіміздің ХІХ ғасырдағы тарихи шындығы аясында қарастырылуы тиіс. Абай өзінің көркем шығармашылығында сол замандағы қазақ қауымының көкейкесті мәселелерін терең білдіре алды және олардың шешімін іздеді. Ол қазақ әдебиетінде тұңғыш рет табиғат пен адамның сұлулығын нақтылап айқындай түсті. Поэзияның көркемдігін шыңына жеткізе түсуді, мағынасын тереңнен толғау керектігін айтты. Абайдың қара сөздерінде көрініс тапқан эстетикалық көзқарастар қазақтың көркем мәдениетін жаңа деңгейге көтерді. Шын мәнісіндегі халықтық бағыттағы ақын-жазушылар заман талабын терең сезіну мен сол жайында толғануды, алға және алысқа көз тігуді, тарих тамырының жанды соғысын суреткерлік және азаматтық жүрекпен ұғынуды Абайдан үйренді. ХХ ғасырдың басында Алаш зиялылары еңбектерінде әдеби-эстетикалық ілімдер қазақ әдебиетінің орыс мәдениеті арқылы Еуропа және жәдитшіл татар мәдениеті арқылы оянған Шығыспен тоғысуы нәтижесінде қалыптасты. Терең эстетикалық ойлар Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының, Шәкәрім Құдайбердіұлының, Ғұмар Қараштың, Әлихан Бөкейханның, Ахмет Байтұрсынұлының, Мағжан Жұмабайұлының, Міржақып Дулатұлының, т.т. шығармаларында айтылды. Олардың талқылаған басты тақырыптарына қазақ сөз өнерінің ерекшеліктері, дәстүр мен жаңашылдық, өнердегі гуманизм мен имандылық, фольклордағы рәміздік кейіпкерлер, ұлтжандылық пен азаматшылдық, т.т. жатады. Кеңес Одағында қазақ эстетикасы қайшылықты жағдайда дамыды. Бір жағынан, “мазмұны социалистік, формасы ұлттық мәдениет” дегенді басшылыққа алған тоталитарлық жүйе ұлттық көркем өнер түрлерін зерттеуге шек қойды. Екінші жағынан, “жан-жақты

жетілген адам” дегенді мұрат тұту білім беру мен эстетикалық тәрбиеге назар аудартты. Бұл дәуірде көптеген ғалымдар мен өнер қайраткерлері қазақ халқы өнерінің тарихы мен типтік ерекшеліктерін зерттеуге үлкен көңіл бөлді. Олардың қатарында М.О. Әуезовтың, Ә.Х. Марғұланның, Е.Ысмайыловтың, М.Қаратаевтың, М.Базарбаевтың, Қ.Жұмалиевтің, А. Жұбановтың, Б. Ерзаковичтің, Ә. Қоңыратбаевтың, т.т. еңбектерін атап өтуге тұрады. XX ғасырдың екінші жартысынан Қазақстанда кәсіби философиялық-эстетикалық бағыт қалыптаса бастады. Идеологиялық қысым жағдайында қазақ эстетиктері / Б.Р. Қазыханова, Қ.Ш. Нұрланова, Е. И. Байзақов, С. Ақатаев, М.Қаратаев, Е.Тұрсынов, М.М. Әуезов, Ә. Мұхамбетова, т.т./ ұлттық тарихи-мәдени мұрадағы көркем мәдениеттің өзіндік болмысына теориялық талдау берді. Әкімшіл-әміршіл жүйе осы авторлардың бір тобы дайындаған көшпелілер эстетикасына қатысты монографияны таратуға тыйым салды. Қазақстан Республикасында эстетикалық зерттеулер әлемдік жаңа өркениеттілік құндылықтарды қабылдау және ұлттық мәдени мұраны жаңғырту аясында өрістеді. Қазақ халқының дәстүрлі өнері мен оның тарихи типтерін, ұлттық ойлаудың көркем негіздерін, көркем мәдениеттегі құндылықтар жүйесін және категорияларын эстетикалық тұрғыдан зерттеген ғалымдардың арасында Қ. Нұрланованың, Б. Қазыханованың, М.Балтабаевтың, Г.Шалабаеваның, С. Ақатайдың, Мирлан Қаратаевтың, Т. Қоңыратпаевтың, А. Сейдімбектің, М.Мағауиннің, Ә. Әлімжанованың, т.т. еңбектерін атап өткен жөн. XX ғасырдың соңғы ширегінен бастап Батыс елдерінде эстетиканың дамуы постмодернистік бағытпен тығыз байланысты болды. Қазақстанда бұл бағытта ұтымды шығармаларымен көзге түсіп жүрген авторлардың арасында Б.Нұржановтың, Ә. Қодардың, Ә. Наурызбаеваның, Н. Садықовтың, Ж. Баймұхамбетовтың, О.Аринованың, т.б. есімдерін еске алуға тұрады.

Әдебиет: Қазақ халқының философиялық мұрасы. Қазақ этикасы мен эстетикасы. Т 12. Астана: Аударма, 2005

ҚОҒАМДЫҚ ШІКІР – қоғамдағы қауымдастықтың ашық көзқарасы мен мінез-құлықтарын толық немесе жартылай қолдау, әйтпесе қолдамау; қауымдастықтың өмір құбылыстарына және әріптестерінің мінез-құлқына қатысты маңызды мәселелерді бағалаудың қалыптасқан түрі; адамның мінез-қылықтары мен іс-әрекеттерін реттеуге бағытталған қауымдас сананың ықпалдас әсері. Қ.п.-ң мән-мағынасы ғылымның әр саласында өз деңгейінде әрқалай талдануы ықтимал. Бірақ олардың бәріне ортақ проблемалар мынау: а) Қ.п.-ң субъектісін анықтау және талдау; ә)

Қ.п. маңызын ашу немесе жоққа шығару дәрежесі; б) Қ.п. мазмұнын тұжырымдау қажеті. Антикалық дәуірде Протагор Қ.п.-ді көптің үні, пікірі деп пайымдады. Кейінірек оны қалың бұқараның мемлекеттік істі басқаруға қатысу құралы деген ой түйінделді. Саяси билікті күшейтуге ашық жол іздегендер Қ.п. элитаның күшқуатына балады. 17-18 ғ. батыс ойшылдары Қ.П. биліктік бақылаудан тыс, бірақ саяси шешім қабылдауға ықпал ететін қауымдас ой-пікірді білдіруге пайдаланды. Қоғамда саяси-әлеуметтік өзгерістер қарқындаған сайын Қ.п.-ң саяси мағынасы артты. Көпшілік оның субъектісіне айналды. Қазіргі әлеуметтік-философиялық көзқарастар Қ.п.-ң субъектісін бір-бірінен бөле-жара қарай бермейді. Коммуникация теориясы (Луман) бойынша, Қ.п. бәріне ортақ, ашық, жариялы байланысты қамтиды, жеткізеді. Бірақ көзқарасты бәрі бірдей қолдай бермеуі ықтимал. Қ.п. «моральдық-нормалық» бағдар аясында қараушылар (Хабермас), оны «құқықпен», «саясатпен» салыстырды, бұқаралық ақпараттың құралы ретінде қарастырды. Енді бір ойшылдар, Қ. және күнделікті пікірдің бір-біріне үйлесе бермейтініне назар аударды. Қ.п. ортаны тікелей бақылаудан, қайсы бір әрекетті қалаудан немесе жақтырмаудан қалыптасатынын ескерсек, онда мұндай ахуал көптің көңіл-күйіне міндетті түрде оң немесе теріс ықпал етуге жол ашады. Осыдан Қ.п. туралы құрылымдық-функционалды теория күшіне енді. Бұл теория қайсы бір қауымдастықтың қимыл-әрекетіне немесе адамның бейсаналық ынта-ықыласына негізделеді.

Қ. п. – демократиялық қоғамның басты бір айғағы. Оның дұрыс қалыптасуына қауымдастық арасындағы тиянақты байланыстар, адамдардың өзін-өзі басқаруға және қоғамдық пайдалы жұмыстарға араласуы оң, пайдалы және нәтижелі ықпал етеді. Мұндай түсінік адамның өзіне деген сыни көзарасты саралауды, ал қоғамда - бақылауды реттеуді қажет етеді. Қоғамдағы бұқаралық ақпараттар, саяси плюрализм, азаматтық еркіндік жайлары, білімді тарату тәсілдері мен стереотиптері Қ.п.-ң таралуына әрқалай қосымша әсер етті. Ендігі Қ.п. арқылы адамның өзін-өзі ұстай алатын қабілетті тәрбиелеу жұмыстарының және оның интегративті қызметін жоғары қойып талқылаудың, қолданудың ырқы артуда. Қ.п.-ң өзекті проблемалары мен бағдарлары демократиялық дәстүрдің де, күнделікті айтыс-тартыстың да нысанасына айналуға. Қазақ қашанда ел аузындағы сөзге құлақ түре тындап, оған үлкен мән берген, қарсы келе бермеген. Қазақстандағы жаһандану процесіне бейімделу, оны бейімдеу және түрлі модернизациялы процестер Қ. п.-ді жетілдіруге ауқымды ықпал етуде.

Ж. Молдабеков

ҚҰДЫС – Йерусалим. Иудаизм, Христиан діні және Ислам дінінің қасиетті мекені саналатын, әлемнің ең көне қалаларының бірі. Қ. – мұсылмандардың алғашқы құбыласы.

Римдіктер Йерусалимді Илия деп өзгертті. Осы атаумен византиялық билеу кезеңінде де әлемге танылды. Кейіннен Парсы мен Византияның арасында соғыс өрті тұтанып, Илия парсылардың қолына өтті. Арада отыз жыл өткен соң византиялық император Ираклий қаланы қайта қайтарып алды.

Хижраның 15-жылы (636 жыл) Қ. Византияның жеңіліс табуымен, мұсылмандардың қолына соғыссыз берілді. Жергілікті христиан тұрғындарының өтінішімен әділетті Омар халифа Мәдинадан арнайы келіп, тұрғындардың қауіпсіздігіне кепілдік берді. Ол сонымен қатар Мұхаммед пайғамбардың (с.а.с.) Миғражға көтерілген жеріне әл-Ақса мешітін тұрғызуға әмір етті.

492/1099 жылға дейін Қ. мұсылман билеушілерінің қолында болып келген. Кейіннен қаланы крестшілер жаулап алды.

583/1187 жылы Салахаддин сұлтан Қ. ты крестшілерден азат етті. Осыдан кейін қаланы қайтадан мұсылман билеушілері басқарды. Бірнеше ғасыр бойы Осман империясының қоластында болды. Бірақ 1917 жылы Йерусалимді ағылшындар басып алды. 1920-47 жылдар аралығында ағылшындардың мандатты территориясы Палестинаның орталығы боп қызмет атқарды. 1947 жылы БҰҰ шешімімен Йерусалим тәуелсіз қала болып саналу керек еді, бірақ 1948-49 жылдағы араб-израил соғысынан кейін Қ. тың шығыс бөлігі Йорданияға, ал батысы Израильге өтті. 1967 жылы араб-израиль соғысының нәтижесінде Израиль қаланың шығыс бөлігін де басып алды.

(Қайнар көз: Ислам энциклопедиялық сөздік» А. Али-заде, Ансар, 2007 ж.)

ҚҰНДЫЛЫҚТЫҚ БАҒДАРЛАР – индивидтің әлеуметтену және әлеуметтік бейімделу процесі аясында өмірлік тәжірибемен астасып бекітілген тұлғалық құрылымның ішкі элементтері, адамның өмірлік мақсаты үшін маңызды нәрсені маңызды еместен айқындау, алшақтату (шектеу), оларды жүзеге асыруға қолайлы тәсілдерді іріктеу желісі. Қ.б. жақын уақытта немесе болашақта адам тіршілігін қолайлы, қажетті жағдайларды бағалаудың жоғары деңгейін құрайды. Оған нақты жағдайға сәйкес әрі индивидтің кейінгі өмірін болжауға лайықты жауапты шешімдерді қабылдау маңызды. Қ.б. тұлғаның тұтастығы мен тұрақтылығын қамтамасыз етуге қажет сананың қызметін, іс-әрекеттің ыңғайын анықтайды, оның мотивациялық ұйытқылығы нақты объектіге немесе қызмет пен қатынас түрлеріне жеткізетін мақсатты ұйымдастырады және бақылайды. Қ. б.-ң қағидалары қайшылықсыз және тұтас болса,

онда ол тұлғаның тұрақты әрі дербес болуына ұйытқы. Онсыз адамның дұрыс баға бере алмауы, дұрыс шешім таба алмауы әбден мүмкін. Қ.б. адамның түрлі мәдени кеңістікте өзін ұстай және көрсете алатын, мәдениеттің түрлі талаптарына бейімдеткізетін проблемаларына назар аудартқызады. Мұндай талаптарды тек адамдардың субъектаралық қатынастар шеңберінде дұрыс ұғынуға болады. Қ.б. ұғымдық және теориялық негіздерін қалаған У. Томас, М. Вебер, Знанецкий ілімдері қазақ жерінде өз өресін табуда. Қазақстандағы ынтымақ пен достықтың нығаюы Қ.б.-ды тоғыстыратын Халық Ассамблеясының жемісті жұмыс істеуінде, ұлттық тілдің еркін дамуында, мәдени мұраны бірлесе зерттеп, олардың құндылығын бірдей қабылдауға және пайдалануға қолдау жасайтын салықалы ұлттық саясаттың жүргізілуінде.

ҚҰТ – түркі-қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымында береке орнады, байлықтың басы болды дегенді білдіретін киелі ұғым. Көне түркі заманында Қ. сөзі: 1) жан, өмірлік қуат, рух; 2) бақыт, жақсылық; 3) сәттілік, табыс, сыбаға; 4) ұлылық, дәреже; 5) ақиқатқа жету, нұрлану, шаттыққа кенелу деген түрлі мағыналарда қолданылған. Қ. ұғымы, а) өсіп-өну құбылыстары мен заңдарына ұқсас; ә) тылсым рухтарға тәуелді негізде; б) көк Тәңірден келетін сыбаға деген наным-сенім ыңғайында қалыптасқан-ды. Тарихқа көз жүгіртсек, түркілерде Қ.-лық пен құтсыздық ұғымының мән-жайы тұрпайы натурализм деңгейінде, жеке адамның этикалық заңдарымен, тіпті елдің әдептілік дәстүрімен ұштастырыла тарқатылады. Қ. мәселесі тағы да адам мен жан-жануарлардың өсіп-өнуі тұрғысынан, байлық-молшылық сипатында сарапталынады. Ислам діні аясында Қ.-тың түп-тамыры Алладан келетін киелі нұр, қуат көзі, күллі береке деген түсініктер қалыптасты. Содан Қ. пайғамбардан халифаларға, халифалардан сопы-пірілерге көшеді деген рухани сабақтастық нышаны орнықты, сопылық дүниетаным етек алды. Осылай пайымдаған Ж. Баласағұни Қ. туралы түсінікті иманмен, ақыл-оймен тығыз байланыста ширатты. Халықтық әдет-ғұрыптарда а) Қ.-ты үлкеннен бата алу, атақонысын әулиедей көріп қастерлеу адамның басына қонатын «Бақыт Құсы» немесе Қыдыр деген рәсіммен бекіді; ә) отбасының, мал-жанның өсіп-өнуі, абырой-беделдің жоғарылауы басқа қонған Қ.-пен байланыстырылды. Содан әулеттің, шаңырақтың берекесін ұстап тұрған қарапайым адамдар (аналар, әйелдер) бүкіл тайпаның, халықтың Қ.-на айналған тұлғалар болады деген ырым орнықты. Тіпті ата-бабаларға қонған Қ. оның ұрпақтарына көшетініне, содан аруақты сыйлау, ата-баба өсиетін қатаң ұстану дәстүрі күш алатынына кәміл сенушілік туды. Қ. ұғымына қарама-қарсы түсініктер, ырым-нанымдар – апат, сор, жұт, аштық, жоқшылық, құлдық, қорлық, бейнет жағымды нәрсенің

құлдырауын, кері кетуін білдірді. Қ.-а деген дәмеден қалың жұрттың басынан бағы тайған кезде, жаңа заманды аңсау сарыны да жан-жақты көрініс тапты, жаманнан жирену, үмітке ұмтылу құлшынысы білінеді.

Ж. Молдабеков

ҚАНАҒАТ — барға риза болу, місе тұту, нысаптан шықпау, нәпсіге ермеу. Қ. ашкөзділікке жібермейді, біреудің дүние затына сұқтандырмайды, сұғанақтық жасаттырмайды. Қ.-шыл кісі – барынша кішіпейіл, қарапайым, иі жұмсақ. Сондықтан да ол көпшіліктің көзіне түсе бермейді. Қ.-лық — қолдағы барына, қол жеткізген табыстарына разы болу, шүкіршілік ету. Әрине, кейбіреулер мұны адамшылыққа жарасатын көркем сипат, өмірде ортаймайтын қазына деп түсіне бермейді. Қаншама мол байлығы болса да, оны Қ. қылмайтындар да кездеседі. Мұндайларды жұрт көзі тоймайтын, Қ-ы жоқ адам дейді. Ондайлар “болған сайын болсам деп, толған сайын толсам деп” ашкөздікке салынып, Алла тағаланың қанағат-нысабын ұмытады, көбіне жалған сөйлеп, екі жүзділікке барады. Пайғамбарымыз: “Монтаны екіжүзділіктің белгісі үшеу дейді. Олар өтірік айту, уәдесінде тұрмау және аманатқа қиянат жасау”. Екіжүзділік — жарамсақ жағымпаздықпен егіз қозыдай. Адам қолындағы барының игілігін көріп, соған шүкіршілік қылса, өмірі де мәндірек, қызығырақ болар еді. Қ.-сыз адам ашкөз келеді. Қ.-сыздық - тойымсыздық, өзі тойса да, көзі тоймаушылық. Бұл — ерсі қылық, тәрбиесіздік пен мәдениетсіздіктің белгісі.

Қ. – адамның оң моральдық сапасын көрсететін этикалық категория. Қ. - әдептіліктің басты белгісі және негізі. Ол – адамның сана-сезімі мен іс-әрекетіндегі жақсы әдет, дағды. Қ. – адамның барына, өз еңбегімен қол жеткізген табыстарына разы болу, шүкіршілік ету қабілеті. Қ. – адамзатының ғана болмысына бітетін ішкі интенциялық қуаты, имманенті субстанциясы. Қ-ы әдетке айналдыру – игілікті іс болып табылады және адамның тұлғалық болмысының жетілуін көрсетеді. Қазақ халқы Қ-ты – жоқтықтың, кедейшіліктің белгісі деп есептемеген. Керісінше, ол зерделілік пен сабырлылық, тоқтамдылық пен ұстамдылық мінездің, абзал моральдық қасиеттердің үлгі-өнегесі ретінде танылатын этиалық құндылық деп біледі. Өйткені ол адамшылық жолдан тайдырмайды, аш көзділікке жібермейді, басқаның дүниесіне сұқтанудан арылтады, сұғанақтық жасатпайды, қызғану мінезін тежейді. Қ-шыл адам жұмсақ мінезді, жайлы, кіші пейіл, қарапайым болып, көптің құрметіне бөленеді. Қ. – баршаның бойына жарасатын көркем сипат, ешқашан солдыруға болмайтын рухани күш. Көп адамда кездесетін кесапаттық – **Қ-сыздық** пен мал және дәулетке масаттану. Осыны өз өмірлік тәжірибесінде көп көрген қазақ халқы:

“Малым бар деп мақтанба, боран соқса қайтесің? Басым бар деп ойлама, ажал соқса қайтесің?” деп **Қ**-тыққа шақырады. Эпикурдың пайымдауынша, адамға рухани **Қ**-ты әкелетін білім болып табылды. Әл-Фараби: “**Қ**. – табиғаттың төл перзенті. Тағы да денсаулықты күзетеді” –деп айтады. Мұның астары қ. адамға берілетін төл де тел қасиет және оның адам физикасына қатысты өз қызметінің белгіленетіндігін айтуында. Р.Хорезми: “Тапшылықта азға **Қ**. ете білгенің, өзіңе-өзің патша боп, еркін өмір сүргенің” –десе, Парсы ойшылы Қайқаус (Кабус): “Әрдайым өкінішті жағдайға тап болғың келмесе, **Қ**-ты бол, қанағатқа әдеттенсең, бостандықтағы денең ешкімнің де құлы болмайды. Қайыршы болсаң да, бұзақы болсаң да **Қ**-ты бол. Демек, тәркі дүние бұзық болса да, қанағатты бол” (Қабуснама) –деп көрсетеді. Әл-Ғазали моральдық көрсеткіштердің бірі – **Қ**. болатындығын дәлелдейді. Оның пікірінше, **Қ**. – адамның қолындағы аз нәрсені жеткілікті тұтынуы, қал-жағдайына шағымданбауы. Азға **Қ**. қылған, аз жеген, аз ішкен, аз ұйықтаған адамның жүрегі жұмсарады, періштелерге ұқсайды. Дүниеде тек зәру қажеттіліктерін ойлап, соны орындауды **Қ**. тұтқан адамдар түрлі қауіптен, қиындықтардан аман болады дегенді меңзейді.

Қазақ халқының даналық сөздері: “**Қ**. қарын тойғызады, қ-сыз жалғыз атын сойғызады”, “**Қ**оя жесең, қой қалады, тарта жесең, тай қалады” –деген тұстарды көрсеткен. Абай: “Талап, еңбек, терең ой, **Қ**., рақым ойлап қой – бес асыл іс білсеңіз. Ақылды адам азғантайды **Қ**. қылып, бақытты өмір сүреді, ал ақымаққа бәрін берсең де аз” –дейді. Бұл мысалдардан қ. адамның адами болмысы шеңберіндегі айналысындағы қорғаныс күші ретінде дәріптеледі. **Қ**. адам жаратылысына ғана берілетін, жаман әдеттерден сақтаушы имманенті субстанция болатындығын дәлелдейді. Батыс философиясында **Қ**-шылдықты түсінгендер қатарына Диоген, Шопенгауэрді жатқызуға болады. М., Шопенгауэр, “мен философия арқылы үлкен байлық таппадым, тек қажеттіліктерді **Қ**-тандырудың мүмкіншілігіне ие болдым...” – деп **Қ**. сезіміне бөленген.

Қ. нысапсыздық, нәпсіқұмарлық, екіжүзділік антиподы ретінде қарастырылады. «**Қ**. – барға риза болу, місе тұту, нысаптан шықпау, нәпсіге ермеу. **Қ**. – ашкөзділікке жібермейді, біреудің дүние затына сұқтандырмайды, сұғанактық жасаттырмайды. **Қ**-шыл кісі – барынша кішіпейіл, қарапайым, иі жұмсақ. Сондықтан да ол көпшіліктің көзіне түсе бермейді. **Қ**-шылық – қолдағы барына, қол жеткізген табыстарына разы болу, шүкіршілік ету. Әрине, кейбіреулер мұны адамшылыққа жарасатын көркем сипат, өмірде ортаймайтын қазына деп түсіне бермейді. Қаншама мол байлығы болса да, оны **Қ**. қылмайтындар да кездеседі. Мұндайларды жұрт көзі тоймайтын, **Қ**-ы жоқ адам дейді. Ондайлар “болған сайын болсам деп, толған сайын толсам деп” ылғи да ашкөзділікке салынып, аллатағаланың қанағат-нысабын ұмытады, көбіне жалған

сөйлеп, екіжүзділікке барады. Пайғамбарымыз: “монтаны екіжүзділіктің белгісі үшеу дейді. Олар: өтірік айту, уәдесінде тұрмау және аманатқа қиянат жасау”. “Екіжүзділік – жарамсақ жағымпаздықпен егіз қозыдай. Арамза, жарамсақ пен екіжүздіге қарағанда ашық жаудың өзі артық. Ондайлар: “адамның сиқын кетіреді!. Адам қолындағы барының игілігін көріп, соған шүкіршілік қылса, өмірі де мәндірек, қызығырақ болар еді.

Қ-шылдық түсінігінің түркілік әлемде ерекше орын алғаны белгілі. Айталық, Жүсіп Баласағұн Одғұрмыш бейнесі арқылы бұл ұстанымды өз еңбегінің арқауы етіп алса, Қожа Ахмет Ясауи Қ -ты кісілікке жеткізетін басты жол деп сараптайды. Ақын-жыраулар бұл дәстүрді жалғастыра отырып, Қ. түсінігі мазмұнына хандық дәуірге тән рухани бітімдерді үйлесімді қоса білді. Айталық, Асан қайғы жырларында қанағат кең пейілділікпен, нәпсіні тыйюмен, ақсүйектер мен батырларды ел мүддесінен алшақтамауға шақырумен және тағы басқалармен айшықталады: “асқынып жауап айтпаңыз”, “күн шығарып жатпаңыз”, “табиғат, ел қадірін біліңіз”.

ҚАСИЕТТІ (лат. *sacrum* - қасиетті) – барлық аса киелі күндылыққа, мінәжатқа жататын нәрселер. Теологияда Қ. дегеніміз Құдайға бағынышты болу. Қ-тінің символы ретінде қасиеттеу рәсімі көрінеді, яғни күнделікті тіршілікке Тәңірілік, трансцендентті мағына беретін рәсім. Қасиеттеудің жүйесі төмендегі қосындылардан тұрады: а) белгілі қоғамға тән қасиетті ойлар құрамынан; б) осы ойлардың абсолютты ақиқаттығына сендіретін психологиялық тәсіл мен иландыру құралдарынан; в) арнайы таңбалар жүйесінен; г) арнайы ұйымнан; д) арнайы жүйені қалыптастыруға көп уақыт кетеді, ол өзіне өткен және жаңа пайда болған дәстүрлерді сіңіреді. Қ-ті дәстүрдің және қасиеттеудің өміршең жүйесінің арқасында дін немесе идея қоғамның барлық кеңістігіне тарап, әлеуметтік топтармен қатар барлық буындарды біріктіреді. Таңдаулы объект қ-телген кезде қоғам нақты болмыстан гөрі, оның шынайлығына көбірек сенеді. Сондықтан қ-теу рәсімін идеологияның ең басты құралы деп санауға болады.

Мәдени-философиялық энциклопедия / Құраст. Т. Ғабитов, А. Құлсариева, Ә. Әлімжанова ж.т.б.. Алматы, 2007.

Қазақ халқының философиялық мұрасы. Т. 4. Ислам философиясы. Астана: Аударма, 2005

ҚОҒАМ. Кең түрде алғанда, Қ. деп адамдардың арасында қалыптасатын сан-алуан байланыстар мен қарым-қатынастардың жиынтығын айтамыз. Ғарыштағы Жер бетінде өмір сүріп жатқан саналы пенде-адамдар бір-бірімен бірігіп, сан-қилы қарым-қатынастарға түсіп Қ-ды құрайды. Қ. ұғымының орнына көп

жағдайда оған мән-мағнасы жағынан жақын категориялар қолданылады. “Ел” және “Қ.” категорияларын салыстырсақ, біріншінің географиялық жағы басымды. Мысалы, Қазақ елі – Азия құрылығының ортасында, мұхиттардан алыс орналасқан ел. “Қауым” және “Қ.” категорияларына келер болсақ, біріншіге жан-ұя, ру, тайпа, халық, ұлт секілді әлеуметтік ұйымдасу формалары жатады. Ал “мемлекет” пен “Қ-ды” салыстырсақ, - ол мұхиттағы айсберг сияқты: судың бетіндегі көрінетін алып мұздың кішкентай ғана бөлігі – ол мемлекет болатын болса, су астындағысы - Қ. Қ. өміріндегі сан-алуан қарым-қатынастардың ең негізгілерін ғана мемлекет заң арқылы ретке келтіре алады, қалғандары әдет-ғұрып, моральдық, эстетикалық, т.б. әлеуметтік нормалардың негізінде қалыпқа келеді. Сонау көне заманнан бері созылып келе жатқан үрдіс – Қ-дағы рухани, саналы байланыстарды негізгі деп есептеу. Өйткені, бір қарағанда Қ-ның жануар тобырынан айырмашылығы – ондағы рухтың пайда болып сол қоғамға тигізетін зор әсерінде болса керек. Қ. өмірінде өмір сүріп жатқан нақтылы тірі адам басқалармен саналы қарым-қатынасқа түседі. Ол өз алдына неше-түрлі мақсат-мұраттар қойып, оларды іске асыруға тырысады. Яғни, идея әрқашанда алда, соңынан ол іске айналады. Олай болса, Қ. өмірін анықтайтын - билік басындағы ұлы тұлғалардың саналы іс-әрекеті.

Әдебиет: Мырзалы Серік. Философия. Алматы: Бастау, 2008

ҚҰДАЙ — діни ілімдер мен түсініктерде аса құдіретті табиғаттан тыс, бүкіл әлемді жаратушы және басқарушы күш; исламда - Алла, иудаизмде - Яхве, христиандықта - Қасиетті Троица (Қ.-әке, Қ.-ұл және Қасиетті Қ.-рух). Монотеистік діндер өз негізін іздеп ежелгі дәстүрді жалғастырғысы келді (Көне Өсиетті Библияның құрамына ендіру). Біркұдайылық сенім көпқұдайылық жүйеден өзін мәдени жоғары деп санады. Монотеистік жүйені философиялық негіздеу алғашқы антикадан бастау алады. Аристотель ілімінде біркұдайылық идея жан-жақты негізделеді (әлемнің түпкі қозғаушы күші туралы ілім). Жаңа заманда түпкі себеп және жаратушы идеясы қолданбалы ғылымдар нәтижелері ауқымында қарастырылады (әлемдік тәртіпті бастапқы қалыптастырушы және реттеуші деп есептеу - Декарт, Ньютон). 18 ғ. Қ. идеясы этикалық принцип ретінде, адамгершілік кепілі түрінде негізделеді (Вольтер, Кант). 19 ғ. бастап Қ. түсінігі болмыстық (онтологиялық) принцип ретінде қарастырыла бастайды (мыс., Гегельдің абсолюттік рухы). Жаңа заманда Қ. идеясын бекерге шығаратын атеистік немесе скептикалық бағыттар да қалыптаса бастайды (француз ағартушылары, Фейербах, Маркс, Ницше, Фрейд, Фромм т.б.). Алайда, XX ғ-да Қ. идеясы қайта жаңғырылып,

рухани бастау, тіршілік мағынасы, ғарыш және тылсым дүниемен айрықша қатынас сияқты рәміздік мағыналарға ие бола бастады.

Мәдени-философиялық энциклопедия / Құраст. Т. Ғабитов, А. Құлсариева, Ә. Әлімжанова ж.т.б.. Алматы, 2007.

ҚҰНДЫЛЫҚ — танымның, белгілі бір объектінің адам үшін, топ үшін, қоғам үшін қасиетті деп танылуы. Қ. филос.-социологиялық ұғым. Қ. объектінің адам үшін қаншалықты маңыздылығын айқындайды. Қ-қа ешқандай күмән келтіруге болмайды, ол барлық адамдар үшін идеал, эталон қызметін атқарады. Қ. қоғамдық-саяси, рухани, жағымды түрде көрініс табу мүмкін. Қазіргі кезеңде ұлттық, таптық, топтық Қ-тарға қарағанда, жалпы адамзаттық Қ-тар приоритетті (өмір сүру құқы, еңбек ету, білім алу, теңдік, еркіндік, меншік, балаларға деген махаббат, үлкендерді сыйлау, жақынына жаның ашу, Отан сүйгіштік, кәсіпкерлік, қауіпсіздік, адалдық т.б.) маңызға ие болып отыр.

Жалпы алғанда, Қ.-тар деп адам өмірінің бағытын анықтайтын, оған керек, мәнді, оның құрмет тұтатын, керек болса, бас иетіннің бәрін жатқызуға болады. Қ-тар әлемінің өмір сүруінің терең себептері – адамның өзінде, оның саналы пенделігінде, өмірдің мән-мағнасын іздеуінде жатса керек. Өйткені, адам – ерікті пәнде, ол өз тағдырын өзі күнделікті өмірге келетін мүмкіндіктерді таңдау арқылы жасайды.

Адамның өзі, бір жағынан, дене болса, екінші жағынан, - рух емес пе? Дегенмен де, Қ.-тар әлемін, негізінен, екіге бөлуге болады. Олар – материалдық және рухани Қ.-тар. Қайсыбір рухани құбылыс өмірге келу үшін заттанса, яғни, материалдық қабыққа ие болса, онда шынайы өмірде материалдық және рухани Қ.-тарды бір-бірінен қалайша айырып алуға болады? Оларды бөлудің негізінде адамдардың сан-алуан қажеттіктері жатса керек. Қажеттік деп адамның өмір сүруіне, оның жан-жақты дамуына керектінің бәрін айтуға болады. Бүгінгі қоғамдағы адамдардың қайсыбірі рухани қажеттіктерін оятып, ең жоғарғы сатыға көтерілді деп айту шындыққа жатпас еді. Өкінішке орай, материалдық Қ.-тарға құмартқан көпшілік бүгінгі таңда соның шырмауынан шыға алмай жатыр. Егер қайсыбір жануардың қажеттіктері оның инстинктері арқылы берілсе, адамның қажеттіктері оның сана-сезімдерінен өтіп, белгілі бір мүдделерге айналады. Жануарлар бір нәрсеге мүдделі деп айту ақылға сыймайды, ол тек адамға ғана тән нәрсе. Өз мүдделерін іске асыру үшін адам алдына неше-түрлі мақсат-мұраттар қояды. Соңғыны іске асыру жолында адам өз ырқын шындап, неше-түрлі қиындықтардан өтуге дайын болуы керек.

Орындалған мақсат-мұрат келесі сатыда жаңа Қ.-тарға бағыттайды т.с.с.

Енді жоғарыдағы айтылған ойларды нақтылай түссек, онда, әрине, бірінші орынға өмір, бүкіл тіршіліктің Қ.-ғын жатқызуға болар еді. Ал оның ең биік шыңы – сана сезімі, рухы бар адам. Сондықтан ұлы И.Канттың моральдық императивтерінің бірі – адамды әрқашанда мақсат-мұрат тұт, оған ешқашанда құрал ретінде қарама - деген терең ойы еді. Ал бұл талаптан “адам бүкіл тіршіліктің патшасы болуы керек” - деген тұжырым шықпау керек. Керісінше, ол бүкіл тіршіліктің ең жетілген түрі болғаннан кейін, бәрін өзімен бірге көтеріп (коэволюция), гүлдетіп, үндесті (гармония) өмір сүруі қажет.

Әрине, бүгінгі таңда адамды құрал ретінде пайдалану өмірде жиі кездесетін құбылыс. Адам өмірде кейбір кезде өз орнын таба алмай, қиналып, зардап шегеді, тіпті өмірден түңілуі де мүмкін. Уақытында М.Монтень айтқандай, “кімнің басына сартылдап бұршақ ұрып жатқса, сол бүкіл жер бетін найзағай мен дауыл алып кеткендей көреді”. Ол, әрине, сол адамның әлсіздігін, тіпті ақыл-ойының тайыздығын көрсетеді дер едік. Әрине, біз бұл өмірге сұранып келген жоқпыз, бірақ, осы ғажап Дүниенің бір кішкентай да болса бөлігі ретінде бармыз. Одан артық Қ. бар ма екен?! Өмір қиындықтары, кездесетін сәтсіздіктер – уақытша, оларды жеңе білу керек, өйткені, сен – адамсың. Түнде сансыз жұлдыздар жымың қағып, Ғарыштың ақылға симайтын тереңдігін, сонымен қатар, оның бізге жолдап отырған жылы сәлемін көрсетпей ме? Күннің алқызыл атуы мен батуы, асқар таулардың жарқыраған шыңдары, шылдырлап бұлақтан аққан мөлдір су, мойынын бізге қарай бұрған аққудың әсемдігі, бұлбұл құстың әндері, құмнан қашқан ақ бөкеннің секіргені, сүйген жардың әр қимылы мен қылығы т.с.с. – бәрі де ғажап емес пе? Тағы да М.Монтень бізге мынадай ақыл тастайды – “өмірді әр қашанда қуанышты сезіммен қабылда, ол сенің даналығыңды көрсетеді”.

Адам өмірінен шығатын келесі құндылық - денсаулық, - оны дана бабамыз “бірінші байлық”, - деп кеткен. А.Шопенгауер айтып кеткендей, “адамның бақытты болуының 9/10-ы оның денсаулығымен байланысты”. Расында да, тек денсаулықтың арқасында ғана өмірде кездесетін ауыртпалықтарды көтеріп жеңуге, ішкі табиғи дарындарды дамытып, шығармашылық деңгейіне көтерілуге болады. Сондықтан, денсаулыққа саналы түрде қарап, спортпен шұғылданып, уақытында тамақтанып, өз дене ақуалыңа зәбірлік жасамау керек. Ішімдік, шылым шегу, нашақорлық жолына түсу – ең зор байлық – денсаулығыңды өз қолыңмен жойумен тең.

Сонымен қатар, өкінішке орай, өмірде мүгедек, табиғатынан әлсіз туған жандар да кездеседі. Мұндай жағдайда олар өз рухының күші арқылы өмір мәнділігі мен құндылығын, қанша қиын болса да,

аша білуі керек, ол үшін, әрине, жақындары, жалпы қоғам, мемлекет тарапынан көмек қажет. Дүниежүзілік тарих мұндай адамдардың өмір қиындықтарын жеңе шығармашылық дәрежеге көтеріліп, өз өшпес ізін қалдырғаны жөнінде мыңдаған айғақтар келтіреді. Қайсыбір қоғамның адамгершілік келбетін сол кем-тарларға жасаған ізгі істерінен көруге болады. Өкінішке орай, біз бүгін бұл жағынан мақтана алмаймыз.

Келесі қоғамның Қ.-тары – еріктік пен теңдік. Кеңес Одағы заманында теңдік құндылығы жөнінде қаншама кітаптар мен мақалалар жазылып, болашақ коммунистік қоғамның өзегі ретінде қаралды. 1985 ж. жарияланған “қайта құру” (перестройка) саясатынан осы уақытқа дейін еріктік ұраны (либерализм) қоғамдық ақпарат құралдарының өзекті мәселесіне айналды. Егер бұрын партия-кеңес қайраткерлері теңдік ұранымен бүркеленіп, өз мүдделерін іске асырса, бүгінгі “либералдар” теңдікті таза ұмытып, еріктік ұранын пайдаланып, ұлттық байлықты жекешелендірді. Бұл саяси сахнадағы көріністер. Енді біз бұл Қ.-тарды философиялық тұрғыдан талдап көрелік.

Біріншіден назар аударатын нәрсе - әрбір қоғам өз даму деңгейіне сәйкес еріктік пен теңдіктің белгілі бір мөлшерін анықтап, өмірге еңгізеді. Тұрпайы қарапайым сана деңгейінде еріктікті “ойыма не келсе, соны істеймін” мен теңестіреді де, теңдікті – “бәрін тең бөліп берумен” шатыстырады. Ал шынайы өмірде ондай еріктік пен теңдік ешқашанда тарихта болмаған және болашақта да болмайды. Абсолютті (шегіне жеткен) еріктік адамның басқалардан тәуелдігін жойып, оны жалғыздықтың тұңғығына әкелген болар еді. Екіншіден, ондай еріктік абсолютті теңдікпен ұласып, бір-бірін жойып (аннигиляция) жіберер еді. Сондықтан, француз ойшылы А.Камю ондай еріктікті “құзға бара жатқанын байқамайтын соқыр” адамға ұқсатты.

Әрине, еріктік – адамның тектік қасиеті, адам еріктікке жаратылған пенде. Еріктіктің негізінде ғана адам шығармашылық дәрежеге көтеріліп, өз бойындағы қабілеттерін, талантын іске асыра алады. Адамды зорлап шығарма тудыруға итеру мүмкін емес. Өйткені, оған шабыт керек. Ал зорлық пен шабыт бір-бірімен ымыраласпайтын нәрселер. ХХІ ғ. қойған талаптарына сәйкес даму үшін әр адамның ерікті де шығармашылық еңбегі керек. Ол үшін білімнің биік шыңдарына жету қажет. Сонымен қатар, адамның теңдікке деген ұмтылысы да тарихтың қозғаушы күштеріне жататынын ескерген жөн. Теңдік рухы кең етек алған қоғамдарда адамдар өз абыройын, намысын (мен ешкімнен де кем емеспін деген сезім) жоғары деңгейде сезінеді. Яғни, ол сезім де адамның шығармашылық іс-әрекетіне жол ашады.

Тәуелсіз елге айналып, өз мемлекет іргесін қалау барысында бұрынғы тұрпайы теңдікке негізделген қоғамды еріктікке баулуда

біз біршама қиындықтардан өттік. Біріншіден, лезде жарияланған еріктік ұранын пайдаланып қалған белсенділердің саны аз болды да, талай жылдар “жоғарыдан түсетін бұйрықтың” негізінде өмір сүрген көпшілік жаңа жағдайға таңырқап қарап, өз қамын іске асыра алмай қалды. Тек талай зардаптан өткен қалың бұқара жаңа өмірге бірте-бірте бейімделіп, біршамасы іскерлік танытып нарықтың қойнауына кіріп жатқан жағдай бар. Жас мемлекеттің шағын және орта іскерлікті дамыту саясаты да халықтың еріктікті сезініп шығармашылық еңбегін оятуға өз себебін тигізді.

Бүгінгі таңдағы өзекті мәселе – еріктік шеңберін сапалы заңдар арқылы анықтап өмірге енгізу болмақ. Саясаттану тілінде оны “адам құқтары” дейді. Сонымен қатар, еріктік ұранын алға тартып, ойына не келсе, соны істегісі келетіндерге, әсіресе, қоғам өміріндегі қайшылықтарды пайдаланып, бәріне “қара күйе жағып” билікке ұмтылғандарға заң жүзінде тосқауыл қойылуы керек. Әсіресе керекті нәрсе, бұрынғы қоғамның көп жетістіктерін қараламай жаңа өмірге енгізу, соның ішінде – халықтың санасында өшпес орын алған теңдік сезімді тек заң жүзінде ғана емес, моральдық Қ. ретінде сақтап қалу керектігі. Сонда ғана қоғамның шынайы демократизмін көруге болады.

Халықтың санасында терең ұяланған келесі Қ. - әлеуметтік әділеттілік. Бұл құндылық, сайып келгенде, еріктік пен теңдіктің өлшемін, бірлігін құрайды. Әлеуметтік әділеттілікті тұрпайы теңдікке теңеуге болмайды. Өйткені, адамдар туа келе әр-түрлі, жүре келе олардың бойындағы айырмашылықтары да өсе бастайды. Өздерінің іскерлігі мен тапқырлығына байланысты адамдар әр-түрлі деңгейде өмір сүреді. Солай десек те, ақыл-ойымызбен оны түсінсек те, әділеттілік сезім көп нәрселерді өзгертуге ұмтылдырады, өйткені, ол адамның жүрегінде ұяланған. Ақыл-ой мен жүрек ақиқаттарының арасында біршама айырмашылықтар бар, кейбір жағдайда жүрек шындығы тарихи көкжиекті дәлірек сезінеді. Әділеттілік сезім кем-тарларға қол ұшын беруді, әлі ересек өмірге кірмеген жастардың өмір бастамасының тең болуын талап етеді. Расында да, әлі өмірге ешқандай үлес қоспаған жастардың арасындағы әлеуметтік айырмашылық болашақ азаматтың жүрегінде көпке дейін жазылмайтын жара қалдырады.

Әлеуметтік әділеттің талаптарын іске асыруда мемлекеттің ролін асыра бағалау қиын. Гегель айтқандай, “мемлекет – адамгершілік идеясының шынайы болмысы”, өйткені, оның негізгі мақсаты - қоғамның біртұтастығын қамтамасыз ету, төмендегі әлсіз әлеуметтік топтарға қамқорлық жасау. Тәуелсіз жас мемлекет алғашқы қадамынан бастап өзінің “әлеуметтік” мәнін шынайы түрде көрсете білді. Экономикадағы сан-қилы қиындықтарға қарамастан, пенсионер, мүгедектер т.с.с. әлсіз топтарға уақытында жәрдемақылар төленіп, олардың көлемі жыл сайын өсуде.

Сонымен қатар, қоғам өмірінде мейрімділік, қайырымдылық рухы әрбір азаматтың ішкі дүниесіне айналуы керек. Бүгінгі таңда неше-түрлі қайырымдылық қорлар әлсіз топтарға көмек беріп, оларға моральдық қолдау жасайды. Іскер топтардың өкілдері де бұл игі істерге жыл сайын көбірек үлес қосуда. Талай жылдар бойы қорланып қалған қиын әлеуметтік мәселелердің бәрін шешуге біршама уақыт керектігі айдан анық. Әлеуметтік әділеттілік талаптарын мемлекет пен қатар бүкіл қоғам болып жұмыла шешу керек. Жоғарыда көрсетілген Қ.-тарды өмірге енгізудегі құқық нормаларының орны ерекше. Жалпы алғанда, құқық деп біз әлеуметтік нормалар мен қарым қатынастардың мемлекеттің күшімен қорғалатын, сондықтан, олардың талаптары жалпыға бірдей қадағаланатын ерекше түрлерін айтамыз. Олай дейтін себебіміз - қоғам өмірінде басқа да әлеуметтік нормалар бар, мысалы, діни, моральдық, эстетикалық т.с.с.

Әдебиет: Әдебиет: Мырзалы Серік. Философия. Алматы: Бастау, 2008
Қазақ халқының философиялық мұрасы. Т. 12. Қазақ этикасы мен эстетикасы. Астана: Аударма, 2007: Мәдени-философиялық энциклопедия. Алматы: Паритет, 2007

ҚҰРАН (араб. - дауыстап оқу, жатқа айту) — барлық мұсылмандардың ең басты қасиетті кітабы. Қ. 114 сүреден тұрады. Мұхаммедтің 610-632 ж. аралығында Мекке мен Мединеде пайғамбарлық аяндары түрінде айтылған уағыздарының жинағы. Аспаннан Алла тағаланың жіберуімен бірнеше рет түскен аяндар негізінде жазылған. Барлық мұсылмандардың қасиетті кітабы болғандықтан Қ-ның мұсылман әлеміндегі орны ерекше. Қ.-ды әлемдік мәдениеттегі ең негізгі кітаптың бірі ретінде адамзат қоғамы мойындап отыр. Қ.-ның «Қ-нан» өзге де есімдері мен сипаттары бар. Бұлардың негізгілері: 1) әл-Китаб. Бұл сөз Қ-да екі жүз отыз мәрте кездеседі, «Міне осы Кітапта күдік жоқ, Бұл тақуалар үшін тура жол көрсетуші» (Бақара 2/2). 2) әл-Фурқан. «Ақиқат пен жалғанды айырушы» мағынасындағы бұл сөз Қ-да алты рет кездеседі. «Күллі әлемге ескертуші болу үшін құлына Фурқанды түсірген Алла тағала ең ұлық» (Фурқан 25/1). 3. Нур, Мубин. «Расында сендерге Алладан нұр және «Мубин» ашық кітап келді» (Мәида 5/15). Қ-ның бұдан басқа да есімдері: Кәләм, Куда, Рахмәт, Шифа, Тәнзил, Уахи, Баян, Хақ, Адл, Бушра, Қасас, Азиз, Хикмәт, Хаблуллаһ, Рух, Мухәймин, Қайим, Зікір, Бәләғ, Мәжид, Уммул-Китаб, т.б. Қадір сүресінде айтылғандай, алғашқы Құдайлық аян (уахи) 610 ж. рамазан айының Қадір түні Мекке тауының Хира үңгірінде Мұхаммед (с.а.у.) пайғамбарға Ғалақ сүресінің («Жаратқан Раббыңның атымен оқы!») бес аятынан бастап түсті. Ислам діні пайда болғанда араб жазуында әріптердің ноқаттары мен

қаракеттері жоқ болса да, сахабалар өз тіліндегі Қ-ды қатесіз оқыған. Хижраның 1 ғ-ның 2-жартысынан бастап, өзге халықтың ислам дінін қабылдауы мен олардың араб тілін білмеулері себепті Қ-ды жаңылыс оқу белең ала бастаған. Осыған дейін Қ. жазуының Қаракеті мен ноқаты болмауынан туындаған қиындықты шешу үшін Әбул Әсуәд әд-Дуәли қаракеттердің жазылуын енгізді. Насыр ибн Асым (кейбір деректе Яхия ибн Ямәр) Қ. әріптерін бір-бірінен ажыратқан ноқаттарды қойды. Бұны ғалымдар «Ижам» деп атады.

Қазақ халқының рухани бастауларында болған ғұламалар Қ-ның мағыналық аудармасынан гөрі мәнін ашуға, хикметін сезуге ұмтылған. Абайдың «Адамды сүй, Алланың хикметін сез!», «Адамның хикмет кеудесі», — деген сөздерінен Қ-ды да, адамды да, әлемді де хикмет кітаптары деп біліп, оларды ажырамас өзара бірлікте, тығыз үйлесімде танығаны аңғарылады. «Қ. рас Алланың сөзідүр ол, Тәуиліне жетерлік ғылымың шақ» — деген Абай Қ-ның сөздік мағынасынан гөрі ішкі мәніне ұмтылуға үндейді. Қ-ның рухани мәнін, адамзат қоғамындағы орнын түсінуде ондағы адам мәселесін зерделеудің маңызы зор. Қ. — адамзатты қараңғылықтан нұрға бастайтын Құдайлық рахмет — мейірім көзі, (һүд, 17 аят) адамға бақилық бақыт жолын көрсететін Алланың сөзі (Исра, 9). Қ. жеке адам және қоғам тіршілігі үшін қажетті құқықтық, әлеуметтік-экономикалық саяси-басқару, этикалық-моральдық жүйелердегі негізгі қағидалар мен ұстанымдарды негіздеді. Қ-да екі маңызды мәселе — Алланың жалғыздығына сенім (таухид-монизм) және Алланың күдіреті, сол күдіретімен жаратқан әлем, адам, олардың Алламен арасындағы байланыстары жүйеленген. Қ-да адамның көңілі (қалбы-жүрегі) — таным көзі немесе танымға жетудің құралы мағынасында қолданылған. Қ-да адам ақылын — «қалб көзі» (көңілдің көзі), Алланың жеке мәндік аяны (ал-уаһи-ул-жузи) ретінде, ал Қ-ды — объективтік аян, әлемді — Алланың танымдық кітабы, универсалдық аян ретінде танытады. Қ-да имандылық адамгершіліктің тұтқасы, негізгі көзі ретінде түсіндірілген. Имандылықтан туатын құндылықтарды әділеттілік, турашылдық, ар-ұят, намыс, сабыр, төзімділік, жомарттық, шыншылдық, мейірімділік, ата-анаға құрмет, отансүйгіштік, қанағатшылдық, тазалық, махаббат, адамды сүю, жүректілік деп тізіп, жалпы парасат (фазилат) құндылықтарына, ал имансыздықтан туындаған зұлымдық, жалғандық, екі-жүзділік, опасыздық, менмендік, қорқақтық, сияқты жаман қылықтарды масқаралық (разилат) сипатына жатқызып, бұлардан аулақ болуды ескертеді. Қ. адамның бағынышты болуы қиын әлем екендігін, оны тек табиғи жолмен, ерікті сұхбат арқылы тәрбиелеуді, оны дінге шақыруда да ешқандай зорлық немесе қысым жасауға болмайтындығын ескертеді. Қорыта айтқанда, Қ-да адамның қандай болмыс екендігі, өмір сүру ортасы мен тіршілігінің мәні, әлемдегі орны мен мақсаты

туралы оның болмысын нақтылайтын тиянақты жауаптар айтылған. Бұл жауаптардың барлығы адамның рухы мен көңіліне қатысты психологиялық құбылыстар мен қуаттарды түсінікті әрі қарапайым тілмен берген. Қ-ның үндеуі адам санасына, рухы мен ақылына арналған.

Әдебиет: М. Иса, Д. Кенжетай. ҚҰЭ – 6-том. 127 б.; Қазақ халқының философиялық мұрасы. Т. 4. Ислам философиясы. Астана: Аударма, 2005; Мәдени-философиялық энциклопедия. Алматы: Раритет, 2007

МӘРИЯМ – (I), Мария. Бұл сөз «тақуа әйел» деген мағынаны білдіреді.

М. – Алла тағаланың пайғамбарларының бірі Исаның (Иисус) анасы. М. -ның әкесі Имранның тегі пайғамбар әрі патша болған Дәуіттен тарайды.

Аңыз желісі бойынша, М. -ның анасы Ханна бір перзентке зар болады. Бірақ сәбилі болсам деген үмітті жүрегінен сөндірмеді. Осы тілегін дұғаға қосып, егер ұл бала нәсіп етсе, оны храмның қызметшісі етемін деп ант етеді. Алла тағала оның дұғасын қабыл алып, бірақ ұл бала орнына қыз бала нәсіп етеді. Анасы оны М. деп атайды. Ханнаның күйеуі Имран М. -ның туыларынан сәл бұрын о дүниеге аттанды. Берген уәдесі бойынша Ханна М. ды храмға тапсырып, Закария пайғамбардың тәрбиесіне береді. Бала кезінен М. Жаратқанға құлшылық етумен айналысты. Оның бөлмесіне Закариядан басқа ешкім кіре алмайтын. Ол оған жейтін тамақ әкелсе де, дастарқанның ғайыптан түрлі тағамға толып, жайнап тұратынын көретін. Бұл ұлы пайғамбардың болашақ анасы, арлы қызға көрсеткен Аллаһ тағаланың алғашқы белгілері еді. Осы оқиға толығымен Құранның «Әли-Имран» сүресінің 35-37-аяттарында баяндалады.

Періштелер М. ға Аллаһ тағаланың қалауымен Иса пайғамбардың анасы болатыны туралы хабарды жеткізді («Әли-Имран» сүресі, 45-46 аят). Ол бұған қатты таңданды, өйткені өте арлы, пәк болатын. Бірақ құдіреті күшті Аллаһ тағаланың қалауымен М. ер кісінің қатысуынсыз жүкті болды («Әли-Имран» сүресі, 47-аят). Бұл хабарды оған Жәбірейіл (Гавриил) періште адам бейнесінде жеткізді («Мариям» сүресі, 16-22). Нәтижесінде Аллаһ тағаланың М. ға жіберген рухынан Иса пайғамбар туылды («Тахрим» сүресі, 12-аят).

Ислам дінінде М. ана адамзат тарихындағы ең арлы, пәк, тақуа әйел ретінде саналады. Оның құрметіне Құранның 19-сүресі соның есімімен аталады. Бұл сүреде Иса (Иисус) пайғамбардың ғажайып жаратылысы жайында баяндалады. Сүре Меккеде түскен және 98 аяттан тұрады.

(Қайнар көз: Ислам энциклопедиялық сөздік» А. Али-заде, Ансар, 2007 ж.)

МӘДЕНИЕТ (араб тілінде "маданият" - қала деген мағынаны білдіреді) - адамдардың әлеуметтік болмысты сақтау мен жаңарту жөніндегі қызметі және осы қызметтің жемістері мен нәтижелері. Әлеум. болмыс адамсыз тірлік етпейді, оның табиғаттан айырмашылығы да осында. Ежелгі гректер күтімді, қол-мен өңделген М. әлемін күтімсіз, өндеусіз, жабайы әлемнен айырған да осы туралы ойлаған еді. Осы айырмашылық жасанды, өнерлі мен табиғи, өнерсіз нәрселердің қарама-қарсылығынан да байқалады. Философия тұрғысынан мәселе М-тің анықтамасында емес, адамзаттың әлеум. болмысын сақтау ісіндегі жетілу нұсқаларын анықтауда. Мұндағы ең басты нәрсе жаңарудың нақты кескіндерін суреттеуде, олардың өзара байланысын табуда. Мәдениеттану жағынан келсек, әрбір нақты М. әлеум. болмыстың жандануы мен жаңаруының белгілі баспалдақтары ретінде көрінеді. Бұл тұрғыда М-тің ең басты мәселесі адамзат болмысының жандану мен өзгеріске түсуінің, немесе жаңару нұсқаларының арақатынасы. Бұл мәселенің жалпыға бірдей әмбебап шешімі жоқ. Егер адамзаттың ертедегі қауымдастықтарына басты қалып ретінде әлеуметтік ұйымның өзгерместігін қамсыздандыратын дәстүр көрінсе, одан кейінгі кездері жаңарудың маңызы артады, ал соңғы онжылдықтарда әр түрлі дәстүр мен түрлі жаңашылдықтың өзара кірігуі басты бағытқа айналғандай. М. - халықтың мыңдаған жылдар бойындағы шығарм-ғы, онда қауым мен жеке адамның рухани ізденісі, халықтың даналығы мен адамгершілік нышандары жинақталады. Адамзаттың рухы мен келбеті, оның ерік бостандығы мен тарихи зейіні, филос. жүйелері мен рәміз таңбалық өсиеттері, орын толмайтын шығындары мен өмірлік сабақтары, діні мен тілі, мұраты - осының бәрі М-пен біте қайнасқан. М-ке берілген көптеген анықтамаларды альтернативтік (баламалық) деп атауға болады. Адамдық арақатынастың бәрі белгілі бір мәдени деңгейде басталады, ал осы сыртқы ортаны өзгертуге бағытталған мақсатқа сәйкес әрекеттің нәтижелері адамдық мәндік күштердің заттандырылған көріністері болып табылатын М. туындыларында (материалдық немесе рухани) жүзеге асады, басқаша сөзбен айтқанда, М. дегеніміз - адамның өзін, қоғамдық, әлеум. қатынастарды жасау процесі. Материалдық М-ке адамның заттық пішінге түскен руханилығы, табиғи объект мен оның материалы заттарға, қасиеттер мен сапаларға айналған және мұның бәрі адам арқылы ғана болатын, демек, мәдени мақсатқа сәйкес міндеті және өркениеттік рөлі бар шығарм. қызметтің нәтижелері жатады. Рухани М-ке қарағанда материалдық М. табиғи объектілердің сапалары мен белгілеріне, адам материалдық заттарды, жейтін тамақ және өмір сүру үшін қажет басқа да жабдықтарды жасағанда негізгі мате-

риал немесе шикізат ретінде пайдаланылатын заттар түрлері, энергия және ақпаратқа тікелей тәуелді.

МӘЖУСИ – отқа табынушылар. Ислам мәдениетінде мұсылмандардың Иранды бағындырмай бұрын Иранның мемлекеттік діні болған зороастризм дінінің ұстанушыларын осылай атайды. Иран мұсылмандықты қабылдағаннан кейін зороастристерді гербтер деп те атады. Қазіргі таңда гербтардың азы Иранда тұрып жатыр, көпшілігі Керманда. Зороастрилердің үлкен қауымы және де Үндістанда тұруда.

«Мәжус» сөзі Құранда 22:17 аятында айтылады.

(Қайнар көз: Ислам энциклопедиялық сөздік» А. Али-заде, Ансар, 2007 ж.)

МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛ - мәртебесі конституцияда бекітілген, мемлекеттік мекемелерде іс-қағаздар осы тілде жүргізіледі. Әдетте мемлекет негізін құраушы әрі жердің байырғы иесі болып саналатын халықтың тілі мемлекеттік тіл болып бекітіледі. Бірақ ұзақ уақыт отар болып, өз тілін ұмыта бастаған кейбір елдерде отарлаушы елдің тілі м. т. болып бекітілген.

Мысалы: Үндістанда м. т. ағылшын тілі болса, хинди тілі тек тұрмыстық тіл деңгейінде қалып қойған. Марокконың, Алжирдің, м. т. араб тілі болғанымен, ресми тіл ретінде француз тілі онымен бірдей дәрежеде қолданылады. 1993 жылы қабылданған тәуелсіз Қазақстанның тұңғыш Конституциясында қазақ тілі м. т. болып бекітілді. 1995 жылы қабылданған Конституцияда да қазақ тілі м. т. болып бекітілді, алайда сонымен қатар орыс тілі ресми түрде м. т.-мен қатар қолданылады. 1996 жылы 4 қарашада Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен «Қазақстан Республикасының тіл саясаты тұжырымдамасы» мақұлданды. Қазір Қазақстан барлық ғылым-білім, мәдениет, техника салаларын м. т.-ге көшіру кезеңін бастан өткеруде.

М. т. - көпұлтты (көптілді) мемлекетте халықтың ұлттық құрамына қарамай іс қағаздарын, мектеп пен жоғары оқу орындарында оқыту, мәдениет, баспасөз бен байланыс (почта, телеграф т. б.) орындарында, құқық қорғау мен әскер бөлімдерінде, сот істерін жүргізу т. б. міндетті деп саналатын саяси-құқықтық қасиеті бар мәртебелі тіл. М. т.-ді жан-жақты дамыту және оның қолдану аясын (сфера) кеңейту үшін мемлекет тарапынан белгілі бір уақытқа жоспарланған жан-жақты бағдарламалар жасалады. М. т. әрдайым мемлекеттің қорғауында және оның қамқорлығында болады. Демократиялық қоғамда белгілі бір тілге мемлекеттік мәртебеге (статус) беру оның басқа тілдерге қысымшылық көрсету болып табылмайды. Бұл туралы Республикамыздың Тіл туралы

Заңында (1997 ж.) анық айтылған. Кеңес заманында КСРО-ның Конституциясында және басқа да мемлекеттік құжаттарда ашық айтылмаса да, орыс тілі іс жүзінде (де-факто) м. т. функцияларын орындады. Орыс тілінің осындай ерекше ролі геральдикалық әдіспен анықталады. Мысалы, КСРО-ның елтаңбасы мен ақша бірліктерінде орыс сөздер үлкен әріппен беріліп, басқа ұлттық тілдердегі лексемалар кіші әріппен берілгені дәлел бола алады. Кейбір көпұлтты (көптілді) мемлекеттерде тілге берілетін мәртебе басқаша аталуы мүмкін: ресми тіл, ресми түрде қолданылатын тіл, ұлттық, конституциялық және аймақтық тілдер. Осыған байланысты «көпұлтты» және «көптілді» деген терминдердің синоним сөздері ретінде қолданылуын сөйлеу тіліміздегі қателердің бірі деп қараған жөн. Кезінде КСРО (Югославия т.б.) көпұлтты мемлекет болатын, себебі Одаққа өздерінің белгілі бір территориясы, шекарасы, басқару-әкімшілік органдары бар субъектілер енген болатын. Ал Қазақстан жайында ол басқаша, мұнда жоғарыда көрсетілген Одаққа тән ерекшеліктер болған жоқ, сол себептен де Республикамыз, әлеуметтік тіл білімі тұрғысынан қарағанда көпұлтты емес, көптілді елдер санатына жатады деу шындыққа сәйкес келеді. Көпұлтты елдердің қатарына жататын мемлекеттің субъектілері (ұлттық республика, облыс, аймақ т. б.) өздерінің ұлттық тілдеріне мемлекеттік мәртебе беруге құқылы болса, көптілді елдерде мұндай еркіндік жоқ. Себебі көптілді елдің құрамына диаспора ретінде енген ұлт-ұлыстардың қалыптасуы солақай саясаттың, депортация т.б. нәтижелері болуы мүмкін, яғни бұл құбылыстардың тарихи мән-мазмұны жоқ. Сол себептен Қазақстанда мемлекеттік қостілділік қабылданбай, қазақ тілі м. т. болып, орыс тілі ресми түрде қолданылатын тіл болып жарияланды.

МОРАЛЬ – адамдар өздерінің мінез-құлықтарында басшылыққа алатын, олардың бір-біріне, қоғамдастықтың әртүрлі формаларына қатынасын білдіретін принциптердің, ережелердің, нормалардың жиынтығы.

М. – қоғамдық сананың ең көне формаларының бірі. Өзін сақтап қалу үшін қоғам адамдардың бәрі ұстануға тиіс ережелер қалыптастырып, олар арқылы жалпы адамдардың, жыныстардың және ұрпақтардың арасындағы қатынастарды реттеп отырды.

М-дың пайда болуы туралы бірнеше концепциялар бар.

1) Діни түсінік бойынша, адамгершіліктік заң адамға сырттан, құдайдан беріледі.

2) Эмпирикалық концепция М. адамның, оның тәжірибесінің, тарихының дамуының, әдеп-ғұрыптары мен дәстүрлерінің қалыптасуының жемісі деп түсіндіреді.

3) Автономдық концепция бойынша М. адамға әуелден, генетикалық деңгейде берілген, сондықтан ол салыстырмалы түрде өзгеріске көп ұшырамайды және адамдардың индивидуалдық сапаларына байланысты әрбір адамда әртүрлі.

М-дың ұлттық, таптық және жалпыадамзаттық сипаты бар. Кезінде таптық М-ға шектен тыс назар аудару, оны әсірелеу қоғамға белгілі бір деңгейде зиян әкелгені белгілі. Қазіргі уақытта ұлттық М-дық құндылықтарды жаңғырту – ұлтты сақтап қалу, мысалы, қазақ ұлтын сақтап қалу факторы ретінде қарастырылып отыр. Бұл дұрыс қадам деп мақұлдай отырып, М-дың жалпыадамзаттық сипатын да естен шығармауымыз керек. Қоғамдық сананың басқа формаларымен салыстырғанда М. ең басты десек, артық емес, себебі адамның адами сипаты оның бойындағы адамшылығы арқылы, қоғамның даму деңгейі оның адамгершіліктік келбеті арқылы анықталатыны сөзсіз.

МОРАЛЬДЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР. Адамның ішкі рухани өмірінде жақсылық, абырой, ар-намыс, парыз сияқты моральдық Қ.-тардың бар екенін ешкім де теріске шығармас. Осы және т.с.с. рухани Қ.-тарды жан-дүниесінде сақтап қалу үшін ол көп нәрселерден айырылуға дайын. Біздің ойымызша, моральдың арқауын “тұлға мен қоғам” арасындағы қарым-қатынастардан іздеу керек. Өйткені, адам басқа кісілермен сан-алуан байланыс, өзара іс-әрекетке түсіп қана өмір сүре алады, ол оның әлеуметтік табиғатын көрсетеді. Бұл арада моральдық сананың ережелік, нормативтік ерекшелігін алға тартуға болады, өйткені, күнбе-күнгі адамдардың миллиондаған іс-әрекетін ретке келтіру үшін олар ереже, қағида, идеал ретінде қорытылады. Моральдық сана шындықты алдын-ала болжай алады, оның талаптары күнделікті өмірлік қатынастардың әр жағына өтіп, бізді тиістік әлеміне әкеліп тіреді.

Бұл арада біз моральдың аксиологиялық (Қ.) жағына келіп тірелеміз. Расында да, моральдық норма арқылы ғана өзіңнің, я болмаса, басқаның жүріс-тұрысын бағалауға мүмкіндік аласыз. Олай болса, ол тек қана бізге қоғам өмірінде өзіңді қалай ұстау керек екенін көрсетіп қана қоймай, адамның ішкі руханиятының ажырамас бөлігіне айналады. Моральдық қағидалар адамдардың мәндік қасиеттерін құрайды. Сондықтан, адамның моральдық қағидаларды таңдап оны өз құндылықтарына айналдыруы оның өмір бағыты мен өмір салтын анықтайды. Сол себепті, саясаттан бастап нақтылы күнбе-күнгі адамдардың қарым-қатынасына дейін барлық әлеуметтік құбылыстар моральдық тұрғыдан бағаланады.

Моральдық қағидалар біздің алдымызға абстрактылық жалпыға бірдей талаптар қояды. Өмірдегі нақтылы қарым-қатынастар оның мазмұнын біршама өзгертуге мәжбүр етеді. Мысалы, ерлік пен батылдық - абстрактылық тұрғыдан алғанда –

жақсы құндылықтар. Қиын-қыстау жағдайларда әр азамат өз елін қорғау жолында бұл қасиеттерді көрсете білу керек. Сонымен қатар, батылдық жемқор шен иелерінің, я болмаса, қылмыскерлердің де қасиеті болуы мүмкін. Уақытында Гитлер неміс халқына “мен сіздерді ар-ұждан сияқты құбыжықтан босатамын”, - деген болатын. Осы уақытқа дейін фашизмнің жасаған сансыз зұлымдығы адамзаттың есінде қалуда. Өз халқымен күресіп, оны тарихтағы болмаған қуғын-сүргінге, репрессияға ұшыратқан сталиндік тоталитаризмге де сондай баға беруге болады. Дүниежүзілік тәжірибе көрсеткендей, қандай да болмасын тоталитарлық қоғам мен бүкіл адамзаттық моральдық қағидалар ешқашанда бір-бірімен ымыраға келмейді.

Бұл арада біз моральдың бүкіл адамзаттық қарапайым қағидаларына келіп тірелдік. Олар бір қарағанда тұрпайы сияқты болғанымен қазіргі адамзат тағдырына өте маңызды болып отыр. Өйткені, тек қана бірлесіп, сабырлық пен төзімділік, қайырымдылық көрсетіп, зұлымдыққа жол бермей, мемлекеттер арасындағы қайшылықтарды шешіп, ядролық соғыс пен экологиялық апатты болдырмауға болады. Сол сияқты нақтылы адами қарым-қатынастарда да төзімділік пек адалдықтың, біреудің қайғысына ортақ болу, аяушылық, үлкенді сыйлау, әке-шешеге риясыз құрмет көрсету т.с.с. Қ.-тардың маңыздылығын асыра бағалау қиын.

Әдебиет: Мырзалы Серік. Философия. Алматы: Бастау, 2008

МУСТАМИН – баспана, қамқорлық сұраушы адам. Басқа мемлекетке заңды түрде кірген эмигрант. Егер мұсылман мемлекетіне мустамин ретінде мұсылман емес кісі келген болса, ол мұсылман заңының қарамағына алынады, және сол территорияда еркін өмір сүре алады. Егер де бір мұсылман мұсылман емес мемлекетке келген болса, онда ол келісімшарт жасай алады және сол мемлекеттің тауарларын қолдана алады. Бірақ ол жергілікті халықты алдамай сенімді болып, берген сөзінде тұруға тиісті.

(Қайнар көз: Ислам энциклопедиялық сөздік» А. Али-заде, Ансар, 2007 ж.)

МҰНАФИҚ – араб тілінде екіжүзді – иман келтіріп сенбестен өзін тақуа мұсылман қылып көрсетуші. Мұнафиқ сөзі «нафиқа» сөзінен шығады. Бұл сөздің тікелей мағынасы, көртышқанның үйшігіне кіретін жасырын есік, өзі болса басқа есіктен кіріп шығады, ол «қасия» деп аталады. Қауіп төнген уақытта қасиядан ұстау ниетімен келген жауларынан нафиканы ашып сол есіктен қашады. Осыған ұқсастырылып, «нифақ» сөзі Исламға бір жағынан кіріп, екінші жағынан шығатын адамдар үшін қолданылады.

Сенімдегі екіжүзділік.

Егер екіжүзділік кейбір адамдардың сенімінде бекітілген болса, олар тым қауіпті болып саналады.

Амалдағы екіжүзділік.

Кейбір амалдардың екіжүзділердің сипаттарына ұсқас келуі, хадистегі сөйлегенде өтірік айту, аманатқа қиянат жасау, берген уәдәге берік болмау секілді. Алайда, осы жағдайда екіжүзділік олардың сеніміне кірді деп айта алмаймыз.

Бұл адамдардың кейбір істеріндегі екіжүзділік олардың сеніміне айналып кету қаупі үлкен. Сол себепті егер адам өзінде осы екіжүзділіктің кейбір белгілерін сезсе, бірден тәубе етіп түзеуге тырысуы керек.

(Қайнар көз: Ислам энциклопедиялық сөздік» А. Али-заде, Ансар, 2007 ж.)

МҰРАҒАТ, архив - тарихи маңызы бар құжаттар сақалатын мемлекеттік арнаулы мекеме. Мекемелердің ескі құжаттарын сақтайтын бөлімі немесе жеке тұлғаның өмірі мен қызметіне байланысты жинақталған жәдігерлер жиынтығы да М. деп аталады. Жазба деректерді жинастырып сақтау ісі тұңғыш рет Мысырда, Қытайда, Ежелгі Грекияда, Римде, т.б. елдерде мемл. дәрежеде қолға алынды. Қазақстанда дербес М.-тың пайда бо-луы Бөкей Ордасы мұрағатымен байланысты (XVIII ғ.). Қазақстандағы М. жүйесі (resp., салалық, аймақтық, т.с.с.) негізінен, XX ғ-дың 20-30 жылдары қалыптасты. Ұлттық М. ісінің бастауында А.Байтұрсынов, С.Сейфуллин, М.Жолдыбаев сынды мәдениет қайраткерлері тұрды. Қазіргі М-тарда дәстүрлі қағаз құжаттардың түпнұсқаларымен және көшірмелерімен қатар фото-киноматериалдар, дыбыстық және бейнежазбалар, ақпараттың барлық жәдігерлер түрлері сақталады. М-тарда мәңгілік мерзімге сақталып, қорғалатын тарихи деректер мемлекеттің ішкі-сыртқы жағдайы, экон., саяси-идеол. қатынастары туралы құжаттар Ұлттық байлықтың бір бөлігі болып табылады. Тәуелсіз Қазақстан М-ның қызметіне халықар. байланыстардың артуы оң ықпалын тигізіп отыр. Қазақстан мұрағатшылары "Ғасыр соңындағы мұрағаттар: өткен жолды бағалау және болашаққа көзқарас" тақырыбымен Мұрағаттардың Халықаралық Кеңесі өткізген М-тың халықар. 13-конгресіне (Пекин, 2-7. 09. 1996 ж.) қатысты.

Әдебиет: Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық / Бас сарапшы Әшірбек Сығай. – Алматы: Аруна Ltd, 2005. – 656 б.

МҰРАЖАЙ, музей - тарихи-ғылыми дерек ретіндегі ескерткіштерді, өнер туындыларын, мәдени құндылықтарды, т.б. мұраларды сақтап, жинақтап, ғылыми-танымдық қызмет атқаратын мекеме. М. заттық және рухани құндылықтарды танытуда, ғыл. тұрғыда зерттеп, оның нәтижелерін насихаттауда, осы негізде

тәлім-тәрбие беруде маңызды рөл атқарады. М. ғылымның, білімнің, мәдениеттің қалыптасуына ықпал ететін ғыл. мекеме ретінде өскелең ұрпақтың тәрбиесіне, тарихи сананың қалыптасуына ықпал етеді. М. алғашында бағалы бұйымдар мен заттар, мәдени жәдігерлерді сақтайтын қазыналық қор ретінде қалыптасты. М-лардың қалыптасуына көне замандардағы коллекциялар негіз болды. Еуропада тарихи мұражайлар XVI-XVIII ғ-ларда пайда болды. М-дың қалыптасуы сана-сезімді оятуға, мәдени-саяси идеяларды (ой-сезімді) насихаттауға көмектесті. 1820 ж. Германияда өнер М-лары құрылды. 1811 ж. Ресейде - Феодосияда археол. бағыттағы және әскери-тарихи М-лар құрылды. XIX ғ. этнограф. зерттеулердің дамуы нәтижесінде этнограф. М-лар құрылып, олар ғыл.-зерттеу орталықтарына айналды. М. негізгі бағыты тұрғысынан бірнеше топтарға бөлінеді: тарихи М-лар (жалпы тарих, археол., антропол., этнограф., нумизмат., т.б.), көркемөнер М. (көркемөнер, мүсін, қолөнер, театр, музыка, кино, т.б. М-лар), жаратылыстану М-ы (биол., зоол., геол., минералдық, палеонтол., т.б.) тех. М-лар (авиация, автокөлік, кеме жасау, тау-кен ісі, өнеркәсіп, өндіріс өнімдері, т.б.), кешенді М-лар (тарих, шаруашылық, жаратылыстану, т.б. бағыттарды біріктіріп, жұмыс істейтін кең профильді өлкетану М-лары), мемориалдық М-лар (мемлекетке, өнерге, әдебиетке, ғылымға еңбегі сіңген беделді адамдардың жеке өмірі мен қызметіне арналған М-лар. М. ісінің негізгі бағыттары - мұражайлық мұраларды (жәдігерлерді) жинау, есепке алу, сақтау, қорларды жүйелеу, қайта қалпына келтіру (реставрация), консервациялау, зерттеу нәтижелерін ақпарат жүйелерінде тарату, М-дың кадрлық жүйесін жетілдіру. Бұл мұралар қазіргі таңда Қазақстан Орт. Мемл. мұражайының негізгі қорын құрауда. Қазақстанда 1913 ж. - 3, 1927 ж. - 6, 1937 ж. - 19, 1939 ж. - 25, 1970 ж. - 29 М-лар болса, қазіргі таңда М-лар саны 154-ке жетті. Онт. мемл. М. (1930), Ә.Қастеев атынд. респ. өнер М-ы (1935) Президенттік мәдени орт. (2000), Мемл. алтын және асыл металдар М-ы (1994), Қазақстан ҒА Археология М-ы (1973), Ұлттық валюта М-ы (1993), Кітап М-ы (1978), Ықылас атынд. Респ. халық саз аспаптар М-ы (1980), "М.Әуезов үйі" ғыл. орт. М-ы (1962), т.б. Мемор. М-лар да Қазақстанның тарихи-мәдени рухани өмірінде маңызды рөл атқаруда. Олардың ірілері: Абайдың мемл. тарихи-мәдени қорық М-ы, Абай-Шәкәрім кешені, Д.Қонаевтың, Қ.И. Сәтбаевтың, Ж.Жабаевтың, С.Мұқановтың, Ғ.Мүсіреповтың, Ғазиза және Ахмет Жұбановтардың, Ш.Уәлихановтың (Алтын Емел), т.б. мемор. М-лары. 1889 ж. 20 маусымда халықар. "Музейлер ассоциация-сы" құрылды. 1918 ж. Халықар. мұражайлар бюросы құрылып, "Музей" журналын шығарды. Бұл ЮНЕСКО-ның "Музеум" журналының шығуына негіз болды. 1946 ж. Луврда (Париж) ЮНЕСКО-ның құрамына енген Халықар. М-лар Кеңесі құрылды.

МҰРАТ категориясы кез-келген этикалық жүйенің түйінді ұғымына жатады. Өйткені әдептік нормалар күнделікті күйбең өмірдің тар міндеттерінен жоғары, болашақпен байланысты тұжырымдалады. М. – тұлға немесе әлеуметтік топтардың мінез-құлқы мен арман-тілектерінің сипаты мен көріністерін айқындайтын “рухани күш, үлгі-өнеге. Арман мен М. құстың қос қанатындай өмір шындығынан туады, олармен рухтанған адам қиыншылық пен кертартпа қырсықтың сор батпағынан құтылуды аңсайды. Арман мен М. адамның өмірге деген құштарлығын арттыра түседі. Шындық – бұл іске асырылған арман болса, М. – алыстағы көкжиек. М. туралы нақтылы ұғымға жету үшін оны этномәдени контекстінде қарастырған жөн. Жоғарыда аталып өткендей, хандық дәуірінің ақын-жыраулары мұрат сияқты қазақтың ділдік, әдептік түсініктерін төлтумалық сипатта барынша суреттеп берген.

Жаңа қалыптасқан мемлекет үшін басты М. – ел берекелігі және оның тұтастығы жолындағы қажымас қайратты қажет ететін күрес. Бұл м-ты іске асыратын тұлғаға батырдың сомдалған бейнесі жатады. Қуаң даланы алғашқы игергендер – номадтар және басқа мәдени ареалдар (орман, тау, суармалы алқап және т.б.) оларды көп қызықтыра қоймаған. Көшпелілердің өзіндік санасында дала ол үшін ең қолайлы мекен болып есептелген. Қазақ сахарасы қазақ елінің балама түсінігіне айналған. Өзен мен көлдің өзі жайлауға ыңғайлы жер деп есептелген.

Адамзат ұрпағы өз мүмкіндігін табиғат құбылыстарымен де шамалай алатынын әсіресе үндестік сазы, үйлесім (гармония) ұғымымен айқынырақ түсіндіруге болады. Өйткені жан иесі өзінің белгілі бір дәрежеде жаратылыс жұрағаты екенін сезінбей жүре алмайды. Әлде-бір адам болмысын, көңіл-күйі, жан сарайын, қажет кезінде сыртқы мүсін-келбетін жете таныту үшін де көркем шығармада жаратылыс құбылыстарының тікелей көмекке келетін сәттері аз емес. Гармония дейтіміздің бір көрінісі сол. Қазақтың өнегелі бата сөзінде ең бірінші үміт жерге, сосын сол жердегі ерге және осы ерді өсірген елге айтылады.

М. ретінде қастерленетін туған табиғат дәстүрлі қазақты дүниетанымда батыстық бағындырылуға тиісті түсінігінен мүлдем басқаша қабылданады. Тел (бинарлық) оппозицияға негізделген көшпелі қазақтардың тіліндегі табиғат туралы түсініктерінің ұтымды болған, табиғат көрінісі, кеңістік бітімі әрекет пен бірлікте ғана көрінеді. Біріншіден, М. шексіз ізгілік, мінсіз жағдаят, абсолютты жетілгендік деп түсіндіріледі. Бұл мағынада М. діни

түсініктегі “жұмақ” ұғымына сәйкес келеді. Екіншіден, М. түпкі мақсат, арман-тілек, ең жақсы қоғам, мінсіз адам дегендерге жақын мағынада қолданылады. Бұл әр түрлі утопиялық ілімдерге тән позиция. Үшіншіден, М. ұғымы ішкі құндылығы жоғары және жеткілікті тұтастықпен байланыстырылады. М. жеке тұлғадан гөрі, жалпылама әлеуметтік тұтастыққа көбірек иек артады.

Қызығу – тіршілік иесі адамның өмірге деген құштарлығы және оны нәпсіқұмарлықпен теңеуге де болмайды. Нағыз кісіде қызығу имандылықпен бақыланып отырылады. “Қызығу” позициясы тіршілікті жандандыратын, оған мән мен мағына беретін бастауды білдіреді. Оның кісі құштарлықтан айырылып, тірі өліктің бір түріне айналып кетуі мүмкін. Қызығу абстрактыланған бейне емес, ол “өмір қызықтары” ретінде нақтылы көрініс табады. Қызықты өмірде М. тіршілік мақсаттарына айналады және бұл мақсаттар кісілік қасиеттерді бекітуге бағытталады. Әрине, бұл М-ты нәпсіқұмарлыққа шақыру деп анайы түсіну дұрыс емес. Дәстүрлі әдеп адамдық толыққанды тіршілікпен бас тартуды қаламайды. М. жақындаған сайын алыстай беретін сағым сияқты емес. Кейбір, әсіресе өмір туралы дұрыс түсінігі қалыптаспаған жастар, шындықтағы алғашқы қиындықтардан кейін-ақ өмір мен мұраттардың арасы түпсіз тұңғиық екен деп ойлап қалады. М. тек кітаптарда, адамзаттың қиял-армандарында ғана болады, ал адамдардың күнделікті әрекеттерінде оған орын жоқ деседі. Өмірді раушан гүлдермен безендіру үшін, гүлдегі тікенектерді де ескеру қажет. Ел М-ы мен ер М-ы бір-бірімен тұтас әрекет етеді. Хандық дәуірдегі толассыз жаугершілік елдік М-тарды алдыңғы қатарға шығарып отырады. “Өзім жаман болсам, ағам жақсы”, “у ішсең де руыңмен іш” деп жариялаған қоғамда, оған қоса қатал, қуаң далада жалғыз өмір сүрудің мүмкіндігі жоқ еді. Сол себепті кісілік еркіндіктің өзі шектеулі болды. Әрине, рулар арасында оппозициялық қатынастар да белең алып отырды. Бұл, әсіресе, бейбіт кезеңдерге тән еді. Бірақ, тоқтаусыз сыртқы қауіп рулық еркіндікті ортақ мүддеге бағындырып отырды және жеке кісінің жоқтаушысы рулық мүдделер этникалық тұтастыққа тәуелді бола бастады. Саяси-потестарлы биліктің қай бөлігінде болмасын көсемдерді жеке басының қабілетіне байланысты қолдау, мойындау басым. Бұл меритократиялық принцип саяси биліктің өміршендігінің бірден-бір кепілі. Қай ру болмасын өзінің басшылығынан жігерлі адамды көруге ықтиярлы және мүдделі. Сол сияқты хан сайланар адамның ел тізгініне ие болар қабілетін айрықша ескереді. Яғни, хан-сұлтандар ел мұратына сәйкес болуы міндетті. Айталық, ақын-жыраулар Абылай сияқты хандарды үлгі-өнеге тұтып, оларда кездесетін жеке кемістіктерді аяусыз сынап отырған. Мәселе – қазақ сахарасында қалыптасқан үйлесімділік пен ынтымақтастықтың ерекше бітімінде. Адамдық қарым-

қатынастарды реттеуде ақын-жыраулар жоғары үлгі – ел М-ын білдіретін төрешілер қызметін атқарған. Егер елбасылар осы М-тарға сәйкес болмаса, ақын-жырауларда оларды аяусыз және өткір сынға алған.

МҰСА – Яхудиелерге жіберілген Алланың ең ұлық елшілерінен. Ол Яқубтың ұрпағынан және Имранның ұлы. Харун оның ағасы еді. М. Алламен тілдескені үшін оны оны Калимулла деп атайды.

М. перғауынның заманында дүниеге келіп сол перғауынның сарайында өсті. Кейін яхудиелерге келіп олардың шеккен зардаптарын көреді. Бір қыбти оның руласына әділетсіздік жасағанын көріп, шыдай алмай руласына жәрдемдесті. Сол тартыста М. байқамастан әлгі қыбтиді өлтіріп қояды да, олардың кек алуларынан сақтанып Мәдиян деген қалаға қашады. Сол жерде Шұғайыб пайғамбарға он жыл қызмет еті, оның қызына үйленеді: «Сен бір адамды өлтіріп қойдың, ал біз сені уайымнан құтқардық та, машақаттармен сынадық. Сен Мәдиән елінде көп жылдар тұрдың» (Құран, 20: 40).

Біраз жыл өткеннен кейін М. Мысырға қайтып келмекші болады. Сол сапарда Тұр тауында оған Алла аян етті, және сол сәттен бастап оның пайғамбарлық міндеті басталды. Алланың қалауына бойұсынып, ол перғауынның сарайына барды. М. сарайда мұғжизаларын көрсетті, бірақ қыбтилар перғауынмен қоса иман етпеді. М. өзінің орынбасары етіп Йуша ибн Нунаны қалдырып, 120 жасында қайтыс болды. Ислам дінінде М. пайғамбарға да сену міндеттеледі.

(Қайнар көз: Ислам энциклопедиялық сөздік» А. Али-заде, Ансар, 2007 ж.)

МҰХАММЕД – күллі адамзатқа жіберілген, Алла тағаланың ең соңғы елшісі және пайғамбары («Әли Имран», 144; «Фәтх», 29). М. арқылы Аллаһ тағала әлемдегі бүкіл халыққа тамамдалған түрде Ислам дінін және соңғы қасиетті кітап – Құранды түсірді. М. – ақырзаман пайғамбары, одан кейін пайғамбар келмейді.

М. пайғамбар келмес бұрын әлем халықтары әртүрлі пұттарға табынып, құдайға серік қосатын. Тек Таяу Шығыс пен Жерорта теңізі елдерінде ғана бір құдайлық Иудаизм мен Христиан діні тарады. Оның өзі антикалық дүниетанымның ықпалына ұшырап, бір-бірімен тайталасқан түрлі ағымдар мен секталарға бөлініп, құдайылық ақиқаттығын жоғалтып, мазмұнында көптеген бұрмаланушылық орын алған еді. Сол кездегі ірі державалардың бірі Византия империясы мен Парсы мемлекеті болды.

Араб түбегіне келсек, мұндағы тайпалар көптеген ғасырлар бойы өздерінің дәстүрлі өмір салтын ұстанып, жақын маңдағы ешбір мәдениеттің ықпалына ұшырамады. Арабтардың басым бөлігі

мүшріктер (құдайға серік қосушылар) болатын және әрқайсысы өз тайпаларының құдайларына табынатын. Бұл дәуірді арабтарда жаһилия (надандық) деп атайды. Жаһилия кезеңінде арабтардың арасында пұтқа табынушылық, азғындық, қанды кек алу, жаңа туылған нәрестелерді өлтіру секілді қатерлі дәстүрлер кең тараған. Бір құдайға құлшылық ету үшін Ибраһим мен Исмайыл тұрғызған Қағбаның өзінде үш жүзден астам пұт орналасқан. Қоғамдағы әділетсіздік шегіне жетіп, әйелдің құқығы аяқасты етіліп, байлар мен күштілер кедейлер мен әлсіздерге тісін батырып, әлімжеттік жасауы күнделікті құбылысқа айналған болатын. М. небәрі 23 жыл ішінде ұлы Ислам дінінің негізін қалады.

(Қайнар көз: Ислам энциклопедиялық сөздік» А. Али-заде, Ансар, 2007 ж.)

МҰҢАЖИРЛЕР – қоныс аударғандар. Хижри VIII жылы Меккені азат еткенге дейін мүшріктердің зардабынан аман қалу жолында алғашында Эфиопияға, кейін Мәдинаға қоныс аударған мұсылмандар осылай аталды. Олар жайында Құранда былай делінген: «Мұһажир, ансарлардан алғашқы иман келтіргендер және жақсылықта оларға ергендерден Алла разы болды. Әрі олар да Алладан разы болды. Сондай-ақ Алла олар үшін мәңгі қалатын, астарынан өзендер ағатын жәннаттар әзірледі. Осы ірі мұрат» (9: 100).

М. мәдиналық ансарлармен бірге алғашқы мұсылман үмбетінің тірегін құрап, мұсылман мемлекетінің негізін қалады. Олар Бәдір, Ухуд, Хунейн және басқа да шайқастарда жауларға қарсы қайсарлықпен шайқасты. Мұхаммед пайғамбар (с.а.с.) қайтыс болғаннан кейін мұһажирлер ансарлармен бірге Арабиядағы діннен безгендермен күресіп, мұсылман мемлекетін күшейтіп сақтап қалды. Олар византиялықтар, парсылар және басқа да халифаттың сыртқы жауларын жеңуде үлкен үлес қосты. Әділетті төрт халифтың барлығы – Әбу Бәкір, Омар, Осман, Әли мұһажир болатын. Омеят және Аббаситтердің халифтары да м. -дің ұрпақтары болатын. Олардың қадір-қасиеті мен кешірілгендерін Аллаһ тағала былай баян етеді: «(Мұхаммед) негізінен Раббың жапа көргеннен кейін босқандардың, соғысқандардың және сабыр еткендердің (көмекшісі). Күдіксіз, Раббың бұдан кейін аса жарылқаушы, ерекше мейірімді» (16: 110);

«Иман келтіргендер, отандарынан ауғандар, Аллаһ жолында соғысқандар, мұһажирлерді орналастырып, көмек еткендер, міне бұлар нағыз мұминдер. Оларға жарылқау және көркем несібе бар» (8: 74).

(Қайнар көз: Ислам энциклопедиялық сөздік» А. Али-заде, Ансар, 2007 ж.)

НАМЫС – қазақ халқының түсінігінде ең жоғарғы адами қасиеттердің бірі. Н. өз бойына сан қырлы биік мағыналар мен асыл құндылықтарды жинаған, қазақ өмірімен біте қайнасқан, ғасырдан-ғасырға жалғасып келе жатқан ұғым, қазақ табиғатының ажырамас бөлшегі. Н. әрбір адамның өзінің еркіндігі мен тәуелсіздігін, рухы мен жанын, ар-ұяты мен сенімін, саналы тіршілік етуші ретіндегі “Менін” аса жоғары, асқақ, өр дәрежеде қадір тұту, қастерлеу сезімін ақыл-оймен ұштастырып, сана деңгейінде игере білуі. Н-тың қарапайым түсінігі тек сезіммен байланысты қарастырылады. Жалған намыс осы сезім деңгейінен көтеріле алмайтын, ақылдың бақылауынан шығып кететін, соның нәтижесінде адамды адастыруы мүмкін Н. Ақиқат Н. жалған Н-тан жоғары, ол ақылмен үндеседі, оған бағынады. Мұның жақсы мысалдарын қазақ халқының қаһармандық және лиро-эпостарынан табуға болады. Эпостарда Н. батырдың қарапайым ішкі “Менінің” көрінісі ғана емес. Қазақ батыры әдетте өр мінезді, қызба, көзсіз ер, оның Н-ы рухани-психологиялық күш ретінде, бейсана деңгейде сыртқа шығады. Жеке басының н-ына шаң тигенде ол ештеңені де мойындамайды. Бірақ қазақ батыры Н-ты ақыл деңгейінде де түсіне білді, жеке Н-ты ұлттық Н-пен толықтырды. Батырлар жырындағы қарапайым жеке Н. одан күрделі рулық, жүздік және ұлттық Н. дәрежесіне дейін бірте-бірте дамиды. Батыр үшін ұлт, халқы Н-ы оның өзінің жеке Н-ынан, тіпті өмірінен де қымбат. Қамбар, Алпамыс, Кенесары, Наурызбай, Ағыбай батырлар ұлт Н-ы жолында өлімге бас тіккен.

Қаһармандық жырларды мол суреттелген жеке және ұлттық Н-тың ұлттық рухани-құндылықтық феномен екендігін қазіргі заманда ерекше есте сақтау қажет. Н-ты жалған рулық өрлік, жалған жүздік мақтанышпен шатастырмай, тәрбиелілік, білімділік, даналық, ұстамдылықпен ұштастыра отырып, ұлт, мемлекет деңгейіне көтеруге әбден болады. Қазіргі қазақ ұлтына жетпей отырған қасиеттердің бірі – осы Н. Ұлттық Н-сыздықтың тамырына үңілсек, оның түп-төркіні күні кешеге дейін үш ғасыр бойы саналы түрде жүргізілген отарлық саясат деуге болады. Соның нәтижесінде қазақ халқының ұлттық Н. туралы түсінігі біршама төмендеді. Ұлттық Н-тың қандай дәрежеде екенін 1986 жылғы Желтоқсан оқиғалары айқын көрсетті. Н. – ұлт пен мемлекет тәуелсіздігінің маңызды компоненті, қазақ ұлты үшін өмірмәндік мәселе. Ұлттық Н-сыз ел болып, жеке Н-сыз адам болып өмір сүрудің мәні жоқ.

Н-қойлық - бұл әр адамның ар-ожданын, имандылық қасиетін көздің қарашығындай сақтай білуде көрінетін қасиет. Н. ұғымы жеке адаммен қатар ұлт, этнос мақтанышына қатысты айтылады. Қай халық болмасын өзінің ұлы мен қызын қаршадайынан Н.-қа баулып, отанына, кір жуып, кіндік кескен жеріне кір келтірмеуін қатты ескерткен, «арым – жанымның садағасы» деп ар-намысты

бәрінен де жоғары бағалаған. Қазақ халқының әргі-бергі тарихынан бұған мысалды көптеп табуға болады. Мәселен, 1986 жылы 17-18 желтоқсанда қазақ жастары, Дінмұхамед Қонаев жаламен жұмыстан алынғанда, оның орнына Қазақстанның басшысы қазақ ұлтынан, не болмаса қазақстандық болсын деп заңды талап қойып ұлттық Н-ты қорғады. Осынау әділетті талап-тілек аяққа тапталып, арты қанды қырғынға ұласып, қаншама адам қаза болды. Қазақ қыздарына қол тигізіп жатқан қарулы милиция қызметкерлерінің дәрекілік ісіне шыдай алмаған жас өрен Қайрат Рысқұлбеков нағыз азаматтық, жігіттік Н-пен осындай әділетсіздікке қарсы тұрып араласып аяусыз жазаланды. Ол өлімге кесілсе де оған қасқая қарап тұрып, тергеушілер алдында басын имеді. Дәстүрлі қазақ мәдениетінде кісілікке жетелейтін рухани күштердің арасында Н. ерекше рөл атқарады. Н. адамдық Менді қайрай түседі; “ерді намыс, қоянды қамыс өлтіреді” дейді халық. Н. адамгершілік қасиеттің ең бағалы көріністерінің біріне жатады. Әрине, Н-тың түрлері көп. Ол отандық Н., ұлттық Н., діни Н., жершілдік Н., рулық Н., жыныстық Н., отбасылық Н., мамандық Н. болып бөлініп кете береді. Н. бар жерде жігер бар, қайсарлық, алған мақсатқа жету үшін қиындықтарды жеңе алатын табандылық бар. Н-ы жоқ ар-ұяттан, тіпті адамдық бейнеден айырылады. Н. азаматтықтың басты бір көрінісі. Қазақ халқының тегі нашар емес. Ол мықты халық. Онда Н. та, жігер де, батырлық та болған. Оның негізі де бар. Тарихқа үңілейікші. Александр Македонский көп әскерлерімен Орта Азия жерлеріне енгенде мықты қаруланған күштің қарсылығына тап болған, олардың ішінде әсіресе ерекше қимыл көрсеткен сақ-скифтер екендігі тарихтан белгілі.

Томиристің (Тұмардың) Н-ты ту етіп, осыған дейін жеңілмеген парсы патшасы Кирді талқандағанына да тарих куә. Әрине, тарихтан әр түрлі себептермен қазақ халқының боданға айналғанын, халық арасында құлдық психологиясы, жасықтық, үрей, қорқыныш сияқты сезімдердің де тарағанын бекерге піыгара алмаймыз. Әрине, қазақ қоғамында, Н-сыздық пен жігерсіздіктің көріністері де кездесіп отырған. Қазіргі заманға байланысты Бауыржан Момышұлы былай деген екен: «Жаудан да, даудан да қорықпаған қазақ едім, енді қорқынышым көбейіп жүр. Балаларын бесікке бөлемеген, бесігі жоқ елден қорқам. Екінші, немересіне ертегі айтып беретін әженің азаюынан қорқамын. Үшінші, дәмді, дәстүрді сыйламайтын балалар өсіп келеді. Оның қолына қылыш берсе, кімді де болса шауып тастауға даяр. Қолына кітап алмайды. Үйреніп жатқан бала жоқ, үйретіп жатқан әже, әке жоқ». Қазақтың дәстүрлі әдет құқығы немесе әдеп жүйесі туралы сөз болғанда жалпыадамзаттық нормалармен қатар діни ықпал арқылы енген, алайда ұлттық дәстүр құндылықтарын өз бойына жинақтаған ұғым-

түсініктерді де естен шығармаған жөн. Н-қа кір келтірушілік, моральдық рухтың асқақтығын қорлау, маскара болушылық.

НӘПСІ – діни әдебиеттерде жанның баламасы ретінде беріледі. Ол адам тәнінде екі түрлі қызмет атқарады: 1) тіршілік ету қабілетін қамтамасыз етсе; 2) жанның қалауын, тілегін білдіреді. Анахарсис: “Тіліңді, тәбетіңді, нәпсіңді тыйып ұста” – дейді. Ислам діні бойынша, Н. адамның онтологиялық болмысы болып табылады. М., “Адам ата мен Хауа ана” қиссасында Алла тағала адам денесін жаратқан төрт затының бірі оттан адамның төрт қасиетінің бірі – Н-нің жаратылғаны айтылады. Әл-Кинди адам Н-ге байланса соншалықты еркін бола алмайды деп санайды. Әл-Ғазали қылықтары тек Н-лік және тәндік қалауларды орындауға бағытталған адамның жануарлар деңгейінен аса алмайтындығын атап көрсетеді. Сопылық дүниетанымда адамның басты мақсаты – жанды, көңілді Н-нің бұғауынан босату болып табылады. Шәкәрім философиясы бойынша, адамның қасында әрқашан Н. жүреді, ол адам серігі, оның толық жоққа шығаруға болмайды. Адам жаны Н-ге құмар келеді, әсіресе – тәні. Н-сіз адам жоқ. Н. – адамның жалғандық болмысы, оның шектеу күші – ақыл. Н-құмарлықпен шендеседі. Н-нің жетекшісі – құмарлық. Бірақ құмарлықтың екі жақты болатынын мойындау керек. Теріс құмарлықпен бірге, оң құмарлық та болады, мысалы, білімге, ғылымға, өнерге құмарлық. Теріс құмарлықты сипаттай келе, Шопенгауэр: “Құмарлық, өткір сезім қанша қызықты болса да адамның өмірі одан да қымбатты да ардақты екенін ұмытқан адамдар – құдайдан безгендер деген жөн” – деп айтқан. Мысалы, жұмақтағы Адам ата мен Хауа ананың жарасымды тіршілігі ұзаққа бармады, арасына тән азығы – Н. еніп, жасалған тиымдардан ауытқып, құдіретті жұмақ кеңістігінен қуылды. Осы сәттен бастап адамның жер бетіндегі ғұмыр-тіршілігінде – қайғы мен қасірет дейтін жаңа түсінік пайда болды.

НЕМІСТЕР (өз атауы – дойче) – Германия Федеративтік Республикасының байырғы халқы. ГФР-да (80 млн-ға жуық, 2004), сондай-ақ Америка, Австрия, Африка, Азия елдерінде де тұрады. Жалпы саны 86 млн. адам (2004). Антропологиялық жағынан еуропоидтық нәсілдің атлант-балтық тобына жатады, орта еуропоидтық нәсіл өкілдері де бар. Неміс тілінде сөйлейді.

XVIII – XIX ғасырлардағы соғыстар, эконлмикалық күйзелістер Н.-дің біраз бөлігін басқа елдерге қоныс аударуға мәжбүр етті. 1870 – 71 ж. Бисмарк барлық Н. жерін біріктіргеннен кейін, елде өндірістік қатынастар дамыды. Н.-дің ұлт болып топтасуы аяқталды. 1-дүниежүзілік соғыс пен 2-дүниежүзілік соғыс кезінде Н. зор шығынға ұшырады. 1949 ж. Германияның бұрынғы жерінде саяси-элеуметтік жүйесі бір-біріне қарама-қарсы екі

мемлекет құрылды. 1990 жылдан бастап, екі мемлекеттің қайта бірігуінен кейін ГФР өкіметі шет елдердегі (Балқан елдері, ТМД т.б.) Н.-дің тарихи отанына қайтуына жағдай туғызды.

Мәдениеті. Дәстүрлі кәсіптері – егіншілік пен мал шаруашылығы. Балық аулаумен де айналысады. Ұлттық қолөнерінде ұсталық, зергерлік, көзешілік, ағашқа әр алуан бедер салу, кесте тігу дамыған. Табиғи-климаттық, ұлттық, шаруашылық жағдайларға байланысты тұрғын үйлердің төрт түрі қалыптасқан. Олар жергілікті жағдайларға сай кірпіштен, ағаштан, саз балшықтан, арасына ағаш тіреулер бекітіліп тұрғызылған.

XVI – XVII ғасырларда қалыптаса бастаған ұлттық киім үлгілерін XX ғасырдың ортасына дейін сақтады. Ауыз әдебиетінде шванка (қысқаша күлдіргі әңгіме) айту кең орын алған. Көне замандардан келе жатқан аңыз-әңгімелер, ертегілер, балладалар сақталған. Ұлттық билері мен әндерінде көршілес халықтар шығармаларының ықпалы байқалады.

Қазақстанда 1990 жылдарға дейін 1 миллиондай Н. тұрды. Олар 2-дүниежүзілік соғыс басталғанда республикаға күштеп көшірілген болатын. Дегенмен олардың Қазақстанға келу тарихы одан да ертерек. Н. Қазақстанға тұңғыш рет XVIII ғасырда әскери құрамалар қатарында келді. Олардың едәуір бөлігі Балтық бойы губернияларынан еді. Сібір шекара шебінің басшылары қызметін атқарған 13 адамның көпшілігі немістерден шыққан генералдар болатын. Олар Х.Т. Киндерман, И. Крафт, Д. Риддер, К.Ф. Фрауендорф, Г.Г. Вейрман, И. Шпрингер, И. Клапье де Колонг, Г.Э. Штрандман, Г.И. Глазенап және басқалары еді. Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы К.П. фон Кауфман да, Торғай облысының әскери губернаторы Л.Ф. Баллюзек те, Дала өлкесінің генерал-губернаторы М.А. фон Таубе де Н. ұлтынан еді.

Н. жергілікті халықтың тарихы мен географиясын және этнографиясын зерттеудің бастамашылары бола білді. Дәрігерлер, мұғалімдер, тау-кен инженерлерінің арасында да неміс ұлтының өкілдері аз болған жоқ. Н. негізінен Омбы, Петропавл, Семей, Өскемен, Жәмішев сияқты тағы басқа да шекара шебіндегі әскери бекіністерде тұрды. XVIII ғасырдың аяғына қарай Қазақстандағы н.-дің саны 400 адамға жетті. Қазақ жеріндегі Н. санының арта түсуі XIX-XX ғасырлар тоғысына сәйкес келеді. Қоныс аударып келген Н. негізінен егіншілікпен айналысты, өндеуші өнеркәсіп салаларында жұмыс істеді. Н. сонымен қатар мұнай кен орындарын игеруде, алтын, мыс өндіруде, кен өнімдерін өндеуде белсенділік танытты.

Н.-дің өздерінің жеке ғибадатханалары және мектептері болды. Олардың арасында өзін-өзі басқару дәстүрі күшті сақталған еді. Н.-дің елді мекенінде халық әлдеқайда ауқатты тұрды. Олар жинақылығымен, еңбек сүйгіштігі және адалдығымен ерекше көзге

түсті. Өздерінің ұлттық тілін, дінін, әдет-ғұрпы мен салт-санасын, дәстүрлерін берік сақтауға тырысты. Н. өздері қауым болып жинақы қоныстанды. Олардың көпшілігі (55 пайызы) сауатты еді. Әлеуметтік сословие тұрғысынан алғанда 1897 жылы Н.-дің 85 пайызын шаруалар құрады.

1897 жылы Қазақстандағы және онымен шекаралас қалалардағы Н.-дің жалпы саны 7 мың адамға жуықтады. Олардың көпшілігі Ақмола облысында, Омбы қаласына жақын Ақмола облысының аумағындағы Преображенский, Романовский, Канкринский сияқты поселкелерде тұрды. Олардың ендігі бір елеулі тобы Сырдария облысында да қоныстанды. Столыпіннің аграрлық реформасы кезінде немістердің Еділ бойынан, Қара теңіз жағалауынан ағылып келуі күшейе түсті. Сондай-ақ Н. қазақ даласына сонау Германия мен Австрияның тікелей өзінен де қоныс аударып келді. Кейінгі жылдары көпшілігі тарихи отанына кетті. Қазіргі уақытта 300 мыңға жуығы қалды. Олардың ұлттық-мәдени орталықтары жұмыс істейді. Неміс тілінде газеті шығады.

НАСАРА – назорей. Иса пайғамбардың артынан ерушілер және Алла тағала жіберген Інжілге иман еткендер. Бұл дін насраният деп аталған. Бұл сөз «Бақара» сүресінің 62-аятында айтылады.

Иса пайғамбарды Аллаһ тағаланың көкке көтеруінен кейін назорей бірнеше сектаға бөлініп кетті. Бірнеше уақыттардан соң назорей діні Рим империясына тарап, Христиан діні деп атала бастады. Бұл уақытта негізінің өзгергені соншалық, Исаның өсиеттерінен құрылған насранияттан өзгешелігі қатты білініп тұрды. Алайда шынайы назорейлікті ұстанатындар Мұхаммедтің пайғамбарлығына дейін жалғасты. Бұдан кейін бірнеше ғасырлар бойына христиандар арасында Иса пайғамбардың жаратылысы жайында таластар өрбіді. Ақыр соңында Исаны құдай деп таныған Үштік догмат жеңіп шықты. Осы бағыт қатаң түрде ұсталынып, ал өзгелері дінбұзарлық көзқарастар ретінде танылып, қуғын-сүргінге ұшырады.

(Қайнар көз: Ислам энциклопедиялық сөздік» А. Али-заде, Ансар, 2007

ж.)

НООСФЕРА, а қ ы л - п а р а с а т с ф е р а с ы – биосфера дамуындағы, адамның рухани шығармашылығы шешуші мағынаға ие болатын ерекше кезең. Н. ұғымын ХХ ғ. 20 ж. француз философы, Э. Ле Руа енгізді. В. Вернадскийдің Ле Руа биосфера дамуындағы биохимиялық процесстердің маңызын негізге ала отырып өз еңбектерінде биосфераның Н-ға эволюциялануын

дамытты. Ол, заттың жандануы мен адами мағына алуын, “жерді” геологиялық дамуының заңды кезеңдерін білуі және адамның бұдан кейінгі эволюциясы ой мен рух шешуші маңыз алатын дәуірмен байланысты деп пайымдайды. Араға ондаған жыл салып Н. теориясы Вернадский мен Тейяр де Шарден іс жүзіне бір кезде жасалған жұмыстарында өз дамуын тапты. Екі ғалым да дүниетанудың бастау тұсы Адам, өйткені адамның пайда болуы ғарыштың заттық эволюция процессімен байланысты дегенді негізге алады. Олар адамның пайда болуын сананың қуатты концентрациясымен, оның өз-өзімен тұйықталуымен байланыстырады, өйткені мұндай қалып дүниеден адамды ерекшелендіретін жеке тұлғаның негізінің пайда болуына бастайды деп есептейді. Бүкіл адамзат бірыңғай тұлғаға біріккенде Н-ның жасалуы аяқталады. Бірақ эволюция әрі қарай жалғаса, жүре береді. Вернадскийдің пайымдауынша планета мен жер айналысы кеңістігінің жаңа қабаттарының қамти отырып саналы түзеуі, ал Шарден пікірінше Н-ның бұдан арғы эволюциясы адамзаттың Құдаймен қосылуымен қорытындыланатын сапалы өзгерістерге әкеледі. Екі теорияның елеулі ұқсастықтарымен бірге айырмашылықтары да бар: Вернадский ғылыми білімнің пайда болуы мен дамуын тіршілік иесі эволюцияның негізгі векторы деп танып жоғары бағалады.

Мәдени-философиялық энциклопедия / Құраст. Т. Ғабитов, А. Құлсариева, Ә. Әлімжанова ж.т.б.. Алматы, 2007.

НЫСАП. Ғылыми әдебиетке соңғы жылдары ғана ене бастаған, қазақ дәстүрлі әдебінде этикалық ұстаным ретінде қолданылатын кейбір әдептік ұғымдарға назарымызды аударалық. Осындай ұғымдардың бірі – Н.. Н. – әдептіліктің басты нышандарының бірі. Ол әділдікті, турашылдықты, уәдесіне адалдықты, өзінің және басқалардың алдындағы шыншылдықты, өзге адамдардың да құқын мойындау мен құрметтеуді қамтиды. Н-тылық адамдардың іскерлік іс-қимылдарына байланысты және олардың талаптары мен әрекеттерін қадағалап, әрі үйлестіріп отырудан туындайды. Адамдар арасындағы қанағат пен тойымсыздықты бағалау да Н-қа байланысты. Сондай-ақ ол адамның қоғамда атқаратын рөлі мен әлеуметтік ахуалының үйлесуін, кісілігі мен оны бағалаудың құқылық және міндеттілік қатынастарын көрсететін, жалпы адамзаттық ұғым түсінігіне сай келетін тұрмыс тәртібі. Сол үшін біреудің өз мүддесіне бағып әділдік, туралықты бұзғанын, мүмкіндігін пайдаланып, кісі ақысын жегенін, жамандық жасағанын, дүниеге, байлыққа көзі тоймай алдарқатып өтірік айтқанын көргенде, халық ондай адамды “Н-сыз”

дейді. Сонымен, Н. кісіліктің өлшемі, адамдықтың құндылық деңгейіне жатады.

НҰХ. Немесе Ной. Алла тағаланың адамзатқа жіберген ең ұлы пайғамбарларының (Улю'ль-Азм) бірі.

Н. қырық жасқа толғанда Аллаһ тағала оны өзінің пайғамбары етіп, сенімдерінен жаңылған қауымға жіберді.

Н. тоғыз жүз елу жыл бойы қауымын тура жолға шақырды («Анкабут», 14). Ақыр соңында, қатты күйінген ол Алла тағаладан кәпірлер үшін жаза тіледі. Алла тағала дұғасын қабыл алып, оған алып кемеңің құрылысын бастауды бұйырады. Біршама уақыт өткен соң кемеңің құрылысы бітеді. Алла тағала Н. қа отбасы мүшелерінен өзіне иман еткендерді ғана және әр жануардан екі жұптан кемеге отырғызуды бұйырады.

Жаратушының әмірлерін орындап болған кезде, жер бетін топан су қаптайды. Су бүкіл тіршілік бетін жауып, барлық жандылар өлім құшады.

Алты айдан кейін барып, аспан бұлттан ашылып, су кері қайтады. Н. тың кемесі Ирактың солтүстігінде болуы мүмкін Джуди тауына тұрақтайды. Осылайша Н. Аллаһқа иман еткен ұлдары мен қауымы азаптан аман қалды. Адамдардың жаңа тегі Н. тың ұрпақтарынан тарады. Сам араб, парсы және европалықтардың ататегі болса, Хам қаранәсілді үнділер мен африкалықтардың, ал Йафес түріктер мен басқа да азиялықтардың ататегі саналады. Осыдан кейін адамзат әлемге жайылып, қайта тіршілік басталды. Осыған байланысты Н. ты «екінші Адам» деп атайды.

Н. тың есімі Құранда көп баяндалады, оның есімі 28 аяттан тұратын 71-сүреге берілген.

(Қайнар көз: Ислам энциклопедиялық сөздік» А. Али-заде, Ансар, 2007 ж.)

ОБАЛ және САУАП. Көшпелі қазақ мәдениетінде «О.» және «С.» түсініктерінің моральдық реттеуші қызметі жоғары болған және бұл ұғымдар діни мазмұн шеңберінен шыққан. О. — жақсы нәрсенің қадірін біл, оны тастама, түбінде оның зарын тартасың деген ұғымды білдіреді. Бұл — қоршаған ортаға зиян келтіруге, жамандық жасауға, яғни жындыны жәбірлеуге, жансызды бүлдіруге болмайды деген сөз. Мәселен, біреуге қиянат жасау — О. Нанның түйірін аяққа басу, не оны рәсуа ету де О. «Судың да сұрауы бар» дегендей тамақты босқа ысырап ету, соны жасау үшін төгілген терді, қажырлы еңбекті бағаламау деген сөз. Көргенсіздік пен әдепсіздіктің осындайлардан шығатынын түсіну қиын емес. Сөйтіп О. ұғымы біреуге қиянат жасаған жағдайдың бәрінде де орын алады. С. — бұл айналадағы жанды-жансыздың бәріне бірдей жақсылық жасауға, қамқорлық көрсетуге байланысты айтылатын

ұғым. Мәселен, құстың ұясын түзеу, жетім-жесірге қарайласу, аяқ астындағы нан қалдықтарын көтеріп алу — бұл С.

О. мен С. ұрымдары қазақ ырымдарында жан-жақты көрініс тапқан: «Қазақ шашты далаға тастамайды, жерге көмеді. Құш шашты ұясына салса - бас ауруға шалдырады, бас айналғыш болады, ұмытшақтық, жеңілтектік дертке шалдырады деп пайымдайды». О. мен С. нормалары ауызекі мәдениетте киелілік түсінігімен астас келеді. Оның негізінде анималистикалық, тотемистік және фетишистік көне нанымдар да жатыр.

ОЙЫН – дәлел-дәйегі нәтижесінде емес, процесстің өзінде болатын, қимыл-әрекет түрі. О-ның мәдениет пен оның жекелеген формаларының пайда болуы және жұмыс істеуінің негізі ретіндегі теориясы ХХ ғ. Х. Ортега-и-Гассет, И. Хейзинга, Е. Финк, Г.Гадамер және басқа мәдениеттанушылардың әртүрлі концепцияларынан пайда болды. Голанд ғалымы И.Хейзинга ежелгіден қазіргі кезеңге дейінгі мәдени шығарм.-ты ойын деп қарастырады. Ол Канттан басталып, Шиллер т.б. жалғастырған өнер генезисін спонтанды, ешқандай да мақсаттан тәуелсіз, мүддесі жоқ қызмет ретінде О-нан тарата пайымдау дәстүріне сүйенеді. Мәдени даму барысында қоғам пайда ұғымын меңгерген мәдениеттің еркін рухы жоғалып, ойын элементі екінші қатарға жылжиды. Ортега-и-Гассет көпшілік мәдениетіне негізі — О-ға элитарлық мәдениетті қарсы қояды. Шығарм.-тың еркін рухы, қиял ұшқырлығы, сырттай бақылаушылық шын өнердің О. өлшемдеріне үндес сипаттары. Финк мәдениеттің пайда болуын О-мен байланыстырылады, себебі О. болмаса адам баласы өсімдік тектес болар еді. Адам үшін О. бәрін де қамтитындықтан О. адамды табиғаттан жоғары дәрежеге көтереді де, мәдениет феномені пайда болады. Гадамер тарих пен мәдениетті тіл стихиясындағы ерекше О. ретінде талдады: бұл ретте адам өзі қиялынан тудыратын рольден гөрі басқаша рольде болады.

Ойын-сауық - өнер, еңбекпен келетін өнеге; ереже бойынша жүзеге асатын өнер; адамдық еркіндік пен азаттыққа оттық; түрлі қасиеттері тоғысатын, қабілеті озатын өнерлілерге еліктеу; адам бойындағы ширақтық пен шеберлікті көп алдында қасиеттейтін, қызығы мол той-думан; адамдар арасындағы қарым-қатынас әдебін қалыптастыратын мәдениет мектебі. Әсемдікке қызығып салтанат құрмайтын ел, тамашада сауығып серпілмейтін ұрпақ, ойынға әуестеніп бәсекелеспейтін бала жоқ.

О.с.-ң тарихы тереңде, көне дәуірден басталады. Қашанда адам ойнап-күліп көңіл көтерген, халық сауық құрған. Айталық, тас дәуірінде қалыптасқан - таяқ жүгірту, асық, ақсүйек, темір дәуірінде тараған – қарагие, садақ, бергі феодалдық дәуірдегі, яғни үйсін, қаңлы хандығы кезіндегі – ақбайпақ, алтыбақан, арқан тартыс, белбеу тастау, жасырынбақ, көрші бұғынай, айдапсал т.б.

ойындарды бүгінде білетіндер де, білмейтіндер де аз емес. Қыпшақтардың тайпалық одақтары түрік қағанатына қосылғанда хан жақсы ма, ханды қара басты, шалма, қарамырза, сайыс, ат үстіндегі тартыс, аударыспақ, балтам тап, аударыспақ, “көк бөрі тарту” сияқты О. түрлері таралған. Ұлттық ойынымыздың тарихы туралы Рашид-ад дин, Низами әл-Мулк, Мосуди, Махмұд Қашқари, Мхаммед Хайдар Дулати сынды ғұламалар пікірлерін қалдырған. Батыстың XIII ғасырдағы саяхатшысы Марко Поло Жетісу жеріндегі үлкен жиында “Қыз қуу” ойыны мен “Қыз бөрі” ойынын көргенін естеліктерінде тамашалап баяндайды.

Халқымызда қозғалмалы ойындардың түрі кең таралған. Мамандар қозғалмалы ойындарды төрт топқа бөледі:

1. Табиғи заттарды қолданып ойнайтын ойындар: асық, бестас, лек жалау, сиқырлы таяқ, бақай пісті, жылмаң т.б.; 2. Жануарлар бейнесін елестетіп ойнайтын ойындар: соқыр теке, түйе-түйе, ақ байпақ, көк сиыр және т.б.; 3. Мүліктік бұйымдарды қолданып ойнайтын ойындар: шалма, бөрік жасырмақ, түйілген шыт, тақия теппек, белбеу тастау, орамал тастау, т.б.; 4. Құрал-жабдықсыз ойнайтын ойындар: айгөлек, ақсерек-көксерек, шымбике, мәлке тотай, тоқтышақ, шертпек, жасырынбақ, бұғынай, т.б. Ұлттық О.-с.-тар – ұрпақ пен елдіктің елшілігі, халықтың әдет-ғұрпының көрігі, әр перзенттің жүрегіндегі оттығы; дене шынықтыру мен өнегелік түрі, адамды сыйлау, сауық құру, елді өзара табыстыру әрекеті.

Ер адамдардың О.-с.-ры әрқалай қалыптасты. Оның бірінші тобына қозғалмалы О.-дар – ақсүйек, ақшамшық, алтыбақан, көрші, тиын салу, қысқұлақ, айдап сал, қарамырза, белбеу тастау сияқтылар; 2-топқа спорттық дара ойындар - аударыспақ, арқан тартыс, ат омырауластыру, аламан бәйге, бәйге, көкпар, қыз қуу, күміс алу, жаяу көкпар, жаяу жарыс, жігіт қуу, жорға жарыс, түйе жарыс, қазақша күрес, тұмақ қуу, сайыс, таяқ жүгірту сияқтылар жатады; 3-топты саяси-әлеуметтік өмірдің даму ерекшеліктерін көрсететін О.-дар – хан жақсыма, қаһарлы бану, ұжымақ-тозақ, мырш-мырш, сиқырлы таяқ, тобық ойнау сияқтылар құрайды.

Халықтық О.-дар біртіндеп дәстүр мен еңбек мерекесіне айналды. Халықтық О.-дар бірде әдет-ғұрып негізінде тамыр жайды, бірде жасөспірімдердің қозғалмалы О.-дары ретінде өріс алды. Наурыз – нағыз О.-с., көптік шеру мен өнер тоғысқан халықтық мерекенің думанды салты. Наурыз мерекесінде үлкен мен кішінің, еркек пен әйелдің, ақын мен бишінің, ауылдағы мен қаладағылардың әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі және жарыс өнерлері бір-бірімен үйлеседі. Кейде О.-дың аттары, атаулары өзгеріп жатса да, олардың ойналу мазмұны мен тәртібі сақталып қалған, сүйтіп әдептің түрлерін қалыптастыруға септігін тигізген. Мысалыға, ақсүйек ойынының басқа түрік тілдес елдерде “орда”, “тоқтышақ” сияқты атауы да бар

немесе “лек жалау” о.-ның “шілік”, “қарыс ағаш”, “шілдік” және т.б. түрлері бар. Бұл О.-ды әуелі балалар ойнаса, кейіннен оған жігіттер мен ересектер де қосылған.

О.-с. барысында адам: а) еркін, болмыстан қысым сезінбейді, ол сыртқы әлем заттарымен де, адам қабілетімен де еркін қатынаста болады; ә) адамдық және әлеуметтік қатынастарды жасайды, әрі игереді; б) адамаралық, ұрпақаралық қатынастар жүйесіне енеді. О. - ұрпақтар өмірін үйлестірудің дәстүрлі, әркімге қолайлы және ән-бимен өрнектелген сауық түрі. Сауық – ойын тамаша, көңіл көтеретін думанды жиын той. Қазақ күнделікті тұрмыстағы жетістікті мадақтап, кем-кетікті әзіл-қалжыңмен мінеп қана қоймай, тамашадағы, махаббаттағы, жорық-жарыстағы үлгілерге еліктеп, жиі сауық құрды. Осыдан О. – күлкі және әзіл деген түсінік кең таралды, терең тамыр жайды. Шаруашылықтан бос кезде той-думан жиі атқарылды.

Елі мен жерін сүйген жан ғана ойыншыл, өнерпаз, сауықшыл болды, өнерімен көптің ықыласын жаулайды. Адам О. арқылы а) тіршіліктің қуаты мен суатын, ритмі мен үндесушілігін, айбыны мен игілігін өз болмысына аударды; ә) ересек өмірге дайындалды; б) өзін салтанатты өмірге сайлады, мерекелі күн мен үмітке байлады. Соның ішінде тәндік, жандық, парасаттылық, моралдық, рухани құндылықтардың қабысуы, жеңіске жетуі айқын білінеді.

О.-с. – адам тіршілігі мен тынысының қажеттілігі; адамды, ел-жұртты жағтыққа жібермеді, тұтастыққа тартты. О.-с.-та адам табиғатпен табысты, тынысын кеңейте алды, ұнатқандарымен жақындасты. Табиғи көркемдікке қызығу, оны тамашалау көшпенділердің жас кезінен қанына сіңген қасиет. О.-с. көп нәрсені ұқтырды, көп нәрсеге куә етті. Онда іздегендер сұрағанына ертерек еппен жетті. Ептілер сырлас, сындас келеді, ерлер мен естілерге ереді. Мұндайда ойын-рәсімге, рәсім-ойынға, рәсім-салтқа, салт-ойынға айналып жатады. Реттіліктен туған ел-жұртта ұлттық ойындар туындады, ойындар ұлттық сипатын арттырды. О. мұнда өмірлік қажеттіліктерді өтеуге бағытталған іс-әрекет түрінде болды (Хейзинг Й.).

О.-с. – ақыл мен жігердің тартысы, қозғалыстағының таласы мен жарасуы, мықтылар мен ептілердің жеңісі; жарасқандардың әңгімелесіп желпінуі, әндетіп серпілуі, әсемдене есеюі; әзіл-әңгімесі мен әдеби жарасқандардың сәнділігі мен сенімділігі; тапқырлықтың алданышы, қуанышы, жұбанышы, ептілікті үйрену, батылдықпен үйлесу, қайсарлықты үйрету; нақты мақсатқа ұмтылу, жүйелі әрекетті ұйымдастыру, нақты әдісті ұту. О.-с. құраластық, яғни жамағаттың белдесуі, бәсекелесуі, бауырласуы немесе айтысуы, аңдысуы, айқасуы; шабуылдан қорғану, шабытты қолдану, жеңімпаздардан қолтықтасу; мұндай бәсекелі қатынаста тазалық,

тұралық, татулық жоғары бағаланды; өмір сүрудің қолайлы, дәстүрлі, тартымды, өтімді жолдары уағыздалды.

О.-с. еңбектің заты мен құралына орай түрленген, жетілген; қазақтың әдет-ғұрпына үнемі және айқын ықпал еткен. О.-с., біржағы, дене қозғалысы, шыныққан дененің шеберлігі, біржағы, көңіл көтеру, дем алу, біржағы бас қосып бірлесу, әдет-ғұрыпты жалғастыруға үндесу. Десекте, о.-с. адамдар арасындағы қарым-қатынасты емін-еркін таратудың ықпалды түріне, әдеп үлгісін өндіру мен таратудың жүйесіне лайықты.

Ж. Молдабеков

ОРИСТАР - ұлт, Ресей Федерациясының негізгі халқы. Шығыс славян тайпасы байырғы заманнан Русь атанған да, ежелден көршілес түрік тайпасы оларды О. деп атап кеткен. Көне о. мемлекеті ІХ - ХІІ ғасырда құрылып, Алтын Орда билеушілерінің ықпалымен бір орталыққа бағынған мемлекетін құрып, о. ұлтқа айналды. О. халқы Ұлы Новгород аймағы мен Волга, Ока өзендері аралығында қалыптасқан. Алтын Орда ыдырағаннан кейін өзінің оңтүстігі мен шығысында орасан зор жерлерді жаулап алып, ірі империяға айналды. О. халқының салт-сана, мінез-құлқы, тірліктің тынысы, әсіресе, өз заманында күшейе түскен орыс мемлекетінің отаршылық озбырлықтары ақын шығармаларында айтарлықтай із қалдырған.

Қазақстандағы орыстар. Қазақстанға алғашқы болып келгендер казактар мен әскери шенді о. болды. Олар шекара шебіндегі әскери бекіністер мен станицаларда тұрды. Кейін Қазақстанды отарлау әрекеті күшейген кезде казак әлеуметтік тобына қоныс аударып келген шаруалар мен мещандар, солдаттар да қабылдана берді.

Қазақстанға қоныс аударылған о. шаруалары шекарадағы әскерлерді, сондай-ақ Колыванов-Воскресенск зауыттарында, тау-кен өндірістерінде істейтін жұмысшыларды азық-түлікпен жабдықтау міндетін шешуге тиіс еді. Шаруаларды қазақ өлкесіне кеңінен тарту үшін патша үкіметі еркін отарлау әдісін де, күш қолдана отырып, еріксіз жер аудару тәсілін де қолданды. Кейде о. шаруаларының қатары орталықтан айыпты болып қашқан қашқындардың есебінен де толықтырылып отырылды. Мәселен, Бұқтырма өзенінің аңғарына, Алтай тауының адам аяғы жете бермейтін биік қойнауына зауыт жұмысшылары, солдаттар мен ынтымақ бұзушы секта жікшілдері қашып кете беретін. Сібір әкімшілігі қашқындардың поселкелерін жою және Бұқтырма аңғарына қашудың жолын кесу үшін қанша күш-жігер жұмсағанымен еш нәрсе шығара алмады. 1897 жылы Алтайда 90 мыңға жуық о. шаруалары болды.

Қазақстанда о. халқының саны ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың бас кезінде қызу қарқынмен өсті. Бұл кезеңде Ресейдің еуропалық бөлігіндегі шаруалар Қазақстанға жаппай көшіріле бастаған болатын. 1897 жылы Қазақстанның алты облысындағы о. - дың саны 544 мың адамға жетті. Олар қазақ өлкесіндегі бүкіл халықтың 12,8 пайызы болды. О. халқының негізгі бөлігін қоныс аударып келген шаруалар (40 пайыз), содан кейін казактар (33 пайыз), мешандар (19 пайыз), дворяндар (5 пайыз) және басқалары құрады. Қазақтар мен о. тұрғындары арасында өзара шаруашылық-мәдени алмасулар орын алды. О. қызы Мария Рекинаның есімі бүкіл қазақ даласына белгілі болды. «Дударай» әнін о. қызы өзі ғашық болған қазақ жігітіне арнады.

Орыстар мәдениеті. Орыстардың дәстүрлі шаруашылығы жер өңдеу болып табылады. Жер өңдеудегі басты бағыт дәнді дақылдар (бидай, қара бидай, тары, зығыр) өсіруге бағытталған. Оңтүстікте бау-бақша өсіру жақсы дамыған. Сонымен қатар мал шаруашылығымен айналысқан. О. ірі қара малын, жылқы, қой, шошқа және құс (қаз, үйрек және т.б) асыраған. Жүні майда аңдарды (тиін, түлкі және т.б.) аулау жақсы дамып, сонымен қатар жидек, саңырауқұлақ терумен де айналысқан. Дәстүрлі шаруашылықта балық аулау маңызды орын алған. Сәндік-қолданбалы өнер де жақсы дамыған. Ағаш, металл, қыш шыны, сүйек, мүйіз, мата және теріні өңдеп, көркемдеген. Ағашты ойып сурет салу, мүсіндік өнер, көркемдеп жазу, матаны көркемдеу және тоқу, кесте тоқу және т.б көпке мәлім болды. Алтын мен күмістен жасалған чеканкалар, діни мазмұндағы ағаштан жасалған мүсіндер кеңінен таралды. Ыдысты көркемдеп жазу көптеген аудандарға таралып, дамыған. Лакталаған кеңістікке көк шөп пен алтын-қызыл-қара гаммалы өрнектерді бейнелеу тән болған (хохломалық көркемдеу) новгородтық шеберлердің жұмыстары ерекше белгілі болды. Оралда ашық түсті гүл шоқтары бейнелеген металл подностар кең тарады. Сонымен қатар шеберлер алтын, күмістен әшекей бұйымдар жасаған.

Орыс халқының дәстүрлі киім-кешектері алуан түрлілігімен және аймақтарға байланысты бөлінуімен ерекшеленеді. Ресейдің кіші халықтарының әсері білінеді. Сонымен қатар кейбір жалпы стиль болды. Ерлер туника түріндегі және қисық жағалы жейделерді, шалбардың сыртына шығарып, белбеу тағып киген. Сыртқы киімі сол жағына қаусырылатын үшкіл шекпен болған. Көпестер мен бай шаруалар шекпен тәрізді белі бүрмелі бешпентше киген. Қисық жағалы жейде, етіктің ішіне салынған шалбармен бірге киілген поддевка ХІХ ғасырдың аяғындағы интеллигенция арасында сәнді болып саналған. Деревняларда шаруалар көбінесе шұғадан жасалған ұзын етек шапан армяк киіп жүретін болған. Қыста қойдың терісінен жасалған

қысқа тондар мен тұлыптарды ашық түсті мата белбеумен орап буып киген. Киім-кешектердің солтүстік және оңтүстік болып бөлінуі әйелдердің киіміне ерекше тән болған. Ақ кенептен жасалған иығына ендіріме салып, жағасы жинақталып келген ұзын жейделер жалпы орыстардың дәстүрлі киім үлгісіне жатады. Солтүстік аймақтарда түсі мен тігуі жағынан әр түрлі ұзын сарафандар (ұзын, жеңсіз көйлек) киген. Тұрмысқа шыққан әйелдер бастарына кестемен, маржандармен әшекейленген биік төбелі бас киім кокошник киіп жүрген. Күнделікті бастарына орамал – байлаған кішірек бөрік болған. Түсі, түрі және матасы жағынан әр түрлі байламдарды міндетті түрде байлаған. Оңтүстік аймақтардағы орыстардың киімдері кенептен, ұзын жейде мен торлы жүннен жасалған матаның тілімі поневадан тұрған. Оның сыртынан алжапқыштың бір түрі – запан киген. Кейде тұрмыс құрған әйелдер мүйіз формалы күрделі бас киім киіп жүретін болған. Нақышты жапсырмалар, інжу, маржандардан тұратын өрнектер, алтын, күміс бұйымдар сияқты әшекейлер ерекше алуан түрлі болған.

Орыс халқының дәстүрлі азық-түліктері негізінен ұннан жасалған тағамдары болған. Қара бидай ұнынан, қышқыл қамырдан жасалған үлкен домалақ нандар пісірген. Құймақ, жұқа құймақтардың жұқа нандардың алуан түрі пісірілген. Дәнді дақылдар жармаларынан сұйық ботқалар дайындалатын болған. Орал маңында тары жармасынан жасалған щи, оңтүстікте – бидайдан жасалған быламық ерекше сүйіп жейтін тағам болған. 19 ғасырдың аяғында күріш пайда болды. Бал немесе балы бар су қосылған үгітілмеген бидай, тары жармасынан жасалған ботқа - кутья кеңінен таралған. Бақша өсімдіктері ішінен ас үйде орамжапырақ жас күйінде де, тұздалған ашытылған күйінде де көп пайдаланған. Сонымен қатар картоп та кеңінен танымал болған, оны қуырып, пісіріп тағам жасаған. Картоп пен тұздалған қияр орыс халқының негізгі тағамдары болған. Оған қоса қара нан, ботқа және щи қосып желінетін болған. О. халқы сонымен бірге еттен дайындалатын тағамдар да жасаған. Негізінен олар шошқа, сиыр, қой етін сирек пайдаланған. Жылқы етін жемеген, ал, балықты тамаққа жиі пайдаланған. Сусындар қара наннан жасалған квас және сыра болған. Кейбір кездері бал мен кептірілген жидектерден сусындар дайындаған. Кисель мен компот та кеңінен таралған сусын түрлері болған. Шай XIX ғасырда пайда болды. Шайды арнайы ыдыстан (әйгілі тула самаурындары сол кезде пайда болған) қант тістеп ішкен. Ресейде күнтізбелік әдет-ғұрыптар 20 ғасырдың басына дейін сақталып қалған. Оларда халық серуендеп, сауық-сайран құратын болған. Бірінші кезекте олар қасиетті – рождестволық, жаңа жылдық мейрамдар болған. Оларды әзіл-ысқақты, көңілді ғұрыптармен өткізетін болған. Бұлардың ішінде амандық-саулық тілеп жарапазан өлең айту кеңінен мәлім болған.

Жарапазаншыларға тәтті, дәмді тағамдар сыйлаған. Бұл кезде сонымен қатар бал ашу да кеңінен таралған, қыздар болашақ жұбайларының есімдерін білу үшін бал ашқан. Көшелерде күлдіргіштер, сиқыршылар шынжырға байлаған аюмен жүретін болған. Бұл цикл шоқындырумен (қасиетті сумен бүрку, кейбіреулер мұзды суда шомылған) және крест жорықтарымен аяқталаған. Үлкен крест жорықтары тарихи оқиғаларға байланысты маңызды даталар бойынша жүргізілген. Қысты шығарып салу және көктем мерекесі масленица болған бұл мерекеде көбіне пұтқа табынушылық іздері сақталып қалған. Келесі үлкен мереке – Пасха.

Бұл мерекеде о. халқы кулич пісіріп, жұмыртқаны бояп пісірген және сауық-сайран құрған. Көктемнен жазға өту Троица мерекесімен белгілі болған. Қыздар ағаш бұтақтарын және гүлден жасалған тәждер әкеліп, алау жағып, өлең айтып, су шашып жастар сауық құрған. Көптеген мерекелерге байланысты жәрмеңкелер ұйымдастырылған. Рухани мәдениеттің қайнар көзі ауызша поэтикалық шығармашылықта жатыр. Осы мәдениеттің ежелгі, көпшілікке мәлім жанры – ән болып табылады. Олар стилі, тақырыбы бойынша алуан түрлі болған: колядка, овесень немесе таусень, виноградь, веснянки және т.б. Сонымен қатар о. халық ертегілері де ежелгі жанрлардың бірі болып табылады.

ОЮ-ӨРНЕК, орнамент (лат. ornamentum - әсемдеу, сәндеу) - әр түрлі заттарды (үй-іші мүліктері, тоқыма бұйымдар, еңбек құралдары, қару-жарак), архит. ғимараттарды әшекейлеуге арналған жүйелі ырғақпен қайталанып отыратын әр үйлесімділікке құрылған өрнек-нақыштар. Қазақстан аумағында О-ө-тің ең қарапайым элементтері Андронов дәуірінен жеткен көзе әшекейлерінен байқалады. Мұндай әшекейлер "жал", нүкте, ирек тәріздес болып келеді. Ұлттық О. ө. көбіне өзіне тән белгілерінің жүйелерін қазақ халқының калыптасуымен әрі республиканың қазіргі аумағын мекендеген Азияның басқа да халықтары мәдениетімен тығыз байланыста дамыды. Бұл ортағасырлық архит. ғимараттардағы көгеріс және геом. О.-ө-терден (Бабажы қатын күмбезі. X-XI ғ., Айша-Бибі кесенесі, XI-XII ғ., Ахмет Ясауи кесенесі, XIII - XIV ғ., т.б.) айқын көрінеді. О. ө. дәстүрлі тоқыма өнері үлгісінде (гобелен, текемет, алаша, сырмақ), кестеде (киім-кешек, тұрмыстық заттар), ағаш, мүйіз, сүйек, ғаныш, металл мен теріге өрнек салу мейлінше жетілдіріле түеті. Қазақ О. ө-нің негізгі түрлері: геом., зооморфтық пен көгеріс және қиял-ғажайып өрнектер (бойтұмарлар, аспан әлемінің белгісі). Олардың аса маңызды элементтері: қошқар мүйіз, құс тандай, түйе табан, үш жапырақты, бес жапырақты, т.б. О.-ө-тің геом. элементтері шаршы, ромбы, жұлдызша түрінде), сондай-ақ, көгеріс өрнектері (гүл, жапырақ, бұтақ түрінде) ағаш ұқсатуда, әсіресе үй жиһазы мен

ыдыс-аяқтарда, музыка аспаптары мен аңшылық қару-құралдарында сақталып қалды. Халық О. ө-гінің сан алуан түрлері әйел әшекейлерінде (сакина, сырға, бойтұмар, білезік) кездеседі. Ал сәулет өнерінде зооморфтық пен көгеріс өрнектері (сыңар мүйіз, құс мойын, түлкі бас, арқар мүйіз, т.б.) басым болды.

Әдебиет: Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық / Бас сарапшы Әшірбек Сығай. – Алматы: Аруна Ltd, 2005. – 656 б.

ӨРКЕНИЕТ (лат. *civiles* - азаматтық) – тарих, антропология, мәдениеттануда кеңінен қолданылатын ұғым. Ө. ұғымы антикалық қоғамның жабайы ортадан сапалық ерекшелігінің анықтамасы ретінде сонау көне дәуірде пайда болды. XIX ғ. Ағарту дәуірінде әлеуметтік мәдени дамудың ең биік сипаттамасы ретінде қолданылады. XX ғ. О Шпенглер мен А.Тойнби еңбектерінде бұл термин анық көрінген ерекшелігі бар жергілікті қауымдастық мағынасы, яғни “тарихи өркениеттер” (Қытай, Вавилон, Түркі, Мұсылман, орта ғасыр т.б.). Алайда өркениетті классификациялаудың бірегей өлшемдері мен ұстанымдары әлі күнге дейін жасалған жоқ. Соңғы кездері өркениетті бір аймақта тұратын халықтардың тарихи тағдырластығы, олардың арасындағы ұзақ та тығыз мәдени байланыс нәтижесінде әлеуметтік ұйымдасуы мен реттелудің — заңдық және саяси жүйелерде, шаруашылық түрлері формаларында, дін, философия, ғылым, білім жүйесі, көркем шығарм.-та – этноаралық жергілікті қауымдастық деген анықтама кеңінен тарап отыр. Ө. категориясы мәдени типтерді зерттеу немесе мәдени-тарихи типологияны жасауда қолданылады. Сондай-ақ өркениет типтерін: шығыстық және батыстық деп бөледі, “глобальды өркениет” және “техногендік өркениет” ұғымдары жұмыс істейді. Мәдениеттанушылар Ө-ті “мәдениет” ұғымын салыстыра қарастырады.

Әдебиет: *Мәдени-философиялық энциклопедия / Құраст. Т. Ғабитов, А. Құлсариева, Ә. Әлімжанова ж.т.б.. Алматы, 2007.*

ПАРЫЗ – адамды өз болмысын адамгершіліктік құндылықтарға сай қалыптастыруға мәжбүрлейтін, ол үшін ішкі міндетке айналатын рухани қажеттілікті бейнелейтін философиялық-этикалық категория. Маңыздылығы жағынан П-ды ар-ұжданмен қатар қоюға болады. Ар-ұждан секілді П. да адамның адамгершілік санасын, тәртібін бақылап және реттеп отыратын ішкі механизм. Тұлғаның П-ын атқаруын сыртқы моральдық санкциялардың көмегімен бақылауға да болады. П-ды осы экстриверттік жолмен, сыртқы жағдайлардан (ол жалпы қоғам, оның мүшелері, қоғамда қабылданған салт-дәстүрлер, әдеп-ғұрып, қоғамдық пікір, белгілі бір моральдық нормалар болуы мүмкін) қорқып-сескенгеннен, басқаша айтсақ, “П-ды орындау” сезімінің

басқаруымен атқару да кездеседі. Мұндай жағдайда көзге бәрі дұрыс секілді көрінгенмен, тұлғаның ішкі жан дүниесінде тыныштық болмай, адам тіпті күйзеліс пен қамығуға ұшырауы мүмкін. Ал интроверттік сипатқа ие П. адамның ішкі дүниесінің, ақыл-ойының талабынан туындайды, оған адам саналы түрде, еш қысымсыз, өз еркімен келеді. Сана деңгейінде түсініліп атқарылған осындай П. ғана адамға өзінің рухани-адамгершілік қуатын ашуға, өзін өз тағдырының қожасы ретінде сезінуге, өзін-өзі жасап-қалыптастыруға, өзінің табиғи сезімдерін шектеп, олардан ақыл-ойын жоғары қою арқылы адамшылық бастауларын дамытуға, сөйтіп, адамзат пен өзінің алдындағы П-ын атқаруына мүмкіндік береді. Яғни, саналы түрде, рационалдық деңгейде орындалған П. ғана адамның философиялық-антропологиялық сипатын аша алады. Қазақ халқы П. ұғымын осы, адам болу, адамшылық пен адамгершілікке жету мақсатымен тығыз байланысты қарастырады. Ақыл-ой адамға басқа тіршілік етуші мақұлықтар секілді инстинктер деңгейінде өмір кешу үшін емес, жоғары адами мақсаттарды орындау үшін берілген, сондықтан да өзінің табиғи қасиеттерін ақыл-ойдың көмегіне сүйене отырып жан-жақты дамыту, адам деген қасиетті атаққа сай болу – адамның басты П-ы.

П. – ар өлшемі, адамгершіліктің жоғары талабы. Жер бетіндегі жанды туындылардың ең жоғары тұғырда тұрғаны – адам. Ұлы Абай айтқандай, құдай адамзатты өз махаббатымен жаратқан. Адам үшін тіршіліктің ең қиыны, күрделісі – нағыз адам болу. Біз адам деген ардақты атқа кір келтірмеу үшін, күнделікті тыныс – тіршілікте осы мақсатқа жету үшін күресу қажет. Әйтпесе, адамдық қабілеттері жоғалып, хайуанға ұқсап кетуі ғажап емес. Мұндай жағдайда адам өзінің кісілік қасиеттерінен айырылып қалады. «Адам болар баланың кісіменен ісі бар» деген халқымыз. Ал кісілік – имандылық дейтін үлкен ұғымның бел баласы сияқты ұлағатты қасиет. П.– адамзат жануарлар дүниесінен бөлініп шыққаннан бері қалыптасқан моральдық сезімдердің бірі. Ол ар- ұят сияқты адамның өзін-өзі бақылауының құралы. П. – адамгершілік негіздерін сақтайтын итермеші себеп, рухани әдептілік талабының «бұйрық» түріндегі көрінісі. Амалдардың бірлесіп, қоғамдасып өмір сүруінің қарапайым ережелері, бұл тұлғалық санада парыз деңгейінде бейнеленеді. П. діні мен тілі, шаруашылық және әлеуметтік дамуы әр түрлі елдерге ортақ ұғым. Күш көрсетуге тыйым салу, кісіні өлтірмеу, біреуге қиянат көрсетпеу, үлкенді сыйлау, жақсыны бағалау, өтірік айтпау, т.б. осы сияқты адамгершіліктің П. -дары кез келген ұлттың рухани мәдениетінің төрінен орын алады. Ең үлкен П. -дың бірі – «адамгершіліктің алтын заңында» жарияланған: «Өзіңе не тілесен, басқаға да соны тіле!». Бұл тарихи даму нәтижесінде кейіннен діни мазмұнға ие

болып, имандылық талаптарына айналған П. ұғымының қысқа да, нұсқа мазмұны.

Қоғамның негізгі бастамасы, ілкі ұясы – отбасы. Отбасының енді бір баламасын «жанұя» деп халық бекерге айтпаған. Нағыз терең әдептік сезімдер мен ұғымдар отбасында қалыптасады. Шын мәнісінде өз ата-анасын құрметтемейтін, олардың алдындағы парызы мен қарызын ұмытып кеткен адамнан өткен имансыз жоқ. Әке шешесін сыйламайтын адам басқаны да жарылқай қоймайды. «Бала – адамның бауыр еті», деп халық бекер айтпаған. Ата-ананың парызы құдайдан тек бала тілеп алумен шектелмейді. Мұндағы ең басты П. – балаларына адамша өмір сүруіне қажетті дұрыс тәрбие беру, ұрпағы алдындағы үлкен жауапкершілікті түсіну. Дұрыстап тәрбилей алсаң, ғұлама Абай айтқандай, баланың жақсысы – қызық. Егер балаң жаман болса сен онда әке-шешенің өмірі тозаққа айналады, онда олар құдайдан бала емес, бәле тілеп алған болып шығады.

Әсіресе, қазіргі кездегі жағдайда кейбіреулер ата-аналық П.-ды тек күнкөріс пен байлыққа теліп қоюда. Бұдан ұлттық салт-дәстүрді сыйламайтын, тек алып -сатарлық әдістерді жақсы меңгерген, әдеп – инабатқа немқұрайды қарайтын «іскерлер» туындайды. Олар дүниенің барлығын сатып алуға болады деп, тіпті, ата-ана алдындағы қарызды теңгемен өте секте жетеді деп ойлайды. Кейбіреулер ата-аналарын кәрілер үйіне тапсыруға дейін барып жүр. Отбасында дұрыс тәрбие алмағандар немесе қазіргі кездегі жұмыссыздық салдарынан босқа сенделіп жүргендерден ата-ана алдындағы П.-ды табу қиын. Қазірде кейбір жастардың үлкендермен дөрекі сөйлеу, әйел жұртын сыйламау, жанжалқойлық, батыс мәдениетінің теріс жақтарына ұмтылу (есірткі, маскүнемдік, күш көрсету, нәпсіқұмарлық) секілді келеңсіз, теріс қылықтар ата-аналарды қатты ойлантып жүр. Ата-ана алдындағы парызды өтеуде етектен тартып жүрген тағы бір қырсық, кейбір отбасындағылардың өз перзенттерін ана тілін қастерлеу рухында тәрбиелемеуі.

Баланы нағыз толық қанды азамат етіп тәрбиелеу – ата-ананың басты П.-ы болса, оларды қадір тұтып, қастерлеу, қартайғанда бағып-қағу перзенттік қарыз. Құдайдан «баламның табанына кірген тікен менің маңдайыма кірсін», «өзімді алып, баламды аман қалдыр» деп жалбарынған ата-ананы қалайша сыйламауға болады? Бұл қарызды ешқандай қаржымен, дүниемүлік молдығымен өтеуге болмайды. Ата-ана алдындағы П. -ды түсіну – бұл жас ұрпақтың мәдениеттілігінің, адамгершілігінің, инабаттылығының белгісі. Осы қарыздың түйіні – ана сүтін ақтау. Ол жөнінде халқымыз «Ана алдындағы П.-ыңды, оны Меккеге үш рет арқалап апарып келсең де өтей алмайсың» деген. Бала ата-ана өмірінің жалғасы, олардың орындалмаған арман – тілектерінің жүзеге асу үміті. Кішіпейіл, ақжарқын, мейірімді болып өскен ұл-

қыз ата-ананың қас-қабағына қарап, хал-жағдайларын айтқызбай аңғарып, олардың күнделікті тыныс-тіршілігін қадағалап, сәл нәрсенің өзінен көңілін тауып, мерейін өсірмей ме?

Перзенттік П.-дың негізі – ата-ананы риза қылып, олардың үнемі алғысын, ақ батасын алу. Ата-ана алдындағы П. сияқты адам үшін ең қастерлі және жауапты П. -дың бірі – туған жер, ата-мекен, Отан алдындағы перзенттік П.. Туған жердің, бабаларыңның қаны мен тері сіңген қасиетті топырақ – ұрпақтар үндестігінің куәсі. Адам үшін одан аяулы, қымбатты сезім бар ма? Ана мен Отанды халық бір-біріне бекерден бекер теңемейді. Әр заман ойшылдары Отан туралы тебіреніп, тамаша пікірлер айтқан. Қаз дауысты Қазбек би: «Алтын ұяң – Отан қымбат ... туып өскен елің қымбат, кіндік кесіп, кір жуған жерің қымбат», десе, Бауыржан Момышұлы: «Отан үшін отқа түс - күймейсің» дейді. Заңғар жазушымыз Мұхтар Әуезов: «Алтын анам, Отаным, сенен аяр жаным жоқ, сенен іркер күшім жоқ» - деп ер, «қайратына мін – дағы, өрге бас» деп тебіренеді.

Кісі өз анасын басқаның зорлық – зомбылығынан қалай қорғайтын болса, өз Отанын да шексіз сүйіп, оны ата жауынан жан аямай қорғауы тиіс. Бұл оның қасиетті П.-ы. Кешегі Желтоқсан оқиғалары (1986) кезінде осындай П.-дың озат үлгісін шыбын жанын халқы үшін пида еткен Қайрат Рысқұлбеков көрсеткен жоқ па? Өз Отанын қорғауға дайын болу тек азаматтық П. емес, сонымен бірге ер жігіттің ар-намысымен де байланысып жататын кең мағыналы ұғым. Бала ер жетіп, жігіт болғаннан соң өзінің, туыстарының, елінің намысын қорғай білуге міндетті. Сендерді «Ерді намыс өлтіреді, қоянды қамыс өлтіреді» деген мақалды естен шығармай, батырларының жолын қуып, азаматтық борыштарыңды абыроймен орындау үлкен парыз екенін ұмытпауларың тиіс.

Ата-анасын ардақтау, өнер үйрену, білімді азамат атану, әділетті болу, біреуге кіріптар болмау, кісіге қиянат жасамау, әйел адамды құрметтеу, т.б. осы сияқты ізгі қасиеттерді бойға сіңіру болып табылады. Адамдық П. -дың ішінде ерекше орын алатыны «көрші ақысы», «көрші қарызы» дегендер. Халқымыздың «ұлың өссе ұлы жақсымен ауылдас бол» деген нақыл сөзінің мол тәрбиелік маңызы бар. Халық «үй сатып алма, көрші сатып ал» деп тегін айтпаған. Мұсылмандық рәсімде де туысқандық хақысынан кейін көрші хақысы келеді. Оның мәні – көршілерді ренжітпеу, олардың мұқтаждықтарын ескеріп, шамасы жеткенше бір-біріне қарасу, оларға ешқандай зиян тигізбеу. Қазақ халқының дәстүр салтында П. бен қарыздың неше алуан түрлері бар. Олар: ұстаз алдындағы қарыз, табиғатты аялау, меймандостық қарыздары т.б. Адамға өз ісін жетік білу де басты П.. Ол үшін көп оқып, көп білу керек. Себебі, немістің ұлы ақыны Гете айтқандай: «білімсіз тәжірибе – соқыр, ал тәжірибесіз ғылым жемісі жоқ ағаш секілді жалаң».

Пайғамбар хадистеріндегі: «Үйретуден сараңдық қылмадым, үйренуге қорланбадым, әркімнен үйрендім, әркімге үйреттім» деген ұлағатты сөздерді сендер естеріңде мықтап ұстайтын болыңдар.

Ғылым – адамзаттың қазынасы, ал білім қазынасының кілтін тауып, құпиясын ашу қажет. Қалай ашу керектігін сұраған адам сауапқа батады, яғни ізденген, білім жолын білгісі келген кісі адамгершіліктің биік деңгейіне көтеріледі. Шәкірттің ғылым сарайына енсем деп армандағаны – адамгершілік парыз. П. орындаған адам обал – сауапты жақсы біледі. Халық адамдық П-дарын орындамағандары күнәһар деп есептейді.

ПРЕЗИДЕНТТІК МӘДЕНИЕТ ОРТАЛЫҒЫ - Астанадағы көп қызметті мәдени-ағарту мекемесі. 2000 жылдың 24 қазанында ашылды. П. м. о. ның кешені мұражай, кітапхана және концерт залынан тұрады. Мұражай ғыл.-зерттеу және мәдени-ағарту жұмыстарын атқарады. БҰҰ басқармасының 2002 ж. шешімі бойынша П. м. о-ның кітапханасы БҰҰ-ның Депозитарлық кітапхана жүйесіне енген. Қазіргі кезде П. м. о. Астана тұрғындары мен қонақтарына мұражайлық, көрмелік, кітапханалық-ақпараттық және концерттік-сахналық қызмет көрсетіп отыр.

РАХАТ. Ертедегі грек ойшылы Эпикур адам рахаттану үшін өмір сүруі қажет деген екен. Р. бақыттың ажырамас бөлігі болса, азап бақытсыздықтың серігі. Р. шынайы және жалған болуы мүмкін, шынайы рахат адамның рухани өмір сүруінің басты арқауы. Шынайы Р-тың бірнеше түрі бар. Олар дене қажеттіктерін өтеу (тамақтану, сусындау, ұйқы, т.б.). Оларды тән Р–тары деп атауға болады. Бұлар хайуанаттар әлемінде де кездеседі. Р–тың енді бір көрінісі – жан Р-ы. Ол білсем, көрсем, үйренсем екен деген түсінік. Бұл екеуі де бала кезден ерекше байқалып жүрген Р-тың түрі. Кішкентайдан қалыптасқан жан Р-ы, ес кіріп, етек жапқан кезде тән Р-ының құлына да адамның айналып кетуі де мүмкін. Осыдан барып басқаның азабына рахаттану, нәпсіқұмарлық, қатыгездік, өзін-өзі қинаушылық пайда болып, жалған Р-тар адам өміріне қайғы мен қасірет әкелетін кездері де болады.

РАХЫМДЫЛЫҚ. Қайырымдылықпен егіздің сыңарындай болып келетін жақсы қасиет – Р. Иманды адамның басты қасиеті – оның Р-ғы. Қасиетті Құран Кәрімде: «рахым, рахмет – жақсылық, ізгілік, мейірім, қамқорлық» делінген. Үйде де, түзде де басқаларға ерекше бір мейірімділікпен қарау, олардың қамын ойлау, жан ашырлық пен қамқорлық жасай білу – Р. Үлкеннің кішіге қамқорлығы, кішінің үлкен алдындағы ізеттігі, баланың ата- анаға деген мейір-шапағаты Р-тың тамаша көріністері. «Ағасы бардың

жағасы бар», «інісі бардың тынысы бар» дегенмен кісінің Р-ғы тек өзінің жақын туған-туыстарына ғана емес, сонымен бірге бүкіл адамзатқа арналуы тиіс. Әсіресе, мүгедек, әлжуаз, жарлы-жақыбай кісілерге Р. жасау керек. Құранда да ондай кісілерге жәрдемдесу қажеттілігі ерекше ескерілген. Р-қа қарама-қарсы жаман қасиет - рахымсыздық. Ондай адам басқалардың тыныс-тіршілігіне немқұрайды қарайды. Ол тек өзі үшін, өзінің жеке басының баюы үшін ғана өмір сүруді ұнатады. Р-сыздықтың тағы бір көрінісі – адамға жаны ашымаушылық. Р-сыз бала ата-анасымен, ұстазымен, басқалармен дөрекі сөйлеседі, бейпілауыз келеді. Ол көп жағдайда өз қылығының әдепсіз екенін біле тұра, айылын жимайды, әдеп, ұят дегенді жинап қояды. Р-сыз атаулыдан сақтану керек. Әр кезде басқаға Р-ды болуға тырысу қажет.

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ КОРЕЙ МУЗЫКАЛЫҚ КОМЕДИЯ ТЕАТРЫ - мәдени-сахналық мекеме. Ресейде Владивосток қ-нда 1932 ж. "Корей өлкелік театры" деген атпен көркемөнерпаздар үйірмесі негізінде ұйымдасты. Қазақстанға ХХ ғ-дың 30-жылдарының аяғында қоныс аударып, Корей муз. драма театры деген атпен жұмыс істей бастады. 1937-41 және 1959-68 жж. Қызылорда қ-нда, 1942-59 ж. Алматы обл. Үштөбе қ-нда орналасып, 1968 ж. Алматы қ-на түпкілікті қоныс аударды. Театр репертуарынан корейдің ұлттық классикасынан бастап шет ел, орыс (Ли Ден Ним, Ен Сен Нен, Тен Дон Хек, Хан Дин; У.Шекспир, Ф.Шиллер, К.Гольдони, Ж.Б. Мольер, А.Н. Островский, Н.В. Гоголь, т.б.) және қазақ, қырғыз, өзбек драматургиясының туындылары да (М.Әуезовтің "Еңлік - Кебегі" (1962) мен "Қарагөзі" (1970); Ғ.Мүсіреповтің "Қозы Көрпеш - Баян сұлуы" 1949, 1975; Қ.Байсейітовтың "Беу, қыздарайы", 1965; Қ.Мұхамеджановтың "Бөлтірік бөрік астындасы", 1967; О.Бодықовтың "Қаракұм трагедиясы", 1970; Ш.Айтматовтың "Арманым, Әселім" мен "Ана-Жер-анасы" бойынша, 1967, 1972; Х.Хамзанын "Бай мен батырағы", 1971; т.б.) орын алды. Театр ұжымының шығарм. жағынан қалыптасып өсу жолында актерлер Ким Дин, Н.П. Ли, Ли Хам Дек, Ли Гер Су, Пак Чун Себ, Цой Бон До, В.Е. Ким, И.Ким, режиссерлер мен суретшілері Ен Сен Нен, Мен Дон Ук, Те Ден Гу, Тхай Дян Чун, Цай Ен, Г.М. Кан, К.Е. Пак, т.б. мол үлес қосты. Театр ұжымы 1966 ж. респ. театр дәрежесін алды, 1978 жылдан қазіргі атымен белгілі. Театр құрамында "Ариран" эстрада ансамблі (1967 жылдан) мен ұлттық бишілер тобы жұмыс істейді. 1982 ж. театр ұжымы "Құрмет белгісі" орденімен марапатталды. 1990 жылдан театрдың көркемдік жағын В.Е. Ким басқарды. Театр ұжымы гастрольдік сапармен Ресейде (Сахалинде, Мәскеуде), Өзбекстанда және Қырғызстаида болып, өнер көрсетті.

Әдебиет: Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық / Бас сарапшы Әшірбек Сығай. – Алматы: Аруна Ltd, 2005. – 656 б.

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ НЕМІС ДРАМА ТЕАТРЫ - мәдени-сахналық мекеме. Теміртау қ-нда 1980 ж. 26 желтоқсанда тұңғыш рет шымылдығын А.Реймгеннің "Алғашқылар" спектаклімен ашты. Театрдың актерлік труппасының негізін Мәскеу театр училищесінің түлектері құрады. 1989 ж. театр Алматы қ-сына қоныс аударды. 1990 ж. ұжым Алматыдағы Неміс театр академиясының түлектерімен толықты. Театр репертуарында орыс және неміс классик шығармалары: Г.Э.Лессингтің "Эмилия Галотти", Ф.Шиллердің "Зұлымдық пен махаббат", Н.В. Гогольдің "Үйлену", Б.Брехтің "Үш тиындық опера", Дюрренматтың "Физиктер", А.В. Вампиловтың "Провинция анекдоттары", В.М. Шукшишнің "Жүрек қалауы", т.б. және импровизацияға құрылған "Ғажайып алаңы", "Уникуп", "Байқоңыр", т.б. спектакльдер бар. Театр ағылшын, неміс, орыс, идиш тілдерінде спектакльдер көрсетеді. Театр ұжымы гастрольдік сапармен Германия, Швейцария, Ресей, т.б. елдерде болып өнер көрсетті. Көркемдік жетекшісі - Б. Атабаев (2004 жылдан).

Әдебиет: Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық / Бас сарапшы Әшірбек Сығай. – Алматы: Аруна Ltd, 2005. – 656 б.

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҰЙҒЫР МУЗЫКАЛЫҚ КОМЕДИЯ ТЕАТРЫ, Қ.Қожамяров атынд.- мәдени-сахналық мекеме. 1934 ж. 24 қыркүйекте Д.Асимов пен А.Садыровтың "Анархан" атты музыкалық драмасымен тұңғыш рет өз шымылдығын ашты. Алғашында Ұйғыр муз. драма театры деп аталды. (Алматы обл.) орналасып, 1961 ж. Алматы қ-на қайта қоныс аударды. Театр труппасы 1940-50 жылдары ұлттық драматургиямен қатар аударма, муз., драм. шығармаларға да ден қойды. Актерлер М.Бақиев, М.Семятова, С. Саттарова, А.Шәмиев, А.Ақбаров, З.Ақбарова, Қ.Әбдірәсілов, Р. Илахунова, Н.Мәметова, Ж.Асимов, Т.Бахтыбаев, Ғ.Жәлелов, М.Зайнаутдинов, Х.Илиева, А.Супиев, Р.Тохтанова, реж. А.Ибрагимов, А.Марджанов, Д.Садырова, С.Башоян, Б.Омаров, Қ.Жетпісбаев, театр суретшілері К.Пак, И.Ибрагимов, композиторлар Қ.Қожамяров, Ғ.Зайнаутдинов, И.Масимов, И.Исаев, т.б.-лар театрдың нығайып қалыптасуына, өсіп дамуына елеулі үлес қосты. 20 ғ-дың 60-80- жылдары ұйғыр жазушыларының драм. шығармалары қойылып, театрдың ұлттық бағдары айқындала түсті. 1964 ж. Респ. ұйғыр муз. драма театрына айналды, 1967 жылдан қазіргі атымен белгілі. Әр жылдары театр репертуарынан орыс (Н.В. Гоголь, М. Горький, И.Ф. Попов, В.С. Розов т.б.), өзбек (Х.Хамза, К.Яшен, А.Қаһар, С.Ахмад), қырғыз (Ш.Айтматов, М.Байджиев), башқұрт (М.Кәрім) және қазақ

жазушыларының (М.Әуезовтің "Айман - Шолпаны", Ғ.Мүсіреповтің "Қозы Көрпеш -Баян сұлуы" мен "Қыз Жібегі", С.Мұқановтың "Қашғар қызы", Ш.Құсайыновтың "Шолпаны" мен "Қайран Гәккүі" т.б.), шет ел драматургиясының (У.Шекспир, А.В. Вальехо) туындылары да орын алды. Театр жанынан "Яшлық" және "Нава" ансамбльдері құрылды. Театр труппасы гастрольдік сапармен Мәскеу қ-нда (1981), сондай-ақ Өзбекстан, Қырғызстан және Түрікменстан, Египетте болып, өнер көрсетті. Театр ұжымы 1984 ж. "Құрмет белгісі" орденімен марапатталды.

Әдебиет: Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық / Бас сарапшы Әшірбек Сығай. – Алматы: Аруна Ltd, 2005. – 656 б.

РУХ. Қоғамның рухани саласы – ең күрделі, сонымен қатар, бір қарағанда байқалмайтын құбылыс. Біз желдің бар екенін білеміз. Бірақ, ол көзге көрінбейді. Сол сияқты жалпы Р-ты ешкім ешқашанда көрген жоқ. Бірақ, оның бар екеніне ешкім күмәндәнбайды. Егер “Р.” деген ұғымның шыққан тегін қарасақ, онда грек тілінде ол “пневма” - яғни, ауа, тыныс, үрлеу - деген сөздерге жақын, латын тіліндегі “спиритус” – көрінбейтін, жеңіл, тыныс деген сөздерге жақын мағына береді, ал орыстың “дух” деген сөзінің төркіні “дуновение”, “дыхание”,- деген сөздерге жақын. Дүниеге ең жалпы түрде қарағанда біз материя мен Р-ты ғана табамыз. Олар бір-біріне контрарлы, қарсы, сонымен бірге, бір-бірінен бөлек өмір сүре алмайды. Ал осы екеуінің қайсысы дүниенің негізінде жатыр деген сұрақ - әрқашанда ашық, жоғарыда көрсеткеніміздей, оған ойшылдар әр-түрлі жауап береді. Болашақта да бұл сұрақ ашық болып қала бермек, өйткені, болмыстың шегіне жеткен негіздерін ашсақ, онда біз құдайлық дәрежеге көтерілген болар едік. Алайда, адам Құдай емес, ол кеңістік пен уақытта шектелген пенде, ал дүние - шексіз. Сондықтан да көп жағдайда қарапайым адамдар Р-ты дінмен ұштастырып, оның түп-тамырын Құдайдың күш-күдіретімен байланыстырады. Әрине, бұл ғылыми талдауды талап етпейді, оған тек сену керек. Сондықтан да, бүгінгі адамзат қандай білім мен техниканың биік дәрежесінде болғанымен, миллиардтаған адамдар Құдайға сенеді. Бұл сенім оларға күш-қуат беріп, дүниедегі қиындықтарға тойтарыс беруге көмектеседі. Құдайдан адамды өзіне тартып алу үшін, Мефистофель (зұлымдықтың символы) адамға “сен маған жан-дүниенді берсең, мен саған мәңгілік өмір, өлместік берер едім”,- депті дейді Гете өзінің әйгілі шығармасында. Мұндай жағдайда, әрине, адам дене ретінде сақталғанмен, өзінің нағыз адами өзегінен айырылып, зұлым пендеге айналар еді. Алайда, бүгінгі адамды көп жағдайда діни көзқарас қанағаттыңдыра алмайды. Егер Құдай идеясын жақшаның ішіне алсақ, онды біз бәрібір Р-ты табамыз. Ол – адам. Оның ішкі шаттық пен қасіретке, үрей мен қиялға, махаббат пен

риясыздыққа т.с.с. толы өмірі бар. Енді осы адами тұрғыдан Р-ты талдап көрейік.

Адамның денесі болғанымен, ол ең алдымен – Р. Өткен замандағы және қазіргі ойшылдардың бәрі де адамның рухани пәнде екенін қажымай айтып келеді. Кең түрде алғанда, Р. деп біз адамның психикалық өмірінің ең биік, санамен байланысты оны жетілдіруге, кемеліне келуге итермелейтін, дүние мен қоғамды бірлікке, үндестікке шақырып, осы жолда оны өзгертуге бағытталған көріністерін айтамыз. Р-тың қайнар көзі материалдық дүниенің терең қабаттарына кетеді. Ол заттардың біртұтастығын және бір-бірімен байланыстарын қамтамасыз етіп, оларды жетілуге итермелейтін күш. Уақытында П. де Шарден айтқандай, оны біз молекуланың өз ішкі тартуынан ақ байқауымызға болады. Оны Платон “морфе” (заттың болмыс формасы), Аристотель қайсыбір дененің “энтелехиясы” (оның болмысын анықтайтын ішкі мақсат-мұраты), В.Г.Лейбниц “монада” (көзге көрінбейтін рухани күш),- деп атап кеткен болатын. Егер өлі және тірі табиғатта оның осы ішкі күштері денесінен бөлінбей өмір сүрсе, адам дүниеге келіп, абстрақтылық ойлау мүмкіндіктері пайда болысымен-ақ, олар оның санасында бейнеленіп, неше-түрлі категориялар, принциптер, нормалар, идеялар т.с.с. құндылықтарды тудырады.

Аса ескеруге алатын нәрсе – адам Дүниенің заңдылықтарын өз санасында тек бейнелеп қана қоймай, оны өзгертуге, жетілдіруге, кемеліне келген модельдерді қалыптастыруға, бүгінгі өмірде жоқ, бірақ, болуға тиістіні ойлап шығаруға тырысады. Міне, осының арқасында қоғам өмірінде тиістілік, болуға тиіс,- яғни, құндылықтар әлемі дүниеге келеді. Ол - Ізгілік пен Әсемдік, Ақиқат пен Шындық, Әділеттілік, Еріктік пен Теңдік, Сүйіспеншілік, т.с.с. құндылықтар. Мұны Р-тың ең биік қызметі деп айтсақ та болғаны. Ол тұлға өмірінің мән-мағнасын құрап, соны өмірге еңгізуге бағытталған күш-жігерді тудырады. Алайда іргетасты өмір қайшылығы мынада: ешбір рухани құндылық, идеал, т.с.с. ешқашанда толығынан өмірде іске аспайды. Оны ойшылдар сонау көне заманда байқап “бәрі де әбігерлік, әбігерліктің әбігерлігі” - деген болатын. Сондықтан, ол Р-тың шынайы дүниедегі адамдар пендешілігіне қарап зарығып, зұлымдыққа былғанып жатқан дүниеге қарсы шығып, оқтын-оқтын көтерілуіне әкеледі. Егер дүние кемеліне келіп жетілсе, онда ол барлық қайшылықтарды жойып, яғни, өз-өзін жоқ қылатынын біз ақыл-ой арқылы түсінеміз. Ал, мәңгілік бақытты өмір осы тұрғыдан алғанда тозақтың ең жаман түрі болар еді. Жас дос, өзіңіз ойлап қараңызшы, егер мәңгі өміріңіз болса, сіз саусағыңызды да қозғалтпаған болар едіңіз, өйткені алда шегі жоқ мәңгілік бар. Ал дүние кеңістік пен уақыт арқылы беріліп, өзіңіздің болашақта өмірден кететініңізді білгеннен кейін, сіз белсенділік көрсетесіз, алдыңызға үлкен

мақсат-мұрат қойып, соны іске асыруға ұмтыласыз, осы фәниде өз ізіңізді қалдырып кетуге тырысасыз, өмірдің әрбір шағының тамаша жақтарына сүйсіне қарап, оның ғажабына тоймайсыз т.с.с.

Алайда, ақыл-ой оны түсінгенмен, Р. оған қанағаттанбайды, ол қол астындағы кемшілікке толы болмысты Ізгілік пен Әсемдік, Ақиқат пен Сүйіспеншілік т.с.с. құндылықтардың негізінде қайта өзгертіп жетілдіргісі келеді. Қайсыбір дін осы жолда ертелі-кеш зұлымдыққа тойтарыс беріліп, жақсылық, ізгіліктің болашақтағы жеңісіне сенуді уағыздайды. Әрине, ол адамның көңілінен шығады. Сондықтан, көп жағдайда нақтылы өмірде зұлымдық өз тойын тойлағанмен, ақырында жақсылықтың жеңетініне адамзаттың көпшілігі сенеді. Сонымен қатар, адам Р-ының кемеліне келген дүниеге деген іңкәрі мыңдаған жылдардың шеңберінде орсан-зор Өнер Әлемін тудырады. Оған әдебиет пен поэзия, қыл-қалам мен мүсін, сәулет пен әуен, сымбат т.с.с. өнер түрлерін жатқызуға болады. Өнер әлемі бізді аз уақыт болса да нақтылы болмыстан жоғарылатып, рухтың кереметтігін көрсетіп, жан-дүниеміздің ластанған жағын тазартады, біздің Ақиқат, Әсемдік, Сүйіспеншілікке деген сенімді нығайтады.

Қарапайым сана деңгейінде көп жағдайда “жан” мен “Р-ты” бір мағнада пайдаланады. Алайда, олар әр-түрлі ұғымдар. “Жан” (псюхе, анима) – деп біз адамның ішкі әлеміндегі өмірге деген іңкәрін, оның күнбе-күнгі қуанышы мен зардабын, оның жарқын, я болмаса күңгірт ұмтылуларын, жалпы алғанда, өмір сүруге (витальдық) бағытталған күш-қуатын айтамыз. Яғни, оны адамның дене құрылысымен өте тығыз байланысты сезімдік-психикалық құбылыстардың жиынтығы деуге де болар еді. Тарихи жан адаммен бірге дүниеге келеді. Ал Р-қа келер болсақ - ол адам психикасы дамуының соңғы жетілген сатыларымен байланысты. Енді жеке адамның өмір сатыларына келер болсақ, онда да Р. жаннан кейін қалыптаса бастайды. Егер жан деп біз адамның организм ретіндегі өмірге деген интенциясын (ұмтылысын) айтсақ, Р-тың өмір сүруі тікелей адамның дене құрылысымен байланысты емес. Р. қалыптасу заңдылықтарына сүйенеді, өз-өзін адам өмір шеңберінің аяғына дейін дамытып, кейбір кезде тіпті адамның дене ақуалын ауырлатып та жіберуі мүмкін. Қорыта келе, адамды рухани пенде десек те болғаны. Оның ішкі тебіреніс, үміт, сенім, т.с.с. құндылықтарға толы шегі жоқ өз рухани Ғарышы бар. Оның өзегі - адамның өзіндік санасында. Адам санасы арқылы өз-өзінен алшақтап, өзіне сындық рухани көкей көзімен қарай алатын мүмкіндікке жетеді. Ешбір жануардың мұндай қасиеті жоқ.

Сонымен, адам - дене және Р. Денесіз рух, рухсыз – дене жоқ. Дүниенің қызығына салынып, Р-ты аяққа басып, я болмаса, Р-ты биік ұстап, дене қажеттіктерімен санаспауға тағы да болмайды. Р-тың негізгі мақсаты - дүниенің бірлігін, үндестігін қамтамасыз

ету, оны жетілдіру болғанымен, шынайы өмірде біз бұрмаланған, қирату, бөлу, қарсы қойу, жоюға бағытталған Р-ты да байқауымызға болады. Оны халық “зұлым Р.” - дейді. Руханияттыққа келер болсақ, ол өмірді толыққанды безендіру, материя мен Р-ты бір-біріне қарсы қоймай, бірге жетілдіру, үндестікке жеткізу, адам өмірінің жан-жақтылығын, мейлінше бақытты өмір сүруін қамтамасыз ету.

. Әдебиет: *Мырзалы Серік. Философия. Алматы: Бастау, 2008*

РУХАНИ БАСТАУЛАР - а) адам болмысының табиғаты мен оның тұтастығынан, адам дүниесінің тұрлаулы байлығынан, адамның тұрмыс-салттағы болмысының ережелерінен туындайтын төл құндылықтар; ә) адамды Құдайға жақындату, Жаратқан сый еткен байлықты адамзаттың берекесін келтіруге, мәртебесін көтеруге жарату жолдары; б) әрі-сәриден түңілдіретін ауызбірлік пен өзара ықпалдастықта. Р. Б. – адамгершіліктің тұнығында, адамзаттың бітімінде, әлемнің руханият тұрпатында, құдіретке құлшылық етуде. Р.-лықтың мұндай шоқтығында шындық пен шымырлық, тазалық пен табандылық, жақсылық пен жарасымдылық астасады; өмірлік кеңістіктің кеңдігі мен үдемелі талпыныстың теңдігі тұрақты ұстанымға айналады; сезім мен сенімнің тереңдігі біртұтастық пен серіктестіктен демеушілік табады; еркіндік пен жігерлілік тұлғалықтың тұрақты табандылығын құрайды.

Р. Б.-да: а) көзбен көретін бейнелік және ұйып тартатын ұғымдық ағымдар тоғысты; ә) адамның жасампаз күшінің қайнар көзі ашылды, индивидтің тұлғалық бейнесі жасалынды; б) ішкі және сыртқы агрессияшыл пиғылдың өрісі тарылды; в) өткеннің азғындығын тоқтатуға болады деген сенім мен болжам жалпы ұғым мен қағидаятқа айналды. Бейне, ұғым, тіл, мәтіндегі басым да бағдарлы қатынастар үйлестігі, әрі дүниетанымдық маңызы айқын ұстанымдар Р.-лықтың негізі мен құндылығын қалыптастырды. Бағдарлы ұстаным деп отырғанымыз: психикалық қызметтің түрлерін – түйсіктің, қабылдаудың, көңіл назардың, естің, түсініктің, ойланудың, қиял-арманның байланыстарын реттеу; қобалжу мен қуаныш барысында адам болмысындағы құдіреттікті іздеу; әлем мен адамның руханият тұрпатын толықтыру; басқа рухани перспективаларды ескеру. Іргелі ұстанымда - бастама мен бағыт түптес, руханилық шептес. Жаңа қағиданың қуаты - өзара түсіністік пен құрметтеушілікте.

Р. Б. – ұтымды ұғымда. Ұтымдылық, алдымен бас қосуда, яғни, жаңашылдыққа құлақ түруде, жүйені жаңғыртуда. Ұғымдылық - ой-жарыстардың рухани жетістіктерінде, жеңілдіктерінде, жарасуға жетекшілікте. Жаңа түсініктер - өмірлік әлеуетті өзектендіруге арналған ынта-ықыластар. Ұтымды ұғым мен ұстаным әлемдегі

күшпен қысымдау саясатын құрықтауда, бітімгерлік идеясын алға тартты. Қысымның қай түрінде болмасын зорлық-зомбылық, берекесіз атыс-шатыс, рухани азғындық адамзаттың үрейін күшейтті, санасын улады. Адамгершілікке сүйенген бітімгерлік идеясында Р. мәңгі бастаулар, салауаттылық бағыттар, адамгершілік ұстанымдар ұлағатталынды. Р. Б.-лар мен бағыттар: а) адам мен әлемнің әлеуетін құлдыратпай күшейтті; ә) тар жолға, кикілжіңге ұрындырмады, б) адамдардың алуан мәдени-діни ортада бір-бірімен ымырада өмір сүруге үйретті.

Р. тазалық адамның өзін және қауымдастығын танып, олармен еркін және есті тілдесуге жол ашты. Содан адамгершіл тәрбиенің өміршендігі және адамның жасампаз және жауынгер рухты өмірі аумақтала түсті. Рухтанған жан жоғарғы құндылықтарды қабылдауға талпынды.

Қожа Ахмет Йасауи хақты, Р.-лықты тануға ерекше мән берген халықтың қалаулысы. Оның өсиеті бойынша Тарихатты тану сегіз жүйеден – тәубашылдықтан, ғибадатшылдықтан, махаббаттан, сабырлылықтан, шүкіршіліктен, ризашылдықтан, заһидшілдіктен (анықтықтан), ғаріптіктен тұрады. Р. тазалықтың бұл тіректері - кісілік қасиеттердің мұраты мен көрсеткішін, қуаныш көріністері мен адамның жоғары құндылықтарға іштей бейімделуін білдірді. Қатынастағы тазалық қуат әкелгенде: «Атамның ғазиз досы жаннан артық» деген сөз қанаттанды. Бұл қасиеттер іштей ынталылықты, ұқыптылықты, тәртіпті үйлестірді. Адамның өзіне бекемдігі мен сенімділігі, өзге көзқарастарға төзімділігі осы бастаулардан нәр алды және әдептік ұстанымдарға тірек болды.

Қазақ халқының қанына туа біткен қасиеттер, оның дүниетанымының бірегей бітімі, өзіндік болмысы мен құндылықтары бар. Ол – адам болу, ел-жұрт болу, ортамен тыныштықта өмір сүру. Қазақ халқының ұраны мен ұстанымы қалыптасты: «адам болу керек», «ел-жұрт болу, бітімді келісімге қол жеткізу қажет». Адалдық, ақыл, адамдық, ақиқат - қазақ дәстүрі мен қазақтық деңгейдің бағыт-бағдары. Бұл өлшемдер, біржағы, адамгершілік жарастығының жалғасы, бір жағы, хақты, руханилықты, тазалықты тануға апаратын ізденіс жолы. Содан өзара түсінісу, бір-біріне сену сынайы ыңғай табады, ағартушылық жұмысы тәрбиеге бағытталынады.

Оң бастаулар - әлемдік діндерді жақындастыру әрекетіне лайықты, діни өсиеттерді сабақтастыруға және заңдастыруға бағытталған, адамзаттың игілігіне арналған ықпалдастық. іргесі – ірілікте. Қысқасы, рухани бастау – тұтас та іргелі ірілік. Әзірге осы бағыттағы оң ниеттер кейде аяқсыз қалуда. Оған себеп: а) әлемдік, өлкелік кикілжіңнің бастаулары – лаңкестік, кедейлік, аштық, қатыгездіктің ошақтары сөнбеуде, құқық бұзар қылмыстар басылмауда; ә) ядролық қатер, жаһандық қаржы-экономикалық

дағдарыс, экологиялық қауіп тыныштықтың тұнығын ылайлауда. Қатерлік мұнымен шектелмейді.

Ізгі бастаулар адамдар арасындағы тұтастық пен бірлікті дамытуға ыңғайлы, ықпалды. Тең тұрмыс, әділ әрекет халықтардың өзара ықпалдастығын арттыратын, асқақтататын жетістікті қомақтады. Р. байлықты қоғамдық болмыстан, қарым-қатынастан бөле-жара қарауға болмайтынын ұғынушылық нығайды. Өмірдегі күдіреттілікті іздеу дегеніміз діни төзімсіздікке ұрынбау, әділетсіздікке көнбеу, күш көрсетуге немесе өзінше азып-тозуға берілмеу. Өркениет салтанатын құру – бүгінгі ұрпақтардың, ұлттардың ұлағатты ісі. Ол санадағы салтанаттан, өзара түсініктен басталады.

Ж. Молдабеков

САБЫРЛЫҚ. Бұл – адамның өзін-өзі билеуі, байсалды ерік-жігер күшінің көрсеткіші, орынсыз асып-саспауы. Сабырлы адам қызбалық пен ұрдажық, ұшқалақтыққа салынбайды. Әр істің ақырына көз жібереді, ісін ойланып, орындайды, ашуды ақылға жеңдіреді. Өмірде реніш те, қуаныш та, бейнет пен рахат та алма-кезек келіп отырады. Сондықтан осындай жағдайларды ескеріп, сабырлы болып, істің артын күту қажет. Сабырлы кісі басқа түскен ауыртпалықты көтере біледі. Өйтпеген жағдайда оның тез сағы сынып, мойырылып қалуы мүмкін. Адам ізгі тілек, үмітпен ғұмыр кешеді, оның кеудесінен үміт оты өшпейді. Қанағат пен ынсап сабырдан қолдау табады. С. адамды жауапкершілік сезімге тәрбиелейді. Жеңілтек, ұшқалақ адам сабырсыз келеді, ол орынсыз күйіп – піседі, өзін демде отқа да, суға да тастайды, қайғы-қасіретке салынады, ұнжырғасы түсіп кетеді, тез сағы сынады, кейде бостан-босқа абыржып, арамгер болады, өз ерік-жігерін билей алмай әуре-сарсаңға салынып, орынсыз ашуланып, қызба, жеңілтек мінез көрсетеді.

Мұсылман ғалымдар сабырды үшке бөліп қарастырады: 1. Діни міндеттерді орындауда сабыр, 2. Харам нәрселерден тыйылуда сабыр, 3. Өмір сүру барысындағы кездескен қиыншылықтарға сабыр. Құранның 46: 35 аятына сәйкес, мұсылмандарға сабырлы болып өмірдің қиыншылықтарына бекем тұру міндеттелді. Тек сабырлылар ғана екі дүниеде жетістікке жетіп, Алланың мейіріміне лайық болады. Хадисте «сабыр – діннің жартысы» делінген. Сабырлық тек адамдарға ғана тән сипат. Ауыртпашылықтарға шағымданбай бекем түрде төтеп беру сабр әл-жәмил деп аталады (Құран 12:18).

Мәдени-философиялық энциклопедия / Құраст. Т. Ғабитов, А. Құлсариева, Ә. Әлімжанова ж.т.б.. Алматы, 2007.

САНА-СЕЗІМ (лат. cum scientia – санамен бірге) — әрбір адамның өзінің тіршілігін және әрекеттерін сезінуі. Тіршілік ету аз, сол тіршілік етуіңді сезсең ғана саналы болғаның. Міне, осы қосарлану арқылы адам табиғат заттарынан бөлінеді. Бұл туралы Гегельдің тамаша анықтамасы бар: “Табиғаттың заттары тура және жалқы түрде тірлік етеді, ал адам болса, ол рух болғандықтан, қос тірлікке иелік етеді. Бір жағынан, ол табиғат заттары сияқты тірлік етеді, бірақ, екінші жағынан, ол өзі үшін де тірлік, өзін өзі зерделеп, өзі туралы ұғым қалыптастырады, өзі туралы ойланады және осы қызметінің арқасында рухқа айналады. (Гегель. Эстетика. 1835). Психология тұрғысынан сана бір жағынан жарық сияқты көрінсе (сезінілу дәрежесіне байланысты біздің ойлармыз анық, немесе, анық емес), ал екінші жағынан, ниеттену һәм назар аудару қуатына байланысты. Іс жүзінде сезіну барысы назар аудару күш-қуатын да, ұшқыр қиялды да қажет етеді. С.-с. еске сақтау қабілеті және өз-өзіңді қайта тексеру арқылы жүзеге асады. Бұл тұрғыда рефлексивтік сана-сезімнің жандануы үшін, әрекет тоқтатылуға тиіс (Гамлет ситуациясы). Егер адамзат тірлігінің ерекшелігі сол тірлікті сезінуге тәуелді десек, сана-сезім үшін де алдымен тірлік керек. Сана-сезім екі нұсқада тірлік етеді: тұлғалық және қоғамдық. С.-с. мазмұны адамның қызметі арқылы жүзеге асады. Сондықтан ол ниет пен идея ретінде көрінеді. Идея тек қана білім емес, болашақты жоспарлау, практикалық әрекетке бағытталған ұғым. Идеяны жүзеге асыру үшін қайрат керек. Мұқтаждық пен қайрат С-с маңызды қосындысы. Әлеммен өзара байланысу арқылы адам оған қарым-қатынасын қалыптастырады. Ол үшін тек ой емес, сезім де қажет. Таным адам ішкі әлемінің қосындылары: мұқтаждық, қызығу, сезім, қайрат, еске сақтау қабілеті – бәріне де кірігеді. Осының бәрі адамды өз-өзін сезінуге, өзіндік С-с әкеледі. С-с зердеден тыс (бессознательное) нәрселерге де байланысты. Фрейдизмде зердеден тыс нәрселер табанды түрде санаға қарсы қойылып, адам ғұмырындағы ең маңызды нәрсе деп тұжырымдалады. Бірақ С-с басты санайтын өзге де көзқарас бар. Зердеден тыс нәрсені санадан бөліп тастауға болмайды. Ол сана қызметінің жемісі. Бұрын санада бар нәрсе зердеден тыс нәрсеге көшеді. Сонымен бірге, адам психикасының тереңіндегі зердеден тыс нәрселер қайтадан С-с айналуы мүмкін.

Әдебиет: Мәдени-философиялық энциклопедия / Құраст. Т. Ғабитов, А. Құлсариева, Ә. Әлімжанова ж.т.б.. Алматы, 2007.

САРАЙЛАР - сәулет өнерінің әсем де салтанатты, бірін-бірі қайталамайтын көркем ғимараты. XIII - XV ғасырлардан мемлекеттік өкімет орындарының маңызды құрылыстарын, ал XIX ғасырдағы әр түрлі қоғамдық маңызы бар үйлерді де Сарай деп атады. С. құрылысына әр дәуірдің көрнекті сәулетшілері мен

бейнелеу өнері шеберлері ат салысты. Жастар, мәдениет, неке, оқушылар мен спорт, т.б. С. түрлері болады. Қазақстанда С. ғимараттарын салу ісі екінші дүниежүзілік соғыстан кейін қолға алынды. Республикадағы С. ғимаратын тұрғызу барысындағы ірі жетістік Алматы қаласында Республика сарайының (1970) салынуы болды. Алматы қаласында Неке Сарайы (1972), Оқушылар Сарайы (1983), Астана қаласында Жастар Сарайы (1974), Ақтау қаласында Мәдениет арайы. (1977) т.б. Сарайлар бар.

Республика Сарайы – Алматы қаласында орналасқан мәдени орталық ғимараты. Аумағы 10 мың кв. м. 3000 орынды көрермендер залы бар. Сахнасының ені 48 м, төрі 18 м. С. жобасының авторлары КСРО Мемлекеттік сыйлығын алған (1981). Р. с. Алматыдағы Абай даңғылын тұйықтай (архитекторлар В.Ю. Алле, В.Н. Ким, Ю.Г. Ратушный, Н.И. Рипинский, Л.Л. Ухоботов т. б.) орналасқан. Төңірегіне ірі ғимараттар шоғырланып, Абай алаңы архитектуралық ансамблін құрайды. Оның көлемдік композиция құрылымы 8 темір-бетон тірекке иек артқан алып қайқы шатырдан және астыңғы шаршы бөлігінен тұрады. Вестибюль мен фойенің тас баспалдақ арқылы ғимарат алдындағы серуен алаңымен жалғасуы перспективалық ұласымдылық туғызады. Р. с.-ның негізгі композициялық кіндігіне 3 мың орынды көрермендер залы орналасқан. Зал орындары тұтас амфитеатр түрінде шешім тапқан. Сахнасы және залы күрделі инженерлік тетіктермен жабдықталған. Қабырғаларының төбемен ұласар жері ашық қалдырылғандықтан, шатыр еңсесі көкте қалқып тұрғандай әсер береді. Еңселі фойе (биікт. 13 м) төбесіндегі ақшаңқан шамдар интерьерді көріктендіре түседі. Ғимарат астынан ағып өтетін табиғи өзен суы ауаны тазартып тұратын қосымша желдеткішке айналған. Р. с.-ның экстерьері мен интерьерінде ақ мәрмәр, ағаштың бағалы түрлері, Маңғыстау ұлутасы, алюминий құйма пайдаланылды.

Неке сарайы 1971 ж. Алматы қаласында (архитекторлар - М.Меңдіқұлов, А.А. Леппик, инженер - Н.Оразымбетов) салынған. Композиция құрылымына бірінің үстіне бірі орнатылған сақина іспетті 3 шеңбер қабат алынған. Ортаңғы шеңбер қабат (диаметрі 34 м) радиусын бойлай екі қатар бағаналар тізбегі тартылған. Еңселі кең вестибюльден көтерілетін салтанат басқышы 2-қабаттағы некелесу залына апарады. 2-қабаттағы бөлмелер тұтас айналма галареямен жалғасқан. Ғимарат интерьерінің әсемделуі мен шеңберлі керегесінен дәстүрлі қазақ киіз үйіне ұқсас ұлттық нақыш көрінеді. Оның қабырғасын тұтастай шынымен қаптау, айналдыра өрнекті күнқағар шілтер ұстау ғимаратқа әсем сипат берген. Құрылыс ісінде мәрмәр, гранит, габбро, емен қолданылған.

Республикалық оқушылар сарайы — оқушылар мен жастарға мектептен тыс қосымша білім беретін оқу-әдістемелік орталық. Р. о. с. 1983 жылы Республикалық пионерлер сарайы

болып ашылған. 1996 жылы «Республикалық оқушылар сарайы» республикалық мемлекеттік қазыналық кәсіпорын болып қайта құрылды. Орталықта 212 адам жұмыс істейді, олардың ішінде 106 педагог 272 үйірмеде балаларға қосымша білім береді. Үйірме, клуб, секцияларға 7000-нан астам бала қатысса, ауыспалы контингенте (концерт залы, планетарий, мұражай, су алабы, түрлі мерекелер мен іс-шаралар) 60000-нан астам бала қамтылады. С. кешені 12 павильоннан, 80-нен астам ғимараттан, 760 орындық концерт залынан тұрады. Бұған қоса орталық еліміздегі мектептен тыс ұйымдарды ортақ дидактикалық, бағдарламалық және әдістемелік материалдармен қамтамасыз етіп отырады. Мұнда әр түрлі саладағы әдіскерлер мен педагогтардың біліктілігін көтеру курстары мен семинарлар, тәжірибе алмасулар өтеді. Орталықтан «Планета детства» газеті шығады. 2004 жылғы 28 сәуірде мекеме атауы «Республикалық қосымша білім беру оқу-әдістемелік орталығы» болып өзгерді.

СЕНІМ — білімге негізделмесе де белгілі бір құбылыстың ақиқаттығына илану. Мәдениет тарихында С. деп әртүрлі құбылыстар, теориялар мен ойдан шығарылған таңғажайып жағдайларды ешбір дәлелдеусіз, шындық деп қабыл алуды атайды. Табиғаттан тыс күштерге көзсіз С. кез келген діннің құрамдас бөлігі болып табылады. Күнделікті қарым-қатнаста С. деп әлі теориялық жағынан да, тәжірибе жүзінде де дәлелденбеген ғылыми болжамдарға күдіксіз қарауды айтады.

Әдебиет: Мәдени-философиялық энциклопедия / Құраст. Т. Ғабитов, А. Құлсариева, Ә. Әлімжанова ж.т.б.. Алматы, 2007.

СИНКРЕТИЗМ (грек. *synkretismos* - біріктіру) — “жігі ашылмаған”, “біте қайнасқан” деген сөз тіркестерінің синонимі болып табылатын бұл ұғым қандай да болмасын құбылыстың жетілмеген, дамымаған, өзара жіктеле қоймаған бастапқы күйін білдіреді. Бұл ұғым көбінде алғашқы қауымдық немесе архаикалық мәдени кезеңге байланысты көп қолданылады. Өйткені дәл сол мәдени кезеңде мәдениет салаларының жіктелінбеген, дербестелінбегендігін байқаймыз. С.-нің мәнін миф, мифологиялық сана өте жақсы анықтайды. Мифтердегі субъект-объектілік қатынастардың жоқтығы, жеке тұлғалық бастаманың көрінбеуі, адамның өзін айналасын қоршаған әлемнен бөліп-жарып қарамауы т.б. С. көріністері болып табылады. Архаикалық мәдениеттегі ғылымдардың, өнер түрлері мен наным-сенімдердің жіктелінбеген бастапқы біртұтастық күйі - архаикалық мәдениеттің синкреттік сипатын танытады. Сондықтан да мәдениет тарихында зерттеушілер “алғашқы қауымдық С.” деген үлкен кезеңді

айқындайды. Адамзат дамуының бұл сатысында қоғамдық өмір өзінің іріктелмегендігімен, біртұтастығымен, бір-бірімен етене тығыз байланыстылығымен сипатталады. Сол мәдени кезеңнің адамдарының дүниетанымындағы С. көріністерін алғашқы наным-сенім түрлерінен: фетишизм, анимизм, тотемизм т.б. айқын көруге болады. Қазірде бұл терминмен эстетика, өнертану, мәдениеттану саласында әртүрлі өнер түрлерінің элементтерінің бірлестігі айқындалады.

Әдебиет: Мәдени-философиялық энциклопедия / Құраст. Т. Ғабитов, А. Құлсариева, Ә. Әлімжанова ж.т.б.. Алматы, 2007.

СОПЫЛЫҚ – Исламда XIII-IX ғасырларда пайда болған діни-мистикалық ілім. Сопылық ілімнің ислам әлемінде кең таралуы Жәми, Руми, әл-Фараби, әл-Ғазали, Хафиз, Омар Хайям секілді исламның классикалық кезеңінің ойшылдарына байланысты. Сопылық ілім адамды жетілдірудің жеке дара діни-мистикалық жүйесі болғасын, онда эзотерикалық сипат басым. Сопылық жолға түсу алдымен ұстаз табудан басталады. Кейін ұстаздың бақылауымен мүрит психофизикалық жаттығуларға көшіп, сопылық танымның ілімдік негіздерін ұғынуға көшеді. Сопылық тәжірибе арқылы күнделікті білімнің сыңаржақтылығы әшкереленгесіп шәкірт дүниені өзгеше тани бастайды: әртүрлі заттардың, дүниенің төрт бұрыншының қарама-қайшылығы сыдырылып, бірлігі айқындала береді. Бұл бірліктің негізі ретінде сопымен байланысқа түскен Ақиқат көрінеді. Сопылық жолға түскен танымның үш сатысынан өтеді: шариатты тану, тариқатқа түсу, хақиқатқа жетіп, "фана" болу. Орта Азияға кең тараған Қожа Ахмет Ясауидің ілімі бойынша сопылықтың төртінші сатысы бар, ол – маарифатқа жету. Христиан дінімен салыстырғанда исламның құдайы тұлғасыз болғандықтан, сопылықта микрокосм макрокосмда жоғалады. Әл-Халладж, әл-Бистамилар өздерін хақпен теңеген. Бірақ сопылық тұрғысынан "фана" буддизмдегідей жолдың ақыры емес, адам жанының мәңгілік ғұмырға көшінуі. Сопылық жолының өзге діндермен ұқсастығы оның көп мәдени ықпалдан өтуін айғақтап, көптеген философиялық және танымдық сауалдар туындатады. Қазіргі араб ғалымдары Еуропадағы көптеген рыцарлық, масондық (қасиетті Августин, Ассиздік Франциск, Фома Аквинский, Дунс Скотт және т. б.) христиан философтарын еуропалық сопылық дәстүрге жатқызады. Орта Азиямен Қазақстанда орта ғасырдан бері сопылықтың Ясауи және нақышбандиалар бағыттары таралған.

Әдебиет: Мәдени-философиялық энциклопедия / Құраст. Т. Ғабитов, А. Құлсариева, Ә. Әлімжанова ж.т.б.. Алматы, 2007.

СҮЙІСПЕНШІЛІК. Моральдық саланың ең биік көрінісі – С. Тек сол арқылы ғана адами болмысқа жетуге болады. Керісінше жағдайда адам толыққанды өмір сүре алмайды. Оны шығармашылыққа жетелейтін, өмірді терең түсінуге жол ашатын, басқалардың терең ішкі сырын аша алатын – тек қана С.. Көне грек ойшылы Эмпедокл алғашқы рет С. ұғымына ғарыштық мән беріп, оны жек көрушілікке қарсы қойды. Оның ойынша, алғашында Ғарыш С-тің негізінде сапа жағынан әлі бөлінбеген біртұтастықты құрайды. Содан кейін жаугершілік С-ті ысырып біртектілікті бір-біріне қосып, әртектілікті бір-бірінен ажыратады. Келесі сатыда сүйіспеншілік қайта оралып әртектіні бір-бірімен қосып біртектілерді бір-бірінен ажыратады. Соның арқасында тіршілік дүниеге келеді екен. Эмпедоклдың ойларының түйіні мынада: Дүние қайшылықты жаратылған. Заттар мен құбылыстардың қарама-қарсы жақтары бір-бірінсіз өмір сүре алмайды, бір-бірін тартып, сонымен қатар, өз болмысын сақтау жолында – итереді (жаугершілік). Платон да өз еңбектерінде С. мәселесіне көңіл бөледі. Ол философиялық деңгейде грек мифологиясындағы Эротты (жыныстық С.) талдайды. Оның ойынша, Эроттың екі түрі бар: біреуі – жердегі, сезімдік құмарту болса, екіншісі - аспандағы идеалды, ой арқылы ғана жетуге болатын түрі. Эрот – байлықтың құдайы Порос пен кедейліктің құдайы – Пенидің баласы. Сондықтан, ол қайшылықты. Ол үне бойы төменнен жоғары қарай және әсемдікке ұмтылады. Адамдардың ең үлкен арманы - өлместікке жету болса, Эрот шығармашылық шабытын тудырып, С. арқылы жаңа ұрпақтарды дүниеге әкеледі, ал оның өзі адамға берілген мәңгілік пен өлместіктің бөлігі емес пе? Әсемдікке ұмтылудың екінші – ең биік жағы - Эрот жер мен аспандағы идеалды дүние арасындағы дәнекер. Ал нағыз әсемдік аспан әлемінде жатыр. Олай болса, платондық С. – ол Әсемдік, Ізгілік және Ақиқатқа деген құмарту. Өйткені, олар таза, мөлдір, материалдық қоспасы жоқ, құдіретті және біркелкі.

Жоғарыда айтылғанды қорыта келе, С. деп адам мен адамды бір-біріне тартатын, қосатын, оларды әсемдік пен ізгілікке, шындыққа ұмтылдыратын, бүкіл адамзатты біріктіретін рухтың ең биік көріністерін айтсақ та болғаны. Ал оның қайнар көзі - Ғарыштың өз ішіндегі тарту күштерінде болса керек, сондықтан, көне заман ойшылдарының “Ғарыштық С.к” туралы интуициялары философия тарихында оқтын-оқтын қайталануда.

С-тің ғажап түрі – жер бетіндегі барлық халықтардың мыңдаған жылдардағы жинаған ән-күйі мен дастандарының арқауына айналған махаббат сезімі. Қозы-Көрпеш пен Баян-Сұлу, Төлеген мен Қыз-Жібектің бір-біріне деген жалынды махаббаты Ромео мен Джульетта, Лейла мен Мәжнүннің тағдыры сияқты аянышты трагедиямен аяқталды. Бүгінгі таңда да қаншама Қыз-

Жібек мен Төлегендердің бір-біріне деген мөлдір махаббаты жар тасқа соғылған толқындай күл-талқан болып жатыр. Тіпті бақытты жандардың махаббат сезімінің өзі-ақ оқтын-оқтын аянышты ақуалдар мен сезімдерге ұшырайтыны баршамызға мәлім. Оның себептерінің ішінде ғашықтардың бір-біріне деген жыныстық құмарту сезімінің жүре келе сарқылуында болса керек. Өкінішке орай, ол мәңгілік емес, күндердің бір күнінде таусылады. Екіншіден, қоғам өміріндегі әлеуметтік мәселелердің қоятын тосқауылы. “Сүйген жармен күрке де жұмақтай” деген көпірме сөз ащы шындыққа келіп тірелгенде нағыз тозаққа айналатыны сөзсіз.

Әрине, махаббат сезімінің негізінде ғашықтардың бір-біріне деген жыныстық тартуы жатыр. Ғашықтардың сол жыныстық күш-қуаттары бір-біріне қосылуының негізінде Дүниеге жана өмір келеді емес пе? Сонымен қатар, махаббатты толығынан жыныстық тартуға теңесек, онда адамның басқа жануарлардан айырмашылығы неде? - деген сұрақ тұмай қоймайды. Австрия ғалымы В.Франкл қазіргі батыс қоғамында кеңінен тараған көзқарас - махаббатты тәндік-сезімдік ләззәт алуға теңеу - қаншалықты жастарды жалған жолға түсіріп бақытсыздыққа әкелгені жөнінде айтады. Егер де адамның жүрегінде терең махаббат сезімі болмай, тек жыныстық ләззәтқа ғана ұмтылып, соны ғана ойласа, ол біріншіден, “Дон-Жуандікке” әкеліп, екіншіден, сол тұрпайы мақсаттың өзіне жетілдіре алмайды. Шындығында, адамның махаббат сезімі оның бүкіл жан-дүниесіндегі рухани күш-қуатпен безендіріліп толысады, неше-түрлі қиялдарды тудырып, шығармашылық шабыт әкеледі. Шын сүйген адам бүкіл дүниені ізгілік жолымен өзгерткісі келеді, дүниедегі сан-алуан құбылыстардың ғажаптығын, әсемдігін жете түсінеді, өзінің және сүйіктінің бойындағы бұрын ашылмаған жаңа қасиеттерді тауып, раушан гүлі сияқты ашылады, қуанышқа толы өмір тудырады. Нағыз өмірде болу дегеніміз – шын жүрегіңмен сүйю, махаббатың отында лаулап жану,- дер едік. Сонда ғана толыққанды “мен бұл өмірде болдым!” - деп айтуға болатын сияқты.

Өзінің аса тереңдігі және риясыздығымен көрінетін С-тің түрі - әке-шеше мен балалардың бір-біріне деген сезімі. Әсіресе, ана махаббатын асыра бағалау мүмкін емес. Ана өз балаларын,- олар қандай да болмасын,- барлық жан-тәнімен сүйеді, өйткені, олар оның ішінен шықты. Ана әр-қашанда өз балаларын қорғайды, оларды кешіре біледі. Әкенің балаға деген махаббатына келер болсақ, ол ана сезіміне қарағанда - өзгеше. Әке балаларын өзіне теңеп, өзіне ұқсас болғанын қалайды, олардың алдына үлкен талаптар қойып, олардың өмірде іске асуын армандап, тілейді. Әке балаларын әрқашанда өз ырқына көндіргісі келеді. Ана баланың алдына қойылған талаптар орындалмаса да, оны шүбәсіз сүйеді,

оның жаңғыз ғана талабы – баласы бұл өмірде аман-есен болса екен дейді.

Адам қоғамы пенде болғаннан кейін, әрине, жаңғыз ғана әкешесі емес, сонымен қатар, басқа да туыс, жолдас-жора, көрші-көлемнің ықпалына түсіп, жақынды сүйу сезіміне шомылады. Жақынды сүйу дегеніміз – бізді қоршаған адамдарды өзімізбен тең құқты ретінде қарау, оларға қамқорлық көрсету, өз жауапкершілігінді сезіну, сыйлап, түсіністік дәрежесіне көтерілу, олардың өмірдегі жетістіктері мен қайғы-қасіретіне бірдей ортақ болу т.с.с.

Жақынды сүйу адамды оның білімі мен мәдениеті өскен сайын өз халқын, оның аянышты да батырлық тарихын, мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан әдет-ғұрыптарын, тілін, көркем сөзі мен өрнектерін, ғажап әуендерін т.с.с. сүйуге итермелейді. Өз халқын сүйген адам, әрине, сол халықты тудырған жағалай ортаны - табиғатты да сүйеді. Қазақ жері – жылы теңіздер аймалап жатқан Италия, я болмаса Грекия емес. Біздің табиғатымыз катал, ұлы өзендер елімізді қақ жарып ағып жатқан жоқ, теңіз бен мұхиттан да, өкінішке орай, алшақпыз. Десек те, басқа бір жұмақ жерге қазақ деген халық өз мекенін ауыстырмайды. Өйткені, осы топырақта ол жаратылды, бұл жерге оның кіндік қаны тамды, сансыз бұл өмірден озған бабалар осы жерді соңғы қаны тамғанша қорғай білді.

Енді міне, жоғарыда көрсетілген осы екі С. “Отан” деген терең ұғымды тудырады. Отанды сүйу дегеніміз – туған жер мен сол елді мекендеген халыққа деген С. болып табылады. Осы екі сезім бір-біріне қосылып оны күшейте түседі. Отаншылдық (патриотизм) - өте күрделі сезім, соның арқасында адам өзін үлкен біртұтас елдің ажырамас бір бөлшегі ретінде сезінеді. Олай болса, ол оның жетістіктері мен қателіктеріне – бәріне де ортақ. Отанды сүйу дегеніміз – елге жақсылық тілеп қана қоймай, өз үлесінді белсенді түрде мейлінше соның гүлденуіне қосу. Отанды сүйу дегеніміз – тек қана өз ұлтыңды ғана емес, сонымен қатар осы елде тұрып жатқан басқа ұлттар өкілдерін сүйу, оларды жаттатпау болып табылады. Өйткені, олар да біздің мемлекетіміздің гүлденуіне ат салысып, бізбен бірге өз тағдырын бөлісуде. Қазақ халқы - осы мемлекеттің негізін құрағаннан кейін - бұл мәселеге аса жауапты түрде қарауы керек. Сонымен қатар, Отанды сүйуге “жақсымызды асырып, жаманымызды жасырайық” - деген ұран жараспайды. Отанын шын сүйетін адам елдің кемшіліктеріне қамығып, оларды әшкерелей біледі. Өкінішке орай, бүгінгі таңдағы ұлттық өзіндік сын ұлы Абайдың заманындағы сыннан да төмен дәрежеде тұрғаны көпшілікке мәлім. Орынсыз қопыйып, өз-өзімізді мақтай бергенімізден еш нәрсе шықпайды. Өркөкіректік, тайыздық, асыра сілтеушілік, шыдамсыз Отансүйгіштік те жақсылыққа әкелмейді. Мұндай қасиеттегі адамдарға қиын-қыстау заманда толығынан сену

де қиын шаруа. Нағыз Отанын сүйетін адамдар көп жағдайда оны үнсіз сүйеді. Отанын сүйетін адам өз елінің аянышты тарихын да жақсы біліп өз жүрегінен өткізіп, тарихтағы болған оқиғаларды өз өмірінде болған сияқты дәрежеде сезінеді. Сонда ғана ол халықтың болашағына ұқыпты қарап, оның қойнауында болып жатқан, бір қарағанда байқалмайтын, үрдістерді аша алады.

ТАБУ (полинезиялық тайпалар тілінен аударғанда “тыйым салу”) — алғашқы қауымдық құрылыс мәдениетімен тығыз байланысты діни негіздегі үзілді-кесілді тыйым салуды талап ететін ұғым. Терминді алғаш рет ағылшын жиһанкесі Кук енгізген болатын. Т-да екі ұғым — киелілік пен тыйым салынғандық, қасиеттілік пен қорқыныш тоғысады. Т. белгілі бір тұлғаларға да, белгілі бір қоғамдық ұжымдарға да қатынасты қолданылады. Т. туралы терең теориялық ізденістер аз болғандықтан оның қолданыс аясы анықтала қойған жоқ. Дегенмен де Т-ды діни-моральдық тыйым салу түрлерінен ажырата білген дұрыс, өйткені аталған соңғылары адамзат мәдениетінде кейінірек пайда болған күрделі құрылымды ұғымдар. Фрейзер дін мен сиқырды (магияны) бір-біріне қарама қарсы қойып, Т-ды магияның теріс пішіні ретінде түсіндіреді. Т. туралы психоталдаудан көп мәлімет жинақтауға болады. З. Фрейд өзінің “Тотем және табу” атты еңбегінде Т-дан көсемге деген екіұшты (амбивалентті) қатынасты: бір жағынан, көсемді қастерлеп, табынуды, екінші жағынан, іштей қызғану, жек көруді, бейсаналы түрде ұнатпауды байқаймыз дейді. Әлеуметтік антропология тұрғысынан (Малиновский, Радклифф-Браун және т.б.) Т-ды әлеуметтік бақылау мен қадағалау рөлін атқаратын құрал деп қарастырады. Т. қасиеттілік туралы түсінік қалыптасқан барлық мәдениеттерде кездеседі. Әр мәдениеттің өзіне сай заттарға, іс-әрекеттерге немесе сөздерді айтуға салынатын тыйым түрлері бар. Т-ды бұзған адам қатты жазаланатын болғандықтан оны еш нәрсеге, еш жағдайға қарамай орындауға тырысатын болған. Қазақ мәдениетіндегі кездесетін ата-ене, қайынаға, қайын, қайын сіңілілердің атын атамау, отты, ошақты аттамау, белгілі киелі жануар түрлерін қорғау т.б. Т-лар қазақ халқының көне тотемистік, анимистік көзқарастарынан сыр тартады. Қазақ мәдениетіндегі тыйым салу жан-жоралғылары туралы Ш. Уәлихановтың шығармаларынан көп мағлұмат алынады.

Әдебиет: Мәдени-философиялық энциклопедия / Құраст. Т. Ғабитов, А. Құлсариева, Ә. Әлімжанова ж.т.б.. Алматы, 2007.

ТАЛИОН (лат. talio - кек қайтару, өш алу) — қандас туыстар арасындағы қарым-қатынасты реттеуші алғашқы қауымдық қоғамда қалыптасқан салт-дәстүр. Ол салт-дәстүр бойынша туыстар

арасында жасалған қиянат үшін пара-пар кек қайтарылуы керек. “Қанға - қан, жанға - жан” формуласы Т.-ның мазмұнын білдіретін ең танымал формула. Кейінірек, алғашқы таптық қоғамдарда Т. жасалған қылмысқа сайма-сай жаза кесуді талап ететін қылмыстық жауапкершілік принципіне ауысты. Т. - адамзаттың ақыл ойының ақиқат, әділеттілік туралы алғашқы қарапайым түсінігінің пайда болғандығының көрінісі. Т. алғашқы қауымдық қоғамда қанды кек қайтаруды ғана көздемей, сонымен қатар адамдар қарым-қатынасына қатал шек бола білді. Өйткені Т. пайда болмай тұрған кездерде жөн-жөнсіз кек қайтару орын алған болса, Т. арқылы алынатын кектің шамасы нақтыланды. Т-ның негізінде алғашқы қауымдық қоғамдағы адам санасына және дүниетанымына қатысты “біздер” және “басқалар”, “өзіміздікі” және “өзгелердікі”, “жақын, бауырлас” және “бөтен” түсінігі жатыр. Т. бір мезгілде адамдарды бөліп те, біріктіріп те отырған, себебі ол бір рудан тарағандарды басқа ата балаларынан өзгешелеп отырған, сонымен қатар бір атаның ұлдарының басын ортақ жауға қарсылық тұрғысынан біріктірген. Т. орындау, жүзеге асырудың өзі қасиетті рәсім ретінде қарастырылғандықтан оған атаның еркек кіндіктері, әсіресе соның ішінде жапа шеккен жанның ең жақын туыстары қатысатын болған. Т. - алғашқы қауымдық қоғамда бой көрсеткен адамгершіліктің өзіндік ерекшелікті түрі. Т. көне салт-дәстүр қалдығы ретінде көптеген халықтарда әлі күнге шейін кездеседі. Мыс., тау халықтарының қанды кек қайтару принципінен қол үзбегендігін ешкім жоққа шығармайды. Жалпы Т. дүниежүзінің бүкіл халықтарының ертедегі даму сатысында кездескен. Қазақ халқының өмір салтында “барымта” сынды Т-ның түр көрінісі болған.

Әдебиет: Мәдени-философиялық энциклопедия / Құраст. Т. Ғабитов, А. Құлсариева, Ә. Әлімжанова ж.т.б.. Алматы, 2007.

ТАҢБА — өзге заттың орнын толтырушы, әйгілеуші, белгілі бір хабарды сақтау, қайта өңдеу және жеткізу үшін қолданылатын зат. Егер таңбаның өзі денотат қызметін атқарса, оны қоршайтын мағыналық кеңістігі коннотат деп аталады. Т. ұғымының пайымдалуы философия, логика, лингвистика, психологияда маңызды орын алады. Т. ұғымының танымдық қасиетін таразылауға антикалық философтар көп зейін бөлген (Платон, Аристотель, стоиктер), бұл мәселемен ХҮІІ-ХҮІІІ ғ. философтары да айналысқан. ХІХ-ХХ ғ. Т. туралы арнайы ғылым – семиотика пайда болды (Пирс, Моррис, Соссюр, қазіргі структуралистер). Таңба табиғатын зерделеу барысында Т. пайдаланатын ерекше әлеуметтік жағдайларды анықтау өте маңызды. Ондай жағдайлар тіл мен ойдың даму барысына тығыз байланысты. Стоиктердің ілімі бойынша, Т-лардың мағынасы олардың құрылымының екіжақтылығынан көрінеді, яғни, тура қабылданатын, мағынаға ие

құбылыстардың біртұтастығынан байқалады. Осы байланыстың түрлі нұсқасынан түрлі анықтамалар туындайды. 1867 ж. Ч. Пирс Т-ны үш түрге бөлген – индекстік, иконикалық, символикалық. Бұл анықтама екі қарсы бөлінуге негізделеді – нұсқаулық пен ұқсастықтың және дәйектілік пен шарттылықтың қарама қарсылығына. Индекстік (нұсқаулық) қатынаста таңбалаушы мен таңбаланушының арасында нұсқалау байланысы болуға тиіс. Иконикалық қатынаста белгілі қажетке байланысты қарапайым ұқсастық басым. Символикалық Т-да таңбалаушы мен таңбаланушы ешбір нақты байланыссыз бір біріне теліне береді. Қоғамдағы байланыс құралы ретіндегі тілдер құрамына кіретін Т-ларды қатынас Т-лары деп атайды. Соңғылар жасанды және табиғи Т-лар жүйелеріне бөлінеді. Т-лар ілімінің жасалуы үшін математикалық логика мен метаматематика аясында жүргізілетін Т-лар жүйелерінің зерттелуі өте маңызды. Осының бәріне қарамастан Т-ның қордалы концепциясын жасау мәселесі әлі шешілген жоқ.

Әдебиет: Мәдени-философиялық энциклопедия / Құраст. Т. Ғабитов, А. Құлсариева, Ә. Әлімжанова ж.т.б.. Алматы, 2007.

ТАСМОЛА МӘДЕНИЕТІ - ерте темір дәуіріндегі Орт. Қазақстанды мекендеген тайпалардың мәдениеті. Тасмола қойнауының атына сәйкес аталды. Оны ерекше бөліп алуға тастар тізбегі бар - "мұртты обалар" деп аталатын ерекше үлгідегі ескерткіштер себеп болды. Обалардағы материалдар бойынша Т. м. тайпаларының үш даму кезеңі шартты түрде бөлінген. Бірінші кезең б.з.б. 7-6 ғ-ларды қамтиды. Бұл кезең туралы Тасмола 1-5, Қарамұрын-1, Нұрманбет-4 қорымдары едәуір толық мәліметтер береді. Екібастұздан солт.-батысқа қарай, далалық Шідерті өзенінің оң жағасындағы әр түрлі кезде жерленген Тасмола-1 кұрылыстар тобы (19-оба) жатады. Зерттелген бір қабірде әйел жерленген. Оның қасынан жерге төселген қамыс үстінде қола айна, темір пышақ және қайрақ тас және малдардың әр түрлі сүйектері табылды. Қарамұрын қорымынан б.з.б. 7-6 ғ-ларға жататын жебелердің жиынтығы жиналды. Обаға жерленген жауынгерлер мәйіттері мен қанатты ұңғылы және үш қалақты келте қола ұшы бар 46 жебе салынған, жылқы терісінен жасалған қорамсақ көмілген. Нұрмамбет-4 қойнауындағы жауынгерлер жерленген бейіттер де тасмолалық ескерткіштерге тән. Бұл жерден бір бума жебе, мүсінді сабы бар қоладан жасалған ауыр ақинақ-қанжар мен сабы сақиналы пышақ ілінген, металдан жасалған құрастырмалы шомбал белдік табылды. Тасмола мәдениетінің алғашқы кезеңінің обаларынан табылған заттар жиынтығы тұрақты болып келеді; ұңғылы, қос қанатты және үш қалақты жебе ұштары, сабының жоғ. ұшы кесек немесе саңырауқұлақ тәріздес қаптамасы бар ақинақ-қанжарлардың айрықша түрі тек осы кезеңге ғана тән. Сондай-ақ, жолбарыстың

алтыннан соғылған мүсіндері, кос доңғалақты арбаны безендіріп тұрған таутекелердің қола мүсіндері, қола айнаға бедерлеп салынған қабан мен бұланның мүсіндері, бұратылып жатқан қабандар түріндегі сүйектен және мүйізден жасалған тоғалар да Т. м.-не тән ескерткіштер. Жерлеу ғұрыптарындағы осынша алақұлалық пен карама-қарсылық көрініс б.з.б. 1-мыңжылдықтың соңғы ғасырларында аймақта орын алған күрделі саяси жағдайды бейнелейді.

Әдебиет: Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық / Бас сарапшы Әшірбек Сығай. – Алматы: Аруна Ltd, 2005. – 656 б.

ТАТАР МӘДЕНИЕТІ – Татарлар түрік тілдес халықтар тобының (орта Жайық пен Еділ татарлары, Астрахань, Сібір, Қырым, Литва және т. б. татарлары) қалыптасуы мен дамуы әртүрлі тарихи жағдайларда болған. Т. тілі түрік тобындағы Алтай тілдеріне енеді. Қазіргі т. тілі алтай тобы құрамындағы түркі тілдерінің куман тобының қыпшақ топшасына жатады. Еділ бойы т.-ының тілі түрлі түрік компоненттері нығаюының нәтижесінде қалыптасты және ежелгі түркі тілінің мұрагері болып табылады. Сонымен бірге оған угрофиндік, славян, араб және парсы тілдерінің тигізген әсерін де мойындау керек. «Түркі» әдеби тілі негізінде 15 ғ. қазандықтар, астрахандықтар, приокск қыпшақтары (мишарлар), башқұрттар, сібір татарлар, қазақтар мен қырғыздар қарым-қатынас құралы болған ежелгі т.-дың әдеби тілі қалыптасты. 19 ғ. халықтық сөйлеу тілі мен ежелгі т. әдеби тілінің байлығын игерген қазіргі т. тілінің қалыптасуы жүрді. Ислам дінін жаппай қабылдағаннан бастап араб графикасына өтіп, XX ғ. ол латын, кейін кириллицаға ауыстырылды.

ТӘУРАТ, Тора – Адамзат тарихындағы алғашқы қасиетті жазба, Аллаһ тағаладан Мұса пайғамбарға түсірілген.

Т. жайында Құран кәрімнің бірнеше жерінде айтылады, мысалы:

- «**Аллаһ тағала оған кітапты, хикметті және Тәурат, Інжілді үйретеді**» (3/48);

Мұсылман дәстүрінде бұл кітаптың 40 бөлімнен (жүз), ал әр бөлімнің 1000 аяттан тұрғандығы жайында мәлімет бар. Т. ты бастан-аяқ тек Мұса, Харун, Йуша, Ұзайыр және Иса ғана жатқа білген. Тарихта Бабыл (Вавилон) патшасы Бухнуннассардың (Навуходоносор) Құдысты (Йерусалим) жаулап алуы кезінде Т. тың түпнұсқасы өртеніп, артынша жоғалғандығы келтірілген. Бұл туралы Інжілде де ескертіледі (3 Езд. 14:21). Соңында тұтас кітаптан тек жекелеген хикаялар ғана қалады, оның өзі яһудилердің халықтық дәстүрлерімен сіңісіп кетеді. Бірнеше ғасырдан кейін олардың бәрі жиыстырылып, бір кітапқа біріктірілді.

(Қайнар көз: *Ислам энциклопедиялық сөздік» А. Али-заде, Ансар, 2007 ж.*)

Діни сенімдері – ислам, сунит ағымы. Т.-дың аз бөлігі православиелік бағыттағы христиан дінін ұстанады. Қазіргі татарларды антропологтар моңғол нәсілінің аз белгілері (14%-ға дейін) бар жерорта теңізі нәсіліне жатқызады. Т. этнонимі Байкал көлінен оңтүстік-шығысқа қарай қоныстанған тайпалар арасында 6-9 ғғ. пайда болды. Бұл атау – XIII-XIV ғғ. Алтын Орданың кейбір халықтарына таралды. XVI-XIX ғғ. Ресейдің шеткі аймақтарында өмір сүрген көптеген түркі тілді халықтарды т. деп атаған. Олардың кейбіреулері үшін т. атауы өзіндік атау (өзінше атауы) болып қалды.

Дәстүрлі кәсіптері— жер өңдеу және мал шаруашылығы. Ежелден қолөнердің алуан түрі: сүйектен ойып бұйымдар жасау, металлургиялық өндіріс, мыс өңдеу, құмыра жасау, зергерлік өнер дамыды. Асыл металдардан, оларға көгілдір ақық, сердолик, топаз және інжу-маржан сияқты қымбат тастарды т.б орнатып зергерлік әшекейлер жасаған. Бұлғар-татарлардың шеберлері чеканка мен оймалауды, құю және қарайту, сонымен қатар күрделілік жағынан түрлі таспаны пайдаланған. Көркемдік жағынан безендендірілген мерекелік теріден жасалған етіктер, сонымен қатар күнделікті киетін өкшесі жоқ жұмсақ етіктер халық арасында үлкен сұранысқа ие болды.

Татардың дәстүрлі киімдері. Жағасында тігінен ойығы бар жейделер ерлердің күнделікті киім болып табылады. Жейделердің етегі ұзын, қарттар мен балалардың жейдесінің ұзындығы тізеге дейін жететін болған. Жейделер ашық түсті: ақшыл-қызғылт, сұрғылт маталардан тіккен. Ерлердің шалбарлары кең адым жасауға арнап жасалған. Шалбарлар қарт ер адамдар үшін ерекше кең түрде жасалады. Шалбардың жоғарғы бөлігі қысқа және тоқыма бау орнатылған. Жейденің сыртынан камзол киген, олардың астары бар және қара түсті материалдан тігіледі. Камзол белді толығымен қамтып, төмен жағы кең болып келеді. Түрлі бір түсті маталардан ерлердің ұзын сыртқы киімі жилэн (джилян) тігілген. Ол камзол немес казакиннің сыртынан киіледі. Қара түсті майда матадан тігілген джилян чикмэн (чикмень) деп аталады. Чикменді қалың матадан қайырма жаға салып тігеді. Джилян мен чикмень түркілердің кең тараған киім түрі – шапанның татарлық нұсқасы болып табылады. Мақтадан жасалған ұзын казакин –бишмэтті қысқы тонға көшер алдында киетін болған. Бишметті тігуге сонымен қатар аң терісін қой, түлік терілерін пайдаланған. Бұл киімдердің барлық түрлері белбеумен белденген. Белбеулер ұзындығы бес метрге дейін жететін түрлі түсті матадан тұрады, ұштары шашақпен безендендірілген.

Т. әйелдерінің кең тараған киім – етек жағы ұзын көйлек. Көйлек шашақтармен, шілтермен, кестелермен өрнектеліп тігіледі. Көйлектің сыртынан камзол киген. Әйелдердің камзолы ерлердікінен түрлі кестелермен ерекшеленеді. Әйелдердің камзолының жағасына, өңірлеріне, етегіне әдетте ұзын түрлі түсті мата, позументпен, аң терісі тігіледі. Әйелдердің камзолы жеңсіз болады. Әйелдер сонымен қатар тондар, бишметтер, джилян киеді, олар ерлердікінен сәнділігімен ерекшеленеді.

Ерлердің бас киімі тақия болып табылады. Тақиялар барқыттан, ши барқыт, парча, жібек және т.б. маталардан тігіліп, әшекейленеді, әсіресе балалардың тақиясы. Тақияның сыртынан киізден жасалған жазғы шляпа, аң терісінен салынған жұрыны бар құлақшын, мұнара түрінде жасалған қысқа бас киім және т.б бас киімдер киіледі. Әйелдердің күнделікті бас киімі орамала болған. Қажеттілігіне қарай орамалдың сыртынан шәлі жамылған. Бұрын татар әйелдері тастар деп аталатын байлам тәрізді түрлі кестемен, нақыштар салынған жамылғы орамалды бас киім ретінде әйелдердің ерекше бас киімі калфак болып табылады. Ол конус тәрізді жабық басына шашақ бекітілген ұзын тік шұлық түрінде болуы мүмкін. Байламның сыртынан түрлі бөріктер киген. Бөріктің төбесі кестелермен, шілтерлі металл элементтерімен безендендіріледі, бөріктің сыртынан шәлі жамылады. Кең таралған аяқ киім түрі табаны жұмсақ шұлық ұқсайтын ичиги (читек) болып табылады. Ерлердің ичигі қонышы тізеге жетеді, түрлі түсті қайырмасы болады, оларды юфти немесе сафьяннан тігеді. Т.-дың дәстүрлі аяқ киім түріне туфли, етік, қысқа қоныш етік, сандал, пима және т.б атауға болады.

Татарлардың дәстүрлі тағамдары. Т.-дың дәстүрлі ас үйінде ұн, жарма, картоп үлкен орын алады. Жылқы және қой етін басым пайдаланған. Жазғы уақытта қақталған және тұздалған ет, сонымен бірге құс етін әсіресе қаз етін дайындаған. Сүт өнімдері қосылған тағамдар ерекше орын алады. Қызанақ пен пияздан, саңырауқұлақтан, қымыздықтан, қалақайдан, бақбақ жапырағынан, жолжелкеннен, картоптан, сәбізден жасалған салаттар және т.б. қолданылады. Еттен, балықтан суық жеңіл тамақтар дайындаған. Жеңіл тамақ ретінде қуырылып, суытылған, қамыр қосылған ет, үйде жылқының немесе сиырдың етінен жасалатын шұжық түрі қазы, қарта дайындайды. Қақталған, тұздалған, сонымен қатар кептірілген қазы еті татарлардың сүйікті тағамы болып табылады. Кейбір жеңіл тағамдарды ыстық күйінде ұсынады. Мысалы, қалжа – бұл жеңіл қуырылып, кейін пісірілген ет орамасы. Сорпалар (ет, балық және т.б.) кеңінен мәлім. Кең таралған тағам кеспе көже (аш) болып табылады. Ет сорпасынан клецк қосылған көже (сал-ма), куллама-аш (клецк қосылған пісірілген ет).

Тағы да бір кеңінен таралған тағам – ол бәліш болып табылады. Қышқыл қамырдан бүктеменің бір түрі самса дайындалады. Тұзы жоқ қамырдан жасалған жұқа екі наннан қыстыбый, ет қосылған қабатталған бәліш – катлама, түшпара жасаған. Қамырдан түрлі қалаш, шелпек, тоқаш, бауырсақ, құймақ, жұқа құймақ және т.б. пісіреді. Қаймақты буландыру арқылы дайындалатын піскен қаймақ деп аталатын бірегей тағам жасаған.

Шайдан басқа түрлі компоттар, қою жидек және сүт киселдерін, сонымен қатар әр түрлі жеміс-жидектерден тәтті сусын - шербет дайындаған. Ашытылған жармадан боза деп аталатын тәтті сусын дайындаған. Кеңінен таралған әлсіз алкогольды сусын ачы бал деп аталған.

Ұлттық мейрамдар. Т.-да ғасырлар бойы жалғасып келе жатқан дәстүрлі мерекелер аз емес. Көптеген мерекелер халықтың өмірінен ұмытылып кетіп, кейбіреулері басқа халықтардан алынып, ұлттық ерекшеліктермен байытылған. Көптеген мерекелердің өзіндік белгіленген мерзімі бар. Ең алғашқы көктем мерекесі Наурыз. Шөп шабу, егін жинаудың басталуы мен аяқталуы көңілді мерекеге айналып отырған. Шамамен қыркүйек айының соңында Сембелә («масак», «дән») мерекесі тойланған. Бұрынғы уақытта татарларда дәстүрлі мереке жиын деген болған. Бұл мерекеде достар мен туыстардың кездесуі болған. Қазіргі уақытта бұл мереке сабантой деп аталатын басқа мерекемен ұштасып кеткен. Сабан тойда түрлі спорттық жарыстар: кір көтеру, бағанаға өрмелеу, су тасу, аяқты байлап қаппен секіру және т.б. өткізілген. Т.-дың кейбір ғұрыптық мерекелері сақталып қалған. Оның ішіндегі «жаңбыр тілеу» жазда құрғақшылық болғанда өткізілген. Бұнда балалар жаңбыр тілеп ән айтып, бір-біріне су құйған.

Ғасырлар бойы т. халқы ауызша халық шығармашылығы нұсқаларын ертегілерді, дастандарды, жаңылтпаштарды, мақалдар мен жұмбақтарды және т.б. жетілдіріп, оны қастерлеп, үнемі байытып отырған. Дастандардың көпшілігі ежелгі түркі эпостарының әр түрлі нұсқаларына ұқсас болып келеді. Халық батырлары туралы («Алпамша», «Кадыш Мэргэн» және т.б.), тарихи («Чура батыр», «Идегей»), махаббат сезіміне арналған дастандар бар. Осылардың ішінде «Юсуф пен Зулэйха» дастаны ерекше орын алады. Дастандардың кейбір үзінділері жеке тарихи әндерге («Тұтқын Суюм-бикенің әні», «Қазан қайғысы» және т.б.) айналып келді.

Тарихтың деректері көрсеткеніндей, қазақ пен т. халықтары бір-бірімен 400 жылдан бері араласып келеді. Қазақстанда ХІХ ғасырда тұратын т.-дың саны едәуір өсіп, 79758 адамға жеткен. 1999 жылғы халық санағы бойынша Қазақстанда 327982 т. тұрады.

Қазақстанда т.-дың келуі патша үкіметінің қазақ өлкесін отарлауға кіріскен кезінен басталды. ХVІІІ—ХІХ ғасырларда патша

үкіметі қазақ даласына ислам дінін тарату саясатын жүргізді. Бұл ретте қазақтардың арасына молдалар т.-дың дін қызметкерлері қатарынан ғана жіберілді. Мұның өзі қазақтарды Орта Азиядағы діни орталықтардың ықпалынан оқшауландыру мақсатымен жасалды.

Қазақ хандары мен сұлтандарының басым көпшілігі өздерінің жеке хатшылары етіп Орынборға таяу жердегі Сейітов слободасынан шыққан сауатты т.-ды ұстады. Т. көпестер Ресей мен қазақ даласы арасындағы сауда-саттықтың дамуына байланысты өздерінің белсенділігін күшейте түсті. Қазақтардың тілін, әдет-ғұрып және салт-санасын жақсы білгендіктен де т. сауда-саттық саласында делдалдық рөл атқарды. Т. көпестерінің қазақ даласындағы ықпалы мен беделі бірте-бірте күшейе түсті. Т.-дың ауқымды бір тобын Қазақстан аумағына Еділ бойы губернияларының помещиктері жер аудартып жіберді. Т. өлкенің ірі Петропавл, Семей, Орал, Көкшетау, Верный, Ақмола, Павлодар, Зайсан және Өскемен қалаларында тұрды. Олардың неғұрлым жиі орналасқан жерлерінде т. слободкалары пайда болды.

Бұл халықтың өкілдері қазақ даласында жаңа әдіспен оқытатын жәдидтік мектептер ашудың бастамашылары болды. Қазақтар т. зиялылары шығарып тұрған газеттер мен журналдарды зор ықыласпен оқыды. Қазақтың алғашқы газеттері мен журналдарын көбінесе татар көпестері қаржыландырып тұрды. Кейінірек патша үкіметі исламның қазақ даласында күшейіп бара жатқанынан қауіптеніп, сауатты және іскер т.-дың қызметінен бас тарта бастады. 1897 жылы Қазақстанда тұратын т.-дың жалпы саны 56 мыңға дейін жетті. Мұның өзі Қазақстандағы бүкіл халықтың 1,3 пайызы еді. Татарлардың 38 пайызы мешандар, 28 пайызы шаруалар, 10 пайызы қазақтар, 2 пайызы көпестер болды

Қазақстанда т. ұлттық-мәдени орталығы 1991 ж. 27 қаңтарында құрылды. Орталық Ассамблеяның басқаруымен «Наурыз», «Ұлттық мәдени орталықтар күні», «Тіл мейрамы» т.б. дәстүрлі мейрамдар өтіп тұрады. Тұрғындардың арасында ертеден келе жатқан көп ғасырлық тарихы бар «Сабантой» ерекше аталып өтіледі. Осы бұқаралық серуеннің бағдарламасына ән, би, татар халқының ойындары кеңінен енгізіледі.

ТӘУЕЛСІЗДІК МОНУМЕНТІ – сәулет және мүсін өнері ескерткіші. 1996 жылы Алматыдағы Республика алаңында Қазақстан тәуелсіздігінің бес жыл толуы құрметіне биік обелиск түрінде тұрғызылған бұл монументті құрылыстың авторлары: архитектор Ш. Уәлиханов (топ жетекшісі), мүсіншілері Н. Далбай, Ә. Жұмабаев сәулетшілері Қ. Жарылғапов, Қ. Монтақаев т.б. бас конструкторы С.П. Каламқаров. Т. м. сол жылы 16 желтоқсанда ашылды. Ескерткіштің ашылу салтанатына Қазақстан

Республикасының Президенті Н. Назарбаев пен Түркия Президенті С. Демирель қатысты. Қазақтың қолданбалы өнерінен тамыр тартқан Т. м.-нің негізгі ортасында композициясы ұлттық өрнекпен көмкерілген текшелі діңгек тастан құралып, оның биіктігі 28 м-ге жетеді. Көк аспанға қарай шаншыла бой көтерген орталық діңгектің ұшар басы қауызы ашылмаған қызғалдақ тәрізді жұмырланып мүсінделген әрі оған Қазақстанның елтаңбасы ойылып түсірілген. Оның үстіңгі жағындағы қоладан құйылған қанатты барыстың үстінде оң қолында қыран құсы, сол қолында садағы, белінде қанжары мен асынып алған қорамсағындағы сауыт бұзар алтынға малынған жебелері бар дулығалы жас сарбаздың құрыштай мығым бітім-тұлғасы (биіктігі 6 м, ал салмағы 4 т) аса айбарлы кейіппен, Т. м.-нің беріктігі мен ауқымдылығын айқын аңғартады. Т. м.-нің екі қапталын айнала қазақ халқының тарихи өткен өмір белестерінен сыр шертетін шағын архитектор-мүсіндемелік бедерлі бейнелер, яғни сонау сақтар дәуірінен тәуелсіздіктің жариялануына дейінгі тарихи кезеңдерді: Томирис заманынан бастап әл-Фараби, Қазақ хандығының құрылуы, Ақтабан шұбырынды – Алқакөл сұлама, жоңғар шапқыншылығына қарсы күрес, қазақ пен орыс халқы арасындағы байланыстар, ұлт-азаттық қозғалыстары, 2-дүниежүзілік соғыс, Желтоқсан көтерілісі мен Тәуелсіздіктің жариялануын көрсететін ұтымды шешім тапқан көрініс-суреттер орналасып әрі олар бір-бірімен жымдаса жалғасып, көркем жарасым тапқан. Діңгектің төрт жағында орналасқан төрт мүсіндік бейне де тәуелсіздік монументінің архитекторлық және мүсіндік шешімін дәл тапқандығымен ерекшеленеді. Дала данасы ақылгөй Абыз ата мен жүрегі мейірімге толы ақ жаулықты Жер-ана және олардың алдыңғы жағындағы құлыншаққа мінген бала мен қыздың бейнесі ескерткіштің сәулетті символикалық мазмұн-сипатын ашумен қатар, ұлттық рухы мен сыр-сымбатын айқындап асқақтата түседі. Ол XX ғасырдың соңына қарай ұлттық сәулет өнері тарихында өз орны бар мүсіндік және сәулетшілік ой шығармашылығы тоғыстығынан туған озық архитектура жәдігерлерінің біріне айналды.

ТӘҢІРІ (көнетүркі. - мықты, ер, құдіретті) — көне түркілердің діни наным -сеніміндегі тұлғаланбаған, шексіздік күйі есебіндегі аспанмен теңдестірілген басты құдай образы. Бұл сөзбен кәдімгі көк аспанды да атайтын болған. Көне түркілердің космогониялық түсінігін мына сөздерден байқаймыз: “Жоғарыда көк тәңірі, төменде Қара жер жаралғанда, олардың екі арасында кісі ұлы жаралған екен”. Бұдан біз жер мен аспанның тығыз байланыстылығын көреміз. Аспанды құдай деңгейіне көтеру одан қорқу емес, жаратылған әлемнен жаратушыны іздеу, бүкіл

жаратылысты құдайдың құдіретінің көрініс табуы деп түсіну. Түркі жазуларында көшпенділердің барлық жеңістері Көк Т-мен байланыстырылған. Оның рақымымен елді басқарған қағандарға “Аспанда туған және Күнмен, Аймен безендірілген” деген атақ берілген. Түркілердің білген - көрген ең биік шыңы да тегіннен тегін Хан Т. деп аталмаса керек. Аспанды және оның шырақтарын қадірлеу белгілі бір заңды қажеттіліктен басқа аспанды құдай мекені деп танудан, руханият әлемі деп есептеуден туындап жатыр. Түркілердің Көкке де, Күнге де, Айға да, құтты мекендерге де тағзым еткені рас. Бірақ бұдан түркілердің монотеизмге (бірқұдайшылыққа) өресі жетпеді деген түсінік тұмауы керек. Өйткені жекешеленбеген, тұлғаланбаған кейіпте болса да Т. орталық құдай, жалғыз жаратушы болып есептелінген.

Әдебиет: Мәдени-философиялық энциклопедия / Құраст. Т. Ғабитов, А. Құлсариева, Ә. Әлімжанова ж.т.б.. Алматы, 2007.

ТӘУБЕ – адамның ағат кеткен іс-қылығына өкініш білдіріп, келешекте оны болдырмауға үзілді-кесілді бел байлау, барға шүкіршілік ету, жаман әдет бойға сіңбей тұрғанда, тез Т-ге келіп, оны қайталамауға, жаманшылықтың орнығуына жол бермеу. Т. адамның өзін-өзі тәрбиелеудің бір жолы. Кімде-кім пендешілік жасап, теріс жолға түсіп қалса, дереу өзін-өзі жазғырып, адамшылық жолға түсуге бел байлап, бойын тез жинап алып, ар намысы алдында таза болуы жағын ойластыруы тиіс. Сонда ғана ол менің ожданым (ар-намысым) таза деп қысылып-қымтырылмай айта алады. Өзімен өзі және басқалармен үйлесімді қатынаста болу үшін адамға тәубешілдік қажет. Т-ге келу дегеніміз, адамның бұл дүниенің қыр-сырын түсініп, шектен шыққан нәпсіқұмарлықты тоқтатуға бағытталған әрекеті. Өз қатесін мойындай білу әркімнен батылдықты қажет етеді. Т-ге келу уайым философиясы емес. Мен кереметпін, тек бәріне сұм заман кінәлі деген позиция адамның әлсіздігін білдіреді. Қазақ мақалындағыдай “Жағам жаман болса, жеңім жақсы, өзім жаман болсам, ағам жақсы” деп отыра беруге де болмайды. Қазақы түсінік бойынша құдай Адам атаны балшықтан жаратып оған өзі жан берген. Адамның өмірдегі келеңсіз көріністердің барлығы осы хаостық табиғи денеде ұяланады. Адам өз нәпсіқұмарлығын жеңіп, құдайылық рухани жоғарылығына жетуі қажет. Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде нысап, несібе, Т. негізінен имандылық талаптарынан туатын кісілік құндылықтар ретінде қабылданған Ислам дінінің қазақ сахарасында нығаюына қатысты этикалық ұғымдардың діни мазмұны арта түсті. XV-XVI ғасырлардағы жырауларда кісілік құндылықтардың көшпелілік, тәңіршілдік түсіндірмелері мен суреттемелері басым болса, XVIII ғасыр ақын-жырауларында “обал”, “сауап”, “Т.”, “несібе” сияқты

мұсылмандық мағынадағы түсініктер жиі қолданыла бастады. Әрине, бұл ұғымдарда жалпы адамзаттық нормалар да көрініс тапты.

ТӘН. Қазақтың дәстүрлі мәдениетіндегі әдептік реттеудің маңызды бір ерекшелігін ондағы жан мен Т. үйлесімділігі деп атауға болады. Бұл Т. мен жан сұлулығы ұғымында айқын байқалады. “Т-і сұлудың жаны да сұлу” деп түсінген халық үшін ұсқынсыздық бір бағытты болып келмейді. Халықтық дүниетанымда адамның Т-дік бастаулары ақталып шығады. Қазақтың әдеп жүйесінде аскеттік мұраттар терең ұяланбаған. Т. жеке даралық, өзімшілдік сипатта емес, керісінше, жалпы әлемдік, ғарыштық, халықтық тұрғыдан қарастырғанда толассыз жаңғыртулар мен өзгерістердің жетілудің кепіліне айналады. Т. өмір мен өлімнің, әке мен аналық жасампаздықтың, өткіншілік пен мәңгіліктің рәмізіне айналады. Ең бастысы – Т. бүкіл табиғаттың толассыз жаңғыртушылық қабілеттілігінің адамдандырылған бітіміне жатады. Ол молшылық, құттылық, дәулеттілік, шаттылық, көтеріңкілік, ләззат т.т. құндылықтарының отауы болып табылады. Ол – адам тіршілігінің салтанаты. Т-нің төменділігі шартты болып келеді. Төмендеу, бұл мағынада, Жер-Анаға жақындау, оның сіңіруші және қайтадан тудырушы стихиясымен бірегейленуді білдіреді. Тіпті, өлу дегеніміз (қазақша: “қайтыс болу”) табиғатқа қайтып келуді білдіреді. Төмендеу дегеніміз тәннің төменгі мүшелерінің (ішек–қарынның, жыныстық мүшелердің) асты қорыту, оны табиғатқа шығару, махаббаттан ләззат алу, жүкті болу, нәрестені дүниеге әкелу сияқты қызметтерін түсіну деген сөз. “Ұлы сөзде ұят жоқ” дейді қазақ. Жоғарыда аталған нәрселер адамдық келбетті төмендетіп жібермейді (төмен ұғымын амбивалентті мағынада қолданып тұрмыз). Тұлғаның фәниден бақиға дейінгі тіршілігінде аса маңызды оқиғалар мен оларды атап өту астарында “төменгі Т.” құндылықтары тұр (құда түсу, үйлену, шілдеhana, тұсау кесу, қайтыс болу, ас беру). Халық дәстүрінде астан жоғары құндылық сирек кездеседі. Сөйтіп төменгі жоғарғы болып шыға келеді. Тек адам санасында төменгі дене құнсыздандырылып, тыйым салынған игіліктерге айналып кетеді. Халық түсінігінде, Т. тұрмыстық жиі қолданудан біртіндеп қарадүрсінделуі мүмкін, ол тоғышар адамдардың топастықпен қайталайтын нәпсіқұмарлығына айналуы да ғажап емес. Бірақ Т. де бұл үшін жаратылған жоқ, Т. құмарлығын рухани бастаулардан алыстату дұрыс емес. Егер тірілердің есінде жақсы істері, ойлары, білімі, қайырымдылығы арқылы қалатын болса, ол адам қайта тууы мүмкін. Сөйтіп адам өмірінің мәні алдыңғы ұрпақтың әлеуметтік тәжірибесін белсенді түрде игеруде, ізгілікті істерінде екен; сонда Т. өлгенімен жан мәңгі қалады:

Т–нің үйі – қара жердің аясы,
Шыбын жанның Т. – баспана, саясы.
Биік ұшса, жәннатқа енгені,
Төмен түссе, бір пәленің келгені.
Екеуінің бірі болар, алайда,
Жаның мәңгі қалар тірі қалайда!
Адам мұңлық болғанымен күнәсіз,
Құрып Тні, өшер сөзі, шүбәсіз!
Қайдан келді? Енді қайда барады?
Қай жерде тұр? Енді қанша қалады?
Біліктілер айта ала ма әрдайым?
Білікті жоқ шешер мұның жұмбағын,
Жалғыз алла қанық, білер сырларын
(Жүсіп Баласағұн. Құтты білік).

Бұл сұрақтарға жауап іздеген ғұламалар “мәңгілік – адамгершілікте” деген түйінге келген. Абай айтқан “Адам бол!” ұстанымның мәнісі де осында жатыр.

ТЕАТРЛАР – жетекші және тарихы бай театрларға Академиялық театр берілетін құрметті атағы 1919 жылы енгізілген. Алғашқы академиялық театр атағы Ресейдің байырғы музей және драма т. ұжымдарына (мысалы, Мәскеудегі Үлкен, Кіші, Көркем театрлар мен Санкт-Петербургтегі Александрин, Мариин және Михайлов театрларына) берілді. 1920 жылы Мәскеу мен Санкт-Петербург т. академиялық театр ассоциациясына (1921 жылға дейін) бірікті. Оның «Культура театра» деген баспа органы болған. 20-жылдардың аяғы мен 30-жылдардың басында театр өнерінің дамуына байланысты орыс, украин, татар және өзбек т. да осы атаққа ие болды. Бұдан кейін қазақ (Қазақ драма театры, 1937; Қазақтың опера және балет театры, 1941), тәжік, түрікмен, қырғыз т.-на да осы атақ берілді.

Қазақ драма театры, М.О. Әуезов атындағы, Еңбек Қызыл Ту және «Халықтар достығы» орденді Қазақтың мемлекеттік академиялық драма театры тұңғыш кәсіпқой ұлттық сахналық мекеме. 1925 жылдың ақырында қазіргі Қызылорда қаласында Ұлт театры болып ұйымдастырылды. Алғашқы директоры әрі көркемдік жетекшісі Д. Әділов. М. Әуезовтің «Еңлік-Кебек» трагедиясының 3-актісімен (С. Қожамқұловтың қоюы бойынша) және халық өнерпаздары қатысқан үлкен концертпен 1925 ж. желтоқсандағы өткен Қазақ өлкелік 5-партконференция кезінде тұңғыш рет т. шымылдығы ашылды. 1926 ж. 31 қаңтарда болған Ұлт т.-ның ресми ашылуында Қ. Кеменгеровтің «Алтын сақинасы» ойналды. Т. репертуарын жақсарту үшін Халық ағарту комиссары С. Сәдуақасовтың тікелей басшылығымен арнайы бәйге өткізілді. Т. труппасы 1929 ж. Алматыға қоныс аударды. 1937 ж. академиялық

театр атағын алды. Т.-ға 1961 ж. жазушы, драматург М.О. Әуезовтің есімі берілді. Алғашқы құрылған жылдары т. құрамында көркемөнерпаздық пен халық шығармашылығының танымал шеберлері – И. Байзақов, Ә. Қашаубаев, С. Қожамқұлов, Е. Өмірзақов, Ж. Шанин, Қ. Қуанышбаев, Қ. Жандарбеков, Қ. Бадыров, Қ. Мұңайтпасов, З. Атабаева, Ш. Әлібекова, Ш. Байзақова, М. Шамова, Ж. Шанина ойнады. Актер әрі режиссер Ж. Шанин т.-дың шығармашылық жағынан қалыптасу жолында зор еңбек сіңірді. 1930-жылдардың 1-жартысында қазақ жерінде кеңес өкіметі тұсындағы ұжымдастыру шараларын жүзеге асыру барысын бейнелейтін пьесалар қойылды. Осы жылдары К. Байсейітова, Қ. Байсейітов, Қ. Бейісов, Ж. Елебеков, М. Ержанов, Ш. Жиенқұлова, К. Қармысов, Қ. Әділшінов, Ш. Айманов, С. Майқанова, З. Құрманбаева, С. Телғараев, А. Абдуллина, О. Жұмағұлов, Ж. Өгізбаев, Р. Қойшыбаева, Г. Сыздықова т.б. сахна шеберлерінің келуі т.-дың күрделі драмалық шығармаларды меңгеруіне жол ашты. Сондай-ақ, театрға арнайы шақыртумен келген орыс режиссерлерінің де (М.Г. Насонов, И.Г. Боров, М.А. Соколов, Ю.Л. Рутковский, М.В. Соколовский, Я.П. Танеев) еңбегі ерекше болды. Олар қойған әрбір спектакль актерлердің нағыз сахна мектебіне айналды. Режиссер Насонов Әуезовтің «Еңлік – Кебек» трагедиясын (1933) қайта қойды. Ол спектакльдің сахнада бұрыннан қалыптасқан дәстүрлі үрдісін сақтаумен бірге, басты рөлдердің (Еңлік – Байсейітова, Кебек – Байсейітов) психологиялық тұрғыда шешім табуына баса назар аударды. 1934 ж. Қазақ драма т.-нан музыка т. (қазіргі Қазақтың мемлекеттік академиялық опера және балет театры) т.б. өнер ұжымдары бөлініп шықты. 1935 – 1937 ж. М. Әуезовтің, Б. Майлиннің, Ғ. Мүсіреповтің тарихи тақырыптағы туындылары, орыс кеңес драматургиясынан, орыс және шет ел классикасынан қойылған спектакльдер т. ұжымының шығармашылық бағыт-бағдары мен ізденіс-табыстарын айқындады. 1941 – 1945 ж. туған елге деген сүйіспеншілік пен патриоттық сезімін, адамдарымыздың асқақ, адал, ынтымақшылдық рухы мен берік достығын, майдан мен тылдағы қаһармандық күресін көрсететін пьесалар театр репертуарынан мол орын алды. Т. труппасына Алматы, Москва, Ленинград және Ташкенттің арнаулы оқу орындарын бітірген маман актерлер келіп қосылды.

Соғыстан кейінгі жылдары бейбіт өмір мен жасампаз еңбекті, республика еңбеккерлерінің жаңа тұрмыс-салтын, ұжымдастыру құрылымын нығайту және кеңестік қатаң жүйеге негізделген жаңа қоғам орнату жолындағы күресін баяндайтын, қазақ зиялылары мен жастардың мақсат-мұратын, ізгі арман-тілегін бейнелейтін Ә. Әбішевтің «Достық пен махаббат» (1947, реж. Айманов), «Күншілдік» (1955, реж. М.И. Гольдблат), «Мансап пен ұждан» (1974, реж. Ә. Мәмбетов) және «Кәусар» (1985, реж. С. Асылхан), Ғ.

Мұстафиннің «Миллионер» (1950, реж. А. Тоқпанов) т.б. авторлардың сахналық шығармалары көрермен көңілінен шықты. Әуезовтің «Абай» (1952, реж. Айманов, суретші В.В. Голубович пен рөлдерді орындаушылар Қ. Бадыров, Х. Бөкеева, С. Қожамқұлов, Қойшыбаева, Қуанышбаев, Өмірзақов) және Ә. Нұрпейісовтің «Қан мен тер» (1974, реж. Мәмбетов, суретші А.С. Кривошеин мен рөлдерді орындаушылар А. Әшімов, Ф. Шәріпова, Ы. Ноғайбаев) спектакліне КСРО Мемлекеттік сыйлығы, ал Ш. Айтматовтың «Ана – Жер-Ана» (1966, реж. Мәмбетов, суретші А.И. Ненашев пен рөлдерді орындаушылар Майқанова, Шәріпова, Римова) мен А.Я. Каплердің «Ленин 1918 жылы» (1970, реж. Мәмбетов, рөлдерді орындаушылар Сүртібаев пен Қожамқұлов) спектакліне ҚазКСР Мемлекеттік сыйлығы берілді. Т. ұжымы 1958 ж. Мәскеуде өткен қазақ әдебиеті мен өнерінің онкүндігіне қатысып, мәскеуліктердің назарына 5 спектакль (Әуезов, Еңлік – Кебек»; С. Мұқанов, «Шоқан Уәлиханов»; Мүсірепов, «Ақын трагедиясы»; Тәжібаев, «Жалғыз ағаш орман емес» және У. Шекспир, «Асауға тұсау») ұсынды. Т. ұжымы орыс және батыс еуропа драматургиясының классикалық туындыларынан Н.В. Гогольдің, М. Горькийдің, А.П. Чеховтің, Лопе де Веганың, Шекспирдің, М.Метерлинктің, К. Гоццидің пьесаларын қойды. ТМД елдері драматургиясының таңдаулы туындылары да т. репертуарынан берік орын алды. 1980 – 90 ж. бүгінгі күн тақырыбына жазылған, басқа да алуан жанрлы драм. шығармалар театр сахнасына шықты. А. Сүлейменовтің «Төрт тақта жайнамаз» (1989, реж. Ә. Рахимов), Ж. Аймауытовтың «Ақбілек» (1990, реж. А. Әшімов), Ш. Айтматовтың «Ғасырдан да ұзақ күн» (1990, реж. Ә. Мәмбетов) т.б. туындылары т. сахнасына шықты. 1990 жылдан кейінгі кезеңде т. репертуары жаңа шығармалармен байып, әлемдік және қазақ драматургтерінің классик. шығармаларын көрермендер назарына ұсынды, кейбіреулерін қайта сахналады. У. Шекспирдің «Кориалан» (1991), «Асауға тұсау» (1994), С. Жүнісовтің «Кемеңгерлер мен көлеңкелер» (1994), Иран-Ғайыптың «Шыңғысхан» (1994, реж. Б. Атабаев), К. Гоццидің «Турандот ханшайым» (1994, реж. әл-Тарази), М. Байсеркеновтің «Абылай ханның ақырғы күндері», Р. Мұқанованың «Мәңгілік бала бейне» (1996, реж. Атабаев), М. Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» (1997, реж. Қ. Сүгірбеков), Әуезовтің «Қилы заман» (1997, реж. Рахимов), «Қарагөз» (1997, реж. Мәмбетов), Шахимарданның «Томирис» (2000, реж. әл-Тарази), Ш. Айтматовтың «Ана – жер Ана» (2002, реж. Мәмбетов), Г. Гаутманның «Ымырттағы махаббат» (2002, реж. Р. Антриасян), т.б.

Т. ұжымы 1926 жылдан бастап жазғы гастрольге шығуды игі дәстүрге айналдырып, республиканың елді мекендерінде өнер көрсетіп келеді, сонымен қатар гастрольдік сапармен Мәскеу,

Нөкіс, Қазан, Уфа, Шираз, Ташкент, Нанси қаласыларында болды. 1930 жылдан актерлер даярлайтын студия (үзілістермен), 1971 жылдан Ұызағашта (Алматы обл. Жамбыл ауд.) т. бөлімшесі жұмыс істеді. Қ. др. т.-ның құрамында Ш. Жандарбекова, С. Оразбаев, З. Шәріпова, Ш. Ахметова, Т. жаманқұлов, Ә. Кенжеев, Ж. Медетбаев, Қ. тастанбеков, Т. Тасыбекова т.б. талантты актерлер еңбек етеді (2003). 1981 ж. т.-дың жаңа ғимараты (арх. О. Баймырзаев, М. Жақсылықов, А. Қайнарбаев; ҚазКСР-і Мемл. сыйл., 1982) пайдалануға берілді. Ғимараттың көлемдік-композициялық құрылыс өзегіне үлкен (1000 орынды) және кіші (250 орынды) көрермендер залы алынған. Ғимарат алдына 1981 ж. М. Әуезов ескерткіші (мүсіншісі Е.А. Сіргебаев, ҚазКСР Мемл. сыйл., 1982) орнатылды. Т. Еңбек Қызыл Ту (1946), Халықтар достығы (1976) ордендерімен марапатталған.

Абай атындағы қазақ мемлекеттік академиялық опера және балет театры - 1934 жылы 13 қаңтарда М. Әуезовтың либреттосына жазылған «Айман-Шолпан» музыкалық спектаклімен ашылды. Қойылым барысында Иван Коцыктың өңдеуімен жазылған қазақ халқының халық әндері мен күйлері орындалды. Спектаклдің қол жеткен табысы орасан болды, барлық ел жаңа театрдың ашылғанынан хабардар болды.

Абай атындағы Қ. мемл. акад. О. және б. т. – қазақтың тұңғыш кәсіби музыкалық т. 1933 жылы Алматы қаласында музыкалық студия ретінде құрылды. 1934 жылы музыкалық т., ал 1937 жылдан Қазақ опера және балет т. деп аталады. 1941 жылы академиялық мәртебесі, 1945 жылы Абай есімі берілді. Композиторлар Е.Г. Брусиловский, А. Жұбанов, М. Төлебаев, Л. Хамиди, режиссер Ж. Шанин, әншілер Қ. Жандарбеков, Қ. Байсейітов, К. Байсейітова, М.Ержанов, Ғ.Құрманғалиев, Ү.Тұрдықұлова, биші Ш.Жиенқұлова, т.б. ұлттық опералық музыканың негізін қалады. Театр 1934 жылы 13-қаңтарда М.О. Әуезовтің «Айман – Шолпан» (режиссер Шанин мен Жандарбеков, музыкасы И.В. Коцыктікі) музыкалық драмасымен ашылды. Осы жылы Б. Майлиннің «Шұға» (режиссері Д.Д. Мацуцин, музыкасы И.В. Коцык және С.И. Шабельскийдікі) музыкалық драмасы көрсетілді. 1934 жылы Брусиловскийдің халық музыкасының негізінде жазылған тұңғыш ұлттық операсы «Қыз Жібек» қойылды. Одан кейін «Жалбыр» (1935) және «Ер Тарғын» (1937) операларын қойып т. ұжымы үлкен шығармашылық табысқа жетті. Т.-ға алғаш Шанин мен Жандарбеков, кейін Байсейітов, В.Ю. Жданов, Ю.Л. Рутковский режиссерлік етті, көркемдеуші суретшісі А.И. Ненашев, дирижері Ф.А. Кузьмич, хормейстері А.В. Преображенский болды.

Т. ұжымы 1936 жылы Мәскеу қаласында өткен қазақ әдебиеті мен өнерінің онкүндігінде «Қыз Жібек» пен «Жалбыр» операларын көрсетті. 1940 жылдары т. труппасына М.Абдуллиндер, С.Әбжанов,

Ә.Үмбетбаев, Ш.Бейсекова, Б.Досымжанов, Р.Мұсабекова, Ә.Мұсабеков, т.б. әнші-артистер қосылды. 2-дүниежүзілік соғыс жылдары Алматы қаласына келген орыс музыка өнерінің қайраткерлері (әншілер М.Д. Михайлов, С.Ф. Большаков, дирижер В.И. Пирадов, балет артисі Г.С. Уланова т.б.) қазақтың опера және балет өнері кадрларының шығармашылық жағынан өсіп, жетілуіне, орыстың классикалық музыка дәстүрін игеріп, үйренуіне тікелей ықпал етті. Т. сахнасында орыс әнші-артистері (Н.К. Куклина-Врана, Н.Н. Самышина, А.И. Круглыхина, А.П. Казакевич, Э.И. Епонешникова; Б.А. Бухаров, А.Г. Черкашина, В.В. Харитонов, О.А. Симонова, т.б.) классикалық операларда қазақ әншілерімен бірге өнер көрсетті. Т. сахнасында ТМД елдері компаниялары А.М. Магомаевтің «Наргиз» (1941), З.П. Палиашвилидің «Даиси» (1943), Н.Г. Жигановтың «Алтыншаш» (1947), т.б. опералары қойылды. Жұбанов пен Хамидидің «Абай» (1944) операсының қойылуы ұлттық опера өнерінің елеулі кезеңі болды. Брусиловский мен М.Төлебаевтың «Амангелді» (1945), Төлебаевтың «Біржан - Сара» (1946), Жұбанов пен Хамидидің «Төлеген Тоқтаров» (1947) опералары қойылды. Театрда А.В. Селезнев, Ю.П. Ковалев, Д.Т. Әбіров сияқты балетмейстерлер, И.И. Зак, Ғ.Н. Доғашев сынды дирижерлер жемісті еңбек етті. Опера т. Қазақстанда музыкалық шығармашылық пен ұлттық әншілік-орындаушылық өнердің дамуында үлкен рөл атқарды.

Т. ұжымы 1958 жылы Мәскеу қаласында өткен қазақ әдебиеті мен өнерінің онкүндігіне қатысып, «Абай», «Біржан – Сара», «Дударай» опералары мен «Достық жолымен» балетін көрсетіп, үздік өнерлерімен танылды. 1970-жылдардан Қазақстан композиторлары Е.Рахмадиевтің «Алпамыс» (1972), «Тың тынысы» (1980), Қ.Қожамяровтың «Садыр палуан» (1977), С.Мұхамеджановтың «Жұмбақ қыз» (1971), «Ақан сері – Ақтоқты» (1982), Ғ. Жұбанованың «Еңлік - Кебек» (1975), «Жиырма сегіз» (1981), «Құрманғазы» (1987), Ғ.Жұбанованың «Қарагөз» (1990) опералары, т.б. спектакльдер қойылды. Т.-да әр маусымда 40-тан аса опера және балет қойылып, жыл сайын оның репертуарына 5-6 жаңа спектакль қосылып отырды. Т. – Еуразия аймағындағы классикалық өнердің ең ірі орталықтарының бірі болып табылады. Оның сахнасында К. Байсейітова, Қ. Байсейітова, Қ. Жандарбеков, М. Ержанов, Ж.Елебеков, Ә. Үмбетбаев, Б. Досымжанов, Р.Жаманова, Е.Серкебаев, Б.Төлегенова, т.б. өнер көрсетті. Қазіргі уақытта т. артистері Н.Үсенбаева, С.Байсұлтанов, Ж.Баспақова, М.Мұхамедқызы секілді белгілі әншілер, С.Ищанова, У. Кенжебеков, Д.Дүтмағамбетова тәрізді әр түрлі халықар. байқаулардың лауреаттары қазақ операсының табыстарын көптеген елдер театрларының сахнасында паш етіп келеді. Кейінгі жылдары театр режиссерлары Ғ.Есімов, Л.Иманғазина, Ф.Сапаров отандық

және шет ел композиторларының классикалық шығармаларын жаңғыртып, сахналап жүр.

Т. ғимараты 1941 жылы археолог Н.А. Простаков, Т.Қ. Бәсеновтің жобасы бойынша ірге көтерген. 1996 – 2000 жылдары күрделі жөндеуден өткен ғимарат қазақтың ұлттық сәулет өнері жетістіктеріне негізделе отырып, орыс классикалық архитектурасымен үйлесімді өзіндік тың архитектуралық шешімін тапқан. Ғимарат құрылысының композициялық орталығы – 1170 орынды көрермендер залы. Сахна жақсы көрінеді, дыбыс естілуі анық. 2-қабатта ғимарат интерьерін көріктендіре түсетін кең фойесі бар. Капительді бағаналар, қабырға өрнектері оюлы басқыш қоршаулары, жалпы ғимараттың ішкі еңсесін сәулеттеуде негізгі рөл атқарған қазақтың дәстүрлі ою-өрнек үлгілері (қошқармүйіз, ырғақ, жапырақ гүл, сыңар мүйіз, т.б.) ғимарат архитектурасында кеңінен қолданылған. Оның екі қапталы мен алдыңғы жағындағы бақ, хауыздар ғимарат әсемдігін әрлендіре түскен. Т.-дың екі қапталындағы бақтарға М.О. Әуезов (1967, мүсіншісі Т.С. Досмағамбетов) пен Ж.Жабаевтың (1971, мүсіншісі Х.Е. Наурызбаев, екеуінің де архитекторы М. Меңдіқұлов) ескерткіштері қойылған. Қ. о. және б. т. Ленин орденімен марапатталған (1959).

ТЕКТІЛІК кісілік құндылық ретінде қазақ халқының күнделікті тіршілігіне етене еніп кеткен. Оның нақтылы көріністеріне жататындары: ата-баба аруағын ардақтау, ата-ана алдындағы перзенттік борышын ақтау, ағаны арқа тұту, құданы құдайдай сыйлау, күйеу баласын туған ұлындай көру, қыз баланы ерекше құрметтеп, әпке – екінші ана, “келіннің аяғынан, қойшының таяғынан”, “келін келді – құт-береке келді”, “балалы үй базар”, “бала бауыр етің”, “бір үйде қанша болсаң, бір-біріңе қонақсың”, “жақсы жеңге – анадай абзал”, “Әкең өлсе де, әкеңді көрген өлмесін”, “төрт аяқтыда бота тату, екі аяқтыда бөле тату”, “інім де, інім дегенше – күнім де”, “ағасы бардың жағасы бар” және т.б.

Бұл ұғым ортағасырлық түркі философиясында да жан-жақты қарастырылған (әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн және т.б.). Дәстүрлі қазақ мәдениетінде Т. рулық және генетикалық қатынастардың басым мүдделілігін білдіреді. Т-тің нақтылы тарихи формасына жеті аталық үрдіс жатады. Қазақтың “жеті атасының атын білген бала, жеті рулы елдің қамын жейді” деген нақыл сөзі бар. Жеті аталық үрдісті әдебиетте инцестке тыйым салудың дәйекті түрі десе, көптеген зерттеушілер жеті аталық үрдісті “туысқандық қоғамның” айқын көрінісі деп қарастырады.

Миф, әфсаналардан бастап ортағасырлық жырауларға дейін әйел Т-гінің маңызы туралы талай ғибрат сөздер айтылған: Шығыс халықтарының ішінде қазақ сияқты санаулы ғана халықтың

әйелдері бетіне паранжы салмай, дидарын ашық ұстап, қымсынбай еркін жүруі де көшпелілер өмірінде әйел баласы ер адаммен бірдей, тең дәрежеде болғандығынан шығар. Әйел-ананы құрметтеуге, қастер тұтуға деген дархан этиканың қалыптасуына не себеп?! Себеп біреу-ақ, ол – көшпелі өмір салтынан туындайтын әлеуметтік қажеттілік демекпіз. Талдаңқырап айтқанда, көшпелі өмір салтында әйел-ана еш уақытта еңбектен қол үзіп ажыраған емес. Яғни отбасы бақыты, ру амандығы, ел тағдырына қатысты қазақ әйелдерінің қоғамдық жауапкершілігі ерлерден еш кем болмаған.

Т. дәстүр жалғастығымен айқындалады және өмір сүріп отырған әлеуметпен үйлесімдікті талап етеді:

Өз басыңды зорайтып,
Теңдес қайдан табарсың?
Қарияларын жамандап,
Кеңес қайдан табарсың?
Қарындасын жамандап
Өзіңе туған табылмас (Асан Қайғы).

Егер тарихи арғы текке назар аударсақ, онда бұл түсінік “аталы” сөзімен айқын берілетіндігін байқауға болады. Текті адам деп құрметті ата-бабалары бар кісі айтылады. Қазақы түсінікте тарихи арғы тек аруақ ретінде құрметтеледі. Алайда Т. өзімен-өзі кісілік құндылық бола алмайды. Өйткені:

Жаманнан туған жақсы бар,
Адам айтса нанғысыз.
Жақсыдан туған жаман бар,
Күндердің күні болғанда,
Бір аяқ асқа алғысыз (Асан Қайғы).

Эталон ретінде алынған тарихи арғы тек (аруақ) идеализацияланған бейнеге жатады. Мысалы, Ноғайлы дәуірінде осындай дәрежеге жеткен кісіге Едіге жатады. Ноғайлы-қазақтың “Едіге батыр” жырында ол керісінше, тарихи тұлға, ел қамқоршысы, аты аруаққа айналған адам ретінде жырланады. Эпоста Едіге Түкті Баба Шашты Әзиздің ғажайып түрде дүниеге келген ұлы ретінде түсіндіріледі. Түкті атадан жаралуы Едігені текті етеді.

Халық даналығында Т. бірнеше мағынада қолданылады. Оның біреуі – қауымнан, қалың бұқарадан өзінің ерекше қасиеттерімен бөлініп шыққан текті кісі. Бұл, әсіресе, Темір би, Абылай хан және батырлар суреттемелерінде айшықтана түседі. Текті адам “көпшіліктен” өзгеше жаралған тұлға. Көпшілік, әдетте, өзінен суырылып шыққанды ұнатпайды. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы түсінік бойынша көпшілікті аталы (текті) кісі басқару қажет. Текті адамның өмір кредосын былай түйіндеуге болады: бұл дүниеде толыққанды өмір сүріп, халық жадында өз ерлігі және елдігімен мәңгі қалу.

Т. – адамның болмысындағы ата-бабасынан берілетін жақсы қасиеттердің рухани сабақтастықпен берілуі, оның ұрпақтан ұрпаққа парасаттылықтың үлгісі ретінде жалғасуы, ділде сақталуы. Т. құбылысының өзіндік бітім-болмысы адамның жеке ғұмырында кездейсоқ қалыптаспайды. Ол үшін кісіге ата-бабалардан берілетін дүниетанымдық, ділдік, психологиялық және т.б. бейімділіктері болуға тиісті. Дегенмен адамды бекерден бекер көпшілік «текті жан» деп атамайды. Ол үшін адамның әлеуметтік ортада өзін жақсы жағынан көрсете білуі де тиіс. Яғни Т. адамға ағзаның құрылымындағы гендік түрде беріле салатын биологиялық қасиеттер ғана емес. Сонымен қатар адамның қоғамдық ортадағы өзін-өзі жетілдіру арқылы белгілі бір биік беделге жетуі де таза Т. деп танылмайды. Әрине, өзінің жеке басының кемшіліктерімен, анайы іс-әрекеттерімен күреспеген жанды халықтың қырағы көзі теріс бағалап отырған. Сондықтан қандай текті жерден адам шыққаныменде ол өмірде өз жолын таба алмаса, өзінің қарайған жеке басының ғана мүддесінің аясынан, ауқымынан аса алмайтын жан болса, онда оның барша халық үшін жартымды қадірі де болмаған. Яғни Т. негізгі өлшемдерінің бірі адамның халқының нағыз азаматына айналуы болып табылады. Осыған орай “Жаманнан жақсы туады адам айтса нанғысыз, жақсыдан жаман туады бір аяқ асқа алғысыз” дейді халық. Жоқарыда нақыл сөздер Т. кейде тұқымдық жолмен тікелей беріле салмайтын кездері болатындығын, кез келген адамның «текті жан» атануына мүмкіндіктер бар екендігіне меззейді. Т. жолындағы адам әрқашанда Ақиқат заңдылығының әлеуметтік ортада орныға түсуіне өз үлесін қосады. Сондықтан ол өзінің тұлғалық руханилығының нығая түскенін қалайды, осы жолдағы барлық ауыртпалықтарды көтеруге дайын екенін білдіреді. Ал пендешіліктің, нәпсіқұмарлықтың теріс жолына түскен азамат тіршілікте тексіздіктің шырмауына шырмала түседі, ол көбінесе жасампаздық істерден гөрі табиғи сұраныстарының қисынымен өмір сүргенді қалайды. Бірақ ол өзінің жеке басының мәртебесін көтеру мақсатында әртүрлі айлы-шарғыға баруы мүмкін. Өзін-өзі әлеуметтің алдында бекіте түсу үшін ол үнемі ұлылар санатына қосылуға ұмтылады, кішкентай жетістіктерін зорайта көрсетуге тырысады. Осындай жасанды әрекеттер нағыз шынайы Т. қалыптасуына әкелмейді. Өйткені, нағыз текті адам барынша қарапайым, сыпайы, мейірімді, кешірімді болып келеді, әлсіздерге қол ұшын беріп отырады. Оның тұлғалық рухани көкжиегі ешкімді шеттетпеуге, төмендетпеуге итермелейді. Ал Т. іздеген пенде көптеген томдардан тұратын шығармалар жазғанымен, көптеген атақтарға, материалдық игіліктерге қол жеткізгенімен ол шынайы рухани биікке көтеріле алмауы мүмкін. Себебі, кісінің нағыз Т. тарихтың өзі сараптан өткізіп береді. Бұл сынақтан өтудің бірден-

бір жолы адами руханилықтың құрылымын дүниетанымда нығайта түсу, халқының мүддесі үшін аянбай қызмет ету болып табылады. Міне, осындай Т. танылған азаматтар саны көбейген сайын қоғамдағы көптеген қайшылықтар шешімі тезірек табылады.

С.Е.Нұрмұратов

ТЕЛЕДИДАР – телехабар бағдарламаларындағы бейне мен дыбыстық сүйемелдеудің радио сигналдарын күшейту мен түрлендіруге арналған теле, радиоқабылдағыш теледидар түрлі түсті, ақаласықара кескінді, стационарлы және тасымалды болып ажыратылады. Т.-дың негізгі ерекшелігі бейне мен сүйемелдеуші дыбыс радиосигналдарын бір уақытта күшейту және түрлендіруезі теледидар әдетте супергетеродинді сұлба бойынша құрастырылады. Оның нұсқалары сүйемелдеуші дыбыс сигналдарын күшейту және бөлу әдістері бойынша бөлінеді. ХХ ғасырдың соңында ертеден қолданылып келген кинескопты т.-лардың орнын сұйық кристалды, плазмалы т.-лар басты. Сұйық кристалды т. кескін айқындылығының, сапасының жоғарылығы бойынша қолданыстағы т.-дың ең озық түрі болып саналады.

Телевизиялық хабардарлық арнайы ерекшеліктерінің (информацияның жан-жақтылығы, және көрнекілігі, кез келген шалғай қашықтан хабар көрсетуі, уақиғаға «араласып кетуі» әсерінің және көріністің өзгеруі) болуы әсіресе организмі мен жеке басы әлі қалыптасып бітпеген жасөспірімдерге және балаларға сезімдік және психологиялық үлкен әсер етеді. Егер т. хабарларды талғамастан немесе бәрін түгелдей (кейбіреулер көп жағдайда осылай істейді), отбасы мүшелерінің құрамын, жас ерекшеліктерін, білім дәрежесін, денсаулық жағдайын, сонымен бірге отбасының пәтер жағдайын еекермей көре бергеннің пайдасынан гөрі зияны көп, оқуға және өз бетінше кітап оқуға кедергі жасайды, спортпен шұғылдану және таза ауада болу уақытын азайтады, тынығу уақытын кемітеді және адамның нерв жүйесіне өте көп күш түсіреді. Балаларға ерекше «телевизиялық режим» орнату керек. Дәрігерлердің жүргізген арнайы зерттеулері 14 жасқа толмаған оқушылардың күніне көретін телевизиялық хабарларының ұзақтығы 1 сағаттан аспауы керек екенін көрсетеді. Ересек оқушылар хабарларды үзіліссіз 2 сағаттан артық көрмегені жөн. Телевизорды жұмыс және демалыс режимдерін бұзбай, отбасы мүшелерінің ұнататын және талап-тілегіне сай келетін, олардың барлығына пайдасы бар хабарларды алдын-ала таңдап алып, дұрыс пайдалану қажет. Апталық бюллетендерде, орталық және жергілікті газеттерде жарияланатын т. хабардар программасын пайдалана отырып өз отбасыңыздың көретін телевизиялық жоспарларын жоспарлап, белгілен қойғандарыңыз жөн. Т. хабарларды ала

көлеңке жаракта көрген дұрыс, себебі кескіннің айқындылығы мен бөлменің қараңғылығының арасындағы айырмашылық алшақ болғанда көз тез талады. Экраны үлкен телевизорды 2—3 метрдей қашықтықта отырып көрген дұрыс, себебі бұдан жақын отырған кезде экраннан көрінетін кескіннің айқындылығы нашарлап, көз талады. Телевизор экранының ортасы отырған адамның көз деңгейінің биіктігіндей болуы қажет. Телевизорды жатып көруге болмайды.

ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚ (ағылш. tolerance - төзімділік, көнбістік) — басқа ойға, көзқарасқа, наным-сенімге, іс-әрекетке, әдет-ғұрыпқа, сезім-күйге, идеяларға төзімділік, жұмсақтық көрсете білу қасиеті. Т. Адам құқығы мен бостандығы, плюрализммен қатар негізі демократиялық принциптердің бірі болып есептеледі Т — қоғамның жалпы және саяси мәдениетінің деңгейінің көрсеткіші. Т. адам құқығы мен бостандығы, плюрализммен қатар негізгі демократиялық принциптердің бірі болып есептеледі. Т. — қоғамның жалпы және саяси мәдениетінің деңгейінің көрсеткіші. Саяси төзімділік (толеранттық) деп өзгеше көзқарасқа жол беруден тайынбайтын белгілі бір саяси күштердің тұғырын түсіну керек. Егер бұл күштер билік басында болса, саяси төзімділік барынша кең түсінілетін конституциялық шеңберде оппозицияның қызметіне жол беру саясатынан көрініс табады. Жеке тұлғаға келетін болсақ, саяси төзімділік терминін саяси қарсыластар пікіріне құлақ асуға дайын болуды, оларды логикалық дәлелдеу арқылы өз жағына тартуға тырысуды білдіреді. Т. тек саяси ұстаным ғана емес, оның діни, этикалық, мәдениеттанулық және тағы басқа қырлары бар. Құрандағы 109-шы сүреде былай делінеді: “Мен сіздердің табынатындарыңа табынбаймын ғой, сіздер де менің табынатыныма табынбайсыздар. Сіздерге – өзіңіздің дініңіз, маған болса – өз дінім”. Бұл жолдарда төзімділіктің негізгі қағидасы анық әрі дәл тұжырымдалған. Оған қоса төзімділік адамгершіліктің “алтын ережесімен” де (өзіне не тілемесең, басқаға да оны тілеме!) тығыз байланысты. Қазақ халқына төзімділік ерекше тән болған. Оның негіздері ретінде катал далада тіршілік етуге қажетті жоғары табиғи және моральдық төзімділік, меймандостық, іштесу мен сұхбатшылдық жатады. Қазақ халқына тән төзімділіктің көрінісін “Таспен ұрғанды аспен ұр” деген мақал береді. Халық даналығының мағынасы төзімділік танытып, мәселелерді зорлық-зомбылықсыз шешуге шақыруда. Осыған ұқсас мағынаны “Сабыр түбі – сары алтын” деген мақал береді. Бұл жерде де қиын істің бәрін сабырлылықтың, төзімділіктің негізінде асығыстық жасамай, күйгелектікке, ашуға берілмей шешу қажеттілігі көрсетіледі.

Бұл жерде құндылықтар сабақтастығы туралы айтуға болады. Мәселе тек терминде емес, ол осы терминмен белгіленетін

ұғымның мағынасында. Қазіргі философияда “дискурс” деген термин бар. Түсініктемелері көп. Біз оны қысқаша “мәдениеттердің мағыналық деңгейінің сұхбаттық табиғаты” деп аударар едік. Саяси төзімділік (толеранттық) деп өзгеше көзқарасқа жол беруден тайынбайтын белгілі бір саяси күштердің тұрғысын (позициясын) түсіну керек. Егер бұл күштер билік басында болса, саяси төзімділік барынша кең түсінілетін конституциялық шеңберде оппозицияның қызметіне жол беру саясатынан көрініс табады. Жеке тұлғаға келетін болсақ, саяси төзімділік терминін саяси қарсыластар пікіріне құлақ асуға дайын болуды, оларды логикалық дәлелдеу арқылы өз жағына тартуға тырысуды білдіреді.

Төзімділік тек саяси ұстаным ғана емес, оның діни, этикалық, мәдениеттанулық және тағы басқа қырлары бар. Қазіргі кезде кейбір саясаткерсымақтар ислам төзімділікке қарсы дін деп пікір айтады. Қасиетті құрандағы 109-шы сүреден бір үзінді келтірейік: “Мен сіздердің табынатындарыңа табынбаймын ғой, сіздер де менің табынатыныма табынбайсыздар. Сіздерге – өзіңіздің дініңіз, маған болса – өз дінім”. Бұл жолдарда төзімділіктің негізгі қағидасы анық әрі дәл тұжырымдалған.

Оған қоса төзімділік адамгершіліктің “алтын ережесімен” де (өзіне не тілемесең, басқаға да оны тілеме!) тығыз байланысты. Қазақ халқына төзімділік ерекше тән болған. Оның негіздері ретінде катал далада тіршілік етуге қажетті жоғары табиғи және моральдық төзімділік, меймандостық, іштесу мен сұхбатшылдық және тағы басқаларын атап өтуге болады.

Қазақ халқына тән төзімділіктің көрінісін “таспен ұрғанды аспен ұр” деген мақал береді. Халық даналығының мағынасы төзімділік танытып, мәселелерді зорлық-зомбылықсыз шешуге шақыруда. Осыған ұқсас мағынаны “сабыр түбі – сары алтын” деген мақал береді. Бұл жерде де қиын істің бәрін сабырлылықтың, төзімділіктің негізінде асығыстық жасамай, күйгелектікке, ашуға берілмей шешу қажеттілігі көрсетіледі. Атап өткен және басқа да қазақтың мақал-мәтелдері қазақтың халық философиясы негізінде төзімділік пен зорлық-зомбылықты болдырмау идеяларының жатқанын жарқын көрсетеді.

Әдебиет: Мәдени-философиялық энциклопедия / Құраст. Т. Ғабитов, А. Құлсариева, Ә. Әлімжанова ж.т.б.. Алматы, 2007.

М.Л. Кинг. Паломничество к ненасилию. // Этическая мысль. М., 1992; Л.М. Толстой. Не убий никого. // Этическая мысль. М., 1992; Принципы ненасилия: классическое наследие. М., 1991. Ганди М. Моя вера в ненасилие.// Вопросы философии. 1992, 3.

ТОТАЛИТАРЛЫҚ – қоғамдық жүйенің, мемлекеттік құрылымның тарихи ұйымдасу түрі. Кез келген мемлекеттің билігі,

басқару жүйесі белгілі бір саяси сипатта қалыптасады. Яғни ол тарихи тұрғыда демократиялық, немесе антидемократиялық үлгіде көрініс беруі мүмкін. Ал Т. көбінесе биліктің бір қолға, басқарушы мемлекеттік күшке барынша жинақталуын, біртұтастануын білдіреді. Ол қоғамның барлық саласын қамтитын тұтастанған, антидемократиялық биліктің көрінісі. Т. жүйе көбінесе халықтың рухани дамымаған әлеуметтік қабатының мүддесін қорғауды, жалпыхалықтық мүддені барынша жоғары деңгейде алдына мақсат еткен сипатта өрбиді, ол сонымен қатар осы алдамшы құндылықтарын жүзеге асыру кезеңінде қарулы күштерге, тегеуірінді органдарға барынша арқа сүйейді, оларды өз мақсаттарына барынша қолданады. Шын мәнінде Т. принципті бағыт ретінде ұстанған қоғам жалған құндылықтарды қоғамдық санаға тереңдете орнықтырыға тырысады, адамдарды бір-біріне жау етіп, оларды бір-бірінен қашықтата түседі. Мәселен, осындай әлеуметтік-саяси жағдай ХХ ғасырдың ортасында фашистік Германия мен коммунистік КСРО-да орын алды. Сонымен қатар өткен ғасырдың екінші жартысындағы Чилидегі Пиночеттің басқару кезеңіндегі диктатуралық режим әлеуметтанушы ғалымдар арасында Т. қоғам деп бағаланады. Осындай сипаттағы мемлекеттік жүйелер адамзат тарихында талай рет көрініс берген. Кез келген қоғамның өзінің ішкі тұтастығын бекіте түскен сайын тарихи субъект ретінде мықтырақ болатынын байқайды. Бірақ бұл тұтастықтың қалыптасуына антигуманистік тәсілдер мен әдістер қолданылады. Тіптен, Т. жүйенің іргетасы нығая түсуі үшін кейбір мемлекеттерде ұлттық идеяның өзі де тетік ретінде пайдаланылады. Кезінде Германияда ұлттық идея ретінде немістердің басқа ұлттардан ерекше биік тұратын халық ретінде артықшылығы танылды. Әрине, бұндай мемлекеттік идеология қоғамдағы ұлтшылдық отын маздата түсті, кәдуілгі сананың ең төменгі қабаттарына қоздырғыш фактор ретінде әсер етті. Еврейлер мен орыстар ең теріс мағынадағы этникалық таптаурындық сипатта бейнеленді. Осындай психологиялық қайшылықтар қоғамдағы дүниетанымдық бұрмалануларды туғызды. Ол түбінде әлемді дүр сілкіндірген екінші дүниежүзілік соғыстың басталуына әкеліп соқтырды. Ал коммунистер болса алдарына жаңа қоғам құру мақсатын қоя отырып, сол жолға кедергі болғанның барлығын өздеріне жау санаған болатын. Сондықтан “халық жауы” айдары талай азаматтардың кеудесіне тағылып, оларды жалындаған жас шағында қыршынынан қиылуға әкеліп соқтырды. Бір отбасында тәрбиеленген екі азамат, көрші тұрған ауылдас, бірге жұмыс істейтін әріптес жандар бір-біріне сенбейтін, жау ретінде қарайтын күйге жеткен болатын. Т. жүйе сонымен қатар қоғамдағы ең алдыңғы қатарлы азаматтарды, озық ойлы жандарды құрбандыққа шалуға ұмтылды. Өйткені, ойлы азаматтар Т. қоғамдағы еркіндіктің

жоқ екенін, ұлт өзінің ең негізгі рухани байлығынан айрыла бастайтындығын халыққа бірте-бірте жеткізе бастайды. Т. билік мұндай бостандықты, дүниетанымдық алуандықты қаламайды. Сондықтан авторитарлық режим қудалаудың бастауын ең озық тұлғалардан бастайды. Өйткені, олар тіптен басқа құндылықтық, мағыналық бағыттағы қоғамның қалыптасуын көксейді. Осы сәйкессіздікті Т. қоғам күшпен шешуге тырысады. Міне, осындай қара күшке сүйенген Т. сипаттағы жүйенің қалыптасуына қандай тарихи, мәдени, әлеуметтік, дүниетанымдық себептер негіз болады. Оған ең алғашқы себеп болатын нәрсе - әрбір адамның ішінде отырған рухани жетілмеушілік, тереңде жатқан пендешіліктің өзімшілдік құрылымдары. Яғни әрбір пенденің көбінесе әлеуметтік жүйеде өзінің жеке басының ғана мүддесін үнемі жоғары қоюға бейімділігі жатады. Т. қоғамды бекіте түсушілер, тұтастанған билікті мызғымас күйге жеткізушілер адамның бойындағы осы осал жерді үлкен шеберлікпен қолданып отырған. Сондықтан Т. іргетасын әлеуметтік дүниеде, мемлекеттік құрылымда адамдардың өздері нығайта түскенін байқамай да қалады. Әйтпесе, өзінің жеке басын қорғау үшін отандастарын, қандастарын сатып кету Т. қоғамда көптеген пенделер үшін күнделікті әдетке айналмас еді ғой. Т. қоғам деп теріс сипаттама берілгенмен кез келген қауымдастық, мемлекет өзінің әлеуметтік дамуын тоқтатпайды, яғни ол да тарихи процесте белгілі бір жетістіктерге қол жеткізеді. Білім беру, саудасаттық, мәдени ошақтар кейде біршама өркендеуі де мүмкін. Шығармашылық жолындағы азаматтар Т. қыспақтың өзінде керемет дарынды туындылар жасауға тырысады. Мәселен, М. Әуезов өзінің “Абай жолын” ХХ ғасырдың бел ортасында жазған еді. Еркін ойды қудалай отырып авторитарлық сипаттағы қоғамды орнықтыра түсу үшін, антидемократиялық принциптерді бекіте түсу үшін Т. қоғамға экономикадағы біршама жеңістер ауадай қажет екені белгілі. Сонда қарапайым халық та әлеуметтік жағдайдың біршама түзелгеніне малданып басқарушы биліктің жақтасына айналады. Шындықты айтуға ұмтылған бірен-саран азаматтардың үні әлеуметтік жағдайын біршама түзей бастаған көпшіліктің шуылына көміліп кетеді, рухани құндылықтардың маңыздылығын айтқан тұлғалардың сөздері ұлтшылдықты алға тартқан тобырдың көлеңкесінде қалады. Т. қоғамның ең теріс жақтары да осы тобырлық сананың барынша мемлекеттенуінде, тұрпайы идеологияның басымдық танытуында. Міне осыны шебер пайдаланатын билік жүйесі экономиканы өте қатал тәртіптің күшімен дамытуға ұмтылады. Болмаса Т. жүйе қоғамды барынша қыспақта ұстай отырып басқа елдердің жетістіктерін теріске шығаруды идеологиялық қаруға айналдырады. Сондықтан ондай ортада ақпараттық бұрмалаулар, шектеулер, цензура, адал жандарды қаралау қоғамның негізгі идеологиялық қаруына

айналады. Міне, сондықтан тарихта Т. бағдарлар белең алған мемлекеттерде демократиялық институттардың дамуына мүмкіндіктер жоқтың қасы болған деуге болады. Т. қоғам дінге деген қатынасын барынша екіжүзділікпен ұстайды. Өйткені, Т. режим өздерінің билігін жүзеге асырып отыруға қажетті дінбасыларды ғана ұстауға тырысады, басқаларын қудалайды. Шынайы діншілдік, руханилық этикалық құндылықтарды жоғары ұстайтын болғандықтан Т. принциптердің дүниетанымдық негіздерімен үнемі қайшылықта болады. Сондықтан ешқандай діннің этикалық принциптері, адамгершілік нормалары Т. жүйеде ашық мойындалмайды. Кейде формалды түрде мойындалса да олардың шынайы сипатының өркендеуіне жол берілмейді. Тіптен, Кеңес үкіметі жағдайында атеистік идеология күшпен енгізілгені, қалалар мен ауылдардағы шіркеулер мен мешіттердің жаппай қиратылғаны, нағыз дінге сенушілердің қудаланғаны белгілі. Міне, сондай нәубаттың құрбандарының қатарына қазақ халқының көрнекті тұлғасы Шәкәрімді жатқызуға болады. Т. қоғамның тағы бір зобалаңына ұлттың ішкі құрылымын ыдыратуға тырысуды жатқызуға болады. Кеңес үкіметінің билігі кезеңінде қазақтардың біршама бөлігі өзінің тарихи отанынан басқа елдерге көшуіне, қазақ диаспорасы құбылысын қалыптастуына әкеліп соқтырды. Міне, осы тарихи дүрбелеңге толы заманның салдарлары әлі күнге дейін рухани мәдеиетте білінеді. Мәселен, қазақ халқының үштен бір бөлігі өзінің тарихи отанынан тыс жерлерде өмір сүруде, қазіргі кезеңде ата-бабасының туған жеріне жетуді арман етеді. Осы тарихи әділетсіздікті жөндеу үшін, үйлесімділікті қалпына келтіру үшін тек қана мемлекет, немесе оның кейбір органдары ғана емес жалпы қандастар, отандастар болып барлығымыз да ат салысуымыз керек. Онсыз Т. қоғамның бүлдірген дүниесін жөндеу өте ұзаққа созылады. Осындай әрекеттерді, игілікті істерді диаспоралары бар барлық алдыңғы қатарлы елдердің көбісінен байқаймыз. Бұл талпыныстар нағыз ұлтжандылықтың, этноәлеуметтік кеңістіктегі әділеттілікті орнатудың әрекеттері болып табылады. Сөйтіп, Т. қоғам кездейсоқ орнай қалмайтын, өзінің тарихи, психологиялық алғышарттары бар тарихи құбылыс болып табылады. Оның тарихи уақыты біткеннің өзінде салдарлары ұзақ мерзімге созылады және ол бірнеше ұрпаққа жететіндей мұра тастап кетеді. Міне, сондай мұралардың қатарына басқаша ойлауға бейімділік танытқандарды қудалау жатады. Яғни, ресми түрде Т. деп бағаланбаған қоғамдардың өзінде кейде билік пен оппозицияның арасындағы кикілжің өзара тартыстарға толы болады және ол қоғамдағы әртүрлі саяси ойындардан көрініс беруіне әкеліп соқтырады. Осы қақтығыстардың нәтижесі кейбір жекелеген тұлғалардың тағдырына барынша кері әсерін тигізуі де мүмкін. Міне осындай үрдістер адамзат тарихының көптеген кезеңдерін қамтиды. Бұл

процестердің пайда болуы мен қайта-қайта көрініс беруін тежеу үшін оның болмыстық іргетасын жою керек. Сондықтан әрбір адамның дүниетанымындағы құрылымдарды рухани жетілдіру арқылы ғана жалпы қоғамдағы ахуалды биік деңгейлерге көтеруге болады. Бұл әрекеттердің нәтижесінде адамаралық сенім, келісім тереңдей түседі, қорқыныштардың орнына өзара түсіністік қатынастар орнығады. Яғни бұндай жағдайды қалыптастыру үшін мемлекеттегі адам құқын қорғаудағы әрекеттері де пәрменді болуға тиісті. Сонымен қатар Т. жүйенің санадағы қалдықтарын жою үшін қоғамдағы демократиялық институттардың жұмысын жетілдіре түсу керек. Ал бәрінен де маңызды нәрсе қоғамдағы азаматтардың басым бөлігінің руханилыққа, рухани мәдениетке қарай бет бұруын атауға болады. Ал руханилық ұстанымдары отбасында, мектеп пен әр түрлі оқу орындарында, кез келген мәдени ошақтарда, жалпы әлеуметте қалыптаса бастауы тиіс. Сонда ғана Т. құбылысының тамырына балта шабылады, қоғамның келбеті гуманистік, өркениеттенген сипат алады.

ТУ, ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ТУЫ – Қазақстан Республикасының мемлекеттік негізгі рәміздердің бірі. ҚР Президентінің «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік рәміздері туралы» конституциялық заң күші бар Жарлығымен (24.1.1996) белгіленген. Мемл. Т. көгілдір түсті тік бұрышты кездеме. Оның ортасында арайлы күн, күннің астында қалықтаған қыран бейнеленген. Ағаш сабына бекітілген тұста — ұлттық оюлармен кестеленген тік жолақ өрнектелген. Күн, арай, қыран және ою-өрнек — алтын түсті. Т.-ың ені ұзындығының жартысына тең. ҚР мемл. т.-ның авторы — суретші Шәкен Ниязбеков. Бірыңғай көк-көгілдір түс төбедегі бұлтсыз ашық аспанның биік күмбезін елестетеді және Қазақстан халқының бірлік, ынтымақ жолына адалдығын аңғартады. Бұлтсыз көк аспан барлық халықтарда әрқашан да бейбітшіліктің, тыныштық пен жақсылықтың нышаны болған. Геральдика (гербтану) тілінде — көк түс және оның түрлі реңкі адалдық, сенімділік, үміт сияқты адамгершілік қасиеттерге сай келеді. Ежелгі түркі тілінде «көк» сөзі аспан деген ұғымды білдіреді. Көк түс түркі халықтары үшін қасиетті ұғым. Түркі және әлемнің өзге де халықтарындағы көк түстің мәдени-семиотик. тарихына сүйене отырып, мемлекеттік т.-ағы көгілдір түс Қазақстан халқының жаңа мемлекеттілікке ұмтылған ниет-тілегінің тазалығын, асқақтығын көрсетеді деп қорытуға болады. Нұрға малынған алтын күн тыныштық пен байлықты бейнелейді. Күн — қозғалыс, даму, өсіп-өркендеудің және өмірдің белгісі. Күн — уақыт, замана бейнесі. Қанатын жайған қыран құс — бар нәрсенің бастауындай, билік,

айбындылық бейнесі. Ұлан-байтақ кеңістікте қалықтаған қыран ҚР-ның еркіндік сүйгіш асқақ рухын, қазақ халқының жан-дүниесінің кеңдігін паш етеді.

ТУРИЗМ – Ұлы Жібек жолы бойында орналасқандықтан Қазақстан аумағындағы қалалар мен табиғаты ғажайып қорықты жерлер ежелден саяхат және т. нысандары болып табылған. Қазақстандағы алғашқы туристік ұйымдар ХХ ғасырдың 20 – 30-жылдары пайда болды. 1929 жылы Алматы қаласында тұңғыш туристік жорық ұйымдастырылды. Оған Г.И. Белоглазов пен Ф.Л. Савин басқарған 17 мектеп мұғалімдері қатысты. Жорық Алматы төңірегінен басталып Есік көлінде (62 км) аяқталды. 1930 жылы Алматы өлкетану мұражайы жанында Пролетарлық т. және экскурсия қоғамының өлкелік бөлімшесі жұмыс істей бастады. Оның алғашқы төрағасы болып В.Г. Горбунов сайланды. Осы жылы Алматы қалалық телеграф пен пошта қызметкерлерінен (16 адам) құралған топ (Ф.Л. Савин басқарған) Медеу – Көкжайлау – Үлкен Алматы көлі жағалауына дейін барды. Т.-нің бұл түріне В. Зимин, А.Бергрин, Д.Литвинов, Х.Рахимов, Г.Белоглазов, т.б. көп үлес қосты. 1931 жылы қаңтарда Алматыдан Зиминнің бастауымен алғаш рет шаңғышылар жорығы ұйымдастырылды. «Еңбек және қорғаныс» эстафетасын алған бұл жорыққа қатысқан 8 шаңғышыға ұлттық атты әскер полкінің сегіз шабандозы қосылды. Олар Алматыдан шығып, Ұзынағаштан өтіп Қордай асуы арқылы эстафетаны Қырғызия командасына табыс етті. Сол жылы Алматыдағы Жетісу губерниясының мұражайдың жанынан Бүкілодақтық пролетарлық т. мен экскурсия ерікті қоғамының 10 мүшесі бар алғашқы ұясы ұйымдастырылды.

Әуесқой туристердің бастауымен Алатау қойнауындағы Күйгенсай (Горельник) шатқалында туристер үшін шағын үй салынды. 1936 жылы бұл жерде республикадағы ең алғашқы 50 кісілік «Горельник» турбазасының шаңырағы көтерілді. 1938 жылы Көкжайлау шатқалында (Алматы маңында) алғаш қазақстандық туристер слеті өтті. Оған 200-дей туристер қатысты. 1943 жылдың басынан «Горельник» турбазасында Кеңес армиясының тау атқыштарын даярлайтын Бүкілодақтық нұсқаушылар мектебі орналасты. Соғыстан кейін «Горельник» тау шаңғышылары мен альпинистер кадрларын даярлайтын базаға айналды. Адамдардың белсенді демалысы мақсатында 1952 жылы Қазақстанда Туристік-экскурсиялық басқарма (ТЭУ) құрылды. 1961 жылы Алматыда Республикалық жас туристер станциясы ашылды. 1960 жылы кәсіподақтардың Қазақ республикасының кеңесі жанынан т. жөніндегі республика басқарма ұйымдастырылды. 1962 жылы Туристік-экскурсиялық басқарма Т. жөніндегі кеңес болып қайта құрылды. 1965 жылы Қазақстанда республикалық және 5 облысық

(Алматы, Қарағанды, Шығыс қазақстан, Орал, Шымкент) туристік кеңес және әр облыста экскурсиялық бюро ашылды.

1950 – 60 жылдары Алматы жоғары оқу орындарында тау т., альпинизм (шыңға шығу), спорттық т. дами бастады. Мұның нәтижесінде туристік нұсқаушылар тобы қалыптасты. Осы жылдары С.Күдерин, Ү.Үсенов, Н.Дубицкий, В.Г. Хомулло, т.б. мамандар оқушылар мен студенттер арасында т.-ді дамытуда үлкен үлес қосты. 1958 жылы Зиминге тұңғыш рет т. бойынша КСРО-ның спорт шебері атағы берілді. 1970 жылы құрылған Т. және саяхатшылықтың республикалық кеңесі т.-нің одан әрі дамуына әсер етті. 1971-75 жылдары Қазақстанда т.-нің материалдық базасын нығайтып, саяхаттық-туристік ұйымдар көбейді, жаңа туристік базалар мен мейманханалар пайдалануға берілді. 1978 жылы Қазақстанда экскурсия мен т.-нің респ. кеңесі және 14 облыстық кеңес, 17 туристік база мен мейманханалар, 26 саяхат, экскурсия бюролары және шет ел туристеріне қызмет көрсететін 3 бюро, Алматы, Орал, Шымкент қалаларында туристік автомоб. базалары құрылды. Туристік базалар мен мейманханалардағы орын саны 7 мыңға жетті. 1988 жылы т. құрылымында біршама өзгерістер болды. Жаңадан туристік экскурсия қауымдастықтары құрылды. Осы жылдары Қазақстан т.-інің дамуына Н.И. Самойленко, С.Әбденбаев, Т.Жездібаев, А.Чукреев, О.Мазбаев, С.Р. Ердәулетов, т.б. үлкен үлес қосты. Тәуелсіздік алған Қазақстанда 1991 жылдан т. саласы дамудың жаңа сатысына көшті. 1993 жылы Қазақстан Дүниежүзілік т. ұйымына мүше болды. Осы жылы т. индустриясын дамытуға арналған ұлттық бағдарлама қабылданды. 1997 жылы Қазақстан Республикасының Ұлы Жібек жолының тарихи орталықтарын қайта өрлету, түркі тілдес мемлекеттердің мәдени мұралар сабақтастығын дамыту тұжырымдамасы, жалпы т. дамуының стратегиясы жасалды. 2001 жылы 13 маусымда «Қазақстан Республикасындағы туристік қызмет туралы» заң қабылданды. Онда республикадағы туристік саланы дамытудың бірінші кезектегі шаралары, туристік қызметті лицензиялау, т.б. мәселелер тұжырымдалды. Қазақстанның табиғи, тарихи, геосаяси орны туристік нысандарды ұтымды пайдалануға мүмкіншілік береді, сонымен қатар экономиканың басты тармақтарының бірі ретінде дамытуды қажет етеді. 2002 жылы республикада 430 туристік ұйымдар, фирмалар мен әр түрлі бюролар жұмыс істеді. Оларда 6 мың адам, оның ішінде 1500 кәсіптік экскурсия жүргізушілер (гидтер) қызмет көрсетеді. Қазақстанның туристік фирмалары дүние жүзінің 80-ге жуық елімен қарым-қатынас жасайды. Алматы қ-ның 25 фирмасы және 5 облыс орталығы Үндістанға, Түркияға, Біріккен Араб Әмірлігіне, Пәкстанға, Корея Республикасына, Грекияға, Польшаға, т.б. елдерге чартерлік әуе рейстерін жолға қойған.

Қазақстанда т.-нің барлық түрлері (танымдық, ойын-сауық, этника, экология, денсаулық сауықтыру, балалар, спорттық, аң аулау, балық аулау, атпен серуендеу), т.б. бойынша жүргізіледі. Бұл үшін Қазақстан аумағы бойынша 700-ден астам саяхаттық маршруттар белгіленген. Оларға Қазақстанда жиынтық сыйымдылығы 33 мың орынды 372 әр түрлі категориялы қонақ үйлер қызмет көрсетеді. Мысалы, Алматы қаласында қонақтарға «Алатау», «Қазақстан», «Достық», «Есік», «Отырар», «Астана», «Анкара», «Интурист» т.б. қонақ үйлер сервистік қызмет көрсетеді. Астанада 30 туристік фирма және 25 қонақ үй орналасқан. Олардың ірілері: «Окан – Интерконтиненталь Астана»; «Комформ – Отель Астана», «Турист», «Есіл», «Жібек жолы», «Алтын дала» т.б.

Т. мамандары Т. және спорт академиясында, Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінде, Алматы мемлекеттік университетінде, Қазақ Ұлттық университетінде, «Тұран» университетінде т.б. жоғары оқу орындарында дайындалады.

ТҰЛҒА — біртуар Мен ретінде алынған жеке адам. Т. ұғымы “индивид”, “адам” ұғымдарымен салыстырыла анықталады. “Адам” ұғымы барлық адамдарға тән қасиеттер мен қабілеттерге мінездеме беру үшін қолданылады. Бұл ұғым адамның жануарлардан, өсімдіктерден, машиналардан т.б. айырмасын атап көрсетеді. Индивид - адамзаттың дара өкілі, адамдық ақыл, ерік-жігер, көзқарас т.б. да әлеум.-психологиялық сипаттармен анықталушы жан иесі. Т. болып туылмайды, Т. болып өсу барысында қалыптасады. Жас нәресте - адам, бірақ жеке тұлға емес, себебі ол өзінің іс-әрекеті үшін әлі жауап бере алмайды. Т. болу дегеніміз өзінің ешкімге ұқсамайтындай бірегей ішкі рухани дүниесін құрай білу, қалыпты дамып, өмір тәжірибесі мен өзіндік қасиетке ие болу, әлеуметтік ортадан өз орнын таба білу. Адамның Т.-лық қасиеттері оның іс-әрекеттегі белсенділігінің өрістеуіне ықпал етеді. Адамның белсенді қимыл-әрекеті оның мінез-құлқынан, ниет-тілегі мен бағыт-бағдарынан айқын байқалады, сөйтіп жеке адамның ішкі дүниесінің сыры, жан сарайы сыртқа білініп тұрады. Т-ның қасиетті құпиясы оның еркін рухында жатыр. Соның арқасында адам өзіне дейінгі ұрпақтар мұрасын - мәдениетті жасампаз түрде қайта қарап, өзгертеді. Т-ның шынайы айқындалатын саласы - адамгершілік, мораль. Сыртқы мақсаттарға бет бұрмай өзінің рухани еріктілігін ізгі ықтиярымен тоғыстыра білу Т-ны танытушы іс. Осы жайында неміс классикалық философиясының ірі тұлғасы - Кант былай деген: “Адамзатқа, оның ішінде өзіне де, басқаларға да барлық уақытта мақсатқа жетудің тек бір құралы емес, тек мақсат деп қатынас жасап, әрекет істе”. Т.-ны зерттеуде З.Фрейд, К.Юнг,

Н.Бердяев, А.Камью, Ж. Сартр, М. Хайдеггер, К. Ясперс, Х. Ортега-и-Гассет, Э. Фромм, М. Бубер т.б. көп үлес қосты.

Әдебиет: Мәдени-философиялық энциклопедия / Құраст. Т. Ғабитов, А. Құлсариева, Ә. Әлімжанова ж.т.б.. Алматы, 2007.

ТҮРКІ МӘДЕНИЕТІ— ежелгі заманнан өмір сүріп келе жатқан түркі тайпалары негізінде қалыптасқан мәдениеттің жалпы атауы. Түркілердің алғашқы ата қонысы Шығыс Тянь-Шань мен Алтай өңірі болған. “Халықтардың ұлы қоныс аударуының” нәтижесінде қазіргі Қазақстан, Орта және Алдыңғы Азия, Шығыс Еуропа территорияларына кең таралып орналасқан түркілер қазіргі түркі тілдес халықтардың барлықтарының этникалық субстраты болып табылады. “Түрік” деген термин тұңғыш рет 542 жылы аталады. “Түрік” этнонимі алғашқы кезде белгілі бір адамның ата-тегі шонжар таптан немесе әскери ақсүйектерден шыққанын білдірген (ғылымда этносқа қатысты - “түркі” терминін қолдану қалыптасқан, біз соған арқа сүйейміз). Кейінірек бұл сөздің семантикасы ұлғайып, билік жүргізуші, үстемдік етуші, ержүрек батыр шыққан тайпа символына айналған. 552 - 745 жылдар аралығында Орталық Азияны мекендеген көптеген тайпалық одақтардан біріккен ежелгі феодалдық мемлекет - Түрік қағандығы өмір сүрген. Түрік қағандығының әлеуметтік, саяси және қоғамдық өмірінде әскери істер аса маңызды орын алған. Түркілердің алғашқы көсемдерінің бірі — Бумын қаған болған. Оның билік жүргізген кезінде көптеген көрші елдер түрік қағанатына бағынышты өмір сүрген. Түрік қағанаты тұсында түркі тілінің өрісі барынша кеңіп, ұланғайыр өлкедегі негізгі тілге айналған. Түркілердің өзіндік жазуы болған. Қ. Орхон-енисей жазуы. Сол көне түркі жазбаларынан түркілердің дүниетанымдық көзқарастары, наным-сенімдері туралы көп мағлұмат алуға болады. Түркілер негізгі планеталармен жұлдыздардың қозғалысын жетік біліп, олардың әрқайсысына жеке-жеке ат қойып белгілеген. Көне түркілер аспан денелерінің қозғалысына қарап ауа райын, жыл маусымдарының қандай болатынын күні бұрын анықтай алған. Олардың өзіндік ай календарлары, жыл қайыру жүйесі болған. Көне түркілер геометрия, математика ғылымдарынан біршама хабардар болған, оны су жүйелерін салуға, күрделі ғимараттар, қарауыл төбелер тұрғызуға т.б. пайдаланған. Олар металды, түрлі минералдарды еріту әдістерін, шөптердің емдік қасиеттерін білген. Шаруашылығы тікелей малмен байланысты болғандықтан мал асырау мен емдеудің неше түрлі әдістерін де жетік меңгерген. Ежелгі түркілер негізінен қос күшке - Көкке және Жерге сыйынатын болған. Көк Тәңірінің рақымымен елді билеген

қағандар “Аспанда туған және Күнмен, Аймен безендірілген” деп аталған. Түркі жазуларында олардың барлық жеңістері Көк Тәңірімен байланыстырылған. Әрбір түрік өзін Тәңірінің үкімін орындаушысы ретінде сезінген. Көне түркілердің космогониясын, яғни әлем құрылымы туралы көзқарастарын төмендегі жолдардан байқауға болады: “Жоғарыда Көк Тәңірі, төменде Қара жер жаралғанда екі арасында кісі ұлы жаралған екен.” Түркілер әлемнің төртбұрышты моделін жасаған: “ілгері” (күн шығыс), “кейін” (күн батыс), “бері” (күн ортасы - оңтүстік), “ары” (түн ортасы - солтүстік). Бұл модель “Күлтегін” жырында төмендегідей баяндалған: Ілгері - күн шығысында, Оң жақта - күн ортасында Кейін - күн батысында, Сол жақта - түн ортасында Осының ішіндегі халықтың бәрі маған қарайды. Ежелгі түріктер үшін Көк пен Жер - Судан кейін тұрған құдіретті күш - әйел, ошақ басы құдайы Ұмайға да табынған. Ол бала-шағаны, Үй берекесін қорғайды деп сенетін болған. Түркі халықтарының мәдениетінде персонификацияланбаған, шексіз аспан әлемімен теңдестірілген Көк Тәңірінің монокультімен қатар аспан шырақтары, құтты мекен, от-суға да бас игенін білдіретін дәйектер кездеседі. Ертедегі миф - аңыздардың, ертегілердің кейіпкерлерінің Күнсұлу, Күн астындағы Күнікей аталулары, күнді құдай ретінде бейнелеу, күнбасты кескіндердің кездесуі; жаңа туған айға тағзым етіп, табыну; отты киелі құбылыс деп есептеп, онымен тазарту, аластау әрекеттерін жасау және т.б.-дан біз көпқырлы түркілік ой желісін танымыз.

*Әдебиет: Мәдени-философиялық энциклопедия / Құраст. Т. Ғабитов, А. Құлсариева, Ә. Әлімжанова ж.т.б.. Алматы, 2007.
Ә. Қодар. Қанағат қағанаты. А., 1994.*

ТҮРКІ ДҮНИЕТАНЫМЫ — әлем өркениетінің озық тәсілдеріне сүйенген, түркілік дәстүрлі дүниетанымды жаңаша зерделеуге талпынған өркениеттік жүйе. Т. д. дәстүрінің тарихына үңілсек, ой машығының дамуының алғашқы кезеңі көне Түркі, Шығыс өркениетіне қатысты, екінші кезеңі исламдық Шығыс өркениетіне, үшінші кезеңі қазіргі Батыс өркениетіне байланысты. Алғашқы түріктер, Ашина түріктері, Алтай тауларынан көшіп, тарала қоныстанғанымен Шығыстық ой дәстүріні сақтады. Т. д-ның екінші кезеңі исламдық Шығыс өркениетіне байланысты. Бұл белгілі. Бірақ Шығыс өркениеті тек ислам мәдениетімен шектелмейді. Егер жоғарыда айтылған жағдайлардың бәрін пайымдауға көшсек, түркілер үш өркениеттік кезеңде басқа өркениет иелерімен тең дәрежелі ғұмыр кешкенін көреміз. Бұл түркілердің өркениет үстіндегі өркениет екенінің дәлелі. Бар жұмбақтың шешуі түркілердің көшпенділік табиғатында жатыр. Көшпенділер бір шеңберде тұрмайды. Еуропалық танымдық

білімнің ерекшелігі, ол зейініне түскен затты қабылдаумен шектелмей, оған әртүрлі қатынас жасап, мазмұнын өзгертіп жібереді. Сондықтан еуропалық эллинистік мәдениетінен құралған танымның құралы кітап, ал түркілік иероглифтік зерденің құралы – таңба. Егер әріптер бір-біріне қосып оқығанды қажет етсе, таңба – жалқы және ерекше. Тілін білмеген адам таңбаны оқи алмайды. Осыдан таңбалы мәдениеттің құпиялылығы туындайды. Осы құпиялылық, белгілі білімді сыртқа шашпай, іште сақтап қалу әдеті түркі ұлтының менталдық ерекшелігін қалыптастырған. Түркі сөйлегенде мақалдап, жұмбақтап сөйлейді. Мақалдап сөйлейтіні, ол өзін алдын ала ақтап алады. Себебі мақал әрқашанда дәстүрдің беделіне сүйенеді. Ал түркінің жұмбақтайтыны, бұл тәсіл арқылы ол ашықтан-ашық жатқан дүниені құпиялылықпен бүркеп, тағы да дәстүр аясына кіргізеді. Сонымен, мақал мен жұмбақ дәстүрдің, дәстүрлеудің құралы, дәстүрдің ауызша кітабы мен философиясы. Біздің осы ойымызды “Тәңірі – таңу – таңба” үштігінен құрылған сөзтізбегі де растайды. Тәңірі түркі санасын менталдық ерекшелікке таңушы, осы ерекшелік белгісімен бүкіл дүниені таңбалаушы. Сондықтан ол жәй Тәңірі емес “түркі Тәңірісі” деп аталады. Орхон ескерткіштерінде түркі қағаны былай дейді: “Түркі ұлты жоқ болмасын деп Түркі Тәңірісі менің ата-баба ларымды және мені жіберді. Мен қаған болғаннан кейін күндіз отырмадым, түнде ұйықтамадым. Түркі ұлты аш еді, тойындырдым, жалаңаш еді, киіндірдім, кедей еді, бай қылдым.”Түркілер де қағанынан айырылған сәттерде: “Дәулетті ұлт едім. Дәулетім, қуатым қане? Қағаны бар ұлт едім, қағаным қане? Қай қағанға жұмысымды, шаруамды сеніп, тапсырамын» деп қайғыратын. Ұлт пен қаған арасындағы қатынастың қаншалықты сенімді екені осы сөйлемдерден түсінікті болса керек. Міне, ежелгі түркілерде отансүйгіштік сезімі осыншама биік деңгейде болатын. Ешқандай түрік өз елі, яғни, ұлты үшін өмірін және сүйікті нәрселерін пидә етуден тартынбайтын. “Өйткені ил (ел) Көктәңірінің жер бетіндегі көлеңкесі болатын. Көктәңірі түркілердің пікірінше өте қасиетті болатын. Махаббат түнінде жер бетіне түсіп, бір бойдақ қызды, немесе, ағашты жүкті етіп, осы құтты-берекелі елдің өрбуіне себеп болыптың. Біздің бұдан байқайтынымыз ежелгі түркілерде жарату идеясынан гөрі тұқым өрбіту идесы басым болған. Түркілік құдай сондықтан ғана түрік Тәңірісі деп аталады. Біз бұдан түріктердегі құдай түсінігі тотемизмнен дамығанын байқаймыз. Себебі бұрын түріктер өздерін бірде Көк бөріден, бірде Бөрі-анадан өрбіткен. Оғыз-намеде Көк бөрі Оғыз қағанның қолын бастаушы. Осы мысалдардың бәрінде Көк бөрі адамзат пен Көкті, космосты біріктіруші киелі ата, тотем. Өсе келе түркілер жабайы тотемистік көзқарастардан бас тартып, абстракты құдай ұғымына дейін көтерілген. Осының нақты дәлелі ретінде “Иттің иесі болса, бөрінің

Тәңірісі бар” деген қазақтың мақалын келтіруге болады. Мұнда ит адамнан қорықса, бөрі Тәңіріден именеді. Тәңірі барлық дүниені ымыраға келтіруші, хұзырында ұстаушы орасан кең ауқымдағы құдырет. Тәңірлік ұстанымы бұзылған қатерлі замандарда түркі азаматтары жағдайды түзетіп, қалпына келтіру керек. “Өлімнен намыс күшті” – бұл түркі жауынгерлерінің бұлжымас қағидасы. Түркілерде намыс ұғымы ажал ұғымынан басым болған. Бұл тұжырымды растайтын мысалды жыраулар поэзиясынан да келтіруге болады. “Жалаңаш барып, жауға ти, Тәңірі өзі біледі, Ажалымыз, Қайдан-ды...” Бұл жолдар “Күлтегін” ескерткішіндегі “Уақытты Тәңірі жасар, Адам баласы бәрі өлгелі туған деген мізбақпас ой нұсқасымен керемет сәйкестікте. Егер Т. д-ның стилистикасы мен эстетикасына көшсек, бұл құбылыс таңбалық мәдениетке жататын болғасын, онда ішкі монологтан сыртқы таңба, автордан - өнер туындысы басым. Мыс., Йоллыгтегіннің жазулары кейіпкерлерінің атында, Қорқыт - Қорқыт туралы аңыз арқылы әйгіленеді. Білге қаған, Күлтегін, Тоныкөк туралы жазулар түркі мәдениетінің дәуірлеу шағында жасалған империялық мәдениеттің нұсқасы. Сондықтан мұнда халықшылдықтан гөрі дегдарлық, жыраулық, эпостық поэзиядан гөрі тарихи хроника басым. Шынында да бұл жазулар ауыз әдебиеті туындысы емес, таста қашалып, буындық сынтас әрібімен жазылған. Ал таста қашалған әріптер Хаммурапи заманынан бері империялық мәдениеттің белгісі.

Әдебиет: Мәдени-философиялық энциклопедия / Құраст. Т. Ғабитов, А. Құлсариева, Ә. Әлімжанова ж.т.б.. Алматы, 2007.

УКРАИНДАР - Украинаның негізгі халқы (37,4 млн.). Ресейде (4.4 млн.), Молдавияда (600 мың), Беларусьте (290 мың), Қырғызстанда (100 мың), Өзбекстанда (150 мың), Польшада (350 мың), Канадада (550 мың), АҚШ-та (535 мың), Аргентинада (120 мың) және т.б. У., орыстар және белорустармен бірге шығыс славян тобын құрайды. У. тілі индоеуропалық тілдер әулетінің шығыс славян бөлігіне жатады, негізінен үш сөйлеу тобы бар: солтүстік, оңтүстік-шығыс және оңтүстік-батыс. У. көне русь халықтарынан бөлініп, шығыс славян тайпаларымен туыстас болып қалыптасқан.

XIX ғасырдың соңында Қазақстандағы у.-дың саны 85 мың болған. Бүгінде Қазақстанда 896240 у. тұрады. У.-дың алғашқы тобы Қазақстан аумағында XVIII ғасырдың екінші жартысында пайда болды. Олар негізінен ұлт-азаттық қозғалыстарына қатысқандар еді. У.-дың елеулі бөлігі қазақтың кең-байтақ даласына XIX-XX ғасырлар шебінде, Ресейдің еуропалық бөлігінен шаруалардың жаппай қоныс аударуы кезінде келді. Қоныс

аударушы у. негізінен Полтава, Харьков, Таврия, Херсон, Екатеринослав және Киев облыстарының шаруалары еді.

У.-дың басты шаруашылық кәсібі егіншілік болды. Қазақ даласындағы белгілі украиндық диқандардың бірі Ақмола облысының Атбасар ауданы Қима болысына қарасты Запорожское селосының шаруасы Василий Марченко еді. 1913 жылы Романовтар әулеті билігінің 300 жылдығын атап өту құрметіне ең үлгілі шаруашылық үшін белгіленген арнайы сыйлықтардың бірін осы В. Марченко жеңіп алған болатын. Ол егістік топырағының құнарлылығын арттыру мақсатымен тұқым себудің он танапты әдісін енгізді: «Сельский вестник», «Хлебороб» журналдарын үзбей оқып тұрды. Сол кездегі ең жаңа ауыл шаруашылық техникаларын пайдаланды. Үй жануарларының тұқымын асылдандырумен де айналысты.

Патша үкіметінің шаруалардың қоныс аударуына қаншалықты отарландырушы сипат беруге тырысқанына қарамастан, у. мен жергілікті қазақтардың арасында достық, тіпті туыстық қарым-қатынастар қалыптаса түсті. Мәселен, 1905 жылы Киевте болған шеруге қатысқаны үшін Ақмола облысының Ақмола уезіне жер аударылған Афанасий Латутаны Жоламан деген қазақ өкіл бала етіп асырап алып, оған Жақып Жоламанов деген есім берген. Жақып қазақ тілін меңгеріп алып және өз бетінше ізденіп, исламның негізін де үйреніп, мұсылман дінін қабылдаған. 1916 жылы қазақтардың ұлтазаттық көтерілісі кезінде ол Қорғалжындағы көтерілісшілердің танымал басшыларының бірі болды.

1897 жылғы халық санағының деректері бойынша Қазақстанда 86,7 мың у. тұрды. У.-дың қазақ өлкесіндегі бүкіл халықтың арасында алған өзіндік үлесі 2 пайызға жуық еді. У.-дың негізгі топтары (51 пайызы) Ақмола облысында шоғырланды. Олардың басым көпшілігі (87 пайызы) шаруалар болды, бірқатары (7 пайызы) мешандар тобына жатты. У.-дың 5 пайызға жуығы Ресей қазақтары қатарында әскери қызмет етті.

Украиндар мәдениеті. Діни сенімдері – Украинаның негізгі халқы православиелік негіздегі христиан дінін, бір бөлігі католик дінін ұстанады. 988 ж. Киев князі Владимир христиандықты ресми түрде қабылдап, Киев Русінің халқын шоқындырған. 1596 ж. Украина мен Белоруссия аумағындағы православиелік шіркеуге келісімді Брест шіркеу униясы жарияланды.

XIX-XX ғғ. у.переселендерінің негізгі экономикалық өмірі жер өңдеу, мал шаруашылығы болды. Ауыл халқының бір бөлігі теріден етік, тондар тігу, құмыра жасау, икон жазу, бөшке жасау, шарап жасау және т.б сияқты кәсіптермен және қолөнермен айналысқан. У.-дың дәстүрлі тұрғын үйі едәуір көші-қон үдерістеріне қарамастан әлемнің түрлі аймақтарында 20 ғ. ортасына дейін өзінің этнографиялық ерекшеліктерін сақтап қалды. Ол

Украинаға тән төмен ұзындау келген, жер немесе саз балшықты едені бар, қабырғасы төрт еңісті шатыры бар хаталар. Қабырғалары қосымша материал: орман ағаштарынан, қаңқадан, тас пен саманнан жасалған. Қабырғаларды қышпен сылап, әктеу дәстүрі сақталып қалған. Үйдің ішінің жобасы: үй ортасында үлкен пеш (вариста), бұдан қиғаштап қызыл немесе алдыңғы бұрыш (покут), жаны мен қабырға бойында бекітілген кең лавкалар орналастырылған.

Украиндықтардың дәстүрлі киімдері қолдан тоқылған кенептен жасалған шалбар, жейде, белдеулік және кеуделік киім, сыртқы киім, бас киім, аяқ киім, әшекей бұйымдардан тұрады. У. арасында әлі күнге дейін киім-кешек үлгісінде этнографиялық ерекшеліктер кездеседі: дерга (күнделікті қапсырмалы киім), плахта (мерекелік, ашық түсті торлы жүн матадан екі кенептен пішілген, өрнектелген), спідниця (фабрикалық матадан жасалған белдеме), керсетка (шолақ жеңді киім) және т.б. Әйел адамдар білезік, сырға, сақина, мойынға, омырауға тағылатын алқа, моншақ, монеталы алқалар (монисто, дукачі) сияқты әшекей бұйымдар таққан. Бастарына ақ орамал (намітка), бас киім сыртынан байланатын (очіпка) киген. Түсі, фактурасы, байлау әдісіне қарай түрлі орамалдар кеңінен таралған. Ер адамдар кең шароварлар, кейіннен орыстардыкіндей тар шалбарлар киген. Кеудесі ойық, кестемен өрнектелген туника тәрізді жейделер кең таралды. Бас киімнен биік елтірі бөрік (кучма), қысқы бас киімдер (треух, малахаі), киізден, сабаннан жасалған шляпаны (бриль) айтуға болады.

Дәстүрлі тағамдары. Нанды қышқыл қамырдан домалақ, ұзынша қалыпта (паляница, хлібина, бохан) пісірген. Ішіне түрлі нәрселер салынған бәліштер мен жұқа нандар (перепічки, орішки, пампушки) кеңінен таралған. Ұннан квашу, лемішку, соломаху сияқты ежелгі тамақтар дайындайды. Қайнаған суда пісірілетін галушки, вареники (ірімшікпен, картоппен, шиемен), лапша (локишна), затірка (қатты етіп иленген, ұсақталып суға немесе сүтке пісірілген қамыр) тағамдар қазіргі уақытқа дейін бар. У.-дың әйгілі тағамы борщ. Оның түрлі дайындау тәсілдері бар. Күнделікті тағамдар ішінде сүт тағамдары көп. Ұлттық тағамдар тұрып жатқан аймақтардағы тағамдар есебінен толығып отырады. Кубаньда у. адыгей ірімшігін, Башқұртстан мен Қазақстанда – қымыз және айран жасайды. Ет, шұжық және әйгілі у. шошқа майы күнделікті де, мерекелік те азық түрі болып табылады.

Ұлттық әдет-ғұрыптары мен дәстүрлері. Басқа да көптеген халықтар сияқты у.-да да христиандық ғұрыптар мен пұтқа табынушылық ғұрыптардың ұқсастықтары байқалады. Мысалы, святкалар кешкі үстел басындағы отырыстармен, рухани әңгімелесу, магиялық әрекеттермен, салттық тамақтармен бірге жүрген. Рождествода колядкалар (әзіл-ысқақ әндер) айтқан, балалар

көршілерінің үйіне бидай сепкен. Масленицада орыстар сияқты жұқа құймақтар, варениктер пісіріп, ат жегілген шанамен бір-біріне қонаққа барған. Пасхада хоровод жасап, сауық-сайран құрып, ғұрыптық тағамдар: боялған жұмыртқа, бал, шұжық, қуырылған тоай дайындаған. Троицада хаталары мен қақпаларын бұтақтармен безендірген. Иван Купала мерекесінде биік жарда қиып алынған ғұрыптық ағашты орнатып, оны гүлдермен (марена — купала) әшекейлеп, алау жағып, бал ашқан. Бұл мерекелердің барлығы бұрынғыдай болмаса да қазіргі уақытқа дейін аталып өтіледі. У.-дың өміріне көптеген жаңа мерекелер енген. У. тамыры жалпы славяндық және ежелгі орыс кезеңінде жатқан ежелгі поэтикалық мәдениетін ерекше қадірлеп, қастерлейді. Пұтқа табынушылық кезең адам мен табиғаттың ажырамастығымен, құдайлардың көптігімен белгілі. Ежелгі Русьтің христиан дінін қабылдауы жаңа, рухани, зияткерлік құндылықтардың араласуына алып келді. Ежелгі орыс әдебиеті деп аталатын, орыс поэзиясының шыңы «Слова о полку Игореве» дастаны у. мәдениетінің де бастауы болып табылады.

ҰЖДАН – Мұхаммед пағамбар: “Муфтилер саған пәтуа берсе де сен ұжданыңмен ақылдас” – деп бұйырады. Ұждан – адам блмысының “төрешісі”, “қазысы”. Ұждан үні – бұл адамға қойылатын қоғамдық талаптардың басқа түрге айналдырылған үні және адам адамгершілігінің көрсеткіші. Ұждан белгілі бір құндылығымен және тұрақтылығымен сипатталатын өмірлік іс-әрекет бағытына негіз болып табылады, борыш туралы ұғым да осыған сүйенеді.

ҰЙҒЫРЛАР – Орталық Азиядағы көне түркі халықтарының бірі. Қытайдың Шыңжаң ұйғыр автономиялық районының тұрғын халқы. Ұ. тілі түрік тілділердің ішінде оңтүстік-шығыс тобына жатады.

Сондай-ақ Қазақстанда, Қырғызстанда, Өзбекстанда және Таяу Шығыс елдерінде тұрады. Жалпы саны 8,5 млн. адам (2001). Ұ. - Орталық Азиядағы көне түркі халықтарының бірі. Қазіргі ҚХР, Шыңжаң Ұ. автономиялық ауданының тұрғын халқы. Аздаған бөлігі Қазақстанда тұрады. Тілі - түркі тілінің оңтүстік -шығыс тобына жатады. XV ғ-да Жетісуға қоныс аударған Ұ-ларды тараншы (дихан)деп атаған. Абай «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» деген тарихи еңбегінде ертеректе Енисей жағалауларынан Алатауға келген көшпелі халықтар (қырғыздардың ағайындары) тағдыры туралы: «Арғы жер бұрыннан ұйғыр нәсілді халықтың орнығып, иеленген жері болып, онан әрі бара алмапты. Ол ұйғыр халқының ханы өзіне қараған халыққа есептеп жүріпті»

деген құнды мағлұматтар береді. Одан әрі қырғыздардың арғы тегін талдай отырып: «Қырғызға қырғыз деп ұйғыр хандарының бірі ат қойса керек. Шабуыл кезінде олардың атты әскері алдымен ұрысқа кірісетін болғандықтан ұйғыр хандары «Пруттарды» қырғыз атандырыпты» деген дерек келтіреді. Абайдың бұл мағлұматынан қырғыздардың бір кездерде Ұ. хандығының қарамағында болғанын білеміз.

Ұйғыр мәдениеті. Ұлттық кәсіптері. Әсемдікке, эстетикалық кемелділікке ұмтылу тіруеіштерді, ағаш қақпалар мен есіктерді, терезелердің қақпақтарын сәндік элементтермен, қыш ыдыстарды мозаикалық әшекейлермен көркемдейтін ежелгі ұсталардың жұмысынан көрініс тапты. Халық зергерлері құю, соғу, өрнек салу, оймалау, жапсырма және нәзік зерлеу сияқты әдістерді шебер меңгерген болды. Халық шығармашылығы олардың авторларының күнделікті үй тұрмысындағы заттардың эстетикалық, сәндік сапалары туралы ойлағандықтарын дәлелдейді. Ұлттық музыкалық аспаптар: дутар, Тамбур, най, сатар, годжак, равап, сурнай, карнай, бибельваз, бубен-дап және басқаларын дайындау өнері қайта жаңғырды.

Ұйғыр қолданбалы өнерінің ежелгі дамыған түрлеріне металды көркемдік өңдеу жатады, олар – ұсталық кәсіп, ыдыс-аяқ, зергерлік бұйымдар дайындау, ұйғырлардың металл бұйымдарының дәстүрлі жиынтығына әр түрлі мақсаттарға арналған ыдыстар: жуынуға, дәрілік тұнбаларға, шәйнектер, самаурындар, табақтар, жуынатын құралдар, тегештер, мантоваркалар енеді. Олардың арасында жай ғана пайдаланылатындары, сонымен қатар жоғары көркемдік үлгілері де кездеседі. Металды көркем өңдеуде зергерлік өнер ерекше орынға ие. Ұ.-да барлық уақыттарда зергерлік бұйымдар кең қолданысқа ие болды, оларды еркектер де, әйелдер де тағатын болған. Ұ. тоқылған және киіз кілем бұйымдарын өңдеуде үлкен өнерге қол жеткізді. Ұйғыр киіздері мен түйіндік жүн және жібек кілемдер Шығыс Түркістанның алыс шектерінде де танымал болып, кеңінен экспортталатын тауар болды. Әлемдік нарықта ұйғыр кілемдері парсы кілемдерімен бірдей бағаланды.

Ұ. қолданбалы өнерінің ежелгі түрлерінің бірі кесте тігу болып табылады. Ол көбіне үй өндірісі сипатында болады. Әрбір үйде әйелдер кесте тігу білді және өз отбасының қажеттіліктеріне қызмет етті. Қыздар өздеріне тойға жасау дайындады, оның көп бөлігін кестеленген бұйымдар құрады.

Қыш өндірісі – ұйғыр көркемдеу кәсібінің дәстүрлі түрі. Ағаш оюды сәнді безендіру түрі ретінде ұйғырлар дәстүрлі жиһаз, ыдыс-аяқ, балалар ойыншықтарын дайындау кезінде кеңінен қолданған. Былғары белбеулер ұйғырларда ерлер костюмының бұйымы болып табылған. Белбеулер өрнектеліп, оймаланып, нәзік оюмен өрнектелген, жартылай асыл тастар қондырылған фигуралы күміс

жалпақ тіліктермен көркемделеді. Белбеулерді безендіруде полихромды қалқаланған эмаль, алтындау қолданылған.

Дәстүрлі киімдері. Материалдық мәдениеттің жекелеген сәттерін, атап айтқанда дәстүрлі киімді сипаттай отырып, оның көбіне өз белгілерінен айрылғандығын айта кету керек. Бұрын Жетісу ұйғырларының ерлер костюмы жіңішке тік жағалы ұзын кең пішілген желбегей жейде (койнэк) мен балағы етіктің ішіне салынатын кең шалбардан (тамбал) тұрған. Жейденің сыртынан қысқа башмет киіп, оның сыртынан жіңішке тік жағалы және тар жеңді ұзын халат (чапан) киген. Халатты мақта матасының ұзын кесегінен жасалған белбеумен (бэлваг) байлаған. Қысқы сыр киім ретінде қой терісінен жасалған тон (жута) қызмет етті. Аяқтарына ұзын қонышты тар жұмсақ етіктер (мэсэ) киген, оларды үйге кірерде шешіп қоятын былғары галоштармен бірге киетін болған. Тақалы етік (отук) киген. Бас киім ретінде жазда – тақия (допа), қыста – қой елтірісімен қапталған шұға бөрік (топа), ал байларда – кәмшат, бұлғын, құндыз терісімен қапталған бөрік қызмет етті.

Әйелдер мақта матасынан тігілген, кішкене тік жағалы туника тәрізді пішілген ұзын кең жейде, сонымен қатар толарсаққа қарай тарланып келетін кең шароварлар киген. Тұрмыстағы әйелдердің жейдесіндегі қиығы мен ілгегі алдыңғы жағында кеудесінде, ал қыздардыкі – иықтарында болған. Тұрмыстағы әйелдер жейдесінің оң жақ кеудесі кестемен безендірілген. Жейденің сыртынан үйде және көшеде әдетте үнемі ұзын, тізеге дейін жететін, ілгексіз жеңсіз киім (кэмзэл) киген. Көшеге шыққанда тар жеңді (чапан), ал оның сыртынан екіншісін – анағұрлым ұзын және кең халат (перенджэ), немесе қысқа сырылған көкірекше киетін болған. Қытайлық үлгіде пішілген, өзіндік өрнектермен (мади-хан) безендірілген көкірекше (хтай-чэкойнек) де киген. Қыста олар да қой терісінен тон киетін болған. Аяқ киім ретінде көбіне галоштармен бірге жұмсақ етіктер қызмет еткен. Бас киімдері – тақия немесе орамал, қыста жалпақ жылы тері бөрік болған. Бай әйелдердің мерекелік бас киімдері сүйір төбесі ұсақ бүрмеленіп, түрлі-түсті тастармен безендірілген зерлі дөңгелек бөрік болды. Бөріктің үстінен ұзын кездемелі орамал киілген. Әйелдер беттерін жаппаған, бөтен адамды көрген уақытта беттерін орамалмен сәл ғана бүркеген.

Ұлттық тағамдары. Ұ. аспаздық өнері халықтың материалдық мәдениетінің өзіндік ескерткіші болып табылады. Ол өзінің бойында Батыс пен Шығыстың, ежелгі мен қазіргінің өзара әсерін жинақтаған, сонымен қатар бұл ұлы шеберлік, фантазия, талғамның әсемдігі мен үйлесімділігі. Ұ. асханасы тағамдарының әр алуандығы мен әр түрлілігі соншалық оның бәрін қамту мүмкін емес.

Ұ. асханасының ең ұнамды және кеңінен таралған тағамдарының бірі «лагман» болып табылады. Бұл арнайы

дайындалған құймамен бірге ұсынылатын, жуан кесілген шиыршықтардан созылған қамырдың жіңішке жіпшелерінен дайындалған ұзын кеспе. Ұ. асханасының әрбір тағамының өзінің белгісі бар. Бұл тағамды махаббат тағамы деп атайды. Ұ.-да, жыл мезгіліне байланысты, «лагман» 4 түрге бөлінеді. Көктемде бұл тағам үшін құйма жасыл пияздан, джусай өскіндерінен, сельдерей мен шалғамнан дайындалады. Жазда – қиярдан, сарымсақтан, джусайдан, қысқа және ұзын үрме бұршақтан, қызанақтан, жасыл және қызыл бұрыштан, баклажаннан, басты пияздан дайындалады. Күзде – сәбізден, кольрабиден, шомырдан, шалқаннан жасалады. Қыста – кептірілген және тұздалған көкөністерден. Сонымен қатар «лагманның» кеспесінің қалыңдығына, ұнның түріне қатысты дайындау әдістерімен ерекшеленетін түрлері де бар.

«Манты» тағамдар белгісінде жігіттер тағамы деп аталады. Оларды бір біріне қойылған торкөздер – «каскан», немесе қамыстан тоқылған жайпақ ыдыстар «жимбил» жүйелерінен тұратын арнайы құрылғыларда буға пісіреді. Олар түшпаралар «чошуря» сияқты ішіне бірдеме салынып жайылған қамырдан дайындалады. Бұл тағамның әр түрлілігі дайындау әдісіне, қамырына және ішіне салынатын компоненттеріне байланысты. Мантыны тұзы жоқ, ашытылған қамырдан дайындалады, ішіне салынатын компоненттері де әр түрлі болады, бұл ет, пияз қосылған асқабақ, жусай, інжір, клевер, жасыл пияз, айва, көкөністер және т.б. болуы мүмкін.

«Чошуряны» жас жұбайларға некелері қиылғаннан кейін екінші күні, көп балалы және ауқатты болуға тілек белгісі ретінде дайындалады. «Чошуряны» бірінші тағам ретінде де, екінші тағам ретінде де ұсынуға болады. Ұйғырлар көбіне палау дайындайды. Негізінен бұл қонақтардың тағамы. Көпшілік үшін палауды тойға немесе еске алуға арнайы шақырылған «Аш-пияз» (аспаз) дайындайды. Палау дайындау үлкен шеберлікті қажет етеді. Палауды күріштен, еттен, сәбіз бен пияздан, көбіне сарымсақ немесе мейіз қосып пісіреді.

«Самса» — анағұрлым құрметті ежелгі ұйғыр тағамдарының бірі. Самсаның нағыз атауы – самсу. Бұл ішіне тартылған ет пен пияз, асқабақ, көкөністер мен жемістер салынған тағам. Самсаны тонда немесе тандырда (нан пісіруге арналған конус тәрізді пеш). Бұл майға пісірілген тандырлық самса. Самсаға қайыр дайындау әдістері оның қайда пісірілетіндігіне байланысты. Мысалы, тандырлық самса үшін қамырды тұз қосып, қатты етіп, қазандағы самсаға – жұмсақ, әлсіз қылып дайындайды, қамыр сондай-ақ қатпарлы немесе ашытылған болуы мүмкін.

«Самсамен» қатар «поря», «гош нан», «олук нан» туралы айтпай кетуге болмайды. "Поря" арасына, көк шөп, жусай, клевер, көктеген бидай, әскөк, орамжапырақ, кинза салынған самса тәрізді

тағам. Ішіне ұсақ туралған ет пен пияз салуға да болады. "Гош нан" — етті нан, қазанда пісірілген, арасына ет пен пияз салынған самса.

«Олук нан» — буға пісірілген нан, сәбіз, асқабақ, жусай, жасыл пияздан және т.б. дайындалған орама. Ұ.-дың аспаздық өнері Орта Азияның барлық аумақтарында танымал болды. Ұйғыр асханалары көптеген қалалар мен ауылдарда бар.

Ұлттық әдет-ғұрыптары мен дәстүрлері. Баланың тууына, жерлеуге, үйлену тойларына байланысты дәстүрлі әдет-ғұрыптар сақталады. Бұл дәстүрлер Ұ.-дың үйлену тойында анағұрлым айқын көрініс табады. Ұ.-да қалыңдық үшін өтем – қалың мал берілмейді, күйеу жігіт тек үйлену тойы салтанатын өткізу бойынша барлық шығынды көтереді. Үйлену тойы музыкамен, билермен және дәстүрлі халық әндерімен қатар жүргізіледі. Кешке күйеу жігіт үйінің маңында қалыңдықты үйге кіргізбес бұрын жанып жатқан отты үш рет айналдырады.

Ұ.-дың баланың тууына байланысты салттары да өзгеше. Қазіргі Ұ. баланың тууына, оны тәрбиелеуге байланысты барлық салттарды орындайды: тууы, ат қою, нәрестені салтанатты түрде бесікке салу – «бошук-той», қырқынан шығару – «кирик суйи», дәстүрлі сүдеттеу – «суннэт той» және т.б. Бірінші баласын әйел дәстүрге сәйкес өз ата-анасының үйінде туады. Босануға дейін 20-30 күн қалғанда жас босанушының анасы күйеу баласының үйіне барып босанушыны өзімен алып кетуге – «тилэп елиш» - рұқсат сұрайды. Анасымен бірге сыйлықтары бар туыстары мен жақындары да келеді. Босанғаннан кейін бала мен жас босанған әйелді күту бойынша барлық қам-қарекет анасының мойнына жүктеледі. Жаңа туған нәресте мен оның анасы қырық күн бойы зұлым күштердің әсеріне ерекше ұшырағыш болады деп саналады, сондықтан оларды қорғау керек. Жалпы аналық пен балалыққа қатысты барлық салттар бір мақсатты көздейді, не болса да баланың өмірін сақтап қалу. Босанушыға осы кезеңде кіру шектеулі болады. 12-ші күні нәрестеге ат қойылады, бұл үшін күйеуінің туған-туыстары мен молда шақырылады. Қырық күнге дейін анасының үйіне сыйлықтар мен дайындалған тағамдар алып әйелдер келеді, бұл олардың анасының қызын күтуіне көмегі болып саналады. Қырықыншы күні баланы жуындыру рәсімі – «кирик суйи» өткізіледі. Бұл үшін бір ыдысқа бір салым тұз, адыраспан, 1-2 кесек шақпақ қант, тиын салынады. Барлық қатысушылар екі ағаш қасықпен су құйылған ыдыстан суды бос ыдысқа құяды. Бұл рәсімге қатысушы әрбір әйел нәрестеге өз тілегін айтуы керек. Осы суда, оны біраз жылытып, баланы жуындырады, сосын алғаш рет шашы мен тырнағын алады.

Ұ. әдебиетінің ертеректегі шығармалары ретінде «Хустанифт», «Алтунг яругті» атауға болады. Жиырмасыншы ғасырдағы Ұ. әдебиетінде Х. Закирий, А. Қожамбердиев, А.

Мухаммади, Н. Семятов, Ұ. Мухаммади, Н. Исраилов, И. Сатаров, К. Хасанов, Ж. Босақов, Х. Абдуллин, И. Бахтия, Х. Искандаров, Х. Хамраев, З.Сәмәди сияқты ақын-жазушылар өз қолтаңбаларын қалдырды.

ҰЯТ – этикалық құндылық. Ұ. Адамды қашан да жамандықтардан, әдепсіз қылытардан тиып, сыпайылыққа кісілікке, имандылыққа жетелейтін білім мазмұны, моральдық норма. Ұ. — адамдардың қарым-қатынас мәдениетіндегі ненің жақсы, ненің жаман екендігін түсіну және ажырата білу. Ұ. адамның өзінің әлеуметтегі іс-әрекеті үшін жауапкершілік сезімін танытады. Ұ. - адамгершіліктің бір жемісі, сонымен қатар ар-намыстың қосшысы. Ұ.-ты іс-қылық намысыңды келтіреді, арына тиеді. Ұ. жоқ жерде береке-бірлік жоқ, әдеп-инабаттылық жоқ. Ұ.-тың бір көрінісі - ұялу - адамның өзінің не жақын адамдарының оқыс істері мен жағымсыз қылықтарына байланысты көңіл-күйін білдіруі. Ар-ұятқа қатысты түсініктер - мадақтау, көтермелеу, табалау, күйініш пен сүйініш. Адам бойындағы адамгершілікке тән мұндай қасиет-ерекшеліктер оның әр қилы іс-әрекеттері мен өзге адамдармен қарым-қатынасынан айқын көрініп тұрады.

Ұ. Моральдық нормаларға сай адамның іс-әрекеттерін бір жағынан шектеп, екінші жағынан белгілі істерге жетелейтін адамға ғана тән моральдық сапаның бірі. Адамның бойындағы адамгершілік, имандылық, инабаттылық, ізеттілік, кісілік, кішіпейілділік, қайырымдылық және т.б. ұяттан деп саналады. Қазақта “Құдайдан ұялмағаннан ұял, құдайдан қорықпағаннан қорық” – дейтін нақыл сөз бар. Мұхаммед пайғамбар: “Ұ. – иманнан” – дейді. “Кімнің Ұ-ы жоқ болса, соның иманы жоқ” (Абай), “Кімде-кім адамдардан ұялмаса, ол Алла тағладан да ұялмайды” (Мың бір хадис), “Адамдар алдында ұялу – жақсы сезім, бірақ бәрінен жақсысы - өзіңнен-өзің ұялу” (Л.Н.Толстой), “Қызара білу, ұяла білу – адам бойындағы ең тамаша адамгершілік қасиет” (Ч.Дарвин), “Ұ. кейде заңдар шектемеген нәрсені шектейді” (Сенека), “Жақсының жаты болмас, жаманның ұ-ты болмас”, “Ұ-ты бар бет әдемі” (мақалдар), “Ұ. – адамның барлық құштарлықтарының ішіндегі ең тамашасы, махабаттың анасы” (М.Сервантэс). Ф.Ницше Ұ-ты жанның қасиеті деп санайды және “жан” құпия, құпия болған жердің бәрінде Ұ. болады деп есептейді.

Мәдени-философиялық энциклопедия / Құраст. Т. Ғабитов, А. Құлсариева, Ә. Әлімжанова ж.т.б.. Алматы, 2007.

ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ – Қытайдың Ши-ан деген жерінен басталып, Шыңжаң, Орталық Азия арқылы Таяу Шығысқа баратын керуендік жол бағыты. Атауды алманиялық ғалымдар Ф. фон

Рихтофен (F. von Richthofen) мен А. Герман (A. Herman) XIX ғасырда ұсынған.

Жол бұдан 3-4 мың жыл бұрын болған. Ол Қытайдың Хан патшалығы кезінде ғана өркендей бастаған, себебі Хан патшалығының Хан Уди деген билеушісі Жаң Чянды өз жерінен батыс өңірге екі рет жіберіп, Орталық Азиядағы елдермен достасуға пейілді болған. Жаң Чян қазіргі Ферғана, Самарқан және Балқаш көлі сияқты жерлерге барған. Жаң Чяның сапары бұл жолды Шығыс пен Батыс арасындағы байланыс жолына айналдырған. Осыған орай саудагерлер де «Ж. ж.-да» ат ізін суытпаған. Жаң Чян батыс өңірге және Орта Азияға Қытайдың жібек өнімдерін ала барған, ал елге қайтарында барған жерлерінің тауарлары және батыс өңірінің музыкасы сияқты алуан түрлі мәдениетті алып қайтқан. Жаң Чяның сапары қытайлықтардың батыс өңір мен Орта Азияны түсінуіне мүмкіндік берді. Ал Жаң Чян барған жерлердегі халық та Қытайдың өнімдері мен мәдениетіне қатысты түсінігін анағұрлым тереңдетті. Осылайша, бұл жол гүлденіп, көркейе бастады. Шығыс пен Батыстың аралығындағы дәнекерге айналып, өркениеттерді өзара тоғыстырды. Осы жолды қорғау және дамыту мақсатында Қытайдың әр дәуірдегі патшалары жол бойына қарауыл қойып, әскер тұрғызды. Ал Қытайдан батысқа қарай кететін тарамдары ежелгі заман мен бүкіл ортағасырлар бойы түркі тілдес тайпалардың бақылауында болды.

«Ж. ж.» іс жүзінде өзгермейтін тұрақты жол емес, қайта ол уақыт ізімен өзгеріп отырған, бірақ тарихтағы дәстүрлі сорабы өзгермеген. Жол Қытайдағы Чаң-аннан (қазіргі Ши-ан) басталып, Тарым ойпатынан өтіп, Памир тауынан асып, Орталық Азия мен Батыс Азия қалалары арқылы Жерорта теңізінің шығыс жағалауына дейін барады, жалпы ұзындығы 7000 км-ден асады.

Ерте кездегі «Ж. ж.» Шыңжаңнан 3 айрыққа бөлінген, Тәңірі (Тянь-Шань) тауының солтүстігіндегі ежелден бар дала жолы: Жемсары, Іле өңірін басып, Балқаш көліне барады, онан ары батыс солтүстікке жүргенде Сыр бойы мен Арал теңізін жағалай Қара теңіздің шығыс жағалауына жетеді. Оңтүстік айрығы Луланнан шығып Күнлун тауының батысын қапталдап Жәркентке барады, онан ары жүргенде таулардан асып, Орта Азияға, Батыс Азияға және Еуропаға дейін созылады. Луланның батыс солтүстігіндегі Көнші өзенінің батысын бойлап, Кушарды басып Қашқар арқылы өтетін жол солтүстік айрығы саналады, бұл жол да таулардан асып, Еуропаға дейін барады.

XV ғасырда Х. Колумбтың американы ашып, Ф. Магелланның кемемен жер жүзін айналып шыққанынан кейін теңіз сауда жолының тиімділігі ашылып, «Ұ. Ж. ж.» өзінің бұрынғы маңызын біртіндеп жоғалтып, ақырында тоқырады. Ал оған дейін мыңдаған

жылдар бойы Шығыс пен Батыс қатынасының басты жолы болып келді.

Қытайдың жібегі мен торғын-торқасы осы жолмен Орта Азияға, Батыс Азияға және Еуропаға толассыз тасылды, сонымен тұт ағашын өсіру өнері де батысқа тарала бастады. Сондай-ақ Шинжяннан шығатын қас тасы, былғары, жүн жамылғы сияқты тауарлар мен орта Қытай мен Орта Азияның темір ыдыстары, фарфор ыдыстары, сырлы ыдыстары, шабдалы, өрік, рауағаш, дәршен сияқты өнімдері батыс базарына қатар кірді. Орта Азияның, Батыс Азияның және Еуропаның әйнек, жақұт, экономикалық дақылдары және хош иісті заттары, дәрі материалдары, сондай-ақ Отқа табыну діні, Бұдда діні, Ислам діні сияқты діндер де Қытайға кірді және таралды. Шығыс пен Батыс арасындағы экономикалық, мәдени ауыс-түйіс адамзаттың материалдық мәдениетін байытты. Еуропа пен Азиядағы халықтар Жібек жолы арқылы сыртқы мәдениетті қабылдап, бұрынғыдан да салауатты мәдениет жарата алды.

Ж. ж. тек сауда жолы болып қана қалмастан, дүние жүзі өркениетін тоғыстырып, адамзат қоғамының дамуына өшпес үлес қосты. Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу қалаларының Византия, Иран, Орта Азия, Кавказ, Алтай, Сібір, Шығыс Түркістанмен осы күре жола арқылы тығыз сауда байланыстарын орнатқандығын ежелгі қолжазбалардағы мәліметтер дәлелдейді. Шаштан (Ташкенттен) жол Гизгирдқа, Испиджабқа келіп, одан әрі керуен Таразға бағыт алған. Тараздан солтүстікте Адахкет, Дех-Нуджикет қалалары орналасқан қимақтарға, оңтүстікте өздерінің туған өлкесінде - Шельдяни, Куля және т.б. қалаларға тірелген. Сондай-ақ Тараздан Төменгі Барысханға, одан әрі Құлан, Мерке арқылы Аспараға жететін болған. X ғ. бастап Іле жазығындағы сауда жолы арқылы керуендер жүре бастайды. Осы жерден Іле Алатауының көпестері қазіргі Алматы мен Талғардың елді мекендеріне жолға шыққан. Талғарда жол қазіргі Шелек, Есік, Кеген аудандарында, Подгорныйға, одан әрі Шонжаға иек артады. Алакөл ауданында жол тармақталады. Екіөгіз, Қиялық, Көктем керуен жолдарымен Шығыс Түркістанға, Алтайға, Монғолияға шығуға болатын еді. Сырдария қалаларын байланыстыратын жолдардың маңызы орасан зор. Ол Испиджабтан басталып, солтүстік-батыста - Арсубаникент, Арыс, Кедер, Шавгар, Сауран, Сығанаққа әкелетін. Сығанақтан Жентке және Янгикентке тірелген. Исфиджабтан солтүстікке қарай түскен жол Құмкент, Аба - Ата, Созаққа барады. Одан әрі Орталық Қазақстанның жазық жерлері арқылы Кеңгір, Жезді, Нұра далаларына шығады. Атаулы керуен жолы XX ғ. басына дейін сақталып келді, тіпті, Ресей, Қазақстан және Орта Азияның қалалары мен елді мекендерін байланыстырып отырды, оған жақын

жерлерде жәрмеңкелер ұйымдастырылды. Ұ. Ж. ж. көп халықтардың мәдениетін түйістіруімен бірге оның табиғатының ерекшеліктерін анықтауда тарихи қызмет атқарды. Бұл істе Қазақстан жерін мекендеген халықтардың еңбегі де бар. Олар киім (шалбар), тұрғын үйді (киіз үй), ат әбзелдерін жасау өнерін, кілем тоқуды, күмістен түрлі әсемдік бұйымдарды соғуды, бай ауыз әдебиетін мұра етіп қалдырған. Осының бір айғағы - Есік және Аралтөбе қорымдарынан табылған «Алтын киімді адам» ескерткіштері, Шығыс Қазақстандағы Берел қорымынан табылған олжалар, ежелгі Түрік жазба әдебиетінің орхон ескерткіштері және т.б.

Қазір Ж. ж.-ның тарихын зерттеу, оны жаңғырту, осы жол бойындағы елдердің саяси, экономикалық, мәдени байланыстарын ұлғайту қайта қолға алынып отыр. 1987 жылы ЮНЕСКО-ның бас конференциясының XXIV сессиясы «Ұ. Ж. ж. зерттеудің халықаралық жобасын» қабылдады. Оған Грекия, Португалия, Египет, Италия, Қытай, Индонезия, Монғолия, Оман, Шри Ланка, бұрынғы Кеңестер Одағы қатысты. «Адамды қоршаған орта, жер мен теңіз қорлары», «Мәдениет және болашақ» атты бағдарламалар бекітілді. Осы бағдарламаларды іске асыруға қатысты. 1991 жылы Қазақстанда «Ж. ж.» атты Ұлттық комитет құрылды. Ұ. Ж. ж. көне дәуірде де, қазір де Еуразия халқы үшін мәдени байланыс, саяси рухани мәселелерді шешуде маңызы үлкен.

ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТ. Ұ. М. екі ұғымның тұтастануынан көрініс табады. Этнос (грек. тілінде –топ, тайпа, халық деген мағынада) белгілі бір жайда және қоғамдық жағдайда нақты тұрақты болып қалыптасатын халық немесе біртұтас этникалық сана-сезімдегі тұлғалардың, әлеуметтік топтардың, қауымдардың жиынтығы. Ұ.м.-тің анықталған белгілері мен ерекшеліктері бар: бір тілде сөйлеу, біртұтас өзіне тән ұлттық экономика, бөлінбейтін, біртұтас территория, ортақ діл, ұлттық психология. Ұ.м. дегеніміз әр халықтың өзінің бүкіл тарихи даму барысында жинақталған материалдық және рухани мәдениетінің қалыптасуы, оның шоғырланған қорытындысы, ғасырлық қазынасы. Ұ.м. құндылықтарына әдет-ғұрыптар, салт-дәстүрлер жатады. Олар адамның бір-бірімен қатынас жасауын, ұлттың өмірін, басқалармен қарым-қатынасын реттейді. Отбасы мәдениеті, тіл мәдениеті, ұрпақ тәрбиелеу мәдениеті де ұ.м. құндылықтарында ерекше орын алады. Ұ.м. - ұлттық мінезімен, менталитетімен ерекшеленеді. Ұ-қ мінез сол халықтың тек өзіне ғана тән қасиеттері. Оған жүріс-тұрыс, сөйлеу ерекшеліктері, парықтылығы мен парасаттылығы, өзін-өзі ұстауы, көзқарастары, күлуі, жақсы көруі, жарасуы т.б. жатады.

Тәуелсіздікке қолы жеткен Қазақ елі алдында ұлттық архетиптерді сақтай отырып, оларды қазіргі әлемдік мәдениет құндылықтарымен үйлесімді ету міндеті тұр. Қазақстан үшін бүгінгі жаһандану дәуіріне аяқ басар тұста осы желеумен кіріп жатқан, мәдени төмендеуге ұшырататын көптеген діндік, ділдік ықпалдар шырмауында қалып қою қауіпі бар. Бүгінгі таңда қазақ мәдениеті алдында ұлт дәстүріне негізделген жолмен немесе бұқаралық мәдениет үрдісімен жүру жолын таңдау қажеттілігі өзекті мәселе болып тұр. Қазіргі қазақстандық мәдениетте екі субмәдениет (қазақтілді және орыстілді) бар екендігі белгілі. Бұл типтік айырмашылықты дұрыс қолдану қазақ Ұ. м.-нің мүмкіндіктерін арттырады. Өйткені орыстілді субмәдениет Батыс пен Ресей жетістіктерін тиімді қабылдауға икемді болса, төлтума мәдени тип құндылықтар сабақтастығының кепілі болып табылады. ХХІ ғасырда болашағынан үміт күттіретін мәдениет партикулярлық ұстанымдарға сүйенбеуі қажет. Тек ашық, сұхбатқа икемді, басқалармен үйлесімді этномәдениет қана заман талаптарына сай бола алады. ХІХ ғасырда Батыс үстемдік етсе, ХХ ғасыр капитализм мен социализмнің текетіресі түрінде болды, ал ХХІ ғасырда ахуал өзгерейін деп тұр. Әлем сахнасына С.Хантингтон жіктеген басқа да суперөркеніеттер шығуы мүмкін. Н.Ә.Назарбаевтың “Тарих толқынында” атты кітабында ұлттық-өркеніеттік жүйелердің сұхбаты жағдайында қазақ мәдениетінің бірегейлік жетекші қызметі арқылы мәдениеттердің синтезі идеясы

ұсынылады. Тоталитарлық мәдениеттен кейінгі Қазақ өркениетінде ұлттық ренессанс идеясы басқа да ТМД елдеріндегідей өзінің күрделілігімен көзге түседі. Көптеген архаистік мәдени бағдарлар (магия, хиромантия, гороскоптар, жалған діндарлық) көрініс тапты, қоғамда жаңа идеялардың аздығынан Ресейден, АҚШ-тан, Еуропадан, Қытайдан, мұсылман елдерінен алынған “дайын үлгілер” көбейіп кетті. Тек өнеркәсіп өнімдері ғана емес, сонымен бірге мәдени идеялар да “импорттан” алынды. Өркениеттік үдерістердің тенденциялары мен мәнісін ашу қашан да ауқымды мәселе болып табылады. Бұл сипатта өзгермелі қоғамдағы жаңашыл мәдени феномендер өз талдауын күтіп отыр. Айталық, ғаламдану үрдісіндегі индивидуалистік бастаулар, дәстүр, жаңашылдық және маргиналдық, мәдени инфрақұрылымдардың үйлесімдігі мен тиімділігі, нарық және мәдениет, виртуалды шындықтағы мәдени өзгерістер, мәтін және оны түсіндіру, симулакрум мәселесі, т.т.

Ұ.м.-тің анықталған белгілері мен ерекшеліктері бар: бір тілде сөйлеу, біртұтас өзіне тән ұлттық экономика, бөлінбейтін, біртұтас территория, ортақ діл, ұлттық психология. Ұ.м. дегеніміз әр халықтың өзінің бүкіл тарихи даму барысында жинақталған материалдық және рухани мәдениетінің қалыптасуы, оның шоғырланған қорытындысы, ғасырлық қазынасы. Ұ.м. құндылықтарына әдет-ғұрыптар, салт-дәстүрлер жатады. Олар адамның бір-бірімен қатынас жасауын, ұлттың өмірін, басқалармен қарым-қатынасын реттейді. Отбасы мәдениеті, тіл мәдениеті, ұрпақ тәрбиелеу мәдениеті де ұ.м. құндылықтарында ерекше орын алады. Ұ.м. - ұлттық мінезімен, менталитетімен ерекшеленеді. Ұ-қ мінез сол халықтың тек өзіне ғана тән қасиеттері. Оған жүріс-тұрыс, сөйлеу ерекшеліктері, парықтылығы мен парасаттылығы, өзін-өзі ұстауы, көзқарастары, күлуі, жақсы көруі, жарасуы т.б. жатады. Мәдениеттердің даму барысында, мәдениеттер сұқбатының күшеюінде әлемдік халықтардан барған сайын мол экономикалық-мәдени, әлеуметтік-саяси, ғылыми-технологиялық ықпалдарды қабылдау нәтижесінде ұлттық мәдениеттерде біркелкілік артады.

ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИ ОРТАЛЫҚТАР - Қазақстандағы ұлттық мәдени орталықтардың үш статусы болады. Олар республикалық, облыстық, аудандық болып үшке бөлінеді. Республикалық ұлттық мәдени орталықтардың бүгінгі таңда Әділет министрлігіне нақты тіркелген саны - 28. Бұл орт.-дың облыста, ауданда өздерінің филиалдары жұмыс істейді. Сонымен қатар ұлттық мәдени орталықтардың жергілікті әділет басқармаларына заңды тіркелгендері де, тіркелмегендері де болады. Осы реттен келгенде, еліміздегі ұ. м. о.-дың жалпы саны 820-дан асады. Бұл – тіркелген-тіркелмегендерінің барлығын қосып есептегендегі

көрсеткіш. Мысалы, республикалық, облыстық ұ. м. о. заңды түрде тіркеліп жұмыс істесе, аудандық орталықтар тіркелмейді, оларды жергілікті әкімшілік өздері бақылайды. Мысалы, Солтүстік Қазақстан облысында мұндай этномәдени орталықтар өте көп. Себебі онда қазақтар аз да, өзге ұлт өкілдері көп шоғырланған. Олардың әрқайсысы сол жерде топтасып, ансамбль құрып, этномәдени орталық ретінде бірлесіп жұмыс жасайды.

Ұ.-м. о. өз диаспораларының білім-ғылым, мәдени және рухани мәселелеріне белсене араласады. Жүзден аса ұлттық мектептерде балалар білім алса, 15 тілде өнім шығаратын 35 баспа бар. Жылына этникалық топтардың тіліндегі ондаған кітаптар шығады. Наурыз, Масленница, Рождество, тағы басқа халықтық мейрамдар дәстүрлі тойланады. Осының бәрі сан ұлттың ауызбірлігі арқасында жүзеге асуда. Ал оның нақты шараларын Қазақстан халқы Ассамблеясы жүзеге асырып отыр.

ФЕМИНИЗМ (лат.femina - әйел, ұрғашы) — қоғамдағы әйел рөлі және құқығын кеңейту, сөйтіп оған ерлермен тепе-тең деңгейдегі жағдайлар жасауды талап ететін қоғамдық қозғалыс және рухани ағым. Ұғымды француз тіліне 1840 жылдар шамасында француз экономист-философы Шарль Фурье өз еңбектері арқылы енгізген.Бұл ұғым екі деңгейде анықтауды қажет етеді, өйткені Ф., бір жағынан, әйелдердің өз құқық, бас бостандықтарын қорғау үшін бастаған қоғамдық қозғалысы, екінші жағынан, әйелдің қоғамдағы орнын анықтайтын әлеумет.- философиялық, социологиялық, психологиялық, мәдениеттанулық ілімдер жиынтығы.Ф-нің тарихына көз жүгіртер болсақ, онда Ф.-нің бастауында әйелдерге сайлау құқығын беруді талап еткен ХХ ғасырдың басындағы суфражизм қозғалысының тұрғандығын көреміз. ХХ ғасырдың басында пайда болған бұл қозғалыс өз мақсаттарына жеткеннен кейін біраз уақыт Ф. мәселесі қойылмады десе де болады. Бірақ ХХ ғасырдың ортасынан бастап, әсіресе 70-ші жылдарда Ф. қозғалысының “екінші толқыны” пайда болды. Соның нәтижесінде түрлі ұйымдар мен партиялар дүниеге келді.Ф-нің бастапқы сатыларында әйелдер жыныстар теңдігін заң тұрғысынан, азаматтық мәртебе тұрғысынан қарастырса, қазірде әйелдер эмансипациясының идеологтары кең мәдени-әлеуметтік талқылаулар нәтижесінде әйелді қанау мен қорлаудың терең әлеуметтік-мәдени тамырларын ашып отыр. Ф. идеологтарының лидерлері - алдыңғы қатардағы жол бастаушылары бүткіл батыс мәдениетінің патриархалды, маскулиндік (еркектік) қасиетін анық көрсете білді. Олардың айтуынша, маскулиндік дәстүрлі мәдениетте шынайы адами қасиеттер тек еркектік ізгіліктермен теңдестіріледі де әйел баласы тек тән (нәпсімен) және оның

қызметтерімен (нәпсіқұмарлық, ұрпақ жалғастырушылық) ғана танылады. Қоғамның барлық жақтарының қарама-қайшылықтары еркектіліктің (маскулиндіктің) ақылмен, парасатпен, қисынмен, мәдени шығармашылықпен, ал әйелдіктің (феминдіктің) табиғи бастамамен, иррационалдықпен, сезіммен, қирату, бұзып-жоюмен байланыстырылуынан туындайды. Соның нәтижесінде әйел мен еркектің түрлі гендерлік (жыныстық) рольдері туралы көзқарас қалыптасады. Билік рәмізі - фаллос (еркек жынысының мүшелік ерекшелігі) қоғамдық санада орнығып, тек саяси сахна ғана емес, бүкіл мәдениетте фаллоцентристік принципке бағынады. Қазіргі Ф-де жыныстар қарым-қатынасы мәселесі биліктік қатынас түрі ретінде қарастырылады. Адамзаттың бір бөлігі ғана, яғни еркектер билікті уысына жиып, мәдениет нормалары мен мән-мағыналарын қағидалау еркіне ие болғандықтан еркектер өз бастарының мүдделерін бүкіл адамзат мүддесі ретінде көрсетеді. Сондықтан жыныстар тепе-теңдігін қамтамасыз ету үшін бүкіл мәдени құрылым негіздерін өзгерту керек деп түсіндіреді замандас феминистер. Ф. теориясын жасауға барынша ат салысқан ғалымдар: М. Фуко, Ю. Кристева, Ж. Бодрийар, Ж. Деррида, Ж. Делез, Ф. Гваттари, Ф. Соллерс т.б..

Әдебиет: Мәдени-философиялық энциклопедия / Құраст. Т. Ғабитов, А. Құлсариева, Ә. Әлімжанова ж.т.б.. Алматы, 2007.

ХАЛЫҚ ТЕАТРЫ, театр өнерінің алғашқы нышандары ерте заманнан-ақ халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігімен, мұң-мүддесімен біте кайнасып, бірге дамыды. Шаруашылық науқандарына байланысты жиын-тойлар соның айғағы. Халық дәстүрлі ойындарына шаруа ыңғайына сай қатысушылар көктем мен қыстың кейпіне еніп, шартты сахнада қысты көктемге жеңгізеді. Мұның өзі "ойынның" магиялық күшіне, яғни табиғаттың стихиялы күштерін игеріп, дүниені өзгерте алатынына сенуден туындаған еді. Малға жабысатын ауруды қуу мақсатында айтылатын бәдік айтысының да түп-төркіні шаруашылық қамына, мал басының амандығын тілеуге саяды. Халық көп жиналатын ойын-сауықтар, жиын-тойлар - адамдар арасындағы таптық-элеум. айырмашылықтарды уақытша болса да жояды. Сол себепті мейрамдарда халық арасындағы қарым-қатынас еркін, ойнақы болатын. Мейрам кезінде қулар, қуақылар күнделікті, мейрамнан тыс өмірдің кикілжіңдерінен үзінділер келтіріп, кем-кетікті жұрт алдында сынап-мінеп отырған. Сынайтын адамдарының кейпіне түсіп, мінез-құлқын жұрт алдында масқаралайтын қулар өнерінің бастауында - сырқатты емдеу кезінде аруақтармен тілдесу үшін "өңін айналдырып", әр түрлі тотемдік бейнелерді жасайтын бақсылар ойыны жатыр. Бақсы ойынын қазіргі әдебиеттерде "бір актердің театры" деп жүр. Шындығында, бақсы ойынының өз сахнасы,

декорациясы, муз. сүйемелдеушісі, көрермені болады. Халық жиындары адам өмірінің шешуші кезеңдеріне бағышталып отырды: ас беру, үйлену тойы, қыс пен көктемнің тоқайласқан, қоғамдық күштердің қақтығысуы, үстем тап пен халық мүддесінің қайшылығы, т.б. Осыған орай қазақ топырағында дүниеге келген театр өнерінің алғашқы нышандары - қарама-қайшылығы да, теңдік-теңсіздігі де мол қазақ өмірінің өзі болды. Үйлену тойында айтылатын дәстүрлі - "Жар-жар", "Сыңсу", "Қоштасу", "Беташар", т.б. ән-өлеңдер, қыз аулына келгендегі еріксіз қатынасатын әр түрлі ойындары бірігіп, өмірдің біртұтас драмалық, кейде комедиялық спектакліне айналатын. Ертеден халық арасына кең тарап, оның эстет. көңіл-күйінен хабар беретін айтыс өнері де өз бойына театр өнерінің нышандарын сақтады. Алғашында шаруашылық қамына байланысты жыл мезгілдерінің айтысы ретінде дүниеге келген айтыс өнері қоғамдық ойдың дамуына сай "Жар-жардағы" қыздар мен жігіттердің айтысы, ақындар айтысы, т.б. түрлерге бөлініп, форма жағынан ыдырауды басынан кешірді. Айтыс та, басқа театрдың түрлері сияқты қақтығысқа құрылды. Ақындар кейде ру атынан сайысқа түсіп, руаралық дау-дамайды қоздыра түсетін болса, кейде жеке басындағы қайшылықтарды, әлеум. теңсіздігін де тілге тиек етіп ұстау дағдысы, айтысы өз пайдасына шешу үшін әр түрлі экспрессивтік әдістерді пайдалануы, т.с.с. жайттар кейін қазақ топырағында актерлік өнердің қалыптасуына, өркен жаюына игі ықпалын тигізді. Халық арасынан шыққан өнерпаздар алғашында қулардың, бақсылардың, ақын, сал-серілердің машықтарын оңтайлы пайдаланды. Халық театрларының бір бөлігін қамтитын ендігі бір үлкен сала - жыршы, жыраулар өнері. Бай эпостық, лиро-эпостық жырларын көрермендер һәм тыңдаушылар алдында нақышына келтіріп орындап жыр кейіпкерлерінің тағдырына оларды да ортақастырып, қатыстырып отыратын жыршы - халықтың біртұтас лиро-эпостық дүниетанымының бір бөлшегін құрады. Жыршының жыр айтуы қазіргі инсценировкалар дәрежесінде жүріп отырды. Бүгінгі таңдағы эпикалық театр өз бастауын осы инсценировкалардан алады. Қоршаған әлемге, табиғат сұлулығына деген таңданыстан туып, бірте-бірте театрлық дүниетаным болып қалыптасқан қазақ өмірінің бір арнасы - халық билері. Халық арасында кең тараған билердің бірі - "Ортеке биі" қуыршақ театрының алғашқы элементтерін дүниеге әкелді. Осылайша қазақ өнерінің бір саласы - халық театры өз дамуының бірнеше сатыларын бастан кешіріп, кәсіби театр өнеріне ұласты.

Әдебиет: Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық / Бас сарапшы Әшірбек Сығай. – Алматы: Аруна Ltd, 2005. – 656 б.

ХАРУН, Арон – Имранның ұлы. Исрайыл қауымына жіберілген пайғамбарлардың (нәби) бірі. Мұса пайғамбардың

бауыры. Египетте дүниеге келіп, балалық және жастық шағы осында өтті. Олардың тегі Жақып пайғамбардың ұлы – Лавиға (Леви) келіп тіреледі.

Исрайыл қауымы египеттіктерден зорлық көріп, азапқа душар болып жүргенде, Алла тағала Х. ды Мұсамен бірге пайғамбар етіп жіберді. Алла тағалаға бойсұнған күйде Х. Мұсамен бірге Перғауынға барды. Олар оны бір Аллахқа ғана иман етуге шақырды. Бірақ өзін құдай деп таныған Перғауын олардың насихатын қабылдамады.

Мұса пайғамбар дүниеден өтерден үш жыл бұрын Х. бақилық болды.

Құранда Х. жайында мына аяттарда айтылады: **«Расында Мұса мен Харунды игілігімізге бөледік. Екеуін әрі елін зор апаттан құтқардық. Оларға жәрдем еттік те, сонда олар жеңіске ие болды. Екеуіне кітап бердік және тура жол көрсеттік. Кейінгі ұрпақтарға «Мұса мен Харунға сәлем!» дегізіп, даңқын асырдық. Ізгі іс істегендерді өстіп сыйлыққа бөлейміз. Расында, екеуі де сенген құлдарымыздан еді»** («Саффат» сүресі, 114-122 аяттар).

(Қайнар көз: Ислам энциклопедиялық сөздік» А. Али-заде, Ансар, 2007 ж.)

Эстетиканың басты функциясы адам өміріне эстетикалық көзқараспен қарау немесе эстетикалық өлшем енгізу. Э.-лық өлшем – адам болмысы мен санасының ерекше түрі, рухани кеңістіктің ерекше деңгейі мен көрінісі. Мәдениеттің тарихында Э.-лық сана, Э.-лық тәжірибе, Э.-лық қызмет туралы бұрыннан пікірталас тудырды. Бірақ Э. білімнің арнайы саласы ретінде кейін, ХУІІІ ғ. қарастырыла бастады. «Э.» терминін алғаш қолданып, арнайы талдай бастағандардың бірі неміс философы А. Баумгертен болғандай. Ол өзінің «Aestnetica» атты кітабында (1750-1758жж) Э.-ны «сезімдік білім туралы ғылым», көркемдік шығармашылықтың философиясы, сезімдік және рационалды танымның тұтас теориясын құрайтын «танымның төменгі, жетілмеген теориясы» деген түрлі мағынада қолданады. Адамның индивидуалды және әлеуметтік болмысы әр сәтте түрлі кеңістікте – экономикалық-шаруашылық, саяси-құқықтық, идеологиялық-психологиялық, адамгершіл деңгейде өтіп жатады. Дүниеге, өмірге деген Э.-лық көзқарас дегеніміз оған құмарта, сүйіспеншілікпен, жан дүниесінің тебіренісімен қарау немесе жалғандықты қабылдамау, терістеу; дүниемен үйлестікті жан-тәнімен тебірене қабылдай отырып, субъект пен объектінің, ішкі мен сыртқының, адам мен табиғаттың айырмашылығы мен қайшылығына айрықша мән бермей, оларды материя мен оның формасына ендіру; көрікті де келбетті

болмыспен іштей сұхбатта болу; шындықтың идеалды түрін игеру және оған объективті сипат енгізуге талпыну; қабылдамақ затқа ынта-ықыласты әрдайым ояту, құлшындыру Объективті дүниедегі, қоғамдық қатынастағы адам өмірінің ортақ сипаттары мен заңдылықтары, олардың өзара байланысы – философиялық зерттеудің проблемасына жатады..

Э.-лық толғаныстар туралы мәліметтерді ертедегі, яғни бұдан 2,5 мың жылдардан бұрынғы қытай, үнді, антика ойшылдарының шығармаларынан кезіктіреміз. Олар табиғат пен адам өмірінің көптеген құбылыстарын сезім арқылы қабылдау барысында белгілі бір көңіл күйлерге – тандану, жеріну, қайғыға ортақтасу, ашулану, сүйсіну, елжіреу, әзілдеу, тебірену, толқу және т.с.с. бөленетіндігін әрі өзіндік сезімдік тебіреніс сипатымен әлемде ерекшелетіндігін байқаған. Күнделікті тіршіліктегі тебіреніс-толқулардың қайнар көзін пайымдаған адам, а) бірде «сұлулық», «әсемдікке», бірде «трагедиялық», «комедиялық» жәйттерге айрықша назар аударған, б) бірде сезімдік тартылыстың жағымды/жағымсыз жақтарын талдауға мән берген.

Ежелгі грек және рим мәдениетінің өзекті желісін антикалық Э. құрайды. Оның негізгі қағидалары мен ерекшеліктері: Космологизм - ғарыштық үйлесімділік пен әсемдік әлемі. Ғаріштегі қозғалыстың өзіндік жарастығы, үйлесімділігі болады. Әлемдік үйлестікке әуестенген адам өз қолымен жарастықты жасай, жалғастыра алады дегеді наным-сенімді қалыптастырды; Гомердің «Одиссея», «Илиада» дастанындағы «гармония» идеясы. «Гармония» ұғымы «Одиссеяда» өзінің бастапқы нақты заттық мағынасында беріледі, ал «Илиадада» адамдар арасындағы келісім, тыныштық мағынасында қолданыс табады; Пифагор үшін «гармония» болмыстың негізінде жатқан сан, санның ішкі үйлесімділікке, өлшемділікке жарауы; Үндестіктің бір түрі іштей тазаруға, «катарсиске» қатысты.

Э.-ны кейде өнер іліміне, өнер философиясына жатқызады. Демек Э.-лық түсініктің қалыптасуына философияның, оның тарихының ықпалы айқын. Кейінірек, Э. – адам болмысының Э.-лық өлшемін пайымдайтын-бағалайтын ғылым деген көзқарас қалыптасады. Э.-лық өлшем - әлеуметтік, саяси, этикалық сияқты адам өмірінің құрамдас бөлімі; адамның дүниеге деген Э.-лық қатынасы мен Э.-лық қабылдаудың дара сапасы. Екі өлшемде адамның әлеуметтік қарым-қатынасының жетілуіне ықпал етеді. Шындықтың кез келген аясындағы көрікті форма, оның құндылықтары – Э.-ның арнайы зерттейтін затын құрайды. Көрік – пайымдауға тұрарлық құндылықтар және қоғамдық-тарихи қатынастардың қосындысы.

Э.-лық реакция мен көзқарас қабылдаудың, қобалжудың, эмоциялық реакцияның, Э.-лық эмпатияның (эмоциялық

шоғырланудың, көркем дүниемен сұхбаттасудың, өзгеріске сезімталдықтың, көңіл-күйді болжай білудің), рефлексияның (сезімдік пен ойлану қызметінің) нәтижесі әрі олардың жеке тұлғалық мән-мағынасының көрсеткіші. Э.-лық түсініктің негізін әсемдік ұғымы құрайды, бірақ онымен шектелмейді. Асқақтық, құлдырау, күлкіге айналдыру, қалжың, келемеждеу, гротеск сияқты құндылықты Э.-лық тұрғыдан қабылдаудың құрамын құрастырады. Э.-ның құпиясы да, құдыреті де өнер шығармасының әсемдігін, оның адамға тигізер ықпалын көрсетуде.

Э.-ның әлеуметтік табиғаты мәдениет аясында анықталады. Бүгінде «Э.» термині мәдениеттің Э.-лық құрамы мен құндылығын айқындау үшін жиі қолданылады. Э.-ның өнертанудың жеке салаларына - әдебиеттануға, бейнелеу өнерлеріне, музыкаға тигізер ықпалы артуда. Э.-лық тәрбиенің басты мақсаты - өмір ортасымен аралас адамда өзінің айналасындағы сұлулықты көре білетін, сезіне алатын, қабылдайтын, бағалауға бейім қабілетін арттырып, келістік, үйлестік заңдарына сәйкес өмірді жаңартып, жетілдіріп, жинақтап отыру.